

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténeti Intézetnek Könyvtára

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1967. LXXI. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sötér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klaniczay Tibor
Németh G. Béla
felelős szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

Komlós Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménési út 11–13.

Szauder József: Sententia és pictura	517
Szilágyi Péter: Adalékok Tóth Árpád jambikus verse- léséhez	539
Kiss Ferenc: A szerep-líra klasszikus ciklusa	550
H. Lukács Borbála: A „faji erők fejlődésrajzáról”	563
Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozá- sáról	583

Kisebb közlemények

Péczy László: Arany János verseléséről. 599 — Németh G. Béla: Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódá-
sáról. 607 — Barla János: Magyar és német realizmus
Arany korában. 615 — Törös László: Arany János és
Nagykőrös. 621 — Nacsády József: Motiváció változások
a „Toldi estéje” két kidolgozásában. 624 — Széles Klára:
Arany János poétikai nézeteihez. 630

Adattár

Gál István: Arany János nekrológja Thomas Wattsról. 633
— Németh G. Béla: Arany és Ábrányi Kornél vitája
Wagner operareformjáról. 638 — Debreczeni István: Arany
János három levele. 646 — Nyé Klára-Mária: Arany
János levele Nyé Ferenchez. 651 — Csorba Zoltán:
Erdélyi János levelei Kazinczy Gáborhoz. 652

Szemle

István Sötér: Aspects et parallélismes de la littérature hongroise (Nagy Péter)	671
Mikes Kelemen: Törökországi levelek és missilis levelek (V. Windisch Éva)	673
Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz (Martinkó András)	677
Mikszáth Kálmán Összes művei (E. Nagy Sándor)	681
Gaál Gábor: Válogatott írások (Illés László)	682
Bóka László két tanulmánykötete (Ferenczi László)	687
Komlós Aladár: Táguló irodalom (Somogyi Sándor)	689

*

Bessenyei György: Rómának viselt dolgai. — Feszty
Masa — Ijjas Antal: Feszty Árpád élete és művészete. —
Milkó Izidor hátrahagyott írásai. — Csaplár Ferenc:
A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. — Rejtő
István: Zalka Máté kéziratok hagyatéka. — Salamon
Ernő: Mindmáig békétlenül. — Benamy Sándor: A XX.
században éltem. — A csehszlovákiai magyar nyelvű
szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (1919–1938).
— Féja Géza: Tamási Áron alkotásai és vallomásai
tükrében. — Nagy íróink I. (Bíró Ferenc, Láng József,
Béllyes Pál, Merhán Miklós, Wintermantel István, Pomo-
gáts Béla, Szabó Zoltán, Varga Rózsa, Sinka Erzsébet,
May István).

695

SZAUDER JÓZSEF

SENTENTIA ÉS PICTURA

(A fiatal csokonai verstípusairól, 1786–1790-91)

Kijelölni azokat a verstípusokat, melyek a fiatal iskolájának poézis-oktatásából fokozatosan kibontakozó Csokonai művészetének szilárd főformáivá lesznek, az egyik első lépés lehet Csokonai nagy művészetének fejlődésének és formáinak megközelítéséhez. Ha csak vázlatosan is — anélkül tehát, hogy részletes műelemzésre és rendszeres összehasonlító vizsgálatra már itt vállalkoznánk — a *propositio*-s verselés, a kínált műfaji keretek közti választás, majd továbbjutás tényeit vizsgáljuk most, mint oly jelenségeket, melyek pontosan beleillenek a klasszicizmus poétikájának kereteibe. Csokonai legsúlyosabb műveinek többsége a felvilágosult, polgári klasszicizmus — és a hozzá kapcsolódó rokokó — alapvető jegyeit mutatja. Mint legtöbb nagy nyugati kortársa, ő is a humanisztikus iskolai oktatásból hozott magával bizonyos alapformákat, melyeket kezdettől fogva sajátos fogékonysággal és igen hamar műveltségének és vágyainak is megfelelően szelektált, majd alakított át újabb, összetettebb típusokká.

A tudós oktatás fő céljával az eloquentiát, ennek eszközeül az imitációt kitűző, az eloquentia betetőzésének pedig a tanítható (mert a tudománytól még el nem választott) költészetet tekintő iskola a klasszicizmus műhelye volt még a XVIII. század nagy részében is, és annak ellenére, hogy a XVII. századi francia klasszicizmus tanulságait sok tekintetben ellaposította és deformálta, megtartott oly alapelveket, tovább vitt oly követelményeket, melyek az iskolás klasszicizmus körén messze túlnőtt alkotók (mint Voltaire vagy éppen Csokonai) művében sem veszíthették el érvényüket (a költészet nevelő funkciója; célok elérésére rendelt eszközök hatékony rendszere; a költészet időtlen tökéletesség-szférája, kapcsolatban a korrekció elvével és a versnek az idő méretét kijátszó — anorganikus — szemléletével, amiből részleg-egészen új kompozícióba illeszthetősége következik stb.). Amikor Csokonai fiatalkori verstípusairól beszélünk, az egyre személyesebbé váló utat kívánjuk megjelölni, melyen Csokonai messze túlemelkedik az iskolás klasszicizmus körén és mégsem semmisíti meg, hanem betölti a klasszicizmus mélyebb követelményeit, mint századának európai szinten reprezentatív költője.

A *pictura* itt az esztétika mimétikus elvének jellegzetesen klasszicista változatát jelenti, az „ut pictura poesis” horatiusi tanításának századokon át megújított, s így a klasszicizmus módszeréhez adaptált rokokóban is fontos tételét, melyet az eloquentia és poétika tankönyvek — a lessingi fordulattal nem sokat törődve — a romantikáig változatlanul előírtak a költőnek. E leírás-típus nem tévesztendő össze a festőiség tágabb és modernbb fogalmával: e *picturá*-ban a részletrajz dominál, a rajz, a kontúr fontosságát pedig mindig fölébe emelik a lokálisan csillogó, vibráló színeknek — a *disegno* (mentale!), a *dessin*, a *Zeichnungskunst* a renaissance-tól Sulzerig és Kantig uralkodik a művészet elméletében. Roger de Piles műve, a Rubens-hívők vitája a poussinistákkal csak a kezdetét jelenti a festőiség felé fordulásnak.¹

¹ A *pictura* kérdésének igen nagy irodalmából most elég KARL BORINSKI alapvető művének helyeire (Die Antike in Poetik und Kunsttheorie, 1924, II. 101. 125. 127. 203. stb.).

További, összehasonlító dolgozatokban világítom meg Csokonai módszerének és stílusának európai összefüggéseit és fölényét minden mintája fölött. Most csak utalok arra, hogy a kezdő, de már nem kezdetleges költő stílusának elemei rokonok a *pictura-poesis*-nak azokkal az Európa-szerte használt, végtelen bőségben fellelhető jegyeivel, melyek a bőbeszédű Brockes és a vele több tekintetben rokon Saint-Lambert rokokó költészetét — e nagyhatású, de közepes művészi színvonalú alkotásokat — jellemzik, 1730 és 1760 között. Amit Saint-Lambert a maga deskriptív költészetéről mond a *Les Saisons* előszavában, az a helyzetet és hajlamot tekintve bizvást alkalmazható a fiatal Csokonaira: „J'étais dans l'âge où l'on chante ce qu'on aime; j'avais du plaisir à peindre les objets, qui avaient frappé mes sens; j'avais la passion de peindre...” (Poètes français... Paris 1821. 8. 1.)

Csokonai lírai verstípusait a következőkben 1790–91-ig vizsgáljuk, a kb. 1786-tól, a második poétai osztálytól (tizenhároméves volt akkor) 1788-ig terjedő zsenyéket s az utánuk következő első igazi költeményeit: öt év természet. Ez a termés (beleértve a latin nyelvűeket is) mintegy száz verse tehető (a zsengek száma 51, ebből 37 magyar nyelvű; a zsengekre következő érettebb versek 43). Néhány epikus jellegű elhagyásával marad összesen 90 lírai költemény, mely elég ahhoz, hogy egy kezdő poéta világának, esztétikai fejlődésének, tartalmi-formai eredményeinek meghatározására, főleg a verstípusokon keresztül, kellő anyag birtokában vállalkozhassunk. Olasz és egyéb idegen olvasmányok, fordítások hatása csak 1790 körül, inkább utána — előbb semmi esetre sem — jöhet számításba: s akkor már egy mondanivalóval bíró, feszülő költői léleknek, a formaérzékeny, biztos versépítésű poétának a nyelvét oldja meg.

Sententia és pictura közt²

A 90 versből 25 esik a bölcs mondások vagy sentenciák chriaszerű kifejtésére (ilyenek, mint: *Forma venusta perit, Gloria calcar habet, Szüntelenül közel van a halál, A szerencse változó* stb.) és 49 a hely, természet, állapotleírásokra és az ugyancsak ideszámítható jellemképekre. Néhányat (*Impedit ira animum, Rút ábrázat s szép ész*) ide is, oda is vehetünk. 5 jellegzetes alkalmi költeményt találunk e fejlődési szakasznak inkább a vége felé, kis számuk ellenére is valami új ihletnek megjelenéséről tanúskodnak. Ugyanebből a kései időszakból származhatnak azok az önjellemző vagy érzelmes, minden addiginál szubjektívabban líraiságú versei, melyek erősen elütnek a korábbiak iskolás merevségétől: mintha már olaszos rokokó studiumok is érződnének bennük (pl. *Jót kíváns, A szerelmes vitézhez, Mig nálatok itt mulatok* stb.). Ezek száma szintén csekély, mindössze hét. A túlnyomó részt tehát a *sententia* s a leírás, a *pictura* versei teszik.

E két típushoz Csokonai készen kapta a témát, bajos volna tehát a 13–16 éves gyermek efféle verselményeiben önálló költői világkép határozott körvonalait keresnünk. A tehetség fontakozása, iskolás, vagy a szabályokat már megkerülő költő-módszere, stílusának alapelemei azontán megállapíthatók bennük. Ezek pedig oly tendenciákat hordoznak, a

ALFRED ANGER rokokó-monográfiájára (Literarisches Rokoko, 1962), AUGUST LANGENNAK a látáson alapuló irodalmi szemléleti formákról szóló könyvére (Anschauungsformen in der deutschen Dichtung des 18. Jahrhunderts, 1934) és LIONELLO VENTURI más nyelveken is kiadott kézikönyvére (History of Art Criticism, 1936) hivatkoznom. A *picturá*-nak és a művészetek közt — az utánpótlás szempontjából — meghatározandó prioritásnak főleg a francia felvilágosodástan felvetődő alapkérdéséről, a festészet elsőbbségének, a művészetek és tudományok fejlődése komplementaritásának elvéről l. PIERRE FRANCASTEL igen figyelemreméltó értekezését: *L'esthétique des Lumières (Utopie et institutions au XVIIIe siècle, Paris, 1963)*. E prioritás érzésére utal szinte Csokonai is egyik latin nyelvű zsenyéjének címében: *Pictoribus atque poetis quidlibet audiendi semper fuit aequa potestas*.

² Csokonai összes verseinek 1956-os (VARGHA BALÁZS gondozta) kiadását használtam, így elembévve az 1967-es kiadást is.

tárgyak oly felfogásáról tanúskodnak, hogy — továbbfejlesztett változataik ismeretében is — bizvást lehet belőlük következtetni a poétai világot úgy-ahogy megalapozó eszmékre s képzetekre. Amennyiben pedig módja nyílt választani a megoldások között, ennek közvetlen nyomai is felismerhetők.

Volt-e azonban lehetősége a választásra? Mielőtt magát e poétai világot, majd művészi eredményeit vizsgálónk, nézzünk szembe azzal, ami elvileg és gyakorlatilag meghatározta a versírás feltételeit és így fő formáit is: az iskolai előírásokkal. Csak ezek korlátai közt vagy megkerülésekkel születhetett a vers.

A sententia-vers erősen megkötötte a kezét, a leíró vers, a *pictura* ezzel szemben szabaddá tette.

Az 1787-es *Institutiones ad Eloquentiam* (Pars Posterior *Institutiones Poëticas* complectens... Budae et Tirnaviae) a *De stilo poetico* fejezetében a sententia-t leghosszabban tárgyalja a „*stili poëtici virtutes*” (63. l.) közt, „*aliquod simplex, universe tamen, pronunciatum ad vitam actionesque hominum informandas... lumina orationis poëticae*” (67—68. l.), melynek főleg a lírában való használatáról, az *acute dicta*-któl való megkülönböztetéséről is lapokon át ír (67—69. l.) s óv a drámai *sermo*-ban a sententiák használatától (257. l.). Ezek — mint itt írja — *dicta moralia universalia*, egyetemes érvényű, objektív igazságot fejeznek ki tételesen. A *sententia* gondolati s gyakran tárgyias költészetet sugall, megverselésére a *chria* szónoki felépítése adja a sémát. Elöl a tétel megnevezése áll (protasis), melyhez mindjárt körülírás (paraphrasis) is csatlakozhat; folytatja a bizonyítás, mely tetszés szerint bővíthető (aetiologia, multiplicatioval); ez után az illusztráló magyarázat következik, mely ellentéttel, hasonlósággal, példával vagy tanútizonyossággal világítja meg a kitézött és bizonyított témát; végül a *conclusio*-n a sor, megismételvén a *propositio*-t. Az *amplificatio*, ez a költészetre legveszélyesebbnek mondható s majd így is megítélt mozzanat³ el is maradhat, a *conclusio* is, a protasis és az aetiologia azonban szükséges. Így olvasható a Csokonaitól tanult Freyerus-féle Oratoria (Debrecini, 1752) 31—33. lapján.

Ily tisztán persze nem találni meg ezt a menetet Csokonai 1790 előtti verseiben sem. Leginkább talán a *Mindég közel van a halál* tükrözi ezt a szónokias sémát.

Protasis	Mindég közel van a halál
Paraphrasis	De hát oly ösztövré remény is táplálhat
	Hogy aki még ma él, holnap meg nem halhat?
Aetiologia	Ily édes álmokkal ne csalogasd magad
	Mert biztos örömid közt hamar elragad.
	[Mert] Gyakran a legnagyobb erők leroskadnak,
Multiplicálva	Gyakorta sirhalmot a megholt ifjaknak
átmenet az	A vénség nyálázó erőtlenni raknak.
Amplificatióba	Mindezek az Isten titkának házába
Conclusio	A bizonyos, hogy meg kell halni mindennek stb.

Más sententiás versekben Csokonai összevonja az érvelés e fokait, csak a tétel leszögezését és a bizonyítást tartja meg. De az is minek, amikor közhelyszerű, senkitől sem vitatott igazságról beszél? Így lesz szükségképp — mert másként e verstípusban nem tud költői erőt adni mondatainak — bizonykodás, gyözködés abból, ami egybeült helyénvaló rétori fogás lehetne. Így hát az oratori sematizmusnak nyomait nem a semmitérő érvelés rendjében, hanem az erőltetetten vitatkozó stílusban fedezzük fel: a lírai egyöntetűséget megzavaró

³ „Cette mise en vers de toutes choses, n'est ce pas en somme le vieux procédé de l'amplification, qu'on trouve à l'origine comme à la fin de toutes les littératures classiques?” — bosszankodik Louis Bertrand a XVIII. század végi francia „*poetae minores*”-en (La fin du classicisme... 1896. 220. l.) — Mornet viszont e retorikák és poétikák különös hasznáról is beszél, mert az „enseignement par la règle” végül is világosságra tanít (Histoire de la clarté française, 1929. 46. s a köv. lapok.) Ugyanő ír itt arról, hogy minden klasszikus átment e szigorú, szabályokhoz kötött iskolázáson (53., 55.).

mondattanban, a megengedő mellékmondatok s a szembeállító értelmű kötőszavak sűrű használatában. A korai versekben a költő gyakran a *bár* kötőszóval indítja el vitatkozó mondatait. (*Proo: Forma venusta perit: Nézd bár a rózsát... Bár villám szemed hajtson maga láncá alá. — Proo: Gloria calcar habet: Nézd... Bár kemény zablája... Bár a kertet nőjjék fel a durva gyomok... Ki ámbár merül is veszedelmes örvénybe... Proo: A virtus legbátorságosabb köfal: Bár kérkedjen sok kincsekkel a te reményed... stb.*). Néhány versének e mondatfelépítéssel alakítja ki szerkezetét is (pl. a *Proo: Egyedül a tudományok...-ban*, a *Proo: Libertas optima rerum-ban*, a *szerencse változó-ban*, itt a „Bár... bár... Nehigyj... Ne higyj... De azért...” vitázó hangsúlyokkal).

Szemben ezzel a közhelyet megverseltető, ezért felesleges okoskodásra és dagályos vitatkozásra kényszerítő gyakorlattal, a propositiós verselés másik feladványtípusa viszonylag szabadabbá tette a fiatal költő kezét: tárgynak, természeti jelenségnek, évszaknak, állati vagy emberi figurának, esetleg állapotnak vagy éppen jellemképpé összeállt vonásoknak leírását kívánta meg tőle. Ez is tárgyas költészetet fejleszt, s alapja szintén mélyen klasszicista elvű előírás volt: Horatius *Ut pictura poesis*-e nyomán a tankönyv maga (*Institutiones ad Eloquentiam Pars Posterior Institutiones Poëticas complectens... Budaë et Tynnaviæ 1787, caput. II. De Picturis poeticis, 159. stb. lap*) hirdette: *Tota Ars poetica... pictura dici potest, praesertim quod tota in imitatione posita sit, s bőven szól itt a hasonlatokról, azokról a képekről, melyekkel az érzékekre kell hatni s egyben csodálkozó öröme gerjeszteni az olvasókat (161. l.). Előbb pedig elvileg is elkülönítette a poeticus-t s az oratorius-t, oly erőt követelve a poétától, mellyel a dolgoknak leginkább érzékeinkre ható tulajdonságait fedezni fel (73. l.), a mindig meleg vagy égő képzelet (imaginatio) s az elmaradhatatlan eruditio mellett. Ugyanitt a trópusok ismertetése után azokra a figurákra tért át, melyek a költészetnek még sajátabb eszközei, mint a trópusok (azokat a szónok is alkalmazza): első helyen a tárgy vagy személy oly eleven ábrázolása áll, amely közvetlen közelünkbe hozza azt (hypotyposis), s ez összekapcsolódik a leírásokkal is, melyek „legfőbb díszei a költői műveknek” (illustrissima operum poeticorum ornamenta). A descriptiókkal — melyek természetesen szintén tanítanak és gyönyörködtetnek — sokat foglalkozik, példálózva is, elismeréssel a fiktív dolgok leíró művészete iránt is (91–93. l.).*

Mondhatjuk tehát — szemben a sententia-val — picturá-nak, leíró-ábrázoló verstípusnak ezt a másodikat, melynek semmivel sem volt kisebb becsülete, mint az oratori propositiós típusnak.

A leíró vers, vagyis a pictura vonzásában

Előírást, sémát azonban Csokonai nem kapott ezekhez: éppen ez volt a felszabadító mozzanat. Ha amott, a sententiás versekben, okoskodásra kényszerült, feleslegesen is, tehát erőltette azt, — emitt, leírogatva az elébe tűnt tájat, jelenséget vagy a szinte már tapasztalatból ismert jellemet, elmerülhetett a jelenségvilágba, kifoghatta a vágyainak s érzékeinek leginkább nyilatkozó oldalait. Amott bizonykodnia, vitatkoznia, tehát olyan mondatokat kellett faragnia, melyek érvelésre, cáfolatra vagy biztatásra hegyeződtek ki, gyakori ellentétezésre az erős, ismételt nyomatékok között: emitt nyugalmas, párhuzamosan kikerekülő, mellérendelt mondatok ölelik át többszörösen a jelenséget, melyet magáénak tekinthet, vitathatatlan birtokának: nem ilyen-e a „kies kert”, az este, az álom, a békesség, az ősz, a tél, a mező, a vakáció, a személyes tapasztalatába eső kevély, gazdag és fősvény, vagy arcképe, a *Rút ábrázat s szép ész?* Bár ebben az utóbbiban — megizmosodva, velősen — visszatérnek a korábban sematikus, vitatkozva bizonygató mondatformulák is...

Magában véve ez még nem is annyira meggyőző — vannak szép sorai a sententia-verseknek is —, mint amennyire a kétféle verstípus közti gravitáció iránya. Lehetne ugyan véletlen is — bár nem valószínű —, hogy a leíró versek száma körülbelül még egyszer annyi,

mint a sententiát kifejtőké. Az azonban nem véletlen, hogy egy azonos téma második változatában nem egyszer leíró módszerre csap át a költő, holott korábban orátori-okoskodó eljárást követett. A bizonytalankodás már a legprimitívebbnek tartott versekben is megjelenik. Az *Impedit ira animum* — melyet Vargha Balázs nem oktanulandó gyermekes felfogásúnak, néhol majdnem értelmetlennek (ItK 1953, 123. l.) — utolsó sorában (itt Vargha szerint „Csokonai lelke fuvall”) csaknem ugyanazt írja le, amit az *Invidus*-ban (ott: Orcáján a harag sok ezer színekben csatázik — itt: Orcáján a búk sok ezer ráncokba verődnek), kevés, de nem ügyetlen változtatással. De az *Impedit ira animum* e cím szerint sententiát, s nem leírást ígér — s a vers íme az *Invidus*-éhoz hasonló leírásba csapott át. Efféle hűtlenkedés a megadott tételhez már biztosan árulkodik Csokonai választásáról. Egy másik példát a *Gloria calcar habet* című zsenge nyújt erre, éspedig két másik verssel együtt. Az alapozó vers (Hogyha kihez jutalom jár, úgy annál örömelebb | Nagy bátorsággal mindég folytatja az útját. | Gloria kit ha vezet stb.) száraz, okoskodó, elvont: ahogy a sententiához illik. A másik, azonos című, veszedelmesen ingadozik a leírás és a sententiamondás között. Így kezdődik: Nézd, sarkantyú által e katona alatt | Szép pej paripája milyen nagyon szaladt, | Bár kemény zablája roncsolta a száját, | Mégis ugrálással hagyta el tanyáját ... Vagyis a cím *calcar*-ját belemes-terkedte a leírásba, mely azonban annyira kiszélesült, hogy alig bír visszatérni (újból feltörő leírások mellett) a szükséges okoskodásokhoz. A harmadik, nyilván későbbi s alkalmatól is ihletődő verse *A magyar gavallér*, természetesen dobja le az efféle kényszereket, s teljesen leíróvá terebélyesedik ki.

A leírás, melyet a sentenciás versekben szigorúan alá kellett rendelnie az érvelésnek, a hasonló témájú második változatban kiszabadul e kötöttségből s kivirul: mint a *Forma venusta perit* elhervadó rózsája *A rózsza* című későbbi, már csokonaias ízű versben.

Az is jellemző, ha a cím sententiát ígér s ezzel szemben — leírást, sőt önarcképet kapunk, vázlatosan vagy teljesebben. A *Quem dii oderunt praeceptorem fecerunt* úgy is kezdődik, híven „bölcs” propositiójához, mint egy száraz, sőt erudícióval ékesült sententia-vers. Ezzel szemben első személybe átsapó önvallomás követi. Szentencia a *Rút ábrázat s szép ész* tételcím is, annyira, hogy még a Phaedrus-tankönyv *Sententiae Poeticae*-inak 18. lapján (a 48. szám alatt) is kimutatható volna iskolás forrása (Si mihi difficilis formam natura negabit: Ingenio formae damna rependo meae). Ezzel szemben — az érvelő, bizonygató gondolatmenet kitűnő kihasználásával s átfordításával — pompás kis gúnyrajzot kapunk ellenfeléről, a „szép ostoba s festett fejű számár”-ról, s vallomást is az ő mélyebb emberségének becséről. Ami viszont — mert az erőnek az ésszel való tökéletesítéséről van szó — a *Vis et nequitia* első s második változatát juttatja eszünkbe: az elsőben, a latin nyelvűben még csak egy alárendelt példa volt leíró, híven a tanulsághoz, a másodikban, a magyar nyelvűben már felerősödnek a leíró elemek, sőt egy ilyen részletezéssel (váróvívás, bombák, ágyúk, penészes invalid stb.) ér véget is a vers: a sententiát ígérő cím ürügyén a leíró elem árad el a versben.

A leírás-pictura vonzásába kerülő szentenciás modornak legérdekesebb példája azonban az a két hivatás-vers, mely szoros rokonságban áll egymással, s a második mégis minden vonatkozásban az első fölé kerekedik. Az összehasonlítás azt is megmutatja, mily lényeges tartalmi változásokkal jár együtt a verstípus ily irányú átalakulása.

Az *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis* nehézkes és a poézist a tudományok egyikévé avató címével jellegzetes sententia-verset ígér. Az is, még a megengedő s ellentétező mondatformákat is megtartja, mert célja az ellenkező vélemény megcáfolása. „Bár bírd te nagy gazdagsággal” — így kezdődik, majd az ilyen megengedő költőszavas kezdetű strófák sorjáznak: „Bár hectori vitézséged | Itt mindent felülmúljon ... Legyenek bár kamarád | Sok kincsekkel teljesek ... Bár bírd sok birodalmakat ...” az ellentétes fordulatig: „De ezt az idő vaskeze | Egészen mind lerontja ...” Az utolsó három strófában a költészetnek s a virtusnak olyan összefonódásáról hallunk, mely egyedül biztosítja a halhatatlanságot. „Akit szereti a virtust, | Poézist gyakorolja, Kötik annak a szép mirtust, |

A halált nem kóstolja". Mitológiai célzásokkal köríti e gondolatát: „Ki Pinduson mulatozik | és Pegazust kóstolta, | A szűz muzsáknak áldozik S ezt kedveli azolta". Még frázisait is elrontja a képtelen képpel: „Pegazust kóstolta”.

Ugyanez a vers öltözik át leíró képekbe *A poéta gyönyörködése* című, valamivel későbbi költeményében. Már a cím is az állapotleírást, a gyönyörködést sejteti. A szerkezet nagyon hasonló, a versforma pedig — a nyolcas és hetes sorok váltakozásával — azonos. Szerkesztése mégis megváltozott: míg az *Egyedül a tudományok*-ban a költőszók, a megengedő mellékmondat formái vitára vontak össze a vers menetét s nem engedték, hogy a költő leírásokba-jellemképekbe feledkezzék bele, *A poéta gyönyörködése*-ben elmarad — ha nem is a vita — a vitatkozó módszer, a szembeállításra kihegyezett mondatformálás, azért a strófák oly képek és jellemképek tükreivé simulhatnak ki, melyek egyfelől a költőtől idegen, másfelől neki kedves életforma pikturáját nyújthatják. A vers közepén álló „De légyen ez a szerencse | Légyen tiéd, barátom!” fordulat még a korábbi, propositiós vers szerkezetével egyezik meg — minden más átalakult.

Éppen a szerkesztés megváltozása figyelmeztet arra, ami a kép-festésnek tulajdonsága: az egyneműsödésre. Míg a propositiós versben strófáról strófára változott az, amit elutasított magától (gazdagság, vitészség, kincsgyűjtés, tisztségek, hatalom), *A poéta gyönyörködése*-ben az egyes strófák lényegében *ugyanazt* az idegen vagy kedves *életformát* festik: az első részben a fősvénység, a királyok udvara, a kevélyek, a megalázkodás, a kitüntetések vadászása, a gazdagság részletei egyetlen gondolatkörben mozognak, a gazdagság megalázó, szabadságot rontó hatását festegetik. S mily találóan, képszerűen!

Te a királyok udvarát
Éhen és szomjjan lesed,
A nagyok csalárd pitvarát
Szivszakadva keresed.

A kevélynek lábait
Örvendezve csókolod,
S ezzel hiánosságait
Érdemidnek pótolod.

A versközépi fordulat után minden száraz tételesség (mint a korábbi versben: Aki szereti a virtust | Poézist gyakorolja...) és unalmas, zavaros mitologizálás elmarad, ehelyett szubjektíve színesül ki a vers és egyazon, bensőséges érzület festegetése mellett állapotodik meg.

Egy helyhez nem kötelezem
Én gyönyörködésemet;
S így magam le nem vetkezem
Szabados tetszésemet.

Minden, ami csak szépíti
Az egész természetet,
Bennem a gondot enyhíti,
Mely rabszíjjára vetett.

Az éneklő madarkákkal
A szép napot tisztelem
S a csendes etéziákkal
Élesztgetem kebelem.

....

A gyönyörűség karjait
Itt kinyújtja énekem,
S pengetvén lantom húrjait,
Lelkesíti énekem!

Ez már jelentékeny vers, első komoly lépés a tartalmi-formai egység megalkotása felé — noha elbágyadó költői érből folynak konvencionális jelző ismételtetései, nehézkes fordulatai. Mégis, az új érzelmi tartalom — a már nem okoskodóan vitázó, hanem fölényesen-spontanul megjelenő „szabados tetszés” a természet szépségében és saját költészetének ehhez kapcsolása — olyan új formát teremt a leírásban, mely jellegzetes, saját költői világ kifejezését hordozza. Még az arányokat is megváltoztatja az *Egyedül a tudományok*... című propositiós vershez képest — ebben még 6 strófa esett az idegen világ kritikájára s csak három a virtus melletti felszólalásra, míg *A poeta gyönyörködése* körülbelül megfelel a két ellentétes érület festetetésében. S a mondanivaló lényege is mennyire más lett! A zsenében a poézisnek virtus-tartalma s ebből következő halhatatlansága — ezek a skolasztikus törzsfogalmak — volt a lényeg, a rákövetkező versben már csak a kényszer, rabság nélküli, tehát a szabadság érzésében fogant gyönyörködés, mely egyedül iihető. Talán nem túlzás *A magánosság*hoz című remek magzatának első szívdobbanását érezni e sorban: Te a királyok udvarát | Éhen és szomjan leled (*A magánosság*hoz: Te a királyok udvarát kerülöd... Ott a fogyasztó gondokat) — bár akikhez szólnak e sorok, nem azonos személyek (később, helyenként átdolgozott, de lényegében nem jobb szövege *Az én vagyonom* jellemző címet kapta).

Újabb formák: alkalmi versek, — életképszerű leírások és jellemképek

Hogyan fest a sententia-stílus és a leíró-festegető forma viszonya abban a harmadik csoportban, mellyel Csokonai végleg felülmúlja a zsenéknél s folytatásainak körét? Az *alkalmi költemények* rövid sorában van ugyan két *Névnepre íratott vers* és egy *Oskolai vacatio* című zsenge is, több azonban az olyan költemény, mely tartalmilag tülemelkedik az iskolai kereteken: *Az ősz Laudonra*, a *Belgrádra*, *A magyar! hajnal hasad*, *A magyar gavallér* és *A békesség* ezek. Hadi és politikai vonatkozásaik révén elég pontosan megállapíthatjuk keletkezésüket. Az *ősz Laudonra* („... Most is Belgrád alatt új koszorút fonnak...”) csak 1789 augusztusa után írhatta versét (akkor vette át Laudon a fővezényletet) s még a vár bevétele (október 8.) előtt; hasonlóképp ekkori a *Belgrádra* (a még ellenálló várról szól), és *A békesség*, mely már 1790-es lehet. Darvas Ferenc *Hazafiúi intés*-ének — mely 1790 elején jelent meg a folyóiratokban — visszhangja az *A magyar! hajnal hasad* és ugyanebben a politikai légkörben, a nemzeti ellenállás köcsagtollas, paszományos leventéinek hetykélkedése idején keletkezhetett *A magyar gavallér*. Valószínű, hogy a *Vis et nequitia* várostrom-példájába is behatol valami Belgrád ostromának képeiből, és az *Estve jött a parancsolat* ily korai keletkezésére is lehet következtetni az „elindulván a törökre” sorból.

Már az *Oskolai vacatio*-ba belopódzott valami a háború képeiből („Hát míg Márs vitézi a vérengző hadnak...”) stb.), így az alkalmi versek legelső csoportja a török háború eseményeihez, majd 1790 nemzetifelbuzdulásához kapcsolható (talán még a „Konstancinápolyi” téma és ürügye is). Belgrád alatt különben sokan voltak Debrecenből is: Farádi Vörös Ignác hadbiztos egyszer 300 debreceni gubás magyarról tesz említést, ami aligha a teljes szám.

Formailag még ezek sem szakadnak el teljesen a sententiás-moralizáló stílustól, így pl. az *ősz Laudonra* írt versek több mint a felét a szerencse, virtus, irigység, változó sors körüli okoskodás tölti meg. Hasonlóképp okoskodó-meditáló a *Belgrádra* („nevendék Múzsámnak maradványa. Írtam 1790-ben”-szól megjegyzése az Alkalmatosságra Írt Verseken). Benne érdekes új vonások, Csokonai olvasmányemlékeire visszamutatók is megjelennek: bizonyos fokú rokonságban áll az *O me moestum Bellogradum* kezdetű XVIII. századi énekkel, melynek magyar fordítását Pálóczi Horváth Ádám 1788-i Holmi-jában is megtalálhatta (vö. ÖÉ 1953. 305—8. l. és 595. l., s Szádeczky Miscellánia Irodortört. Füzet. 1955. 20. l.), némely sora pedig („... meddig tántorogsz — meddig forogsz, ... vérrel meddig hízol — mig bízol?”) kuruckori siralmak, vádoló versek fordulatait visszahangozza. Még *A békesség* is magán viseli a sententiá-versek érvelgető modorát (a mellékmondatokat bevezető *hog*y-ok halmozásában),

ismételgeti is az azonos című zsenge szavait-fordulatait. Csupán *A magyar gavallér* és az *A magyar! hajnal hasad* válik el teljesen ettől a sententiázó stílustól s értékesíti a leíró-állapotot festő módzert.

Velük s néhány mással már az első értékes, esztétikailag számottevő, sőt remekművek közvetlen közelébe vezető versváltozatokat kapjuk. Vagy summázzák magukban korábbi kísérletek tapogatózásait, mintha azok csak részleges variánsai volnának a véglegesítendő költeménynek, vagy színezésben-jellemzésben gazdagon bontják ki a valamikor még propositio-formába fulladt témát. Akár summázás, magasabb fokon való összefoglalás történik (mint a *Pindus* című versben, mely a *Sint Maecenates* és az *Egyedül a tudományok*... című propositiók kísérleteket, meg a *Ki poéta nevet érdemel* és *A poétai felvidulás* című zsenget és *A poéta gyönyörködésé-t* összegezi magasabb fokon s bonyolultabb versformában), akár oly egyéni jellegű, igen színes és érzelemmel teli kibontása régi, iskolás tételeknek, mint a *Konstancinápoly*-ban, *A ősz*-ben, *A tél*-ben, *A álom*-ban s *A fősvény*-ben (melyekhez a *Cigány* bravúrosan leíró zsánerképe csatlakozik) — ez a termés már igazi s fejlett költőre vall, aki 1790—91 tájt már messze maga mögött hagyta a zsengek sententiás vagy leírógató módszerét. A leírás révén, mely szabadulni engedte a költőt a sententia, a chria orátorian érvelő, okoskodó játékaiktól, elérkezett a jellemkép s érzelmi állapot magasabbrendű picturájáig. Igaz, hogy a *Konstancinápoly*-nak ez a szinte teljesen kész első, kisebbik része semmit sem nyújt még a jelennel s jövővel tusakodó hatalmas világnézeti hitvallásból — csak egyetlen mondat („Oh eszére, óh mely sűrű felhőt vona A szentség színével bémázolt babona”) sejteti a toldalék lehetőségét, s az is mélyen bele van zárva a színes, kaján, gyönyörködő leírásba. Az is igaz, hogy ez *Az álom* még szintén toldalék nélkül áll, s e bevezetőnyi rész lényegében *Az álom leírása* című zsengeének leíró-értelmező lehetőségeit teljesíti ki nagy művészettel. Megnőt és kiszínesült — zsengekbeli első változatokhoz képest — *Az ősz*-nek és *A tél*-nek szép leíró költeménye, bár a személyességnek és tartalmi összetettségnek későbbi fokát még nem éri el, ez is a korábbinál jóval magasabbrendű, nem iskolás, de még fejlesztendő változat. Csak *A fősvény* áll sokkal közelebb a *Zsugori uram*-hoz, mint az előbbi versek a maguk végső fejleményükhöz.

A török háborúhoz s 1790 öröméhez kapcsolódó alkalmi versekkel s a mellettük álló, nem sokkal későbbi életképszerű leírásokkal és finom jellemképekkel Csokonai végleg felülmúlja az iskolás zsengek és közvetlen folytatásaik módszerét, stílusát: a közélet vonzásában formálódik tovább.

E fejlődési folyamat legvégén — szintén 1790—91 körül — találni néhány, minden sententia, leírás vagy jellemkép-típustól eltérő kisebb költeményt. Minden eddiginél szubjektívabb, érzelmesebb önjellemzést adnak a költőről magáról, a szerelmesről. Hangja mintha itt oldódnék fel teljesen líraivá s játékosan könnyeddé. A *XXVI. Ének*, *XXI. Ének*,⁴ a *Jót kívánság*, a *Méltó pár*, a *Szerelmes vitéhez*, a *víg poéta*, a *Míg nálatok itt mulatok*, a *Bús hánykódások* című versek számíthatók ebbe a versforma nagy változatossága és könnyedsége miatt is külön kívánczó csoportba. Annak a magyaros énekköltészetnek a hatása, melyet a *Belgrádra* írt alkalmi versből éreztünk kicsendülni, itt erősödik fel egyszerre, s vegyül össze modernebb, olaszos rokokó indítékokkal: együttvéve a játszi dalformába hajlítják át a komoly, sokszor nehézkes és monoton 12-ös verssorokat.

Az iskolai versírás feltételei közül való kimozdulásnak módját s fokozatait tekintettük át eddig, az önállósuló tartalom formakereső útját. Az első, szélesen alapozott réteget a sententia- és leíró vers kétféle típusa rakta le; a két típus arányában, viszonyában előálló eltolódás aztán azt mutatta, hogy a költő a leíró költeményben találta meg a tehetségének megfelelőbbet, s ez a mozdulat időben is újabb eredményekhez vezetett; az iskola falai közül kitekintő

⁴ Vargha Balázs véleménye szerint a két ének (az 1956-os kiadásban XXI. ének áll! I. köt. 38.) nem Csokonaié (l.: az 1967-es kiadás II. köt. 524.).

ifjú az alkalmi versekkel és az életképszerű, meg jellemfestő darabokkal lépett a harmadik fokra, anélkül, hogy a leírás módszerét feladta volna: tökéletesítette azt, egyénivé tette; végül a líraibb, dalszerű versekkel fordult egészen új irányba. E négy fokozatot nem lehet teljesen elkülöníteni egymástól — a tendencia azonban világosan kivehető, a sententia-költészet öncélú tömörködése fellazul s csak mint racionális tisztaság marad meg a leírások, majd jellemképek eluralkodó, tárgyias, majd szubjektívabban festegető formáiban.

A poétai világ: virtus és poézis

Milyen az a — mindenestre bizonytalan — poétai világ, amely a zsenékből tárul elének s hogyan őlt aztán 1790—91-re sajátos, határozott arculatot?

A többszörös iskolai szűrőn, a poéta-klasszis előírásain, a tankönyvpéldákon, a tanult kegyességen, a gyermeki befogadóképességen átengedett s kiformált világ képe természetesen nem egységes; a homogén jelleg hiánya azonban úgy tűnik fel, mint a széthúzó erők közt érlelődő tehetséges fiataloknál. Széthulló, sőt ellenkezésekkel teli halmazát találjuk itt azoknak az elemeknek, amelyekből majd kialakulhat az egységes költői világkép — most azonban még diktált, kötelező eszményekhez, külső formákhoz igazodnak, ahogy a tárgy értéke, a nyelv és forma ismerete s maga a kedv engedi. A zsenék leíró verseinek száma 12 (*Egy kies kert leírása; Fulmen...; Exundatio...; Az estvének leírása; Az álom leírása; Ventus...; Egy fősvénynek leírása; Egy város leírása; Az ősz; A tél; A mező; Az aratás*). Számuk s a sententia-vagy panasz-versekénél nagyobb terjedelmük már sejteti a fejlődés irányát. Arra azonban, hogy gondolatilag, elvileg mi igazolja költőnknek a leírásokba való belefeledkezését, mégis csak a sententia-versek, ez okoskodások adnak felvilágosítást.

Megannyi ellenkezéssel! A mulandó szépséggel (*Forma venusta perit*) szembenáll a makacs gyönyörködés abban, ami pusztul; a „szüntelen közel van a halál” tudatával a költői halhatatlanság hite; van „igaz lélek”, aki „mindenben szerencsétlen” lehet; a baj, a panasz szavával a „poétai felvidulása” felesel; a kétszínűség megvetendő ugyan (*Lurida sub dulce...*), de jó, ha az erőhöz fortély, ravaszság társul (*Vis et nequitia...*); a virtusnak is van része abban, hogy a dicsőségvágyó oly rendületlenül tör előre — de „bene qui latuit, bene vixit”, „énnekem egy kised s kurta szerencse elég” s ez másféle, igazabb virtus.

Halálfélelemre tanítás és dicsőségvágy halhatatlansággal, dicsvágy és visszahúzódo élet — ilyen ellentétek között mozog öntudatlanul a gyermek Csokonai.

Mi az igaz, mi az övé mindebből?

Az egyik *Gloria calcar habet* címűből az tűnik ki, hogy bizalom, csüggedetlenség, bátorság kell a dicsőséghez, vagyis erények. A másik, azonos című vers ezt is kimondja: „tiszteli a virtust, egyedül csak arra igyekszik”. Feltűnő, hogy mindkét dicsőség-versben az erényre, a virtusra fut ki a gondolat s eközben a költészettel is összetalálkozik: az előbbiben a dicsvágyó a Pindusnak „vigassággal tomtól közepébe” és „jóakaró atyja” Apolló; az utóbbiban pedig „a Pindust járó múzskákkal énekel”. Hogy „a virtus legbátorságosabb köfal”, azt külön sententia-vers hirdeti; s ez a virtus éppoly harcos erényekkel ékes, mint a Glória-versekben. Az összefüggést az a propositiós vers teszi teljessé, melynek hosszú címe az iskolás klasszicizmus értelmében a tudományok alá sorolja a költészetet: *Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis*. Ebből pedig az derül ki, hogy „Aki szereti a virtust, Poézist gyakorolja... A halált nem kóstolja... Pinduson mulatozik...” Vegyük hozzá e négy versehez azokat, melyekben így vagy úgy, de a költészetről, mint erényes, értékes emberi foglalkozásról van szó. Belőlük megtudjuk, hogy a költő ingerlékeny (*genus irritabile vatum*!) s nem szenvedheti el a bánatot (*A poéta legkisebbért...*), a városi lármát sem szereti, mert az „a gondos múzskáknak igen nehéz járma” (*Az estvének leírása*), csak a „víg öröm”-ben érzi jól magát (*A poétai felvidulás*), és tulajdonképpen mindazzal a nehézséggel, bajjal szembenéz, mellyel a glória sarkantyúzza ember:

Ha hát énreám tekintene
Nyájas szemekkel Melpómene,
S ha éneklője lehetnék,
Mind a halált, mind más veszélyt s kárt,
Mely a legnagyobbaknak is árt,
Egy bátor szívvvel nevetnék.

(Ki poéta nevet érdemel)

A poéta tehát a virtusnak megtestesítője, és pedig az öröm állapotában, távol a városi lármától, ami a „bene qui latuit, bene vixit” gondolatával csendül egybe. Még egy életeszmény tartozik ebbe a körbe — a dolgok legjobbika: a szabadság. A *Libertas optima rerum*-ban rá esik a választás: „Mindennél jobb vagy te, kedvező szabadság, Távozz tőlünk, komor és mostoha vadság.” Az öröm és a szabadság ikerestvérek.

Az egymással ellenkező gondolatok között tehát mégis van egy elvileg összefüggő kis csoport, melynek egysége még aligha volt tudatos a gyermek-költő lelkében: önkéntelen egybecsendülések vagy egy irányba hajlások (a glória felől a virtus felé) nyomán állapítottuk meg. De egyszer a nagyobb, közösségi körbe tekintéssel tudatossá is teszi ezt a költészet-központú érzelmét: a *Sint Maecenates, feret Hungara Terra Marones, Virgiliumque tibi vel tua rura dabunt* című propositiós versében. Itt a nagy költészet feltételül szükséges műpártolást követeli, s ez kimutat abból a szűkebb, iskolás körből, melyben a többi vers elhelyezhető. Külföldiek sokan jutottak fel a Pindus tetejére — mondja a hazai hiány sejtetésével; pedig: „Virgiliust lelnék, köztünk itt lenne Homerus, Csak hogy már Maecenast tudna mutatni hazánk.” A gondolat nem különösebben eredeti, az iskolai ismeretekkel, humanisztikus műveltség közhelyeivel is magyarázható; de egybecseng a mecénás-igénnyel a megfogalmazásával, melyet éppen 1789–90-ben hirdetett oly nyomatékosan s messze hallatszóan Péczeli József (pl. Mindenes gyűjtemény IV. 47. l. Az írókban nem leszen fogyatkozás, tsak Mecénások és Könyv szeretők légyenek . . .”), ez a találkozás pedig a nagynevű s vezető literátor és az ismeretlen gyermekköltő gondolatai között ez utóbbinak érettségét bizonyítja s hitelesíti is a virtus és a költészet körül kialakult eszméinek egységét.

A sententiás versek moralizálást fejeznek ki; ideális középpontjukban a *virtus* feltétlen tisztelete áll. Mit jelent ez a virtus? A humanisztikus közhelyet-e, mellyel az embert az állattól, a tevékenyt a henyétől általában szokták megkülönböztetni? A fortuna ellenfelét? A vallásos kegyesség erényét? A feudális nemessel szemben a polgári erénynek igazabb nemességét? Az állampolgári vagy patriótaerényt? Csokonainál ekkor még tág fogalom, s közhelyszerűen iskolás. A *fortunát* ellensúlyozó erkölcs, a kegyesség (*Az öreg ember*), a békés alkotó munka vágya (*A békesség*) mindenesetre benne van — leginkább azonban a poézis, öröm, szatadság és dicsőség fogalmaiban konkretizálódik. A virtus — leginkább poézis! A poéta lelki tartalma az öröm; alkotásának feltétele a szabadság, a háborítatlanság; eredménye a dicsőség, a halhatatlanság. E további tartalmak — együttvéve, s nem egyes elemeikkel — már túlmutatnak az iskolás közhelyen s ilyen értelemben bensőleg is, szubjektíve hitelesítik a leíró versekben kifejeződő gyönyörködést.

A zsengek stílusa

Részletes és strukturális jellegű, összehasonlító vizsgálatokon alapuló elemzésüket későbbre — a klasszikus versekről szóló tanulmányokra — halasztva, csak fővonásaiban (és természetesen fő mintáival együtt) jellemezzük e zsengek stílusát.

Csokonai már e legkorábbi leíró versei szerint a természet nyugalmas vagy küzdelmes jelenségei feletti gyönyörködésének idilli vagy drámai tónusú kifejezésében, az ábrázolás e félreismerhetetlen hangnemében találta meg költői kielégülését, és véleményünk szerint inkább volt már az övé a kifejezés hangneme, mint az ábrázolás tárgya, mely természetesen maga

is kiválasztás eredménye volt. Tárgyias költészet ez, mely kies kertek, mező, esti nyugalom, álom, ősz, tél békességének vagy — ritkábban — a vízáradás és a tengeri szélvihar vad nyugtalanságának képeibe rejti el a személyes érzelmet. E képek viszont nem jöttek egyértelműen a Csokonai által látott, megfigyelt természetből — a közvetlen természetélmény tipológiájára, képeinek szelektálására nagyobb ösztönzést adott neki az irodalom, mint az élet. Lehet mondani, hogy e tárgyias költészete témáihoz, az egész határait is éreztetően, Péczeli nagyhatású könyvében, a *Hervey' Sírhalmai és Elmékedései*-ben talált már a saját érzékenysége szerint átlényegíthető mintákat, leginkább A' *Mezőnek meg Tekintése* c. fejezetben (*Hervey Sírhalmai és Elmékedései*, Pozsony, 1790, 189—202. l.), mely szinte tárháza a fiatal Csokonai által kedvelt természeti motívumoknak (mint őnála, itt is a magas hegyek védelmében húzódik meg a kertszerűen kies, termő táj, rétekkel, patakkal, halmokkal, erdőcskével, de „másfelől a' széles tenger vét határt az én vigyázó szemeimnek . . . A' kereskedő ennek partjára megy az ő élelmét keresni, néha bánkódván azon, hogy tajtékzani kezdenek kékelő hajbai . . . Akkor el indul örömmel az ő töredékeny hajójával . . .” 197—198. l.). A tájképet egy oly mondat összegezi, mely már-már mondhatott valamit a fiatal Csokonainak is: „Ekképen lész az egész világ az ember' hazája”. Ez a tárgyiasság csak részben engedi szóhoz a közvetlen szemléletet, az érzéki tapasztalás erejét: inkább befelé borzongatja a költőt az olvasott és látott világ tarkasága, hogy szinte észrevétlenül oldja el azt a valóságtól, telíti színeit, erősíti fel zengését. A látás a látomás határán mozog, s ha belefeledkezik a költő, zsúfolja a képben a színeket, hangokat, mozdulatokat. Egyébként az *Egy fősvénynek leírása*-ban sem sikerült volna a helyenként már bravúrosan meglevenítő átélés.

E telítő és fokozó, diszítani éppúgy mint érzékies látomást festeni kész stílus még csak részben a Csokonaié: barokkos vonásait és rokokó festegetéseit Gyöngyösi, Péczeli és Ovidius nyomán alakította ki. Ez utóbbitól — a gyönyörködés rokokóban felkapott költőjétől — szövegrészeket is átültetett saját verseibe, arról nem is beszélve, hogy a propositiós címekben is feltűnnek Ovidius tételei s érdekes módon saját szövegeiben is Ovidiust hívja fel nem egyszer tanúbizonyságnak („Ezt bizonyítja maga Máró” *A poeta legkisebbért*-ben; „feret hungara terra Marones . . .” — saját propositiós címében; római költők közül Ovidius az első az *Egyedül a tudományok . . .* című versben) — a Pirus és Thisbe fordításának pedig messzebbre kiható jelentősége is lesz. („Ily témák” — írta Kölcsény emlékezetes bírálatában a leíró versekről is, — „Ovidnak mani-jába szoktak készülni”).

Mégis: a telítés és fokozás e barokkos modorában eredetiség is megmutatkozik.

A legfeltűnőbb stílusjegyeket a jelzős szócsoportokban s az igei állítványokban keresve — a képszerűségről ezek adnak biztos tájékoztatást — az első képzetkört a *hab*, a *tenger* a *szél* s az általuk felidézett vagy velük társult *örvény*, *ár*, *felhő*, *köd*, *mennykő*, *zúg*, *dörög* stb. jelzős szerkezetei s igecsoportjai alkotják, nemcsak konkrét, hanem átvitt értelemben is. Szolgálják a moralizálást is, stilisztikailag a dagály fokáig emelik a zsúfolást. Ime egy sornyi adat csak a *hab* jelzős szerkezeteiről: halomnyi hab, habok mérge, zúgó habok, dühös habok, nyájas hab, omló hab, zajos tengeri habok, felhőkig felnőtt habok, halomnyi habokat hajtani. Mint ez utóbbi példa mutatja, az alliteráció is erősíti a hatást, egyebütt az emberi tulajdonságok átvitele tűnik fel (nyájas, dühös hab). E szócsoportok a túlzó, zsúfoló vagy néha végtelenen ellentétes mondatépítéshez szállítanak anyagot. A *Ventus describitur*-ban a vad mozgást a sűrűn használt ige s a szélsőségek festik (a hajó az ég és az alvilág között vergődik: ez különben Ovidius *Tristia* I/11.-ből való), s a költő úgy belefeledkezik e látomásába, hogy a végén álló mindössze hatsoros befejezés — kiderül az ég — élettelen s költőileg érdektelen. — Az *Exundatio aquarum*-ban ugyanily halmazása van a színjelzéseknek: „A zöld vetésekre, Barna ligetekre Kék isten nem férkeze.”

Egy másik képzetkört az *idilli* érzést, a gyönyörködést kifejező jelzős szócsoportok bősége alakít ki, melynek vissza-visszatérő szavai a *szép*, *kies* és szinonimái (*kedves*, *kedvező*, *kellemes*, *kividorult*, *víg*, *gyengédedt*, *pompás* stb.). Ide vehetők a szín-jelzők is, melyek néha

elvonrt értelműek (kék rettegés, halál sárgája), többnyire azonban konkrétak, s a *szép, kies* hangulati hatását fokozzák (szép zöld csere, kéklő ég, zöld koszorú, zöld zsenge, zöld levél, ősz kalász, megőszült nyár, piros napenyészet stb.).

E kétféle képzetkör szókészletében s jelzős szerkezeteiben alakul ki a zsengek költői stílusa, s akár a barokkos-dagályos típust, akár a rokokó-idillit tekintjük, mindkettőben a *konvencionális* jelzők és igei állítmányok uralkodnak. Ezeknek leghatásosabb fajtáit, egy egész európai stíluskorszak által közkedvelté tett érzéletes divatszavait Csokonai 15–17 éves korában használja oly biztonsággal, mint a több mint negyvenéves Brookes az 1721-től 1748-ig kinyomtatott sokezernyi lapján. Nem kellett Csokonainak sokat olvasnia ahhoz, hogy hamarosan elsajátítsa, fölényesen kezelje a kellemnek azt a rokokó szókészletét, melyben a kelmék, nemesfémek, drágakövek érzéletes színei és formái csillognak. Feltűnik nála egy sajátosan érzéki, tapintás- és színérzékletet összevonó kifejezés a *bársony* szóval, jelzőként is: *bársony reggel*, az erdők *bársonyai*, zöld *bársony* hantokkal körül megprémézve, álomra ingerlő pázsit zöldellő *bársonyán* stb. Megszámlálhatatlan mennyiségben ömlik el ez a *bársony* a francia és német rokokó költők versein (Brockesnél százszámra, minden jobb tavaszversben előfordul a föld, mely „in grünen Sammt sich hüllet”, a táj „grünes sammentes mit Gold gestickt Gewand”-ja, és Saint-Lambert sem fukarkodik a tapis d’émeraude-dal, a velours-ral, a parure-rel, a tapis de verdure-ökkel és az émaillé d’or-okkal vagy rubintokkal), de Csokonai ekkor nyilván a magyar közvetítő, Péczeli fordításaiból tette a magáévá (őnála, pl. *Hervey’ Sirhalmában* „a’ festett tábláknak a’ mesterséges árnyékozásai”-hoz hasonlitanak a kies mezőkön a „setét erdőtské”-k, 192. l., a földet a „Teremtő”... „bé vonta zöld bársonnyal” 199. l., „bársonyokban öltözvén fel” 208., ugyanígy *Yung’ Éjtzakái* számos helyén *bársony, palást, kárpit, préme* és *rojtok* teszik „szemléletesebbé” a növényi természet jelenségeit). Divatszavaknak ily korán való alkalmazása (piperés rózsát csipegetni, tékozlá a szépség rá a frizuráját); más, korjelző idegen szavak használata (bombi, zengő koncert, truccára a kegyetlen télnék stb.) egybeesik a *bársony* szó stílushatásával, és mindez együttvéve hasonló a barokkos zsúfolás, dagály jelenségéhez: az idilli, rokokó stílusban is megvan a sűrítés tendenciája, csak hogy míg ott a látomás, itt inkább a kifinomult, gyöngéd-kényes érzékiség stílusát szolgálja, korántsem a külvilág élesebb ábrázolását, hanem a lélek zártabb, kicsinosult tájait festegetvén.

Mindkét képzetkörben gyakran használja Csokonai a megszemélyesítő jelzőket, melyeket már minden barokkos dagálytól megtisztított, megtartva elevenítő hatásukat: víg kikelet, víg hajnal, kividorult s deli ég, deli cédrus, megmosdott nap, mord felleg, mormoló szelek, mosolygó sugárok, őrző csillag, megőszült nyár, altató zefir, szunnyasztó mák stb. S van már néhány megkapóan bensőséges hangulatú igéje és szóképe is, — a halálba távozott öregekről mondja, hogy „leballagának” s az emberi halandóságról, hogy „társai vagyunk a nyárleveleknek”.

Szóképeivel az iskolás előírásoknak megfelelően az eleven láttatásra (hypotyposis) törekszik, ezért személyesíti meg a megszólításban a bánatot (*A poetai felvidulás*), az estét (*Az álom leírása*), ezért allegorizál (*Forma venusta perit, Bene qui latuit...*), általában mértéktartóan s világosan él hasonlatokkal (*A poeta legkisebbért...*), játssza bele magát valamely szerepbe (*Panaszkodik egy... Ki poeta nevet*) s alakítja ki azt a később is kedvelt, retorikus eredetű verskezdő gesztusát, mely a 2. személyű megszólítás, figyelemzítés formáiban áll. (Nézd bár a rózsát... Nézd sarkantyú által... Látod-e szép Fébust... Elérkeztél hát, óh didergő december... Mindennél jobb hír vagy, óh te édes estve... stb.). Hogy ezek legnagyobb részt külsőségek, technikai fogások csupán, s nincs mögöttük egynemű líraiság, az kitűnik a fiatal költő következtelenségeiből: mert a tegező megszólítás után többnyire szinte faképnél hagyja a megszólítottat, harmadik személyű leírásra térve át, vagy — megfélekedve a második személyű megszólításról — egy másik személyhez vagy tárgyhoz fordul szintén tegező módon. Ez a retorikus szerkesztésmód formális, rendszerint több és igazabb költői találat

van e formák, a hasonlatok vagy allegóriák leíró anyagában, mint e szerkezetekben magukban. Jobb az, amit pl. a méhek leírásával ad („Hordják sietve, gyors szárnyakkal, Mézzel terhelt nehéz lábakkal . . .”), mint a költőnek hozzájuk való hasonlításával (*A poéta legkisebbért is megharagszik*).

Látomás-vers, érzéki-meditatív leírás és jellemkép

A zsenékre következő sokalta rangosabb s a már önállósuló költőt elének állító termés, mely kb. 1791-ig vezet, stilisztikailag megtartja azt a két főcsoportot, melyet a zsenék ábrázolásmódjában figyelhattunk meg, a barokkos-dagályos látomás és az idilli, rokokó-intimitás válfajait, de tovább is fejlesztve ezeket, egy harmadikat állít melléjük. Ahogy természetesen fejlődik Csokonai főlénye az egyszer már birtokba vett tárgyak fölött, ahogy felnő a tanulásban s olvasásban, úgy hasznosítja stilisztikailag egy újabb verstípus számára azokat a módszereit, melyeket külön-külön gyakorolt be a moralizáló sententia és az idilli vagy dagályos leíró költeményekben. Most a sententia (moralizáló tartás) és a leírás (költői gyönyörködés) egybeolvad egymással. Éspedig abban a verstípusban, mely egyedül képes e kettősséget természetesen egyesíteni: a zsánerszerű jellemképen.

Ha nem ugrásszerű is a fejlődés, 1788–89 tájt Csokonai gyorsan rátalált egy mélyen őrá jellemző, sajátjaként kiművelhető verstípusra: a zsánerre, az élet és jellemképre, az önportréra, s ennek stilisztikai vetülete azért is fontos, mert a már-már elvetélődő sententia-vers hozományát értékesíti magasabb szinten. Itt van a helye annak, hogy az *Impedit ira animum* vagy az *Invidus* című gyermekes erőlködések torz vonásai kisimuljanak s valami életszerű, egységes összképbe rendeződjenek, itt van az ideje, hogy azok a zsenék, melyek úgy fejeződtek be, mintha egy ponton szerzőjük akarata s tetszése ellenére vágta volna el a szöveget, (*Egy város leírása*) vagy csak odacsapta volna a kényszerű befejezést (*Ventus describitur*), most költeményekké teljenek ki, oly nyugalmas-bőséges részletezésben és önfeledt játékoságban, amelyt a poéta-classis versezése aligha tűrhetett meg.

Legáltalánosabban a kényelmes részletezés jellemző ez újabb versekre és a korábbiakhoz képest megjavult szerkezeti arányosság. Vegyük sorra a differenciálható típusokat.

1. A zsenékből ismert barokkos-dagályos stílus, mely a látomásos festésnek volt az eszköze, *A tengeri zivatar*-ban, *A földindulás*-ban és *Az árvíz*-ben fejlődik tovább. A *tengeri zivatar* azonban már nem az az ovidiusi-sablonos leírás, melyet a zsenék *Ventus describitur*-jában olvashattunk s amely oly kurtán-furcsán fejeződött be a kedvező szél-lel: A *tengeri zivatar* az *Aeneis* I. énekéből ismert viharak az átmagyarázása (kihagyva minden célzást Aeneasra), sőt bővített, tovább dagályosított leírása. Egy jellemző példa: a *Bene qui latuit...* című zsenében a gályáról szólván, így jelezte útját: *hempelyget partra halomnyi habot*; „A *tengeri zivatar*-ban e képből két sor lesz, dagályos fokozással: A szelek halomnyi habokat görgetnek, | Mindenikben egy-egy halált hempelygetnek. Felhőszakadás, villámok, dörgés erőteljes és hangutánzó festésével bővül a *Ventus describitur* c. zsenge megfelelő része, s míg ez a derült idő felesleges rajzolgatásával kezdődött, A *tengeri zivatar* elején már a borulás és a szélvihar képe áll. Az erőt kifejezni akaró dagály mellett tehát nőtt a költői ökonómia s mellette az arányérzék is: a befejezés a versnek jó egyharmad részére terjed, s Neptunus rendcsinálása az elszabadult szelek között, majd az ég kiderülése nagyjából az *Aeneis*-beli epizód arányainak felel meg. Hogy már ekkor ismerte volna a Szalkay fordította blumaueri *Aeneis*-t, mely kéziratban terjedt megjelenése (1792) előtt, nem derül ki A *tengeri zivatar*-ból.

Egy másik ilyen, barokkos látomás-vers A *földindulás* című, melynek nincs előzménye a zsenék között. Később jelentős ideológiai toldalékkal látta el ezt a még átformálandó alapszöveget. Rokón stílu A *tengeri zivatar*-ral, de a hegyek, városok összeomlása, a pokol felnyílása és a befejező két sor, melyben a végítélet sejtelmét mondja ki, inkább a protestáns preromantikus szövegekhez közelíti (melyekhez persze a bibliai Jelenések révén is nyílt út a kol-

légiumi nevelésből). Pétzeli *Yung' Éjtzakáji*-nak 2. darabjában (1787, már nem az Éjszakák közt, hanem az *Utolsó Ítélet* című művében, 171–221. l.) találni a Csokonaiéhoz igen hasonló leírást, elszórta azonos kifejezéseket is⁵ (de hasonló ahhoz a *Hatodik Éjtzaká*-ban olvasható rövidetb leírás is az utolsó ítéletről, *Yung' Éjtzakáji* . . . Győr, 1787. I. 204–205.).

Yung' Éjtzakáji (1787)

a' ki a földnek fundamentomit megmozgathatod . . . (208. l.)

azok a' hegyek, a' mellyek örökkétartóknak láttattak, meg-mozdúlnak . . . a völgyek sok részekre hasadozván, meg-mutatják az ő mélyiségeket; a tenger fenékkal forgattatván fel . . . (177–178)

le-rogyott épületeknek rakás hantjai (183) reszket az ő végéhez közelítő természet. Jelt adnak a ropogó menny-dörgések . . . A' tűz nevededik, a' láng el-terjed; itt el-temeti a' hamuban a' kies városokat, a' kietlen pusztákkal . . . másutt a' magas hegyeket mint egy darab viaszat meg-olvasztja, s az ő méhekből ki-folyt értz-nemekkel bétölti a völgyeket. Hallottátok-e halandók ama' rettentő ropogást mellyet a' földnek gyomra- is meg-echóztatott? . . . De a' földnek őszve-omlásával nem-alszik-el a' tűz, hanem felhág a' fellegekbe, 's onnan az egekre. Meg-emésztí a' napot, Hóldat 's tsillagokat. (219–221.)

A földindulás (1789)

Csak alig rendült meg a föld mély ürege

.....
Megrázott oszlopi fundamentomának

Rettentő zugással egyberoskadának. —
Őszveszakadt háta befelé omladoz.

A pokolig érő mélységig hasadoz;

.....
Az égig ért kevély hegyek elsüllyednek,
Rajtok feneketlen tengerek erednek.
A városok rakás kövekbe omlanak,

.....
A föld mormol belől, s küszködik magával,
Kívül ekhóztatja a romlást lármával.

.....

A jajszó, sikóltás a vidéket teli,

Magát a csillagok közé felemeli;

.....

Csokonai verse végén ez a felkiáltás: „Hát, az *Ítélet*nek milyen lesz formája” egyenest a youngi *Utolsó Ítélet* címre utal, útbaigazítva a forrás felől. A szöveghasonlóság és a már említett egyéb közös vonások (a *bársony* szó használata, a *Mecénás*-kérdés stb.) bizonyossá teszik, hogy Csokonai e versének leíró művészetéhez is a Pétzeli féle „*Yung*” adott felemelő stílusmintát és fráziskészletet, a látomás-vers dagályát oszlatva-fegyelve s az erő kifejezéséhez közelítve. Az *árvíz* című versében hasonlóképp a rettegés légkörét festi az *Exundatio Aquarum* című zsenge kifejezőkészletének lényeges átalakításával.

2. E látomás-típussal szemben jóval több a rokokó jellegű, az idillhez, a kényes-gyöngéd érzékiség stílusához közeledő leíró verse. A távolság azonban, mely elválasztja őket az előbbiektől, nem abszolút: *A magyar! hajnal hasad* közelebb áll a látomásokhoz, — a tisztán leíró, legfeljebb életképszerű *Az ősz*, *A tél* vagy *A rózsza* messzebb áll tőlük. A két véglet között foglalnak helyet azok a konkrét érzéki képeket és a képzelődést egyesítő, mintegy kiegyen-

⁵ Már itt fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ha *Az este* toldalékolásakor a nagyszerű roussaeui betétet Csokonai szervesen egybe tudta olvasztani az előzményszöveggel, s észrevehetetlenné vált a költemény két ill. három részletben s időben lezajló prehistóriája, csaknem ily fokon tudott belesimulni egy a kor magyar lírája egyik csúcsát jelentő költeménynak legfontosabb része a későbbi *A földindulás*-ba (ezt Vargha Balázs az 1967-i kiadásban 1794-re teszi). Batsányi *A franciaországi változásokra* c. versének mélyen megrendült palinódiája hangzik el ui. a befejezett *A földindulás* e szép soraiban: „Király, vitéz, ki most egy harsogó szóddal | Népeket láncolsz meg hatalmas békóddal; | S te elmés tanácsos! ki ülven kormányra, | Egy plánummal zavart hánysz sok tartományra; | Ti, kiktől rettegnek annyi sok nemzetek, | E földindulásnak, ha lehet, intsetek . . .” A versrészlet struktúrájának azonossága semmi kétséget sem hagy afelől, hogy itt valóban Batsányi versének egy kozmikus-eszkathologikus távlat előtti újjáformálásáról, átlényegítéséről van szó. Ez azonban éppen a Young-is végítélet-festésnek a megdöbbenés és a katalizma kifejezésére való előzetes átalakítása után vált lehetővé, hitelessé.

súlyozó költemények, ahol a látomás éppen hogy megrezdülő sejtelemmé lesz az érzékelt valóságban. Ez a sejtelen azonban nem allegóriák által jut érvényre, hanem a meditációra készülő, önmagába vonult lélek éber figyelme útján, ami nem törli le a természeti jelenségek külön színeit, de nem is festegeti azokat öncélúan, hanem valami rejtett szubjektív vonatkozás szerint válogatja s rendezi el őket. Ide tartozik *A reggelről*, *A hives estve*, *A álom* és a *Konstantinápoly*. A leíró elemek célzatos rendje miatt ehhez a csoporthoz áll közel a poétai hitvallásról szóló két vers, *A poeta gyönyörködése* és *A Pindus*. Ez utóbbiban, mint még két, átfogóbb jelentést fejtegető versében (*Vénusi harc*, *A békeség*) az allegorizálás tompítja a konkrét érzéki képek erejét s megzavarja az előbbieken már elért művészi egyensúlyt.

A barokkos vízió (*A magyar! hajnal hasad*), az allegorikus (*A Pindus*, *Vénusi harc*), az érzéki-meditatív és a tisztában leíró négy válfajából egy-két verset érdemes közelebbről is szemügyre venni, főleg a stílus fejlődése miatt.

A magyar! hajnal hasad-nak ez az első szövege nemcsak ünnepélyességével válik ki a többi, közel egykorú alkalmi vers közül, hanem főként az ünnepélyességet kiváltó mondánivaló révén. Barokk is érzik e mondandó mélyén, mint magatartás: az országos élet egy, alkalmi fordulatát vérmes reménységgel, túlzott váradalmakkal köszönti. A túlzás — a virító stílus, a zománcosan csillogó fénnel telítettség — e mámor-érzéből ered s illik hozzá, minden barokkos reminiscenciájával együtt. Vannak még rossz sorai is (rongyos szőnyegének rongyainál fogva), erőltetett kontrasztokkal vagy erőltetett túlszínezéssel (egy nyájasabb hajnal virít mosolyogva), több azonban már az igazi költői találat, melyeknek közös alapja megint csak a többszörösen összetett mondanivaló: az, hogy a költő az éjszaka-hajnal-délegymásutánját kettős szimbolikával terheli meg, a magyar (nemzeti) dicsőség fényét egybelobbantja azzal a világgossággal, mely — rejtettebben ugyan — a felvilágosodásra vonatkozik, „Az elmúlt időknek mostohás keze”, mely a „fényes világosság”-ot takarta el fekete vásznnal, aligha azonosítható II. József uralmával, ahogy a „megrögzött homály” is a tudatlanságot, a műveletlenséget jelenti, s nem a nemesi nemzet ellen hozott rendelkezéseket. Csokonai a felvilágosodás fény-szimbolikájával ünnepli a nemzeti dicsőség fényét, „kövér remény”-t, s a kettő együtt teszi megkapóvá ezt a nagylelkű illúzióból fakadt verset. Hogy a „kövér reménység” mily ösztövérré (ez is Csokonai szava, a reményre, l. *Mindég közel van a halál*) változott hamarosan, azt később majd frappánsan fejezi ki a toldalék. — Noha az utólagos célzás a XX. századra egyben a vers barokkját is leleplezi, s így esztétikailag is figyelmeztető, Julow Viktorral értünk egyet abban, hogy a vers tulajdonképpeni szépsége a felduzzadt első részben, az álomból felserkentő ember reménykedésében és a fény ünneplésében van.

A reggelről ugyanezt a fény-pompát színezte és még konkrétabb érzéki festésbe hajlítja át, a konvencionális képzetek — idilli templom, rózsaltár, ártatlan lélek áldozatja — felől valami érzelmi bensőség, meleg érzés és érzékenység felé közeledve. Az igen pontos, találó képek (alélva pislog szép fénye a...csillagoknak) mellett részben ismert, részben most leírt stílusjellegzetességek egész sora tűnik szembe — mennyire kitágul most a szép jelzőnek és szinonimáinak köre és mélyül hatásuk: „Az ég alját piros bársonnyal prémezi... Szép bársony burkokból kihívja azokat...”: íme a *bársony* újabb használata. „Amelyek kitérve szagos kebeleket, Bűzfűszerszámozzák az egész vidéket, Melyet hűs szárnyokra szedvén föl a szelek...”: íme *A tél* s a *Daphnis hajnalkor* egy pompás kifejezésének (Rajta kis szellőcskék! szedegessetek Violaszagot szárnyatok bárszonyára) kezdete. Arról pedig, hogy „fűszerszámos templomot” csinálnak a szelek és itt a „madarak koncerti zengenek” kinek nem jut eszébe *Az estvé*-nek „fűszerszámozott theátruma” és „koncertje”? A barokkos zsúfolás lassan érzékies sűrítésnek adja át a helyét, a természet úgy esik zsákmányul az élvezkedő érzékeknek, ahogy a maga nyugalma, rejtékét kereső lélek diktálja: az érzékleteket egymást fűzi (a szél hűs szárnyán fűszerszámos illat, pirosuló rózsán hajnali harmat, az illat a lélekig hat stb.) s egész kis ceremóniába foglalja a természetimádó lélek áhitatát. Ceremónia s áhitat együtt: rokokó és valami azzal egyesülő, bensőségesebb érzékenység ez.

Még bensőségebb az érzés *A hives estve* című versében, ahol *Az estve* nagy meditáció-jának bevezetése, az állapot benső festése és a várakozás attitűdje születik meg, sugallatos képekben. A „kedves lehelletek”, a „szent árnyék”, a „szép képzeletek”, az „életadó kedves párazatok”, a „hizelkedő fű s szép virág” amint „gyenge szárazon állanak mellettem, reszketnek, pedig lassan leheltem”: ez az egész természetén végigfutó borzongás valami nem külső s nem is pusztán belső élmény szülötte, inkább annak a remegő egyensúlynak a kifejeződése, melyben az érzéki tapasztalás és a nyugalomra vágyó lélek állapotodott meg egymással. A lélek ily egyensúlya esetén, mikor érzéklet és képzelgés úgy rajzik egymáson, mint valami rejtélyes zsibongás a gondolat kiválása előtt, meditációra termékenyül a szellem.⁶ Ezt érzí a költő e versében — ezért ismételteti: „Óh, ti életadó hives lehelletek! Tőlem egy-kévessé még el nem menjete.” De még nem tudja, milyen gondolat fog felfakadni ebben a már letisztult, dagály és túltarkított szépség nélkül zongó esti nyugalomból. A fiatal költő géniusának jele, hogy a túlsordulni kész lélek nyugalmi pillanatából a sokat sejtető lelki-állapot festése született, s így a később hozzáfűzött gondolat nem zavarhatta meg a költemény illúzió-egységét, az eszme ebből az élethangulatból látszik majd felszárnyalni. A rokokót beteljesíteni s túlhaladni készül már e bevezetéssel is.

Legbensőségebb köztük *Az álom*, de sajátos módon: intimitása inkább az egyén lelke mélyén felfedezett közös emberi törvény felszínre hozásának, semmint a merőben szubjektív érzelmességnek köszönhető. Intimitás ez tehát, mely a pusztá hangulatnál mégis többet rejt magába. Ha *A hives estve*-ben az életadó lehelletektől „heregő mellé”-nek felüdítését, gyógyulását várta, *Az álom*-ban a szubjektív érzéki tapasztalat a személyesnél többre, egyetemesebbre lesz alap, és pedig allegorikus segédeszközök, barokkos fogások nélkül: ebben a versben — mint mottója, ez az önkényesen bibliainak beállított szöveg jelzi — a lélek halhatatlanságát, a feltámadást tagadó elmúlás hitvallása fog megszületni.⁷ S már ez a bevezető rész is, mely csak az álom-halál hasonlatig jut el, teljes — változtatás nélkül kerül át majd a toldalak élére. Stílusa még *A hives estve* címűnél is mértéktartóbb — a barokkos víziók külsőlegyes fokozásai, szín-, fény- és hangheli feszültségei éppúgy eltűnnek belőle — pedig az álom festegetése csábíthatna erre is — mint *A reggelről s A hives estve* kifinomult szubjektív érzékiségei. Marad maga a meditáció, mely tárgyias és egyben érzéki vízióból bújik elő észrevétlenül, fluidummá finomulva, az elalvók világa fölött, ringó, játszó, tűnedező s ápolgató áramlással:

Jön az álom, s mindent pihenésre hajtja,
Az éjjelnek barna palástja van rajta,
Beborítja véle a földet s az eget,

⁶ Ezt az állapotot jól ismeri a felvilágosodás filozófiája s a rokokó. Csokonai ezúttal is egy oly formát, lélektani helyzetet tesz költőileg teljessé, telítetté, amely európai kortársai előtt ismeretes volt. ROBERT MAUZI *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle* c. (Paris, 1965) monográfiájában tárgyalja azt az elméleti irodalmat és költészetet, mely szerint „les rêves ne sont qu'une intrusion des humeurs dans l'imagination. Les émotions et les passions se manifestent toujours par des effets physiques et, réciproquement, certaines causes physiques suscitent ces états d'âme” s hivatkozik Saint-Lambert-re, aki ír arról, mint segít elő az alkalmas (rokokó) természeti környezet „une voluptueuse dilatation de l'âme” (308. ill. 295–329.). A kezdő Csokonai máris azon a fokon van, hogy e lelkiállapot öncélú festegetését magasabb — újabb megoldást előkészítő — feszültséggel telítse.

⁷ Már itt illik közölnünk: ennek a híres mottónak: „Boldogok azok, akik úgy alusznak, hogy többé fel nem ébrednek. Sőt ez a kívánságom is haszontalan, ha az álmodozások ostromlják a sírhalmokat. Préd. 3 : 19, 20, 21. semmi köze sincs a bibliához — mint ahogy még Horváth János is elfogadta, s ahogy senki más sem nézett utána forrásának —, hanem a Pézeli-féle Yung-Ejtzakáji-nak (Győr, 1787. I.) 2. lapján található kijelentés, mely az ateista kétségbeesés és a lélek halhatatlanságának hite közt vergődő (majd a fideista útra térő) Young-nak volt provokatív vallomása. Átvétele Csokonaitól, ily korán, jelzi, hogy már ekkor nagyobb terve volt az ifjúkori *Az álom* eszmei továbbfejlesztéséről, mint amennyit ebből a szöveg maga elárul.

Alóla altató mákolajt csepeget,
Melynek hűs balzsama a benne feredett
Szemhéjaknak édes nyugovást engedett.
Lágy karjain fáradt érzékenységek
Ringatja s egy másik világba tesz minket...

A leíró vers határait hamarosan átlépi ez a bűvös áram, a mindenre kiterjedő álomképtől a test, majd a lélek kínjainak elnyugtatózásáig hullámszik előre egyenletesen, letompítva az érzéki benyomások élességét. Abban a nyugalmas, majd aprózva élénkülő dobogásban, mely az első három sor 4 + 2, 4 + 2 ritmusát a négyszer hármassal váltja fel, s aztán az előbbihez tér vissza, a nagyszabású meditáció meleg és szilárd szívverése, érzelmi fegyelme kezd lüktetni.

A magyar! hajnal hasad még barokkos víziójától Az álom szinte klasszicista egyszerűségű, hivalkodás nélküli stílusáig ível az idilli-rokokoó versek parabolája, s ezt kíséri az az első komoly hivatásvers, melynek rokokóját már valami pre-rousseau-i érzékenység itatja át, A poéta gyönyörködése, meg az allegorikus A Pindus. Ez utóbbiban még sok csendül vissza a zsengek költészettelfogásából (tudósság, gyönyörűség, halhatatlanság). A poéta gyönyörködésében a poézis tartalma határozottabban azonosul azzal, amit az előbb elemzett versek tártak fel: a szemlélődő, meditatív érzéki gyönyörködéssel.

Az idilli rokokó leírás Az ősz, A tél című, előzményeikhez képest megnőtt terjedelmű versekben válik realizisztikusan telítetté. A zsengekben még csak egy-két leíró mozzanatra szorítkozott a szemlélet. A tárgyi világon végigkóborló szem telhetetlensége most kielégül, a formák, színek és hangok zsúfolt rendjében az öncélú, játékos rokokó már az életképből előlegez valamit. A bravúr kétségtelen, és ez már Az ősz nem egy pontján jeles költőt mutat:

Rips, raps, a szőlők már pusztá támasz megett
Gyászolnak, hajdani díszek mind oda lett.
Sok mustos kólika, sok hasrágás, salva
Venia, a tőkék mellé van plántálva.

Itt a csönd, a bepiszkoltan elhagyott szintér üressége zárja a versrészletet (Az ősz októberi részében), A tél-ben a városhoz, a szobához s végül a farsang képeihez emelkedik a költemény hangulata, életképszerű elevenséggel. Itt már bravúrosan használja Csokonai azokat a jelzőket, melyek korábban még elszigetelt, egyes találatok voltak. A téli folyókról így ír:

Melyeket ősztínek a havak és derek,
Azok a tél fején fejező púderek.

...
Kömor minden, minden szomorúnak tetszik,
Mihelyt a tél borzas csillaga feltetszik.

S a farsangi jelenet így végződik:

Táncos szobájába vig muzsikát penget,
Kurjongat s a bűnnek ádiót izenget.
Szánkáz, s esik néha olyan is a szánba,
Amilyet nem igen tennének románba.
Követi sok gavar, csirippol utána
Sok öregbírótól irtózó Susánna.

E tisztán leíró költeményekből hiányzik a természet belső, intim tájként való felfogása, ami a meditatív-érzéki, tompítottan rokokó versekre volt jellemző. Nincs is Az ősz, A tél képeiben s felhangoltságukban semmi többre néző, várakozást sejtető feszültség, mint A reggelről, A hives este vagy Az álom szubjektív vonatkozása, tehát valami érzelmi sugallatnak engedelmeskedő intimitásában. Az ősz, A tél objektív szemlélet termékei, konkrét tárgyi vonások villognak bennük gazdagon, a költő kívülről nézi ezt a világot, melyet igen jól ismer.

A *magyar! hajnal hasad*-ban még megmaradt valami a barokk vízióból; a lélek önmagára figyelő vagy nyugalmát kereső érzelmes magatartása, az érzéki tapasztalás és a többlet akaró lélek egyensúlya egy következő, meditatív-érzéki stílusú csoportban alakult ki; a harmadik pedig, az imént tárgyalt évszakverseké A *magyar! hajnal hasad* ellenpólusán foglal helyet: ezekben visszatér a külvilág tarkasága, ellentétben a nagy hajnalhasadás egyetlen, kápráztató fényzőnővel. A *magyar! hajnal hasad* szubjektivitása — valami hiányérzés miatti túlfokozással — volt a legerősebb; szubjektív érzés s objektív szemlélet egyensúlya állt helyre a középső, nagyra hivatott verscsoportban; az objektív szemlélet üli diadalát az utolsóban. Ezeken az egy időre eső, többé-kevésbé idilli természetérzésű és gyöngéden érzéki festésű verseken belül tehát máris oly stílusbeli osztódás, differenciálódás indult el, ami a költő önálló gyakorlatát s ennek sokoldalúságát mutatja.

3. A harmadik főtípus leginkább annyira fontos, mint ez a változatos színekű második: a jellemképekben, önjellemzésben nem a természeti világra vetíti ki érzékenységet a költő, hanem tőle idegen, független személyekkel áll szembe. Vissza kell fognia magát, ítéletet kell beleírnia a jellemzésbe s ha az övé is az, saját élményein túl az iskolás előírás és a közfelfogás szilárdította meg. Ítélete tehát objektív érvényű. Amit a kevélyről, a gazdagról s a fősvényről mond el, az — minden egyéni, családi élménye mellett is — alapvetően a szegények s a feudális nagyképűséggel szembenálló kispolgárok társadalmilag objektív felfogását visszhangozza. Ezt pedig olyan képbe kell zárnia, melyet színezhetsz ugyan a költő indulata, de csak célbavett tárgyának, a jellemzés objektivitásának alárendelten. Ha tehát már ágaskodik is itt Csokonai egyénien polemikussá állásfoglalása, e versek a tárgyiasságuk révén ugyanúgy közelednek a zsáner felé, mint az előbb említett leíró költemények az életképhez.

Volt szó már arról, hogy vannak ebben az 1788–90 körüli termésben iskolás termékek is, mint a tárgyalt *Mindég közel van a halál*, vagy a *Kétszínűség* vagy *A szerencse változó*; megannyi jellegzetes sententia-vers. A túlzás, a dagály, a szükségtelen bőbeszédűség is jellemzi őket (pl. a *Kétszínűség* elején a „nyalkán pirosuló Sodoma | A legjobb gyümölcsök szép paradicsoma | Pedig ha skarlátja szádba ketté válik” stb. jellegzetes erőltetés, dagály), még inkább azonban az a bizonyító és vitatkozó előadási módszer, mely a korábbi sententia-versek tulajdona volt. Nos, ez a bizonygató, vitatkozó stílus beövakodik az első jellemképekbe is. A *Quem dii oderunt*... a maga praeceptorai elképzelésével ezek közé számíthat („A praeceptorságot én akkép képzelem, | Hogy ha benne öröm rózsácskáit lelem, | Ez is a többtől kicsit különbözött, | Nővén bógáncskóró s ördögszekér között...”); első, túlnyomóan nagyobbik része még jellegzetes sententiaírogatás, ha kellő játékosággal van is fűszerezve (Ha az igaz lelki jó Polixenesnek... Ha Scaliger... Ha tizennegyedik Lajos...). Igazi ítéletet éppúgy nem ad még, mint igazi önjellemzést sem — a leírásnak is teljesen híjával lévén. Vannak benne ötletes sorok és szavak („egy kurta lexikon kicsinálása”, „lélektör”), nevezetessége mégis abban van, hogy a Csokonai pályáján oly fájdalmas fordulatot jelentő praeceptorságra céloz jóelőre.

A *gazdag* sem válik még olyan egyöntetű jellemképpé, mely a személy érzéki megélevenítesébe és a leírásán át is találó jellemzésébe zárná bele az írói állásfoglalást. A leírás és az ítélet még ellenkezik egymással. A sokféle titulussal bíró, de mégis csak paraszti, sőt baromian ostoba Midas jellemképéhez költőnk még rászorol a sententia-vers oly gyors vita-fordulataira, melyek folyton szétbontják a kép s az ítélet egységét (De azért sohasem cserélnek... De mit ér... De ezer ökrével... Mert lám... Pedig sokkal cifrább...). Először A *kevély*-ben — a paraszti gazdag Midas feudális-úri változatában — kerekedik ki az önmagába zárt, a jellemzés révén ítélkező kép. Ha tanult volna is Csokonai a catullusi Arrius gúnyszerűséből, ami a beszéd gúnyolását illeti, a vers kompozíciója kiváló, és a tételt, a sententiát teljesen belerejti a leírásba. A fokozatos megélevenítes, majd a szegénnyel közös levegő szívásának utalata, mint különös jellemvonás, végül a későbbi *Zsugori uram*-ból jól ismert sorok első jelentkezése frappáns, a klasszicista miniatűr színvonalán mozgó költeménnyé teszik.

Igy zárul le: „Most is a' derogál dagályos szívének, | Hogy róla a múzsák verseket költének”. Ez a befejezés azonban nem következik elég szervesen a *kevély* jelleméből (az inkább örülhetne, hogy verset írnak róla), itt még inkább csak ötletnek kitűnő. A zsugori majd tényleg azt ajánlhatja, „hogy a versbe ingyen s potomra jött elő”. A *fősvény* címűben, mely a *Zsugori uram*-nak közvetlen előzménye s szinte már teljesen kész alapszövege 1790—91-ből, már e felé hajlik a megoldás: „s most is nehezelt reátok, | Hogy őróla ingyen verset irhatatok”. Ez különben a témaköi legérettebb, legművészibb verse: benne már minden a jellegzetes típus drámai megelevenítésére van öszpontosítva, kitérők, felesleges sentenciáztatások, részletekbe tévedések nélkül. A *Zsugori uram* csak a tárgyias nyelvi jellemzés és a drámai sűrítés eszközeit tette biztossá és véglegessé.

A többi három jellemrajz közül az egyik szubjektív vonatkozásaival tűnik ki: *Rút ábrázat s szép ész*. A fiatal költőnek különös önvalomására találunk benne, irodalmunk egyik legkülönösebbikére, mely mellett — mint életrajzírói és a rá emlékezők szokták — semmiképp sem szabad sietve elmenni. „Azt mondod, barátom, hogy én ocsmány vagyok, S orcám ferfelmei irtóztató nagyok” — kezdődik nem éppen elegánsan s költőnk végül is elismeri rút-ságát: „én itthon maradok formátlan testemmel”. Említenünk kell itt: a költőt bántotta beteges és a klasszicista szépségideálhoz képest bízarr, füstös, szabálytalan arca és termete. E versből ugyan közvetlenül, panaszszórá téve át, nem derül ki e rosszérzése: közvetve azonban tolmácsolja az az indulat, mellyel a „lélektelen szép test”, a „szép ostoba” ellen lázad. Kifogyhatatlan az üres testi szépségnek olyan állati vonásokkal való összehasonlíttatásában, melyek teljesen megsemmisítik a hiú önteltséget. A gúny, a groteszk kirohanás, a sértő méregetés idegen képek bravúrós összekapcsolására készíti — s ahogy mindebben semmi rokokó s klasszicista íz nincsen, úgy talán az egész vers is felfogható egy első, öntudatlan, noha személyes szembeszállásnak a konvenció klasszicizmusával és az idilli rokokóval. Személyes szembeszállásnak, mely még csak a testi szépség üres voltának elvetésére és vele szemben az ész szépségének kiemelésére s bátor hirdetésére szorítkozik. Ennyi is elég azonban, hogy a ráció, a filozófia értelmének s költészetének fényétől megszépült tekintetébe pillantsunk s elhiggyük: bántotta ugyan a kevéssé „szalonképes” ábrázat s a beteges test, de nyugodtan vállalta azt, a szépség mélyebb, humánusabb fogalmának és érvényének tudatában. Az *Estve* magányosan filozofáló rousseaui hősének lelkében, a hernyóélet szemfedeléből kiszáryáló Pillangó — az öröklét — szimbólumának mélyén ez a bántalom is jelen lehetett titkolt ellensúlyával — annál mértéktelenebbé lett a költő szépségkeresése az értelemben s az érzelemben. Jellemző példája az önmagáról szóló s mégis objektív szemlélettel megírt költeménytípusnak: semmit sem tudunk meg belőle a költő individuálisan jellemző rútságáról — ezt merőben karikirozza — s mindent megtudunk az ész igaz szépségéről.

A *magyar gavallér* lelkesedése kissé csinált: a külsődleges szépség buzgón rokokó festésére az egyetlen, nemsokára elsoványuló mentség az, hogy *magyar* gavar (=gavallér)-ról van szó. A tipizálás nem megy oly messze, mint az előbbieken. E típus-rajzot az 1790-es nemesi-nemzeti felbuzdulás váltotta ki. A kócsagtollas vitéz leírása teljesen rokon *Az ősz*, *A tél* tárgyias, objektív szemléletével — bár a figura inkább csak próbabábú: nemsokára ironia perzseli le fejről s az egész nemesi magyarságról a kócsagtollas cifraságot, az üres fejek ékét. Az lesz az a pillanat, amikor a *Rút ábrázat s szép ész* személyesen is igaz mondanivalója egy kis mesedrámban fog összeütközni *A magyar gavallérok* tökfajúságával.

A *Cigány* a legötletesebb zsánerkép e portrészzerű jellemzések között s Csokonai objektív ábrázoló művészetének egyik kis remeke. Az ő lelkébe inkább tud majdnem a játékos azonosulás fokán beletekinteni Csokonai, mint a magyar gavallérébe. Nem csoda, ha egész kis akciót játszatott el a cigányok mezében és szerszámaival némely multság alkalmával (Domby, 66.) abban a kollégiumban, ahol a *Comoedia de zingaro et famulo* c. párbeszédese anekdotát is jól ismerték (Bernáth: Prot. iskoladrámák.) Az istenek leszálnak Prometheus műhelyébe, amikor ez sárból már kigyúrta az „emberi nemzetet”:

Mikor már keresztet tettek sok kancsóra,
Műhelyébe mentek ők konkokcióra,
S ottan nézegetvén a kész embereket,
Csudálták isteni formájú képeket.
Hát egyszer eszébe a' jut egy istennek
Hogy egy tréfás mását kék csinálni ennek.

A masszát meggyúrnák, Vulkan rajta hagyja szurtos kulimászát, Vénus leköpi — mire „két-
szem fejrlett ki csalfa vigyorgással”, Merkurius „enyves tolvajjrral öszvefirnácozta” a kezét,
„Apolló behinté hegyedügyantával, S éjszakákat győző kanafóriával”, végül

Prometheus lélek felől gondolkozott,
Egy nagy csomó lélek-fótot előhozott,
De ki igen vastag, ki meg igen lenge,
Ki igen durva volt, ki meg igen gyenge.
De mind cikkelyenként mégis öszveszedte
S eképp a setétbe öszveötögette;
Végre megbéllelte a majom lelkével...

Így álltak elő a cigánylélek tulajdonságai, azért oly nyugtalan, azért adja magát serpenyők
foltozására,

Azért henyélikedik teljes életében
A szurtos gráciák condor kebelében,
Azért van, hogy néki legédesb nyugalom
A hajnalig pengő hegedű s cimbalom...

Ez a tréfás emberformálás, az allegorikus mű-látó istenek kifigurázásával együtt, a
rokokónak sem volt szokatlan motívuma — a cigányalak, cigánybeszéd s anekdota bevezetése
után (Könyi János *Democritus*-ában, 1782, majd Gvadányi: Pöstényi fürdés-ében, 1787)
a cigánytípusok és a mesterségek keletkezése általában is Gvadányi *A' falusi nótáriusnak
Elmélkedései*... című könyvében (1796) vannak először leírva rokokó stílusban. A jámbor
falusi beszélgetők arra a masszára, arra a zenei hangra vagy arra a lisztféleségre vezetik
vissza az emberi nem különbözőségeit, amelyből az ember vétetett vagy ami rá hullott az
égi malomból. Hasonló eljárás ez — a jellemvonásokat valamely tárgyi tulajdonsághoz kötni —,
ahhoz, amit Csokonai követ a *Cigány*-ban. De Csokonai kerüli az enyelgést és nem szórja szét
a tulajdonságokat, inkább egybegyűjti őket s tréfás jellemzést, karikatúrát állít össze belőlük.
A vers végén megéled az alak — a fogás hasonló ahhoz, amelyet a *Zsugori uram* végén alkalmaz
—, kivezet a tárgyas hangnemben tartott csúfolódásból és egy kis, szubjektív megállá-
pítással vagy jelenettel zárja le a verset.

Éppen ott sétál egy: én, ha ily mazurnak
Nem látnám, itélném egy szárnyas Merkurnak,
Megszólítom: megállj! Nem felel rá, hahó!
Nem addig van'ám a', fekete Fáraho,
Most már elsietek, utána futlatok,
Róla hát többet nem historizálhatok.

A rokokót a népies-realisztikus stílusban feszíti túl Csokonai e pompás versében,
annyira egy jellemképbe komponálja a felfokozottan különös és zsánerszerű vonásokat.

A zsánerszerűség az *Estve jött a parancsolat* ekkori első változatában is feltűnik. A népies
genre-dalnak remeke lesz belőle. Intonációjában már ekkor megvan a Horváth János dicsérte
pompás közvetlenség és izes népiségű dalrafakadás. Ez azonban akkor még elszigetelt jelen-
ség: az uralkodó a rokokó s a klasszicizmus marad.

A vizsgált jellemképekben, típusrajzokban Csokonai egyéni teljesítménnyel viszonyozta azt, amire az iskolás klasszicizmus kapatta rá, a XVII–XVIII. századi költészet közhelyeit, Molière és Goldoni nagy figuráival, toposzaival rokon példákat ajánlgatva neki. Egyéni teljesítménnyel, mert a morális jellemképbe különös zsánerszerű vonásokat festett, tárgyias művészettel, bár szubjektív indulattal is. A leginkább hideg, külsőséges *A magyar gavallér*-ral szemben a morális jellemkép (*A gazdag*, *A kevély*, *A fősvény*) és a mostoha sors allegorikus vagy közvetlen, erősen karikírozó képei (*Quem dii oderunt*... *Rút ábrázat s szép ész*, *Cigány*) tovább kísérik alkotó pályáján.

Összegezés-féle

Kibontakozóban van az iskolás klasszicizmusból (melynek bizonyos alapelveit megőrzi egész életében) s e közel 100 lírai verse alapján 1790–91-ben a legsokszínűbb és legtisztábban lírai magyar költőnek mutatkozik, termékenység tekintetében is csak Verseghy versenyezhet vele a jelentékenyek közül. Ami a tartalmi korszerűséget, a közérdekű irodalmiságot és a stílus tudatosságát illeti, Csokonai versei még alatta maradnak a jóval idősebb, nagy kortársak alkotásainak, így Batsányi és Kazinczy költeményeinek; a 17 éves és ismeretlen ifjú mégis melléjük emelkedik — ha ugyan nem föléjük — lírai vénája miatt, egyenmű költői világa és stílusárnyalatai, meg formagazdagsága révén.

1790 körül kezd megindulni a klasszicizmus és felvilágosodás magyar költészetének csúcsai felé.

Mi lett a sorsa annak a három fő stílus-típusnak, melyet jellemeztünk?

Az első, a barokkos-dagályos vízió, kevésbé fejlődik tovább művészetében. *A magyar! hajnal hasad!* víziója ugyan még rokon ezzel, mégis: inkább az *érzéki-meditatív rokokó* versek csoportjában volt elhelyezhető. Ez a második típus a legfontosabb a jövő szempontjából. De a *barokkos vízió sem tűnik el teljesen*: nagyon is feléled, mielőtt a szubjektív igény, vágy vagy elképzelés nem találja meg életszerű közegét, ellenőrző és hitelesítő anyagát az élményben, abban a valóságban, melyet a személyessé vált társadalmi-történelmi gond vagy egyéni sors jelenthet. A barokkos vízió — melyet metastásiói példák is erősítenek — 1796–97 tájt még egyszer fellobban, mert a szilárd talaj hirtelen kicsúszik az ember alól és a költő egy, a lényétől, világnézetétől idegen nemesi teatralitás színjátékszójává kényszerül. Ennek azonban nem lesznek már különösebb új művészi következményei.

Ami uralkodó marad lírai költészetében, az a második és a harmadik típusnak pályáján mozog ezentúl. Az egyik a leírást a képzelődéssel kiegyensúlyozó *érzéki-meditatív rokokó* típus volt, mely inkább csak érzelmi készenlétet fejezett ki egy hozzá idomult természeti környezetben; a másik az objektív leírásba, jellemzésbe rejtett állásfoglalás volt ember-alakokról, a sententia módszereinek is felhasználásával. Amott a természeti környezetbe kivetített szubjektív érzés dominált, de a természet érzéki szépségének megszüntetése nélkül; emitt az idegen alakba, annak legérzékletesebb rajzába — jellemzésébe — rejtett ítélet, gondolat, tétel. Ott több lesz az érzelem ezentúl is, de egyensúlyban az érzéki tapasztalattal; itt több az ítélet, a gondolat, mely a költőtől többnyire idegen személy, embertípus leírásában születik meg. Az érzéki tapasztalás hőfoka ott a költő lelkiállapotához igazodik, majd itt a célba vett másik, idegen jelenség, jellem jelentésének mennél találébb kifejtéséhez. Az előbbi tehát a természet s a lélek egyensúlya ellenére is valami szubjektív érzelmi felhangoltság jellemzi mindig — az utóbbit inkább az objektivitás, melyet nemcsak az idegen személy, hanem az ítélet maga is erősít: bár Csokonai mondja ki (hevesen is), nem az ő szubjektív véleménye az, hanem közgazság, sententia (a kevélyről, s a fősvényről, a magyar gavallérról s a rút arcú, de szép eszű emberről stb.).

A két eltérő stílustípus közeledik is egymáshoz. Az ítélet, az objektív igazság képviselőnek szenvedélye meg fogja szüntetni annak az érzelmes természeti képnek önállóságát

mely csak valamiféle készenlétet fejezett ki a gondolat befogadására; ugyanakkor a gondolat, az ítélet sem szakadhat el a rá várakozó természeti környezettől s a benne kiegyensúlyozódó lelkiállapottól, melyek születésének feltételei. A *sententia* s az érzelmesen telítődő *pictura*, a gondolati tétel és a szubjektívvá hangolt leírás összeolvad egymással, az idilli nyugalom, érzékes borzongás valami nagyobbban, filozófiai és erkölcsi ítéletnek, koreszmének válik hordozójává.

A rokokó helyén — meg is tartva azt, de átépítve elemeit — a felvilágosodás klasszicista költészete születik meg így, a legnagyobb magyar lírai teljesítmény klasszicizmusunk első szakaszán.

József Szauder

SENTENTIA ET PICTURA

Dans l'étude, l'auteur analyse les types de vers du poète représentatif de l'époque des lumières de la Hongrie, Michel Csokonai Vitéz, écrits dans sa jeunesse (entre 1786 et 1791). En débutant de l'étude des formes de l'enseignement de l'éloquence et de la poétique à l'école, l'auteur démontre des 90 poésies examinées que le poète s'était libéré des entraves de l'éloquence d'abord grâce à la forme descriptive et sous l'emprise de celle-ci, Csokonai recomposa ses poésies dites de *sententia* (p. e. ses premiers vers sur la vocation du poète), bien que les deux genres subsistassent encore même dans ses vers de circonstance faisant preuve d'une inspiration plus actuelle. Il surpasse le niveau de ses prémices vers 1790 grâce à la description supérieure du portrait et de l'état affectif et l'éloge de la vertu coïncide déjà à ce moment à l'interprétation hédonistique et affranchissante de sa poésie. Le style des prémices souffrait encore de l'emphase baroque et de l'idylle rococo, ses syntagmes attributifs et ses emplois de verbe avaient des analogies rappelant le style de Brockes ou de Saint-Lambert, ce qui avaient été transmises à Csokonai par son contemporain hongrois d'une grande influence, Joseph Péczely, surtout par les parties descriptives de la nature de la poésie physico-théologique, déiste de Young et de Hervey. — Après les prémices, la forme descriptive prend de l'extension, se différencie: dans des poésies visionnaires (dans lesquelles le style baroque se continue), dans des descriptions sensuelles-méditatives de la nature qui sont les premières variantes des chefs-d'œuvres poétiques ultérieurs sans les marques du remaniement selon les conceptions philosophiques du poète et dans des portraits dans lesquels l'éloquence s'affirme sur un échelon plus élevé. Quelques portraits sont à la fois des autoportraits excellents. La veine alimentée par le baroque s'épuise, mais les deux autres se développent et deviennent l'expression lyrique de la philosophie du grand siècle des lumières, de Voltaire, Rousseau et d'Holbach.

ADALÉKOK TÓTH ÁRPÁD JAMBIKUS VERSELÉSÉHEZ

Tóth Árpádról írott monográfiájában Kardos László nagy filológiai apparátussal és érzékeny elemző készséggel tárja fel a költő ritmikai pályaképét. Megállapítja, hogy a *Hajnali szerenád* korszakában a jambikus formákban találta meg a mondanivalójához legillőbb külső alakot. A már korábban fellazult jambikus formát individuális fesztelenséggel és fölénnnyel kezeli. Sok sorban egyetlen jambus sincs, még a kritikus utolsó lábón is spondeus vonzóódik — mindig nőrímes sorokban. Későbbi köteteiben ezek a döccenések egyre ritkulnak. A kötetben kiemelkedő szerepet játszik a költő ritmikai leleménye, az úgynevezett nibelungizált alexandrin, számos változatban. A költői pálya második szakaszában a belső szigorodást jelzi a feszebb jambusok és a ritkuló nibelungizált verselés mellett az óklasszikai strófa-szerkezetek megjelenése. A harmadik szakaszban már nem használ nibelungizált alexandrinokat, felbukkannak viszont hangsúlyos versalakok, sőt éppenséggel kurucos formák. A ritmikai egyszerűsödés további bizonyítéka a klasszikus strófaszerkezetek megszűnése, a szonettek alacsony száma — mindössze 2 — rimelésében pedig a népköltészet természetes velejárója, a félrim.

Kardos László eredményeivel maradéktalanul egyet kell értenünk. Minthogy azonban — tanulmánya monografikus jellegéből és igényéből következően — csak a legfontosabb motívumokat tisztázhatta, és bár a kritikai kiadás jegyzeteiben az egyes versekről sok érdekes metrikai megállapítást közöl, nem mentesíti verstan-tudományunkat a további kutatástól, az aprólékosabb, kevésbé jelentős részletkérdések tisztázásától, a pályakép ritmikai adatainak összeállításától. Tanulmányomban ezekkel a másodlagos, de nem elhanyagolható kérdésekkel kívánok foglalkozni, mintegy Kardos László eredményeinek részletező kiegészítéseként.

Már az első kötet, a *Hajnali szerenád* fölveti a kérdést, a jambusok lazaságának milyenségét. Tóth Árpád veretes költői nyelve, cizellált rímtechnikája, strófa-szerkesztési igényessége nem társulhatott akármilyen jambuslazítással, amely pedig századunk nem egy jelentős költőjénél — alkalmaillag — már a ritmikai közöny határát súrolja. Hogy csak egy példát említsünk: Szabó Lőrinc korunk lírájának egyik ormán, *A huszonhatodik év* szonettjeiben (1) is ír ilyen részleteket:

Fúj s fagy. Hol a szép lepke? Szüntelen
visszajárt a házunkhoz, fekete
bársonyát gyöngy- és láng-csík szegte be,
úgy cikázott itt az őszi hegyen,
s, fázós vendég a langyos köveken
meg-megült tiztől háromig: vele
jött és tűnt a fény napi ereje.
S már nem volt társa, akárcsak nekem.

(A szép lepke)

A nyolc sorban minden sorzáró ütem pyrrichius. A 40 ütemből mindössze három a jambus. A ritmikai lazaságnak ez a fajtája, amelyet a Szabó Lőrinc-i racionalizmusba szorított szenved-

dély vívott ki magának, Tóth Árpádtól merőben idegen, hiszen ő, minden ritmikai lazasága ellenére is, a mives költők közé tartozott. Ennek megfelelően nem általánosságban lazította a jambusokat, hanem csak bizonyos vonatkozásokban. Verselése sohasem vált szabatossá. Lazasága nem ritmikai engedményekből következik, hanem sokkal inkább a ritmikai súlypontok eltolódásából.

Ezt bizonyítják a számszerű adatok is. A *Hajnali szerenád* ütemei így oszlanak meg: jambus (beleértve a jambus értékű sorzáró pyrrichiusokat is): 47.5%, trocheus: 8,5%. Már ez a két adat is arra figyelmeztet bennünket, hogy nem gondatlanul laza verseléssel állunk szemben. Ez a verselési arány meghaladja a József Attiláét és lényegében megfelel az érett Babits ritmikájának. (József Attila jambikus verseiben a jambusok százalékaránya 43. Réálisabb arányt kapunk azonban, ha a két pályakezdő évet leszámítjuk, amikor a még kiforratlan költő, mestereinek hatására, keresett szabatossággal verselt. 1924–1937 között József Attila jambusverseiben a jambusok százalékaránya 40, — a jambusértékű pyrrichiusok nélkül, — tehát jelentősen elmarad a *Hajnali szerenád* mögött, pedig ő is mives költő volt. Az érett Babits ritmikája sem feszesebb a *Hajnali szerenádénál*. Az 1925 és 1927 között írott verseket tartalmazó *Az istenek halnak, az ember él* című kötetben az ütemek 47%-a jambus, 11%-a pedig trocheus.¹

A *Hajnali szerenád*ban a ritmikai súlyponteltolódás abból adódik, hogy Tóth Árpád egyes verselési szabályokhoz a kor költői gyakorlatánál szigorúbban ragaszkodik, és ezekre építi ritmusát. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja például a legáltalánosabb szabályt, úgy mint a sorzáró ütem jambus-voltát. Századunk jambikus verselésében ez az utolsó láb kap meghatározó szerepet. Tóth Árpád viszont hátrább hozza a sorban a ritmikai súlypontot, pontosabban: létrehoz egy másik ritmikai súlypontot is, mégpedig a sor közepe táján. Ez a két ritmikai súlypont megközelítőleg egyenértékű.

A nibelungizált alexandrinban maáéva teszi a francia felfogást, amely szerint az alexandrinban a felező főmetszet verstani fontossága egyenlő a sorzár folytán létrejövő metszettel. A Tóth Árpád-i sornak tehát két ritmikai pillére, meghatározója van, a harmadik és a hatodik ütem. A többi elhanyagolhatónak tartja, akárcsak a franciák, nem törekedve a soron belül egyfajta ritmikai átlagra. Ennek a második ritmikai súlypontnak szerepe és fontossága számszerűleg a következőképpen fejeződik ki: A nibelungizált alexandrinban írott versekben (*Tavaszi Elégia, Légyott, Esti könnyek, Reggel, Ady Endrének, Vergődés, Őszi alkonyat, Orfeumi elégia, Sóhaj, Egy lány szobájában, Szeptemberi szonett, Evokáció egy csillaghoz, Derű? Egy mozdulat*) a verslábak 48%-a jambus, 9%-a pedig trocheus. Ez nagyjából megfelel a kötet átlagának. Ezen belül azonban — kiegészítve ezeket a verseket a többi versben található, alkalmi nibelungizált alexandrinnal — a 413 sor ugyanannyi harmadik üteméből 265 a jambus, vagyis 64%, a trocheusok száma viszont mindössze 2, gyakorlatilag tehát elhanyagolható, nullának vehető. Ugyanezen sorok második ütemében viszont a jambusütemek száma 138, százalékban kifejezve 33,5, tehát alig több, mint a harmadik ütemek jambusainak a fele. A második üte-

¹ Ezekkel az adatokkal kapcsolatban fel kell hívnom a figyelmet a ritmikai számszerűség relatív voltára. A költészet — művészet, ez pedig matematikailag nem határozható meg. Már csak azért sem, mert a ritmusalakító tényezők között számos olyan van, amely nemcsak matematikailag, hanem irodalomtörténetileg vagy esztétikailag sem rögzíthető. Ilyen tényező például a nyelv kényszerítő ereje, amelyet a legvirtuózabb költői technika is csak részlegesen semlegesíthet, a nyelv ritmikai hagyományai, a költő alkalmi alakító kedve stb. Mindazonáltal a nagy számok törvénye érvényes a költészetre is. De ezekből a számszerű adatokból nem szabad elharmarkodott következtetéseket levonni. A számszerű összefüggéseket csak akkor tekinthetjük tudományos igényű is valóságosnak, amennyiben nem mondanak ellent az irodalomtörténeti és esztétikai vizsgálatok eredményeinek. Ebben az esetben viszont egyrészt finomítják, másrészt pedig egzaktnak is kifejezik a nem számszerű kutatások alapján kialakult képet.

mekben a trocheusok száma 59, százalékban kifejezve 14, ami már távolról sem elhanyagolható, hiszen jócskán meghaladja a kötet trocheus-átlagát, a 8,5%-ot.

Teljességgel figyelmen kívül hagyja viszont Tóth Árpád a periódikusság elvét. Három sorfajta, a tizenkettőst, tizenhármast és tizennégyest rendszertelenül vegyíti, és alkalmilag rímelteti egymással. 413 alexandrinjából 42 a tizenkettes, 179 a tizenhármast és 192 a tizennégyes. Már ezek a számok is mutatják, hogy egyneműeknek tekinti őket, semmilyen szempontból sem tesz köztük különbséget. A szótagszám-eltérésről, akárcsak a franciák, nem vesz tudomást, még a kétszótagos eltérésről sem. Még háromszótagos eltérés is előfordul, amikor nibelungizált alexandrint rímeltet egybe rövidebb sorfajjal:

Másik szobában ódon ágy legyen
S mint téli sikra ejtett ékszerláda
Ferdén a hóba fúrva kifosztva és kitárva,
Heverjen drága tested a tiszta lepleken.

(Szobák)

Az egyberímelt sorok közötti egyszótagos eltérés pedig olyan gyakori, hogy jogosan vetődik fel az élenkítő szándékosság lehetősége:

Szeptember szép szultánja, Ősz, pompás buja zsarnok,
Már vár a hódoló táj; a zöld és elviselt
Kaftánu bús tuja mind furcsa dervised
Mind mélyen hajladoz, s halkán imázva mormog.

(Szeptemberi szonett)

De nemcsak a nibelungizált alexandrinban figyelhetünk meg ritmikai súlyponteltolódást, hanem a rövidebb sorfajokban is. Ezekben egy óklasszikai szabályt, a görög verselés úgynevezett dipodiális elvét alkalmazza következetesen. A görögök és nyomukban a latinok a jambikus illetve trochaikus sorok ritmikai alapegységének nem a kétszótagos ütemet, hanem annak kétszeresét tekintették, vagyis két jambus illetve két trocheus alkotott egy egységet. Ezért nevezték a négyes jambust jambikus diméternek, illetve a négyes trocheust trochaikus diméternek, vagyis két ritmikai egységnek, a hatos jambust, illetve trocheust pedig jambikus, illetve trochaikus triméternek. A négyszótagos egységen belüli két versláb ritmikailag nem egyenértékű. Az első, tehát a páratlan versláb lehet pótütem is, a másodiknak, tehát a párosoknak tiszta jambusnak illetve trocheusnak kell lenniük:

Quid est, Catulle? quid moraris emori?
Sella in curuli Struma Nonius sedet,
Per consulatum peierat Vatinius:
Quid est, Catulle? quid moraris emori?

(Catullus: LII.)

Devecseri Gábor formahű fordításában:

Mi az, Catullus, élni mért akarsz tovább?
Tisztsége van már Struma Noniusnak is,
Vatinius lesz consulunk, mindent ígér:
mi az, Catullus, élni mért akarsz tovább?

Mind a latin, mind pedig a magyar versben 4–4 pótütem (spondeus) van. És mind a négy páratlan helyen, tehát a két ütemes egység első tagja helyén. Ez az óklasszikai szabály a magyar

verselési gyakorlatban úgy módosult, hogy a sorkezdő ütemet általában közömbösnek tekintették. Tehát nem a páratlan ütemeket, hanem csak a sor szélén állót. Babits még azt a megjegyzést is meg merete kockáztatni, hogy a jambussor lehet trochaikus indítású is, ha a második ütem jambus, sőt ilyenkor igazán szép a jambussor, mert choriambikusan kezdődik. Ez azonban pusztán elméleti ötlet maradt. Ha meg akarjuk állapítani, hogy a második ütemeknek van-e kiemelt ritmikaiszerepük, akkor a harmadik ütemekkel egybevetve kell azokat vizsgálnunk. Az első ütem ugyanis, mint azt már fentebb említettük, gyakorlatilag közömbös. Nyolc vagy kilenc szótagú sor esetén a negyedik ütem sorzáró versláb, aminek amugyis kiemelt szerepe lévén, összehasonlításra nem alkalmas. Marad tehát a harmadik ütem. A negyedik ütem tíz vagy tizenegy szótagú sor esetén sem jöhet számításba, mert közvetlenül a záró ütem előtt egy viszonylagosan hosszú sorban viszonylagosan közömbös helyen fekszik. A másik összehasonlítási alapot a kötet egészének ritmikai arányai adják, annál is inkább, mert az egyes versformák ritmikai arányai nagyjából megegyeznek. A *Hajnali szerenád* összes versében a jambusok százalékaránya 47,5, a nibelungizált alexandrinokban 48%. A kötet szonettjeiben ugyancsak 48. A kötet nem alexandrin soraiban a második ütemek 46%-a jambus. Ez csak látszólag alacsonyabb a 48%-os átlagnál, hiszen ebben az átlagban benne van a kiemelt fontosságú záró ütemek jambusértékű pyrrichiusokkal is jócskán megnövekedett száma. Ha a sorzáró ütemeket elhagyjuk, akkor a *Hajnali szerenád*-ban a jambus az ütemeknek nem 47,5, hanem csak 39,5%-a. Ehhez viszonyítva a második ütemek 46%-os jambikussága jelentősen magas. Ezt bizonyítja a harmadik ütemekkel való egybevetés is. A harmadik ütemekben a jambusok százalékaránya jelentősen alacsonyabb, mindössze 35%.

Felmerül azonban a kérdés: indokolható-e ritmikai súlyponteltolódással a sorzáró ütemek bizonytalansága is? Idetartozna a jambus nélküli sorok problematikája is, ezeknek száma azonban — 16 a 977-ből — nem igényel külön elemzést. A spondaikus végződésű sorok azonban igen, hiszen a *Hajnali szerenád*-ban 143 ilyen sor, vagyis az összes sorok 14,5%-a. Ez már nem elhanyagolható jelenség. A súlyponteltolódás elvét azonban ez sem cáfolja. Kardos László is megfigyelte, hogy a spondaikus sorvég kivétel nélkül nőrímes, tehát csonka ütemmel végződő sorok záró ütemeként szerepel. A himrímű sorokban viszont egyetlen spondaikus végződést sem találunk. Ez annál kevésbé lehet véletlen, mert költészete egészére és kivétel nélkül jellemző. Tóth Árpád négy verseskötetében megjelent jambikus versek 4251 sorából 365 a spondaikus végződésű — valamennyi nőrímes sorban. Gondatlanság, akcidentális lazaság esetén ilyen elhatárolódás a kétféle sor között nem jöhetne létre. De létrejöhett és létre is jött a költő „belső hallása” alapján. Tóth Árpád nyilvánvalóan úgy érezte, hogy a sorzáró csonka ütemnek ritmuslazító jellege van, ritmikailag közömbös voltával old a jambussor esetleges pontosságán, feszességén, és ez az oldás gyengítően hat vissza a sorzáró ütemre. Vagyis úgy érezte és hallotta, hogy a nőrímű sorban nem egyértelműen kötelező a jambusvégződés, mert az ritmikailag azonos feltételek mellett is oldottabb, lazább a himríműeknél. Többek között ebben kereshetjük magyarázatát annak, hogy a *Hajnali szerenád* dekadens, borongó hangulatait legadekvátábban hordozó nibelungizált alexandrinjai óriási többségükben nőríműek. Ezért olyan kevés a szükségszerűen himrímű tizenkettes (42 sor) a szükségszerűen nőrímű tizennégyesekkel szemben (192 sor). De a „közös” tizenhármaknak többsége is nőrímű. Hogy ez mennyire volt tudatos, az a jelen vizsgálatainktól távolos alkotás-pszichológia tárgykörébe tartozik. De maga a jelenség — úgy érzem — cáfolhatatlanul bizonyítható. Hogy Tóth Árpád a himrímű sorokat ritmikailag feszesebbnek érezte és kezelte a nőríműeknél, azt életműve egésze is igazolja. Legoldottabb verselésű kötetében, a *Hajnali szerenád*-ban a nőrímű sorok száma messze meghaladja a himríműekét. Ez az arány a további kötetekben fokozatosan csökken, — a verselés megszilárdulásával párhuzamosan — a *Lélektől lélekig*-ben pedig már több a himrímű sor. A nőrímű és himrímű sorok aránya számokban kifejezve így alakul kötetenként.

	Nőrimű sorok	Hímrimű sorok
<i>Hajnali szerená</i>	735	238
<i>Lomha máglyán</i>	540	281
<i>Az öröm illan</i>	546	404
<i>Lélektől lélekig</i>	576	921

Ez a ritmikai folyamat nagyjából és egészében megfelel a spondaikus sorvégződészek kötetenként kimutatható alakulásának illetve csökkenésének:

	Sorok száma	Spondaikus végű sorok
<i>Hajnali szerená</i>	977	143
<i>Lomha máglyán</i>	811	106
<i>Az öröm illan</i>	953	53
<i>Lélektől lélekig</i>	1510	63

A folyamat törés nélküli, egyenletes.

Ugyanez a jelenség egy másik aspektusból, a sorfajok hosszának alakulásából is megfigyelhető. Az egyes kötetek átlagos sorhossza a következő:

<i>Hajnali szerená</i> , ...	11,5 szótag	
<i>Hajnali szerená</i> , alexandrinok nélkül		10,1
<i>Lomha máglyán</i>	10,2 szótag	
<i>Lomha máglyán</i> , alexandrinok nélkül		9,2
<i>Az öröm illan</i>	10,4 szótag	
<i>Az öröm illan</i> , alexandrinok nélkül		9,4
<i>Lélektől lélekig</i>	8,7 szótag	8,7

A *Hajnali szerená* ritmikailag egységes kötet, amelyből élesen egyedül *A rabról, aki király volt* válik ki. Horváth János szerint szabad sorú jambus, hosszú alapsorral rímesen. Kardos László szerint rímes szabadvers (Kritikai kiadás, 484.). A két felfogás közötti különbség a magyar szabadvers egyik érdekes sajátosságára utal.

A magyar szabadvers gyakran épül össze mértékes elemekből. Elég itt két olyan jellegzetes példára utalnunk, mint Füst Milán és Kassák Lajos költészete, amelyekben oly sűrűn mosódik el a határ jambus- és szabad sor között. Annál is inkább, mert a magyar szabadvers gyakran mértékes sorral vagy éppen sorokkal indul, vagy végződik, sűrűn van tűzdelve alkalmi mértékes sorokkal, úgyhogy a jó fülű olvasó szabályos ritmuselemeket keresve vagy legalábbis várva olvassa ezeket a verseket. Lássunk néhány bizonyító példáját a szabadversbe kevert mértéknek.

Üzenetet küldök és kérdezem reménytelen
hol merre vagy, kedvesem s ha szavaim csendülnek
hallod-e még ütemét a szívnek, mely búsan
és szüntelen feléd kiált az éjszakában?

(Kassák: *Eltévedt sorok*)

Az első sor második fele — és kérdezem reménytelen — és a negyedik sor hibátlanul szépen csengő jambus. A mértéket kereső fül a harmadik sornál is megáll, daktilikus-ereszkedő lejtést észlel. A vers záró sora ugyancsak hibátlan jambus:

vér és hamu felhőzi énekét.

Hogy ez mennyire nem véletlen jelenség, azt sok száz között Kassák egyik legszebb verse, a *Mesteremberek* is bizonyítja. Az első sor itt is engedékenyen veti alá magát a jambizálásnak:

Mi nem vagyunk tudósok, se méla arany szájú papok²

² KARDOS LÁSZLÓ szerint a sornak csak első fele jambus, utána „zabolátlan aritmiával folytatódik.” (Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. Bp. 1966. 182.) Ez a meghatározás azonban csak akkor indokolt, ha figyelmen kívül hagyjuk a szöktetett jambus lehetőségét: se méla arany szájú papok.

Füst Milán számos versében olyan erős a jambikus lejtés, hogy a ritmus egyértelműen nem is határozható meg. Paradox definícióval jambikus szabadversnek lehetne nevezni őket. Ilyen például az *Egy egyiptomi sírkövdn.*..., amelynek szabályos jambussorai és szabad sorai között ilyen ritmikai áthidalásokat találunk:

S hiába hallja, — ész nem éri fel, hogy mit tanultam én

A tizenhat szótagú sor hét jambusból és egy spondeusból áll. Mégsem igazi jambussor, mert annak elengedhetetlen feltétele a megfelelő metszet. A görög és latin verselésben is használatos volt a tizenhat szótagú jambussor, sőt egy csonka ütemmel zárva tizenhét szótagos alakban is:

Cinaede Thalle, mollior cuniculi capillo (Catullus: XXV.) Devecseri Gábor formahű fordításában:

Parázna Thallus, elpuhult, puhább, akár a nyúláször

Rákos Sándor Gilgames-fordításában olyan nyolcas jambusokat is találunk, amelyek két csonka ütemmel tizennyolc szótagossá egészülnek:

holnapután vagy még korábban; miképpen tudnám elkerülni
Kétharmadrész belőle isten, egyharmadrész belőle ember

(Gilgames. Bp. 1960. 152–153.)

De mint ezeken a példákön is láthatjuk, a jambikus (vagy trochaikus) tetrameterben kötelező a felező metszet, s így a sor két nyolcas egybeillesztéseként hat. Általában: a 11 szótagúnál hosszabb jambikus (vagy trochaikus) lejtésű sor csak szigorú középírnetszet esetén tekinthető igazi mértékesnek. Ellenkező esetben csak jambikus (trochaikus) lejtésű szabad sorról illetőleg szabadversről beszélhetünk.

Ugyanez vonatkozik a *Hajnali szerenád* szabadversére, *A rabról, aki király volt-ra*. Ha jambusversként vizsgáljuk, akkor az 562 ütemből 256 a jambus, 25 pedig anapesztusz, vagyis az ütemeknek kereken a fele emelkedő. A trocheusok száma mindössze 40, vagyis 7%. És mégsem tekinthetjük jambusversnek, mert a sorok — kevés kivétellel — formátlanul hosszúira nyúlnak. 88 sorából csak 17-et lehet egyértelműen jambusnak tekinteni. Ezek jelentős része rövid sor, mint például

alázatos és szenvedő szerelmem

Ez szabályos jambussor, tizenegy szótagos, hatodfeles, rövidnek ezen a versen belül nevezhetjük csak. A hosszú sorok között alig egy két sor felel meg a jambussor követelményeinek:

Mint szirmahullató, setét, nagy mákonyos virág.

Ez szabályos mértékes sor, 8–6 osztással.

Én szánom őt, beteg királyt, s megfojtom még e hajnalon.

Ez szabályos jambikus tetrameter, szigorú felező metszettel. Átmenetet képeznek az ehhez hasonló sorok:

Hallgatta bánatim nyújtott szavát szerelmem, s néha, halkal

A sor osztása: 6–4–7, ha összetételében szokatlanul hosszúra nyúlik is, megszokott jambus-elemekből tevődik össze. De nem tekinthető már jambussornak, egyértelműen emelkedő jellege ellenére sem, az ilyen:

Fényt gyújtó ujjá már vigyázva a rózsák setét gömbjére rátapintott

A sor 21 szótagos, 14–7 osztással. Ez már kilép a jambus kereteiből. Csak erőszakoltan lehetne jambussornak tekinteni, 6–8–7 osztással. A vers erős jambizáltsága és rimelése inkább a magyar szabadvers lassú és ellentmondásos kibontakozására jellemző, mint Tóth Árpád verselésére.

Bár a verselés feszesebbé válása már a *Lomha gályán* és *Az öröm illan* kötetekben is megfigyelhető, ritmikai fordulópontról csak a *Lélektől lélekig* anyagában beszélhetünk. Ez a kötet Tóth Árpád ritmikai pályaképének második szakasza, ezt már meghatározza a ritmikai egyszerűsödés. Eltűnnek az óklasszikai strófák, a nibelungizált alexandrinok, szonett is mindössze kettő akad (*Kora márciusi napsugár*, *Az órainga*); a bonyolult rimelhelyezések mellé felzárkózik a népi verselésünkre jellemző félrim — ezek a legfontosabb külsődleges változások az előző kötetekkel szemben. Ezek a tényezők azonban csak a kereteit, a feltételeit teremtették meg az új ritmikai jelenségnek: a *Lélektől lélekig*-ben fontos szerepet kapnak a *hangsúlyviszonyok*. A kötet másfélezer jambussorából 96 a hatos, 140 a hetes, 361 a nyolcas, 199 a kilences és 428 a tizes. Vagyis 1224 sor olyan sorfajra íródott, amelyben a hangsúlyok, sőt az ütemek markánsabb szerepet kapnak, mint a hosszabb sorokban. Ezekben belül is 627, tehát az összes sorok 42%-a kilencesekből és tizesekből áll. Vagyis abból a két sorfajból, amely olyan készségesen hajlik a gagliardizálódásra, amint azt többek között Ady és József Attila verselése bizonyítja. A jambikus verselésünkben szabvánnyá vált tizenegyesek száma viszont mindössze 202, tehát a gagliardizálhatóknak alig harmada. Bár a tizenegyesek is gyakran formálódnak egy erős metszettel 5–6 illetve 6–5 osztású sorra, a hangsúlyviszonyokkal szemben mégis sokkal inkább közömbösek, mint a rövidebb sorfajok.

A kilenceseket és tizeseket Tóth Árpád nem formálta tudatosan gagliardára, mint Kiss József, Ady, József Attila és mások. Egyszerűen csak engedett a sorfaj törekvésének, nem elensúlyozta és keresztezte azt a jambusok szilárd következetességével. Gagliardikus verse alig-alig van, a ritmikai szándékosság ezekben sem mutatható ki, gagliardikus sora ellenben nagyon sok. Elég itt egyetlen példaversre, a *Rádióra* utalnunk, amelyben tizesek és tizenegyesek váltják egymást félrimes négysoros szakaszokban. A 18 tíz szótagú sorból 12, tehát kereken kétharmada gagliardikusan lejt:

Akár a / szívem. // Hallga! / Muzsika!
Milyen / vonító, // furcsa // hangtömeg!
Mintha az-/ alkony // minden / bánatát
Mitől / rugtál be, // bolond / muzsika,

Honnan jössz? / Tán egy // hamburgi / lokál
 Keresve / azt a // seholsincs / helyet,
 Jártál a / bányász // falvak / olajos
 Voltál / Kongóban, // fülledt / gumi-táj
 Mi mindent / ittál, // részeg / muzsika,
 A charleston / kéjes, // fátylas / ritmusa
 Szemem / lehúnyom... // S szédült / vízió
 S a vad / alkonyban // táncol a / világ,

Egy másik példa, a kilencsekre a *Fénylő búzaföldek között*. A 44 soros félrimes vers minden sora Kilences. A 44 sorból 15 egyértelműen gagliardikus:

Ha olykor / lassú // esti / sétán
 Nyújtóz/kodnak a // sárga / táblák
 A nagy / táblák // alig / zizegnek
 Sütteti / sok // busa / kalászat
 S vadásznak / rája // ezer / éve
 S ezer / tőr és // háló kötőzné
 Remek / teste // elnyúlt a / napban
 Már néki / mindegy, // várja / sorsát
 S kalász/villantó // esti / tűzben
 Nagy ős / dühét / forralja / lassan
 Végig/rendül // Európa / hosszán
 Ki tudja? / óh, te // furcsa, / drága
 Komor / magyar föld, // csöndes / este
 Láttodra / egy-egy // régi/ének
 S meghal az / esti // búza/földön

Még két verset írt tiszta kilencsekben, az *Új tavaszig, vagy a haláltig*-ot és az *Amíg a csókot megtaláltam*-ot. Ezek következetesen gagliardikusak.

A verhalló fül ösztönösen periódikusságot keres. A *Lélektől lélekig*-ben olyan sok a gagliardizálható sor, hogy az olvasó ösztönösen keresi már az ismerős lejtést. Így történik azután, hogy a verstani jelenség hatása a költő szándékától függetlenül érvényesül, sőt tovább gyűrűzik. Mert ha egy ritmus beleitta magát fülünkbe, akkor nemcsak a jellegzetes sorfajokban keressük azt, hanem az ahhoz közelálló sorokban is. Így jutunk el verstanunk egyik izgalmas kérdéséhez, a nyolcasok gagliardizálhatóságáig, amelyet első ízben Szabolcsi Bence tett vizsgálat tárgyává. Az ambrusi himnuszsköltészet nyomán ambroziánusnak is nevezett négyes jambussor nem mértékes megfelelője a hangsúlyos felező nyolcasnak, mint a négyes trocheus. A négyes jambus klasszikus-hagyományos főmetszete az ötödik szótag után következik, 5–3-as osztást alakítva ki. A klasszikus ambrusi példasor

Aeterne / rerum // conditor

Babits Mihály fordításában:

Világ / teremtvő // mestere

A vers első, ötszótagos egysége szándéktalanul is sűrűn lejt gagliardikusan. Formálódhat a sorfaj szabályos, tiszta gagliardává is, ez azonban meglehetősen ritka jelenség:

Szundít a / labda, // meg a / síp

(József Attila: *Altató*)

De ha olyan költőt olvasunk, akinél gyakori a gagliardikus lejtés, akkor fülünk az ambroziánus első részének megfelelő lejtését is érzékeli, egy ritmikai mennyiség felhalmozódása következtében. Így válik fülünkben gagliardikussá a *Lélektől lélekig* nyolcasainak jónéhány darabja, nem tisztán és egyértelműen, nem önmagában, hanem a kötet ritmikai egészén belül, a nagyszámú kilences és tizes segítségével, hatására. Szépen figyelhető meg ez a ritmikai jelenség a nyolcasokat kilencekkel váltogató versekben, mint például a *Kecskerágóban*:

Mintha / lombjain // csupa kis
Tündéri / pöttöm // püspök / ülne

Tóth Árpád verseiben általában hosszú ortográfiát használt, következetesebben, mint nyugatos kortársai. Babits például többnyire a vers ritmikai követelményei szerint ékezte a magánhangzókat — különösen pályája első, metrikus szakaszában élt sűrűn az ékezési-ticencia ritmusfeszítő lehetőségeivel. Tóth Árpád, ha ritkábban is, de szintén él ezzel a ritmikai lehetőséggel. De távolról sem egyenletesen. A mivesebb *Hajnali szerenád*ban hasonlíthatatlanul gyakrabban egyezteteti az ékezetet a ritmussal, mint az őszintébb és mélyebből jövő, tehát egyszerűsödő *Lélektől lélekig*-ben. Ez a különbség vitathatatlanul igazolható, annak ellenére, hogy a *Hajnali szerenád*ban sem mindig idomul az ékezés a ritmikai követelményekhez, és hogy a *Lélektől lélekig*-ben is számos példát találhatunk a ritmus meghatározta ortográfiára. Íme néhány bizonyító példa a két kötetből:

Ritmusjavító rövid ékezet a hosszú helyett a *Hajnali szerenád*ban:

Ügyelek, hogy gyötrelmim bús órája úgy essék	(Sóhaj)
S az én sorsom? Néhány szomorú lánynak	(Kisvendéglőben)
S az italemelő, lustácska, könnyű kézre	(Légyott)
Csókolja emlíd és hosszú, bágyadt	(Szobák)
Most is úgy hódol lelke, oly szelíden s oly mélyen	(Ady Endrének)
E két karon, mely az égbe ível	(Téli verőfény)
És ők is csak gyűrőtten keltek másnap	(Vágyak temetése)
Táncolt, s míg lomha csellók halkán s busan kísérték	(Orfeumi elégia)
Ím most is... tenyerem arcomhoz szorítom	(Sóhaj)
ó, boldog bágyadás... egykedvűn ásit	(Déli derű)
S mikor már megnyugodnék, hogy a lassú kín átka	(Sóhaj)

A későbbi versekkel szemben ekkor még „i” vel írja a szív szó ragos alakjait:

És ébred a szívemben egy-egy bús, régi emlék	(Őszi alkonyat)
Üvölt vala... s ki szólt: ha ki szívében fáradt	(Ady Endrének)
Oly gyűrött volt szívem, amelyen forró testét	(Egy lány szobájában)

Példák a hosszú ortográfiának ritmusjavító funkciójára:

Ily szomorúan, ily koldúsan	(A vén ligetben)
S éreztem: messze-messze ül e lány	(Séta az alkonyatban)
Vén, robotos ruhám a széken feketül	(Reggel)
Nem ülök álmodozni, magam csalni	(Vágyak temetése)

A ritmusnak megfelelően hol hosszú, hol pedig röviden ékezi ugyanazt a szót:

S szelid, mint női vállhoz simult bús férfi-arc él
Didergőn összesimult nyűtt, lim-lomos zsebemben

(Tavaszi elégia)

Utolsó kötetében viszont már elválik egymástól ortográfia és ritmus. A költő ékezősmódja alkalminak, véletlenszerűnek látszik. Sűrűn ragaszkodik a hosszú ortográfiához akkor is, ha az keresztezi a jambikus lejtést, máskor pedig a ritmus ellenére is röviden ékeztet.

De a szívem bíbor öbleiből
Kinek tisztos szívében a
S szíved konok rejtekeit szegény
A föld színén néha ragyog a nap
Színekben fölgyúl s világ
Iszonyú mélységekbe rázott
S mégis, a csönd-paplanú téiben
Csillog a világ szörnyű arany-szennye
Vagy szelíden, míg elfújta a könny
Akkor a sugár szelíd aranyszája
Körülte térdre rogyva sírnak
Nyargalnak vég nélkül a vén
Körül a rozsdakék
Megcsillanni egy legördülő fényben

(Az ősök ritmusa)
(A vén zsvány)
(Betőrő)
(Hová röpülsz?)
(Illatlavinák)
(A föld alatt)
(Új tavaszig...)
(Álarcosan)
(Álarcosan)
(Kora márciusi napsugár)
(Tetemrehívás)
(Őszi vihar)
(A Marson)
(Szomorúság Anteusa)

Inkább a *gyűl* magánhanzóját rövidíti, minthogy hosszan ékezze az „ul”-t:

Mig künn az alkony lelkendezve gyul
Józanul és fantáziátlanul
Rugdalják a napozó utakon
Nézd-, bár koldusan s betegem

(Józanul és fantáziátlanul)
(Ez már nem nyári alkonyat)
(Száz év után)

Végezetül önmagától fogalmazódik meg a legfontosabb kérdés: vannak-e a Tóth Árpád-verseknek a saját költészetén túlmutató, a kor egészére jellemző tanulságai. Úgy hiszem, az elfogulatlan válasz csak igenlő lehet. Az ő költészete is szépen bizonyítható példája annak, hogy századunk verselésében túlsúlyra jutó jambus maradéktalanul alkalmasnak bizonyult a legkülönbözőbb költőegyeniségek gondolati nyelvi és képi anyagának adekvát kifejezésére. A jambus ezerarcú ritmusnak bizonyult, fáradhatatlanul változtatva, újítva önmagát; Ady csapongó ritmikái fantáziája nyomán eljutott önmaga legszélső határáig és ott bujkál – búvópatakként – a század szabadverseiben is. Ellenállás nélkül fogadta magába a sorfajok, metaszetek, szóhangsúlyok alakító jellegét, véglegesen szakított az ideális metrumközelítés elvével és igényével. Ezért helytelen jambikus ritmusaink lazulásáról beszélni. A Nyugat költői lírájában lezajló ritmikai folyamat nem lazulás, hanem újjászülés volt. Radnóti nem jobb, hanem pontosabb, feszebb jambusokat írt, mint Tóth Árpád vagy József Attila. Hozzá, aki „a ritka és nehéz szavak tudósának” nevezte magát (*Őrizz és véld*), aki egyre értőbben közelített a régi mester Kazinczyhoz (*frásközben*), aki a hexameter klasszikus harmóniáját szögezte szembe a kor szörnyű vandalizmusával, a szabatosan csengő és puhán gördülő jambusok illettek. De az ő formái nem jobbak, csak mások voltak, mint például József Attila hangsúlyokkal keményített és tördelt ritmusai.

Századunk lírájának verselési lényege a ritmikai súlyponteltolódás, amely többé már nem a gondolatot fűzte az ideális metrumhoz közelítő ritmusra, hanem a ritmust alakította esetenként más és más módon a művészi élmény alkalmasabb kifejezőjévé. A reformkorban sem a tiszta rím lazult asszonánccá – ki állíthatná, hogy Gyöngyösi jobban rímelt, mint Vörösmarty –, hanem újítványú rímek teremtődtek, a kor művészi követelményeinek megfelelően. A tudós és mives költő, Tóth Árpád éppen a bátor újszerűséggel mutat példát a ritmikai súlypont eltolódására. Minden „lazasága” mellett és ellenére is szigorúbb mércét alkalmaz a babitsi elvnel, amely szerint elég, ha az utolsó ütem tiszta jambus. Ő, mint fentebb kimutattuk, ritmusmeghatározó fontosságúnak tartotta a harmadik illetve második ütemet is, pályakezdő kötetében még a sorzáró ütem rovására is. Költészete egyszerűbbé nemesedésével záró ütemei is megszilárdultak, és ezzel párhuzamosan rövidültek meg és itatódtak át jambussorai magyaros hangsúlyviszonyokkal. Gáldi László írja, hogy „a kelet-magyarországi származású Tóth Árpád, úgy látszik, különösen érzékeny volt a hosszú ú, ű szuggesztív erejére” („Egy

kiállítás képei". Magyar Nyelvőr, 1961. 319.) — de még az ékezési elv is jelentősen módosul az életmű fejlődése során. Mint minden nagy költő, ő is kialakította a maga sajátosan egyéni ritmikáját, amely természetesen nem „rosszabb” vagy „lazább”, hanem más, mint az elődöké.

Péter Szilágyi

PRÉCISIONS SUR LA VERSIFICATION IAMBIQUE D'ÁRPÁD TÓTH

L'étude réfute la décomposition prétendue des règles de métrique d'Árpád Tóth ce que contredirait, sous tous les rapports, au langage soutenu et précis du poète. L'auteur prouve par des chiffres que même la rythmique la moins régulière de son recueil intitulé „Aubade” ne pourrait être considérée comme imprécise. Árpád Tóth ne distend pas le iambe mais transpose son point principal qui, jusque-là, traditionnellement, tombait sur le dernier pied. Dans ses alexandrins de Nibelung, parallèlement à la pratique de la poésie française, il tient la troisième mesure, donc celle qui précède la césure principale, pour équivalente de la sixième terminant le vers. Ainsi constitue le poète un nouveau point principal rythmique en dedans du vers ce qui lui permet un traitement moins sévère de la mesure finale. Il s'ensuit qu'il fait des concessions concernant les règles traditionnelles des différentes espèces de vers et des placements de rimes, mais il contrebalance le fait de ne pas tenir compte des règles anciennes par l'application des règles strictes et nouvelles. Dans les espèces de vers plus courts — sur la base des principes de la métrique grecque et latine — il tient aussi la deuxième mesure pour celle de point principal. Il attache de l'importance aux différences entre les rimes masculines et féminines, pour la première fois dans la poésie hongroise. L'étude prouve par une riche documentation que dans cette poésie à mesure que les espèces de vers se raccourcissent, le nombre des vers à la rime féminine diminue. L'auteur analyse le rôle du rythme «gagliardique» dans la poésie de Tóth ainsi que les problèmes du vers libre iambique.

A SZEREP-LÍRA KLASSZIKUS CIKLUSA

A szerep mint filozófiai, ill. szociológiai kategória újabban nálunk is az érdeklődés előterébe került. Tudományunk számára adódható tanulságaira Németh G. Béla úttörő tanulmánya hívta fel a figyelmet.¹ Németh G. Béla a fogalom filozófiai jelentése felől indulva jutott fontos esztétikai eredményekhez. E tanulmánynak az a célja, hogy a fogalom poétikai tartalmát és lehetőségeit tudatosítsa.

A szándék nem vadonatúj. Horváth János Petőfi-könyve óta irodalomtudományunkban ismerős fogalom a szerepjátszás s a szerep-líra kategóriája. Törvényesített poétikai kategóriává is bizonyára azért nem válhatott, mert Horváth János könyvének minősítései s e minősítések nyomán támadt félreértések olyan szerencsétlenül ülepedtek a fogalom tartalmát meghatározó jegyek közé, hogy jelentése már-már az őszintétlenséggel látszik azonosnak. Álság, alakoskodás, teatralitás, — ezek azok a jelentéselemek, amelyek kompromittálják a fogalmat.

Hamis látszat ez, bár nem egészen alaptalan. A szerep — a szó eredeti jelentésével összhangban — a lírában is mindig valamely idegen alak, magatartás vagy jelmez felöltését jelenti. Ebben az értelemben játszik szerepet Petőfi, mikor duhaj mulatozót, Ady, mikor szegénylegényt alakít, s szerep-lírákat művel Babits az egészen korai *Strófák a wartburgi dalnok-versenyéről* darabjaiban s a késői *Jónás* könyvében egyaránt. A példák többsége arra vall, hogy mikor a költő azonosul egy választott szereppel, egyéniségének csak egyes vonásait nagyítja ki, élményvilágának csak egyes rétegeit tárgyasítja. Azt azonban szuverén lényeggé karakterizáltan. Az említett korai Babits-vers két darabja például szinte szöges ellentétei egymásnak. A szerep tehát többnyire markánsan stilizál, élesen körvonalaz, s ebben az értelemben valóban nem fedi pontosan és maradéktalanul a költői egyéniség teljességét, de mindig valamely lényeges oldalát, valamely fontos ügyét demonstrálja. Barta János — aki kéziratos líraelméletében a gondolati s a tárgyias-lírával egy sorban említi a szerep-lírákat —, az áthelyeződés lehetséges nyereségei között első helyen a felszabadító funkciót hangsúlyozza. A *Westöstlicher Diwan* a példája, melyben Goethe Hafiz ikertestvéreként szabadon beszélheti ki öregkori szerelmét s e szerelem rejtett konfliktusait. S az igazi szerep-lírák az egyes szám első személyben előadott sokféle zsánertől talán éppen az azonosulás foka alapján lehet elkülöníteni.

A legtavolabbi típust Szabó Lőrinc *Vezér* című verse példázhatná, melyben az ábrázolás objektivitása olyan mérvű, hogy Illyés Gyula egy elvont eszme megszemélyesítéseként értelmezhetette, objektív rajznak, mely akár „egy Shakespeare-nívójú dráma monológjaként is megállhatna.”² Ez az a vers-típus, melyről nem tudható bizonyosan, hogy lírai töltésében mennyi a megnevezés, az ábrázolás izgalmából eredő borzongás és mennyi a vonzalom. — A közbülső fokozat példázására említhető Petőfi-zsánerekben elevenebben lüktet a sze-

¹ Az önmegszólító verstípusról. ItK 1966. 5—6. sz.

² ILLYÉS: Ingen lakoma. 1964. 2. 217.

mélyesség, de még ezekben is hivalkodóan idegen a szerep. A könnyelmű, felszínes borívót játszó költő alakításában csak a végső lírai mag: a maga gazdag, virtusra termett, természetességre törő egyéniségét közölni akaró „dévaj expanzivitás” azonosítható magával a költővel. Az arcképegynítésből eredő lírai különösség, az idegen jelmezben való otthonos mozgás, a sajátos akcentus érdekessége, az originális motívumok jelenléte a szerep-líra minden változatában fontos hatóelem, de legtermékenyebben ez a lehetőség is akkor érvényesül, ha a felvett szerepben az egyéniség legfontosabb hajlamai juthatnak szóhoz, ha a szerep önvallo-más és önszemlélet, feloldódás és éber figyelem dialektikájának terepe; ha élvezheti és szem-lélheti is általa önmagát a költő, ha személyesség és proteuszi hajlamok egybejátszásának alkalmá a vers. — A szerep-líra legszebb példái, Arany *Bolond Istókjából* Ady kuruc-versein át Benjámin László *Buga Jakab énekei* c. ciklusáig, ilyenek. Közöttük is különleges hely illeti Kosztolányi híres ciklusát, *A szegény kisgyermek panaszait*, tüzetes elemzésétől tehát nemcsak irodalomtörténeti, de poétikai tanulságok is remélhetők.

*

A szegény kisgyermek panaszai a legjellegzetesebb Kosztolányi-művek egyike, s jelentő-ség dolgát an is az elsők közé szokás sorolni. Minden nagyobb igényű irodalomtörténeti munka kitérítő figyelemben részesíti, Kosztolányiról írott paródiájában Karinthy is erre a kötetre figyel. A *Szamadás* némely darabjai már ismeretesek voltak, mikor Németh László ezt írta: „*A szegény kisgyermek panaszai* Kosztolányi korai, de soha meg nem haladt verseskönyve.”³

Ha hihetnénk a vallomásnak, mely a kötet indítékairól, fogamzásának körülményeiről szól, létrejöttét a véletlen művének kellene tulajdonítanunk.⁴ Az okokat kár firtatnunk — mondja ebben a visszaemlékezésében a költő. Hogy mi támasztotta Kosztolányit an éppen 1910 tavaszán a versre sarkalló sajátos gerjedést, valóban nehéz lenne egyetlen okban meg-jelölni, de mert bizonyos, hogy *A szegény kisgyermek panaszait* an, mint minden jelentős költői teljesítményben, évek óta halmozódó kérdések oldódnak meg, inspirációk érnek be, szándékok jutnak célhoz, ezek firtatásáról Kosztolányi intelme ellenére sem mondhatunk le. A mű önmagában is helytáll magáért, de a létrejöttében közrejátszó indítékok: kényszerek és lehetőségek felderítése révén jellege és jelentősége is jobban érthető, ill. mérhető.

A világirodalmi környezetből leggyakrabban a *Buch der Bilder* Rilkéjének hatását említik vele kapcsolatban. Újabban azonban a francia és az olasz mintákra terelődött a figyelem. Karátson Endre a gyermek-nosztalgia, a naív, bensőséges érzelmesség, a ciklusos tagolódás hasonlósága, sőt szoros szövegegyezések alapján valószínűsíti Verlaine, Henry Bataille, Fernand Gregh, s főképp Francis Jammes és Verhaeren ihletését.⁵ Rába György és Rózsa Zoltán pedig a századvégi olasz líra egyik szimtolizmusra hajló, dekadens irányá-nak, a *crepuscolarének* képviselőiben, elsősorban Guido Gozzanóban és Sergio Corazziniben gyanít Kosztolányi felé utaló nyomokat.⁶ Feltevésüket csak megerősíti a tény, hogy Kosztolányi 1908 júliusában, majd egy évvel később ismét Olaszországban jár. Innét írja egyik levelében: „Újra én vagyok. Mindig én vagyok. Olasz újságok, olasz könyvek és olasz emberek közt ülök és olaszul beszélek.”⁷ A *crepuscolare-költészet* ekkor van virágá-ban. A Karátson Endre francia, ill. belga rokonítását, *A szegény kisgyermek panaszai*-ban észlelhető kapcsolatok mellett, a *Modern költőkben* közzétett műfordítások is alátámaszt-hatják. Rilke iránti erős vonzalmára pedig maga Kosztolányi hívja fel a figyelmet.⁸

³ Készülődés. II. köt. 315.

⁴ Kosztolányi: Ábécé. 146.

⁵ A homo aestheticus és a homo moralis. Megjelent: Eszmék nyomában c. tanulmány-kötetben. München 1965.

⁶ Tanulmányaik kéziratban.

⁷ Hedda-levelezés. Kiadatlan.

⁸ Lángelmék. 223–251.

Különös, hogy a legjellegzetesebbnek ismert Kosztolányi-kötetben ilyen erős és sokágú az idegen vonzás. Mintha változatlanul érvényes lenne, amit Ady a *Négy fal között* bírálatában írt: „Könyvek, olvasmányok, tündések és elcsuklások közül fölbocsátja a lelkét. Néha nem tudjuk: mi volt olvasmány, mi volt ötlet, s mi volt benső, lírai fölfakadás?”⁹ Szabó Dezső még jóval később is sértő éllel emlékeztet *A szegény kisgyermek panaszainak* lombos családfájára. A *pozitív irodalmi munkáról* c. cikkében „rilkissizmusnak” titulálja Kosztolányit,¹⁰ s példája régebben nem volt elszigetelt.

Kosztolányi alighanem a maga eredetiségén ejtett foltot torolta meg, 1908-ban, amikor Swinburne baudelaire-i vonásairól írva kijelenti: „Azt mondják hatott is rá. Én nem hiszem. Vannak egyformán beállított szemek, amelyek megalkotottságuknál fogva hasonlókat vesznek észre s vannak rendőr szemek, melyek mindenkinben tolvajt sejtene és semmit sem látnak meg.”¹¹

Ez az ostorrá font, szellemes érvelés, mint Kosztolányinál oly sokszor, ezúttal is csak részgazságot tartalmaz, — hiszen a rokonítás vagy a kölcsönhatások felfedése nem zárja ki az eredetiség tényét —, de *A szegény kisgyermek panaszai*-nak geneziséét illetően mégis nagyon fontos ez a részgazság. Fontos, mert a látásról szólva a költői jellem alapvető hajlamaira figyelmeztet.

A *Négy fal között* darabjai és az akkoriban írott levelek még olyan költőt ígértek, aki égig akarja tornyozni az életet, aki állandó filozófiai extázisban él, világ- és ember-megváltó ambíciók hevéletében, aki csupa erkölcsi érzékenység, csupa kultúra és csapongó féktelenség: Euphorion, aki Dionüszosz és Ikarosz egy személyben; aki bámulja a klasszikusokat s megveti a moderneket. — De már akkor sejthető volt, hogy a büszkén vállalt *euphorioni* programnak előbb utóbb módosulnia kell, hogy a magasztos témák s a hagyományos realizmus iránti csodálat ellenére Kosztolányiban nagyon is modern: esendőbb nyugtalanság készül kifejezőbb, személyesebb formát keresni. A *Négy fal között* fogadtatása nem volt rossz, de a versek élményfedezete iránt kétséget támasztott. Az „irodalmi író” mint minősítés, az eredetiségre annyira kényes korban nem számított dicséretnek. Válaszában Kosztolányi maga is elismeri, hogy mennyire érzi az életből való kiszakítottágát, „az útszálon vergődőnek folytonos ambíciórohamát, a páriának beteges gyönyörét a szépen, az újban, a nagyszerűben. Festetlen és vértelen az én poézisom, levegőcsillogás a gondolatvilágom, ködvár a házam. A szívek és érzések világában az a végzetem, ami Berkley püspöknek a filozófiában, hirdetem, ami nincs s bámulom a semmit, az ürességet, ami nekem mégis több, mint az egész buta világmindenség. Én a négy fal között látok délibábokat, a levegőbe rajzolok perzsa arabeszkeket.”¹²

Hogy mennyi ebben a levélben az őszinte belátás s mennyi a rejtett visszautasítás, nehéz volna eldönteni, de az bizonyos, hogy idők múltán csak sokasodtak az útkeresést s az érést sürgető jelek. A Budapesti Naplónál eltöltött évek, az éles szemű, rossznelyvű munkatársak figyelme, a bohém-élet szertelen mámorai s csömörös hétköznapijai, a beérkezéssel felfokozódó versengés feszített irama, az állandó éber készenlét, a testvéri barátok — Babits és Juhász — elhidegülése, a naponkénti megméretés procedurái kikezdtek az önszemlélet aggálytalan fölényét. Akarva, akaratlanul, de azt is be kellett látnia, hogy az *euphorioni* program betöltésére Ady az elsőrendű illetékes. A Nyugat megindulása s az új törekvések mozgalommá szerveződése, eszmék és stílusok dolgában egyaránt, önkéntelenül is határozottabb választásra készíti a modernség igényével alkotókat. Az európai líra elmélyültebb megismerése, a fordítás állandósult gyakorlata során maga is ráébred arra, hogy a korábban nyavalysnak, üresnek, pózosnak s ezért ellenszenvesnek érzett irodalom; Baudelaire, Verlaine,

⁹ Ady az irodalomról. Bp. 1961. 190.

¹⁰ Nemzeti Újság 1920. okt. 31.

¹¹ Lángelmék. 74.

¹² Ady Endre válogatott levelei. Bp. 1956. 162.

Mallarmé s általában a dekadensek, ill. szimbolisták vívmányai nélkül nálunk sem képzelhető modern irodalom. A különös gerjedés (amelyről idézett nyilatkozatában beszél), melynek során csodálatosnak látja az egész világot s már-már nyelven lebegni véli „mind ami volt, van és lesz,” — egyre gyakrabban tör rá¹³ s kudarcait egyre gyötrelmesebben viseli. A titáni álmokból a *Négy fal között* után évekig szinte semmi sem valósul meg. Vergődik a vértelen képzelgés és a szürke naturalizmus végletei között, hol a képzelet s az álom játékait hirdetve egyedül üdvözítőnek,¹⁴ hol gúnyolódva a szimbolikus ködökben lebegés divatja felett.¹⁵ Ő is érzi a naturalizmus apoetikusságát, de kiszakadni a valóság vonzásából sem tud. Nem tud és nem is akar, mert ez a vonzalom legalább olyan mélyen gyökerezik őstőneiben, mint a rejtelemre szomjas képzelgés. Innét ered fogékonysága Dante, Shakespeare, Arany, Csokonai „földszagú”, „durva”, „párázó”, „friss”, „életeli”, „harmatos” érzékletessége iránt.¹⁶

Ez a két ellentétnek tetsző tulajdonság voltaképpen közös gyökerű. A képzeletet Kosztolányinál sohasem filozófiai, erkölcsi természetű indítékok mozgatják. Emelkedett csapongásait, intellektuális megrendüléseit, blazirt gesztusait a vele egykorú legközelebbi barátok sem vették egészen komolyan: Euphorion nemcsak hős volt, nemcsak Ikarosz, de pajkos, féktelen gyermek is. A korai versekben állandóbb és bizonyosabb a robbani akaró forró, névtelen láz, mint az eszmei szándék. Barta János egyenesen úgy véli, hogy Kosztolányinál hiányzik is vagy gyöngé a magasabb affektivitás. „Mintha egyénisége épületében az egyik, éppen világosabb, szellősebb emelet lakatlan volna; hiányzik az érzületek, az igazi szenvedély, az indulat hullámzó, áramló löktetése. Annál elevenebb azonban az a furcsa élet, amely még nagyon közeláll testi, gyermeki mivoltunkhoz.”¹⁷

Kosztolányi elég korán ráébred e sajátos hajlamának erejére. Babitsnak írja Bécsből 1904 novemberében: „Soha nagyobb képrombolás nem volt bennem, mint most . . . Barátom, sekélyes leszek! Paraszt és brutális! Megéreztem a múlt hatalmát, titokzatos vonzóerejét . . . most mélységesen érzem az élet családi kályhájának melegét . . . az ember sorsa az ember jelleme; de hol van az ember sorsa: a múltban! Létünk minden gyökérszála oda kapaszkodik, nevelésünk onnan kaptuk, első benyomásainkat onnan szereztük. Nem tudom miért, de én fanatikusa lettem a letűnt időnek. Gondolatok és hangulatok bántanak. Mindig arról álmodok, hogy gyermek vagyok s oly érzelmeket érek ilyenkor, amelyeket kifejezni sohasem tudok de mindig vigaszt merítek belőlük. Félő tisztelettel meredek mindenre, ami otthonról jő; ez szent, gondolom magamban, hisz a semmiségek, melyek már elmúltak, a múlt igénytelen tárgyai és eseményei, alkottak engemet, ők az én isteneim.”¹⁸

Mintha csak Proustot hallanók: az emlékezésben zavartalanabban, tisztultabban mélyebb értelmük szerint tetszenek fel az élet tájai, leggazdagabb forrás itt is a gyerekkor és a tárgyak. Végtelen világ rejlik s vár bennük kiszabadításra. Az emlékezés spontánul, szinte rátor az emlékezésre, s alkalma „édes gyönyörűséggel” tölti el. Elképesztő az egyezés, pedig semmi okunk feltételezni, hogy 1904-ben Kosztolányi tudott volna Proustról. Valószínűbb, hogy a bécsi szimbolisták folyóiratában, a *Blätter für die Kunst*-ban, Hofmansthal s Rilke köteteiben olvashatott ekkor az idő múlását Bergsoni értelemben interpretáló, a gyermekkort felfokozott jelentőséggel idéző verseket.¹⁹

¹³ Terméketlen percek. Ö. V. II. köt. 212.

¹⁴ Uo. 213.

¹⁵ Uo. 219.

¹⁶ Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 44—45. (a továbbiakban: Lev.; Lenni vagy nem lenni. 117.)

¹⁷ Vázlat Kosztolányi arcképéhez. Esztétikai Szle. 1942. 1—2. 53. Vö. Kosztolányiné 256, 267—68; Ábécé 74, Lángelmék 98. 226, Ember és világ. 144; Elsüllyedt Európa. 248; Akombákom. 59., Írók, festők, tudósok. Bp. 1958. II. köt. 23—32.

¹⁸ Lev. 57—58.

¹⁹ Modern Költők Bp. 1913. 306, 320.

Mint a Babits-hoz írt levél is beismeri, ekkor még nem hisz e különös érzések kifejezhetőségében s modernségükben sem bizonyos. A *Négy fal között* néhány darabjában (*Öreganyám, Clementi szonáta, Halottak napja*) már próbálgatja a hangot, de Bécsből hazajöve, régi és új barátai között, tervek, vállalkozások izgalmi közepette: a sűrűbb, otthonosabb közegben elakad a gyermeki ihlet ere. Felfakadását az euphorioni attitűd hitelének és terméketlenségének megcsappanása mellett egy újabbkeletű élmény tette lehetővé, a Lányi Hedvig iránti szerelme.

A kapcsolat 1907 decemberében kezdődik. Eleinte „intelligens barátságként” aztán egyre hevesebb, viharzóbb szenvedéllyé mélyül. Az iramot természetesen Kosztolányi diktálja. Végigjártssza, végigszenvedi a költő-szerelem legjellemzőbb változatait a sirástól az ujjongásig, az áhitattól az érzéki sóvárgásig. Olyan feleségnek képzei Heddát, aki érti és azonosul művészetével. Aki közönség s partner is lesz egy személyben, de megteremti a tiszta, rendezett otthon is, akivel továbbélheti a gyermekkor bensőséges mítoszát. Hozza, átörökíti, ami szép és jó volt Szabadkából s ami nélkülözhetetlen Budapestből.

Heddának imponált a már neves költőnek számító ifjú rajongása — s Kosztolányi ügyelt is rá, hogy híre, neve, jelentősége ne maradjon rejtve —, lassan benne is vonzalommá erősödött a tetszés, de „szárnyalni” nem tudott a költővel (maga mondta így beszélgetésünk során) sem a szerelemben, sem általában. A költő boldogsága nem felhőtlen tehát, érzékenységet mindig felsebzi a kétség, s az ebből eredő alkalmi szorongást a kétségbeesés intenzitásával éli át. Minden rossz jelben katasztrófát gyanít.

Szauder József joggal óv attól, hogy túl komolyan vegyük ezeket a megnyilatkozásokat, de figyelmeztet Kosztolányi újkeletű magánosságának jelentőségére is.²⁰ Okkal, mert ez a magány már nem a védett ifjú magánya, Ady ellenében — titkoltan vagy nyíltan, majdnem egyremegy —, Babits nélkül, Juhász nélkül a zajló irodalom nyílt, veszedelmes vizein a pánikra hajlamos Kosztolányinak a Hedda-szerelem volt a biztos rév. Családiassága, nemzeti érzései tüntető vállalásában, érzelmessége, jósága, szelidsége őrzésében — a mindent kikezdő játékos anarchiával szemben — ez a kapcsolat a legerősebb fedezete. Euphorion Esti Kornéllá változása előtt a Hedda-szerelem a legfontosabb állomás. Utolsó állomás.

Ez a boldog- fájdalom állapot szabadítja fel s juttatja pompás, termékeny szerephez Kosztolányi lírájában a gyermeket. Nem csupán egy élmény-rétegről s nem egy téma-csokorról van tehát szó, hanem *szerepről*, amely az értékelést, az értelmezést s a közlést is meghatározza. tehát a mű egész jellegét. Szerencsés és termékeny szerep.

Mint ismeretes, a felnőtt látásban a korábban szerzett ismereteknek igen nagy a szerepük, ítéleteiben tapasztalata is jelen van, a gyermek ilyenek híján olyannak hiszi a világot, amilyennek a pillanatnyi benyomása mutatja. Amit az impresszionizmus legtöbbször becsült: az elfogulatlan, szűzi érzékelés, a kisgyerekeknek játszva sikerül. Amiben csak a kivételes felnőttek kivételes alkalmak jóváltából részesülhetnek, a gyermeknek természetes és állandó aktusa: a felfedezés, számára meglepetések sorozata a létezés. A felnőtt ismeri a dolgok természetét, tudja az összefüggéseket, Adyn meg is ütköztek a korabeli olvasók, mikor arról beszélt, hogy *hallja* a napsugarak zugását s *látja* a menydörgést. A kisgyermek *tréfásnak* érezheti a lila tintát, *némának* a szürkét, *szomorúnak* a violát, *mérgesnek* a vörös alkonyatot. (*Mostan színes tintákról álmodom.*) Hiheti, hogy esteledvén, a szoba bútorai emberi mozdulatokkal, érzésekkel alszanak el: „A divány elbújik”, az óra „félve üt”, a mécses „álmosan virraszt” (*Este, este... A kis mécs*). A gyermek érzékelése nem differenciált, egész lényével figyel, természetes hát, ha összefüggést érez ott, ahol a gondolkodás elszigetelt s fordítva: esetleg ki-nagyítja azt, ami a felnőtt értékrendjében jelentéktelen. A szimbolisták sóvár álmát, hogy a különféle dolgokban és jelenségekben feltételezett közös lényeket, a titkot, amely — hitük szerint — emberben és világban ugyanaz, amely a láthatóban és a láthatatlanban, a kicsi és

²⁰ Kosztolányi Ö. V. I. köt. 14.

nagy dolgokban egyaránt megsejthető, ami a hit nélkül maradt, nagyvárosi magányos embert a mindenséggel összeköti,²¹ ezt a titkot a gyermek a maga ösztönössége jóvoltából önkéntelenül is megsejtheti. S voltaképpen ezért vonzódnak hozzá a századvég modern költői. Úgy vélik, hogy félúton van az ember és a természet között — mint Kosztolányiról szólva Karinthy írja —, a gyermek még nem szakadt le a kozmikus élet köldökszinórjáról, „s talán ő még emlékszik olyan dolgokra, egy másik lehetőség világából, amire mi már nem emlékszünk.”²² Akár a költő-zseni — tehetnénk hozzá, mert ezt a hasonlóságot Kosztolányi és Ady egyaránt vallotta. Különösen Kosztolányi emlegette s bizonygatta sokszor, hogy a lángésznek a gyermek az egyetlen méltó társa.²³ „Hogy rakja a színeit egymás mellé! — írja Ady Gauguinról 1906-ban. — Gyermek, bolond vagy zseni képes ilyen vakmerőségre.” Másutt a nagy ügyeknek kijáró jelentőséggel jósolja, hogy a gyermekeket egyszer majd bizonynal nagyon komolyan fogja venni a felnőttek országa. „Gondolkodók, művészek kezdenek foglalkozni a gyermekkel” — adja hírül ugyanitt.²⁴ S. Freudra gondolna? — talán igen, talán nem, de hogy 1909-ben Kosztolányi már tud róla, ez bizonyos.²⁵ Alaposan aligha tanulmányozhatta,²⁶ de szempontunkból nem is ez a fontos, hanem az, hogy egy nagyjelentőségű tudományos felfedezést hihetett fedezetül maga mellett, amikor gyermeki ihletének magát átadta.

A szegény kisgyermek panaszai-nak minden darabján érzik, hogy költőjük elemébe került, s mert fontosnak és rendkívülinek érzi, amit művel, szerepében felszabadultan és teljes szuverénitással mozog. A témákat, motívumokat elődeitől rendre elorozza: G. Rodenbachtól a szomorú unalomba merült kisvárosi vasárnap délutánokat; Verhaeren-től a vidéki élet emlékezetes mozzanatait és alakjait: a gyümölcsös ősz, a csendes esti beszélgetések emlékét, a doktor bácsi alakját, az ünnepi misét és a fürdőt.²⁷ A Verlaine-nél és Laforque-nál felsíró zongorát szinte vándormotívumként kezeli, s így van a Henry Bataille-nél, Fernand Gregh-nél, Francis Jammes-nál s főként a Rilkenél megcsodált, titokzatos jelentéssel telített tárgyakkal is. A titokzatosság és sejtelmesség, mely az emlékeket belengi, maga is divat már ekkor, de Kosztolányit ez nem feszélyezi. S nem feszélyezik a szorosabb érintkezések sem: hogy G. Rodenbachnál szinte úgy *hal meg* a palánta, mint nála a virág,²⁸ hogy előtte Corazzini, sőt Szép Ernő is szegény, meg nem értett kisgyermekként panaszkodik a felnőtt világra.²⁹

Feszletlen magabiztosságának az a magyarázata, hogy ebben a gyermek-szerepben végre önmagát adhatja: azt a vibráló, idegességgel, haljós sejtelmekkel és boldog bőséggel telített mondandót, amelyet közeli anyag, határozott gondolat révén tárgyasítani nem tudhatott. Nem tudhatott, mert ez a mondandó lényegét veszítené el a körülhatárolással. A fogalmi megnevezés vagy a szuverén jelkép azt zárhatná ki belőle, ami a legfontosabb: a felfakadt bensőség folyamatos áramlását; a mágiát, melynek révén a felidézett gyermeki világ a költő különös létélményének képévé lényegül. A versről versre haladó folyamat, a kibontakozó tárgyi világ szélessége, világképszerű zártsága ugyanazt fejezi ki: a költő *ráérezte* a megnevezhetetlennek vélt titokra: arra, hogy van prizma, amelyen át önmagát és a világot együtt s egy-

²¹ KOMLÓS ALADÁR: A szimbolizmus. Bp. 1965.

²² Ny 1910. II. 1010. Idézi KOMLÓS: im. 51.

²³ Ábécé. 74. Lángelmék. 98.

²⁴ BN 1904. aug. 23. sz. Jóslások Mo.-ról. 154.

²⁵ Lángelmék. 241.

²⁶ Erre csak feleségével való megismerkedése után került sor. Kosztolányiné szóbeli közlése.

²⁷ Verhaeren *Toute la Flandre* = Az egész Flandria c. kötetében a *Les tendresses* = Első gyöngédségek c. ciklusból a Gyümölcsök, a Kert, a Húsvét, s főként a Lábadozás c. versek tartalmazznak rokon-vonásokat.

²⁸ Modern költők 69.

²⁹ RÓNAI: Nyolc évszázad olasz költészete. Bp. 1957. 403; SZÉP ERNŐ: Énekeskönyv. Bp. 1912. 35. Szép Ernő szóban forgó versei, köztük a szempontunkból legfontosabb Falióra 1909–10-ben már megjelent a Nyugatban.

szerre láthatja, éltsik, ahol horgonyt vethet, ahol be van avatva az emberek s a dolgok különös jelrendszerébe.³⁰

Kosztolányi számára szabadabb, spontánabb közlésforma ekkor el sem képzelhető. Él is minden lehetőségével. Még az emlékezés attitűdjét is feladja, noha említett ihletői szinte mindannyian a jelenből a múltba visszarévedve idézik gyermekkorukat. Kosztolányi majdnem végig első személyben és jelen időben beszél. Mellőzi tehát azokat a szilárd pontokat is, melyek az emlékezés során múlt és jelen viszonyának érzékeltetése folytán létesülnek. Eredetiségének egyik szembeötlő jele, hogy egyetlen szintre koncentrálna mindazt, amit a költő egykori és mai önmagáról mondani akar. S mert a jelent sem határolja körül, ez az egy síkra fényképezett, polifon mondandó az időtlen kijelentések hatását kelti. De közben az élmény egyszerű jellege és létszerű elevensége sem vész el.

Mert a kisgyermek figyelme nemcsak üde, látása nemcsak elfogulatlan, de mohó is. Szép Ernő elárvult passzivitása nála csak mellékes vonás. Ez a kisgyermek bármennyit panaszkodik is, voltaképpen igen életrevaló: csupa nyugtalanság, ámulás, rejtélyvallató izgalom. Mindenre van gondolja, ihletének hatalmát mindenre kiterjeszti, amit elérhet: napszakok, évszakok, családtagok és rokonok, irás, iskola, szerelem, halál, a szoba, a város, a város környéke — ezek a ciklus témái —, nem a megjelenítés érdekében kerülnek sorra, hanem hogy a maga expanzív aktivitását, telítettségét és különös jelentőségét érző lélek újra és újra megnyilatkozhasson. „Másként halálos csend és néma untság” — kezdi a záró-versek egyikét, nyilván azért így, hogy a Szabadkán töltött utolsó esztendő tényeihez is hű lehessen. A ciklus attitűdjéhez azonban alig van köze ennek a sivárságnak. Minden darabjában az előhang ihletettsége működik, a költő valóban „lát, ahogy nem látott soha még”.

S a kisgyermek dolgaiban megejtő spontaneitással ölthet alakot ez az ihlet. Azt mondhatnók, hogy a gyermek szinte eléje megy a költőnek, kedélye, mozdulatai termékenyítően hatnak vissza az ihletre. Nagy előnye mindjárt, hogy támaít nem kell körültekintően exponálnia. A szimbolista költő azzal a meggyőződéssel írt, hogy bárhol metsz is bele a világba, bárhol kezdi is el, szavában a mindenség egyazon lényege fog nyilatkozni. Ezért is maradt indítéka sokszor homályban. A kisgyermek valóban ott kezdheti el, ahol akarja, úgy szólal meg, mintha egy tétova képzelődés áramlásában váratlanul ragadná meg egy mozzanat, s már mondja is ezt a hirtelenül felfénylő, azonnal kikíváncozó mondandót. Így intonál: „Még büszkén valloim, hogy magyar vagyok”: — „A doktor bácsi | Áldott aranyember.”; — „Az iskolában hatvanan vagyunk”; — „Mostan színes tintákról álmodom.”; — „Este, este . . .”; — „Én félek.”; — „Féltizenkettő.”; — „A délután pezsgett a poros utcán”; — „Jaj, az estét úgy szeretem.”; — „Oly jó ébredni.” — Hogy melyik doktor bácsiról beszél, hogyan tört rá a halál képze, melyik éj volt az, amelyikre gondol, miért véli fontosnak, hogy az iskolában hatvanan vannak, s miért álmodik éppen színes tintákról, — a felnőttől joggal kérdezhetnénk, de a gyermek képzeletének rapszódikus ugrásait s váratlan lehorgonyozását egy-egy ponton, természetesen vesszük. Mint ahogy az is természetes, hogy az élménynek, amelyik éppen bűvkörébe vonta, teljesen átadja magát. Témáját mindig kiszíveteli az egészből, az egyes darabok igen zártak, de valamennyiben érezhető a lét rejtelmes titka felé hullámozó áramlás feszülő, vibráló lüktetése. S mindkét sajáttság a gyermek tulajdonságaként.

A határozott témán s a zárt versen belül egyrészt a képek tartalma, másrészt a beszéd dinamikája idézi elő az említett mozgalmas polifóniát. A doktor bácsit többek között a *prémjét prémező homály* vonja sejtelmes közegbe. S ha betegágyán a kisgyermek „mint egy bús, barna bárkán | Kődös habok közt ringatózik”, — ebben, túl a betegségen, az életérzés boldog és balsorsos tartalmai is jelen vannak. — „Én félek” — kezdi a ciklus egyik legjellemzőbb darabját, lát-

³⁰ Hogy a kisgyermek panaszaiiban a felnőtt Kosztolányi, a különös borzongásokban tobzódó költő is jelen van, Kosztolányi ismerői mindig is hangsúlyozták. SZABÓ LŐRINC: K. D. Ny 1937. II. 388.; SZAUDER JÓZSEF. im. 14—15.; KOMLÓS ALADÁR: A szimbolizmus és a magyar líra. Bp. 1965. 51.

szólag együgyű oktalansággal. Valójában nagyon is raffinált naivság ez. Azzal, hogy gyermek szűkszavúságában nem mondja meg előbb a félelem okát, metafizikai jelentést ad a mondatoknak. S ezt a kimondatlan jelentést a következő mondat magyarázata nemhogy megnevezné, inkább megerősíti rejtelmességét. A gyermek ugyanis „Az élettől és a sötétől” fél. Az első ok csak tapasztalaton, gondolkodáson alapulhat; az *élettől* félni csak filozófiai szinten lehet. A *sötétől* viszont a névtelen gyermeki ösztönök szintjén is. A két ok természetes összekapcsolása — a távoliságukat nem ismerő gyermeki tudat könnyedén teheti ezt —, mesteri társítás. Nyeresége többszörös, mert a gyermek bölcselkedése, tehát az önkéntelen jellemzésben rejlő humor révén derűt lop az éppen kiterjesztett félelembe. S ebben a derűben a költő meghatottsága is ott dereng, emlékezés nélkül is érzékeltetni tudja tehát egykori s mai önmaga közt a távolságot. A ciklus polifóniájának talán ez a meghatottság a legvonzóbb eleme. S olyan szervesen szövődik össze a többivel, mintha már az akcentus jellegeiben benne rejlene. Ezért elég parányi tér, ütemnyi mondat, hogy oldjon és kössön, tágitson és enyhítsen a vers. S amennyivel terjedelmesebb egy egész vers, szinte annyival gazdagabb, színesebb, az említett belső zajlás:

Mostan színes tintákról álmodom.

Legszebb a sárga. Sok-sok levelet
e tintával írnék egy kisleánynak,
egy kisleánynak, akit szeretek.
Krikszkrakszokat, japán betűket írnék
s egy kacskaringós, kedves madarat.
És akarok még sok másszínű tintát,
bronzot, ezüstöt, zöldet aranyat,
és kellene még sok száz és ezer,
és kellene még aztán millió:
tréfás-lila, bor-színű, néma-szürke,
szemérmes, szerelmes rikító.

és kellene szomorú viola
és téglabarna és kék is, de halvány,
akár a színes kapuablak árnya
augusztusi délkor a kapualján.
És akarok még égő pirosat,
Vérszínűt, mint a mérges alkonyat,
és akkor írnék, mindig-mindig írnék.
Kékkel hugomnak, anyámnak arannyal:
Arany-ímát írnék, az én anyámnak,
arany-tűzet, arany-szót, mint a hajnal.
És el nem unnám, egyre-egyre írnék
Egy vén toronyba, szünes-szüntelen.
Oly boldog lennék, Istenem, de boldog.

Kiszínezném vele az életem.

A színes bőség mámoros álma ez a vers. A szecesszió egzotikus tájakkal, mesés tenyésztettel próbálta megelégiteni ezt a szomjúságot, de az idegen világ képeiben bensőségét a maga különösségében kifejezni óhajtó személyesség egyre kevésbé tudott feloldódni. A kisgyermek álmában viszont éppen az a modern, hogy nem irányul egyetlen tárgyra, hanem az alaktalan élet-vágy intenzitása és teljes skálája ölthet benne formát. A szünesztéziás képek sokasága révén nemcsak az ihlet bősége, de idegen minőségeket sűrítő tartalmassága is kifejeződhet. — S közben a vers primér síkján hitelesen és fesztelenül álmodozik maga a kisgyermek. Természetesen hozzá illő konkrét, érzékletes dolgokról: színes tintákról. S milyen természetes, hogy naív és sommás álmát a kisleányhoz, testvéréhez és anyjához írandó levelek más-más

jellege révén bonthatja a költő több irányú, sokízű vágyának kibeszélésére alkalmas árnyalatokra.

A kezdősor iskolásan gyermekes körülhatárolása a tárgynak, mégis meglepetés. Éppen azzal kelt figyelmet, hogy önálló strófává különíti ezt a közlést, mintha fontos eseményt jelelt be. Aztán kijelenti, hogy „Legszebb a sárga”. Hogy miért, szorosan nem indokolja. A gyermek nem érvel, csak közöl, kérdez, akar, kér vagy követel, de a kategórikus közlésben, a jámbor tisztelettudásban — ahogy a kislányról beszél —, a szabatos mondatok rigmusszerű rendjében a költő szerelmének áhítata és elrendeltsége is benne foglaltatik. A szerep közege megszűri ugyan a valódi szerelem színét, hevét, de ezért a naivságban rejlő ártatlanság zsenge ízeivel kárpótol: és a játék derűjével, mely az áttételes közlésből terem.

A kisgyerek magának álmódja a tintát, de azzal, hogy másnak szeretné írni a csodálatos leveleket, ábrándjának egész pompája kifelé irányuló kedvességgé, jósággá lényegül. S amilyen mértékben nő kívánságának heve s fokozódik mámorának sodrása, úgy nő az olvasó iránta érzett rokonszenve is. A versben tehát a Kosztolányi életérzését tükröző színek csak egyik ható tényező, a másik a közben alakot öltő emberi minőség. Az előbbi kibontó mámor az utóbbi fényt is emeli; a kifejlés iramában, lüktetésében a szeretet szárnyacsapásait is érezzük. Ez készül még visszafogva az intonáció kimért, csendes ütemeiben, hogy aztán megeredjen a beszéd, s a felsorolásoktól, ismétlésektől, fokozásoktól meg-meglendülve, a fontosabb állomásokon új és új lökést kapva — a hangszimbolika hangos zengéseitől mámorosan — érjen el az utolsó sorral kifejlő teljességig.

Tanulságos megfigyelni, hogy ez a viszonylag rövid vers milyen egylendületű, mégis milyen változatos. Egylendületű, mert végig óhajtó mondatok uralják, mert ezek a mondatok nagy mértékben párhuzamosak, fontosabb elemeik pontosan ismétlődnek. („És akarok . . .”, „És kellene . . .”, „És kellene . . .”, „És akarok még . . .”) Változatos, mert a meglendült sodrást a periódusonként záruló rövid mondatok taglalják és fékezik. És ezek az új mondatok többnyire új grammatikai rendet ékelnek a párhuzamos szerkezetek közé. Mindezeknél fontosabb azonban, hogy ezek az új grammatikai egységek, a feltoluló erősebb, teljesebb érzelmi-gondolati töltés révén mindig magasabb feszültségre kapcsolják a verset. Ez által nyeri el a folyamat lökés-szerűen hullámzó, emelkedő jellegét. Nyilván túl vagyunk már itt az állóképekkel dolgozó, lazán összefűzött, nominális jellegű, impresszionista vers tétova passzivitásán.

Pedig ez a vers viszonylag egyenletes iramban s nyugodt rendben fejlődik. A ciklus többi darabjában sokkal zaklatottabb a mozgás. A higgadt közlés líráját vallató kérdések, révült-mámoros felkiáltások, az ámulattól el-elfúló töredékmondatok, kihagyások, elnémulások, jelentőséget sugalló, rejtelmet sejtető huzamos szünetek avatják drámaivá.

Hogy nevetett.
Mondd, mit akarhat tőlem Ő,
miért fél így remegő
bús kisgyerek?
Azóta folyton erre gondolok csak,
a tárgyak álmosan forognak,
Jaj, jaj nincs semmi szó,
lélegzetállító
gyönyör
gyötör.

A lázas kíváncsiság, a ráocsúdás indulatszavakkal nyomósított hullám-hegyein („Oly tiszta és jó.”; — „... oly egyedül sirok”; — „Olyan idegen így. Olyan ismeretlen”; — „Jaj az de szomorú volt.”; — „Jaj, az estét úgy szeretem.”; — „Ah, de szép, de szép volt . . .”), — melyek igen sűrűn adódnak —, mint egy kiemelt, nyújtott akkordban, huzamosabban, teltebben szól a vers. Aztán idegesebb mozgásba kezd: el-elakad, a párhuzamosság retorikai lejtőn meg-meglendül, a ritmika maga is vele lélegzik ezzel a zaklatott irammal, hozzá igazodik a tördelés is: — a fital lélek nyugtalansága és bősége kedve szerint érvényesül.

Látszólag ellentmond ennek az a tény, hogy a ciklus egészét baljós félelem árnyékolja. Különös rémület ez. Olykor a halál az oka, akit régről ismer és fél a kisgyerekek, máskor ismeretlen rémek, névtelen árnyak közelségétől remeg. Rettegést olvas le anyja arcképéről, úgy hallja, hogy félve tit az óra is, vacogva fél apjától, s fél attól, hogy egyszer öngyilkos talál lenni. Fél az „élettől és a sötétől” — voltaképpen mindentől. Mikor külön mondatba zárja eme kijelentését: „Én félek” — láttuk, azért teszi, hogy kitűnjön: érvénye általános.

Csak hogy ez a félelem a kisgyermek félelme: babonás félelem: pontosabban szólva: Kosztolányi szorongása a kisgyermek-szerep jóvoltából sohasem kizárólagos érvényű. (F. Kafkával rokonítani nem sok értelmét látnám.) Tartalmát nagy mértékben módosítják a hozzá társuló elemek. Mert bármily komisz is a halál, akitől remeg, lepedőben jelenik meg, kasza van kezében, s mint egy vásott játszótárs töri be a kisgyermek orrát. (Ó, a halál.) A népmesék, a boszorkány-históriák kiszínezett réme ez, s még a nagyapa valóságos halálát is balladás jelenések sorozatában adja hírül:

Azon az éjjel
az órák összevissza vertek.
Azon az éjjel
holdfényben usztak mind a kertek.
Azon az éjjel
kocsik robogtak a kapunk alatt.
Azon az éjjel
könnyben vergődtek a füledt szavak.
Azon az éjjel
égett szobánkba gyertya, lámpa.
Azon az éjjel
féltünk a borzadó homályba.
Azon az éjjel
arcunk ijedt volt s halovány.
Azon az éjjel
halt meg szegény, ősz nagyapám.

Mintha nem is maga a halál volna a fontos, az emlékezetet a külső mozzanatok mitikussá nőtt, baljós eseményei tartják fogva.

Hogy mi okból volt olyan különös az az éjjel, csak a tizenhatodik sorban árulja el, de nem emeli ki, nem juttatja centrális szerephez ezt a mondatot, nem különíti el az okot a következményektől, minden eseménynek egyforma jelentőséget tulajdonít, valamennyinek ugyanaz a határozója: „Azon az éjjel”. És ez a határozó azzal, hogy mindannyiszor önálló sort képez, azzal, hogy alapotívumként ismétlődik, azt szuggerálja, hogy az élmény lényege rejlik benne. Az élmény lényege egy határozóban!? E megoldás folytán még inkább elhomályosul a nagyapa halálának centrális szerepe, az alapotívum a maga rejtelmes feszültségével minden mellék-eseményt feltölt, a konkrét emlék kozmikus-batonás színjátékká általánosul. — Közben persze veszít a maga komolyságából is. A mozgalmas, titokzatos, látványos eseménysor, a versmondatok túlélezett párhuzamosságában s az egyazon határozó dodonai ismétlésében nyilvánuló kimódoltság, a mondandó tragikus magjához mérten zavaró lenne, ha az érett költő emlékezne így. A huszonkétéves, deli, egészséges, győzelmekre készülő ifjú nem féli még egészen komolyan a halált. Halál-verseinek, amiket a maga nevében ír, ekkor még mérsékelt is a hitelük. A kisgyermek-szerepben azért vonzóbb ez a mondandó is, mert a vitalitás, a bőség, a képzelet csodát áhító mozdulatai, melyeket elnyomni úgyse tudhat, — teljes szabadsággal érvényesülhetnek. Vegyülések a halál képzeleteivel nem hat morbid kedvtelésnek. A gyermek ámulhat a temetés pompáján, gyönyörködhet szabadon azon, hogy a „hangszerek a ködös égbe nőnek”, hiszen nem tudja, mi a halál. Az egyetemista Batits levelet írt Kosztolányinak szomszédja égő házának tűzénél s élvezte ezt az übermensch-szituációt. Kín és gyönyör, szörnyű és szép egvbejátszása elég gyakori Kosztolányinál is, s olykor épp

annyira visszatetsző, mint Babits imént említett passziója, de ha a gyermek a nagyapja halálát felidéző vers után váratlanul arról tudósít, hogy néha már gondol a szerelemre is, — őt menti az anyagi gyanútlanúság, a költőt pedig a humor, amely a fonák helyzetből támad.

Ebből is kitetszik, milyen szerencsés ez a szerep: a dekadencia minden túlhajtása megszélidül általa: a halál, a borzongás, a félelem természetesebb színezetet ölt, s beleszővődik a ciklus legerősebb, legáthatóbb szolamát alkotó mámoros ámulatba. Mert a kisgyermeknek mégis csak az a legnagyobb élménye, hogy a világ borzongató, az emberrel szoros kapcsolatot tartó titokkal és csodákkal van teli. „A fa, a kő, a víz, a pohár, a szék, a toll, a ruha, minden tárgy, amivel egyszer vonatkozásba álltunk, vagy állani fogunk, vagy csak állhatunk, csendesen viseli magán életünket, ... A tárgyak szimbólumok.” — Írja Kosztolányi Rilkeről nem sokkal *A szegény kisgyermek panaszai*-nak fogamzása előtt. A szimbolistáknak kellett jönniük — folytatja ugyaníft — hogy lázat, mozgást, erőt vigyenek a parnasszien által holtpontra juttatott gőgös, merev versbe. „Beleproiciáljuk magunkat a tárgyakba s belőlük villamos bizsergések, fűrge, eleven hullámocskák áradnak felénk s visszaadják azt, amit adtunk nekik, energiánkat, mozgásunkat, életünket. Itt a pohár (Rilkénél ti. K. F.), amely a szekrény homályos mélyén egyszerre megrezdül, olyan mint egy szív. A templomablak rózsái, a füstölő, az Apollósobor, az utca és az erdő titkos kapcsolatban állnak egymással s mi érezzük, hogy így együtt van értelmük, hogy ez egy világ. Az ő világa, a mi világunk. A világ.”³¹

Kosztolányit vonzotta és inspirálta Rilke metafizikája, de példáját nem tudta követni. Rilke a maga csendes gazdagságát sokkal alázatosabban juttatja érvényre. Valóban „beleproiciálja” magát a tárgyba, de úgy, hogy a tárgy egyéni arca csak élesebben, tisztábban, árnyalatosabban tetszik elénk. Tárgyai, tájai, alakjai saját törvényeik szerint léteznek, sugárzásuk látszólag önmagukból ered, mintha a költő valóban csak kiszabadítaná belőlük a bennük szunnyadó érzelmi energiákat.

Így aztán ahány vers, szinte annyi mélyebb jelentés, annyi aspektusa a lényeknek. Kosztolányi személyessége — a határozatlan tartalmú, zaklatott, boldog érzelmesség — sokkal közvetlenebb s a gyermek-szerep jóvoltából teljesen fesztelen, sőt gáttalan. Ebből ered, hogy beéri a csoda, a titok sejtésével, a létezés sokféle titkának megnevezése helyett csak a titok létét hangsúlyozza, amikor a névtelen sejtelmesség homályos színeit a valóságra rávetíti. Mindenre ugyanazt a szint. Igaz, van a ciklusnak néhány szigorúbban tárgyias darabja is — a *Künn a sárgára pörkölt nyári kertben*, a *Mi van még itt* s az *Első ősz* kezdetű versek —, ezekben azonban el-elful az ihlet, jelöl annak, hogy a jellegét őrizni képes sűrűbb anyagban a személyesség nehezebben talál önmagára. Bárhogy leszólta is korábban a francia szimbolistákat, s emeli most is Rilket mindenki fölé³² Kosztolányi, valójában az előbbiekhöz áll közelebb, s ha Rilkéhez, hát nem a *Buch der Bilder*, hanem a *Studenbuch* még panaszosabb, érzelmesebb, oldottabb áhitatos költőjéhez. Az apja homlokán sötétlő „titokzatos ború, és az édesanyja arcképéről leolvasott félelem alig különbözik egymástól és attól, amely a különben „szegény kedves” fürdőhelyet vagy a „félelmetes, csodás” délutánt belengi. Kétségtele-nül mitikus világ ez. — Igaz, a kisgyerekek gyakran szenvednek. Modorra híguló önsajnálata néhol aláássa életlátása komolyságát. Emellett természetéből adódóan sokszor kicsinyíti a dolgokat, táblácskáról beszél, bujócskát játszat a tárgyakkal, apját vacogó ámulattal nézi, mint az istent, s mesék rémeivel népesíti be élete ismeretlen tájait. A mítosz bensősége és hígabb lesz ez által, de sejtelmessége megmarad. Átbillen a babona és a farsang játékosabb szintjére, de hogy a titok el ne veszítse jelentőségét, ellensúlyképpen esik latba a nyelv ünnepélyes bősége és az egész ciklust uraló szertartásosság. Az előhang kisgyermek „Kisded”, aki — akár egy kisjézus — „fehérlő ingbe lépdel” és „Arany gyertyácskát tart keze”. S így éli végig a ciklus minden eseményét, ezzel a csodára hangolt ünnepélyességgel.

³¹ Lángelmék. 228—29.

³² Im. 225.

Ennek a titokra ajzott borzongásnak egyelőre kevés a filozófiai, lélektani hozadéka, de az kifejeződik benne — s ez maradandó érték —, hogy az élet gépiesen lepergő, kiszámítható folyamat helyett meglepetések sorozata: csoda, és a csoda azt jelenti, hogy ami igazán szép, még előttünk van és nem mögöttünk. Az ismeretlen persze fenyegető veszélyeket, rossz esélyeket is tartalmaz, de épp ezzel avatja drámaibbá a világ-érzést s így kényszerül határhelyzetbe, kritikus pontra a költő, ahonnan a modern emberi létezés ellentmondásait hitelesen mérheti.

Magvasabb, áthatóbb költeményt ez a csodától ittasult ihlet — mivel a dolgok poézisét még nincs türelme kifejtetni — egyelőre akkor alkot, ha a költő szívéhez közelálló embert vagy ügyet állít a titokzatos világ áramlásába, ha a csodában rejlő jó vagy rossz esély humánus tartalmú mámort (*Ti, akik zárt ajtók előtt szepegtek, Mostan színes tintákról álmodom*), vagy fájdalmas részvétet ébreszt (*Még büszkén vallom, hogy magyar vagyok; Anyuska régi képe; A hugomat a bánat eljegyezte; Azon az éjjel*). S hitelesebb hangra talál akkor is, ha a felidézett rejtelmes dolgok a múltból néznek vissza, s távolodásuk folyamatában az idő múlásával sokasodó veszteségek átélése, élete múltba nyúló, veszendő tájainak elégikus áttekintésére ad módot az emlékezés (*Ódon, önemet, cifra óra*).

A leltár nem túl gazdag, igazán nagy verset nem hozott ez a ciklus, de jelentősége nem is az egyes darabokban van, hanem az egészben. A bravúrban, melynek során a gyermeki világ elemi szintjén a felnőtt, kultúrált költő kibeszélhette önmagát.

A kisgyermek érti az izoláltsága miatt szenvedő magyar költő bánatát, a gonosz emberek ecettel itatják, ha inni kér, s tudjuk, ezzel Krisztus mártíromságára utal. Az ember és a világ gondolati mélysége, erkölcsi bensősége persze ennek ellenére is csak helyi-közzel juthat szerephez ezen az elemi szinten, mert ha erőlteti a költő, kiesik a kisgyermekszeréből: fontoskodó, ha túlárnyalatos (*Milyen lehet az élet ott kívül?*), harsány, ha férfias szenvedéllyel szerelmes (*Mi ez, mi ez?*). Hitele akkor a legerősebb, ha közérzetéről, ha elemi megérzéseiről beszél. A vers érvénye ilyenkor sem szűkös, hiszen az ép ösztönök kultúrájában az értelem tudása is szóhoz jut, az érzékelés nem független a világról való ismereteinktől, s bensőbb igazság még a jó fényképekben is van. A *szegény kisgyermek panaszai*-nak lázas szenzációiban, miközben magáról beszél a kisgyerek, kora problémáiba is beleszól.

E szerep, ill. e ciklus révén sikerült Kosztolányinak feloldania mindenekelőtt azt az ellentétet, amely szomjas empirizmusa és titokra ajzott képzelete közt feszült. Az utóbbit szabadjára engedhette anélkül, hogy ki kellett volna szakadnia a tapintható realitás színes, meleg közegéből. Feladhatta a nagy témákat, amik úgysem illettek tehetsége természetéhez — a közéleti mondandókat, de térhez juttathatta humanizmusa hitelesebb, bensőségesebb hajlamait. Feladhatta Euphorion fellengős heroikus pózait, de megőrizhette üde játékoságát és lázas aktivitását. Levethette az intellektualizmus kényelmetlen tógáját, fesztelenül kiélhette érzelmességét, s mégis közelebb jutott egyénisége eddig kibeszélhetetlennek vélt titkaihoz.

Felélhette az impresszionizmus és a szimbolizmus minden fontos vívmányát. A korai versek heterogén stílusát, ríktó színeit, hangos retorikáját halkabb, árnyaltosabb, egyneműbb beszédre válthatta, de megőrizhette Euphorion lendületét és mutatványos kedvét, maradhatott dacosan irodalmi író, aki vele megy a korról, de a maga útján. A kisgyermekben életre hívott lírai hős voltaképpen a századvég s a korai Kosztolányi-versek bohócainak, komédiásainak s őrültjeinek a leszármazottja. Normálisabb, természetesebb azoknál, de szabadabb, őszintébb a pállott békeidők kiszikkadt haszonélvezőinél. Lázas, mámoros kedvtelése tüntetés a lelki meddőség, a képzeletszegénység és a gyáva alkalmazkodás ellen; csoda-éhsége a sivár gépiesség ellen. Egy korban, amikor a normális a közönséggel látszott azonosnak, amikor a józanság álcájában a stréber korlátoltság tenyészett, a kisgyermek számíthatott a szabad elmék rokonszenvére. S egyúttal elkülönülhetett azoktól, akik nyílt és élet-halálra menő háborúban álltak a kor romlott hatalmaival. Így lett a kisgyerek átmenet Euphorion és Esti Korné között. Furcsa teremtmény, ha nem is szegény, de csakugyan magános. Nemesekhez ugyan

volna köze, tesz is néhány bátortalan lépést, de egyelőre Esti Kornél elállja az útját, Nyilas Misi, Ábel: a legénykéek virtusára pedig nincs benne se képesség, se hajlandóság.

Ferenc Kiss

DER KLASSISCHE ZYKLUS DER ROLLENLYRIK

Der poetische Begriff der Rollenlyrik war seit dem Petőfi-Buch von János Horváth mit den kompromittierenden Vorstellungen der Verstellung, der Theatralität verbunden. Die Rolle ist aber eine urtümliche und fruchtbare dichterische Möglichkeit. Ihre Berechtigung kann ja von Goethes Westöstlichem Diwan über den Bolond Istók Arany's und die Kuruzenlieder Adys mit klassischen Beispielen bestätigt werden. Von ihren möglichen Varianten ist jene die ausdrucksstärkste, in der die bedeutendsten Neigungen der Dichterpersönlichkeit zu Wort kommen, in der die Rolle das Terrain der Dialektik von Selbstbekenntnis und Selbstanschauung, von Auflösung und reger Aufmerksamkeit ist. Als das berühmteste und charakterischste Beispiel wird hier die Dichtung Kosztolányis *A szegény kisgyermek panasza* (Klagen des armen kleinen Kindes) eingehend analysiert; dieses Gedicht vermag eben durch diese Rolle die Anschauungs- und Stilmerkmale des Impressionismus und des Symbolismus, die in der ungarischen Literatur nur verspätet auftraten und selbst von Kosztolányi nur zögernd übernommen wurden, mit einer Natürlichkeit zu adaptieren, so daß Übernahme und Vorbehalt, Spiel und Ernst als eine einzige spontane Attitüde zum Ausdruck kommen. Durch die Rolle des kleinen Kindes ist es dem Dichter erstmalig gelungen, den Gegensatz auszugleichen, der zwischen seinem durstigen Empirismus und seiner auf Geheimnisse gespannten Phantasie bestand. Er konnte seine zur Empfindsamkeit und Spiel neigende Persönlichkeit ausleben, dem kindlichen wundererwartenden Staunen freien Spielraum geben. Er konnte die fieberhafte, geheimnisvolle, berauschte Verwirrung seines Trieblebens als die Natur der Welt objektivieren, in eingetungsvolle, lebendig pulsierende Formen kleiden. Diese Rollenlyrik ist der nuancierte und empfindliche Spiegel eines Allgemeingefühls. Der Reiz der Nähe von großen Dingen, die Demonstration gegen die geistige Unfruchtbarkeit finden darin ihren Ausdruck, ebenso wie die individuelle Absicht der Sonderstellung.

A „FAJI ERŐK FEJLŐDÉSRAJZÁRÓL”

(Farkas Gyula irodalomtörténeti szemléletének jellemzéséhez¹)

Farkas Gyula némiképp outsider volt a Minervában.² Az eltérés ugyan nem szervezeti természetű, a Minerva-Társaság tagja volt és szellemtörténésznek vallotta magát. A Minervában azonban csak kétszer publikált,³ s míg a Minerva munkatársai általában magas tudományos színvonalat képviseltek, Farkas írásai banalitásukkal tűntettek; a Minerva gárdájára többnyire jellemző irodalomelméleti-filozófiai tájékozódás hiányzott belőlük; a Minervában a szellemtörténetnek elvontabb és igényesebb, „szellemibb” változatát művelték, Farkas „asszimilációs” irodalomábrázolása erősen átjátszott a biológiai fajszerkezetbe. Életműve valószínűleg a legkevésbé ellentmondásos azoké között, akikre szellemtörténeti elvek hatottak. Nem abban az értelemben, hogy teóriái ne tartalmazzanak ellentmondásokat — hanem abban, hogy Farkasnak, a hangsúlyozottan szintetizáló igényű tudósnak érdemei kizárólag olyanok, amelyeket pozitívista érdemként szokott emlegetni az irodalomtörténeti köztudat. Erről vall talán legsikeresebb vállalkozása is, élete végén a Münchener Kódex kiadása, s az a tény is, hogy erényei a műveiben összehordott témák tárgyi anyagban érvényesülnek. A Minervában „Romános-romános-romantikus” címen megjelent cikke például egy hasonló című német cikk ötlete nyomán⁴ a magyar romantika fogalmát etimológiai alapon közelíti meg. A cikk elvi következtetései legfeljebb mint Farkas romantika-konceptiójának előzményei érdekesek, mivel azonban a magyar romantika sajátos tartalmát a romantika-fogalom egykorú értelmezéséből akarja kihántani, értékes adatokat gyűjt a romantika egykorú felfogásáról. Mindezek mellett műveinek többsége forrásként is csak óvatossággal használható, mert módszere gyakran a legönkényesebb szempontokat zárja a pozitívista látszatú tudományosság adathalmazába.

¹ E tanulmány Farkas irodalmi felfogását és módszerét csak 1934-ig vizsgálja.

² Farkas Gyula (1894—1958) a berlini egyetem magyar nyelvi lektora volt 1921—1925-ig 1926—28 között az Eötvös Kollégiumban tanított. 1928-tól 1945-ig a berlini egyetem magyar irodalomtörténeti professzora volt. 1945-ben Münchenben, 1946-ban Göttingenben lett egyetemi tanár. Ismertebb művei, illetve kiadványai: Petőfi nagyobb elbeszélő költeményei és forrásai, Bp. 1923; Erdélyi költők, Berlin, 1924; Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete, Bp. 1927; Mécs László, Bp. 1929; A magyar romantika, Bp. 1930; A 'Fiatl Magyarország' kora, Bp. 1932; A magyar irodalom története, Bp. 1934; Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, Bp. 1938; A magyar szellem felszabadulása, Bp. é. n. (1942?); Südost-europa, Göttingen, 1955; Ungarns Geschichte und Kultur in Dokumenten, Wiesbaden, 1955; Der Münchener Kodex, herausgegeben von Julius von Farkas, Wiesbaden, 1958. (Farkas 1945 előtt írt nagyobb művei általában megjelentek németül is, mivel azután a teljesebb változatot rendszerint a magyar nyelvű kiadás képviseli, ezeket tüntetjük fel. 45 után készült művei nem jelentek meg magyarul). 1928—1943-ig szerkesztette Farkas az Ungarische Jahrbücher-t, amelyet 1952 után „Ural-altaische Jahrbücher” címmel folytatott, s amely egyebek között magyar kulturális eredmények nyugati ismertetésének is jelentős eszköze volt.

³ FARKAS GYULA: Romános-romános-romantikus. Minerva 1929. 172—199. FARKAS GYULA: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. Minerva 1931. 17—38.

⁴ FRANZ SCHULTZ: „Romantik” und „romantisch” als literarhistorische Terminologien und Begriffsbildungen. DVjs 1924. 349—366.

Irodalmi módszere elsősorban a Sauer—Nadler-féle ún. „etnológiai” iránnyal tart rokonságot. August Sauer az irodalomban táji-törzsi tényezők irodalomformáló hatását kutatta s ennek megfelelően a német irodalmat tájegységek szerint kívánta osztályozni és értékelni.⁵ Tanítványa, Josef Nadler pedig, aki később a fasiszta irodalomtörténetírásnak is egyik reprezentánsa volt, már egész irodalmi rendszert emelt a biológiai fajfogalommal egyezett törzsi és tájszemléletre. Hangsúlyozta, hogy irodalomtörténete „nem tiszta esztétika” se nem „tiszta filológia”, hanem történelem, amelynek köre a szorosan vett szépirodalom határain túl terjedhet; hogy egy adott kor vagy mozgalom szellemének ábrázolásánál a nagy írók jelentősége nem elsődleges, s általában az írói egyénisége sem. Mindezzel, úgy tűnt, Nadler kiszélesítette az irodalomtörténetírás területét és lehetőségeit, de nem kerülte el az esztétikai relativizmus veszélyét. Lényegesnek tűntethetett fel bármilyen mellékes tendenciát, ha igazolását megtalálta akár egy igen kevésbé jelentős alkotó művében vagy elejtett megjegyzésében is. Négykötetes nagy irodalomtörténetében⁶ és romantika-könyvében⁷ az egész német (sőt, európai) irodalom történetét a nemzetek és a nemzeteket alapító törzsek vérségi viszonyaiból akarta levezetni. A nemzetekben és a törzsekben szerinte faji erők testesülnek meg, amelyeket a földrajzi táj, az éghajlat, az öröklött vér sajátosságai determinálnak, s ezek az irodalom valóságos mozgatói, a törzsi eltolódások, vérkeveredések, régi faji erők feléledése. Így lennie pl. a renaissance a „római faj” tiltakozása a germán faj elnyomása ellen, a német romantika pedig a keleti germán törzsek fajiságának a szláv-germán vérkeveredést követő feléledése. A nyugati törzsek, amelyek eredetileg a római birodalomhoz tartozó területekre települtek, az antik — általában az idegen — kultúra iránti érzékenységet hordozzák vérükben, s e talajból fakad a német klasszicizmus; az alsószászok konzervatív, helyhez kötött fajta, tehát csak a realizmus művelői lehetnek stb. A németiség kései összeforratlanságát Nadler az irodalmi folyamat állandó medrévé építi ki. Az irodalmi mozgalmak „táji-törzsi” determináltságát bizonyára nehéz következetes műelemzéssel bizonyítani, innen Nadler irodalomtörténetének antiesztétikus jellege, amely részben programatikus is. Az alkotók megítélésében gyakran nagyobb súlyt kap származásuk, mint művészetük, s mindaz, ami az irodalomtörténet írója számára kevésbé rokonszenves, kizuhanhat a fajellenes irodalmiatlanságba.⁸

Farkas azonban csak fenntartással nevezte önmagát a nadleri tézisek hívójének, inkább ezek „szellemtörténetesített” változatát, az irodalmi tényezők Petersen-féle felfogását kívánta gyümölcsozdtetni. Julius Petersen vitába szállt Nadler romantika- és általános irodalomtörténeti koncepciójával. Ellenvetéseiben, mint Nadler más kritikusa is, rámutatott a „tájmélet” néhány szembeötlő ellentmondására:⁹ hogy egy, az irodalom története során lényegében változatlan tényezővel, a földrajzi viszonyokkal nem magyarázhatók az irodalmi folyamat változásai; hogy „tiszta fajiságról” Európa egyetlen népénél sem lehet szó; s nem utolsósorban, hogy e tételek alkalmazása meglehetősen nehézségekbe ütközik. Ha törvényként fogadjuk el például, hogy „a keleti ember a romantikus ember és a nyugati nem lehet igazán romantikus, arra a következtetésre kell jutni, hogy a romantika legélesebb ellenzői, mint Kotzebue és Merkel, valójában romantikusok voltak, éppúgy, mint a Fiatal Németország vezetői, Gutzkow és Laube, akik szintén Keletről származtak,¹⁰ és hogy Gottsched és Lessing is rangrejtett romantikusok; sőt, mivel Nadler szerint Thüringia földje idegen befolyásokra különös fogékonyságot

⁵ A. SAUER: Literaturgeschichte und Volkskunde. Prag, 1907.

⁶ J. NADLER: Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften, I—IV. 1912—1926.

⁷ J. NADLER: Die Berliner Romantik, 1810—1814. Berlin, 1921.

⁸ Nadler módszeréről I. VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Osztrák irodalom magyar szemmel. ViF 1959. 169.

⁹ L. J. PETERSEN: Die Wesensbestimmung der deutschen Romantik, Leipzig, 1926.

¹⁰ Die Wesensbestimmung, 18.

mutat, úgy tűnik, előbb predesztinálódott a német klasszicizmus székhelyéül, mintsem Weimar egyáltalán megépült volna.¹¹

Petersen kifogásai alapjaiban rendítették meg a nadleri építményt; ő maga azonban úgy vélte, feloldja a dilemmákat, ha a renitenskedő kategóriákat az irodalomtudomány más polcaira helyezi át; jelen esetben a kiutat az etnológiai szemlélet, az eszmetörténet és a stílus-történet mechanikus összekapcsolásában látta, s így tisztulás helyett eklekticizmushoz jutott. Hasonló módon járt el nemzedéki elméletében. A generációs elv a szellemtörténetben már Diltheynél is nagy szerepet játszott; Petersen megkísérelte, hogy a kavargó elképzeléseket rendszerezze s a nemzedékek pusztán biológiai felfogásától egy irodalmibb magyarázathoz érjen el.¹² Rámutatott, hogy a kortárság még nem jelent nemzedékiséget, s bizonyos „nemzedék-alkotó” tényezőket különböztetett meg, amelyek együttese képezné szerinte az irodalmi generációt (születés, művelődés, közös nemzedéki élmények, közös vezéreszmények, nemzedéki nyelv, az idősebb nemzedék megmerevülése).

Ha nem bocsátkozunk is vitába afelől, hogy a Petersentől megállapított tényezők felsorolása mennyire tekinthető teljesnek, ha nem szólunk is arról, hogyan tűnnek el e rendszerben az irodalmi csoportosulásokban örvénylő társadalmi tendenciák, akkor is a nyílt kérdések sora támad elénk. Miért reagálnak kortársak ugyanarra az élményre elütő módon, miért választanak különböző eszményeket? Nem arról van-e inkább szó, hogy az irodalmi csoportosulások bizonyos *szimptomáit* tartotta Petersen nemzedékalkotó tényezőeknek? Miként a táj-szemléletet, úgy a nemzedéki elvet is eléggé kényelmessé lazította, hogy egyfelől elháríthasson szembeszökő ellentmondásokat, másfelől mégis alkalom és szükség szerint élhessen vele. Petersennek főleg ez a metodológiai tanulsága befolyásolta Farkast, aki ehhez igazította irodalomtörténeti módszerét, amely egészében mégis sokat örökölt a Nadler-féle táji-faji predesztinációból, az esztétikátlanított irodalomtörténetből.

Farkas elképzelésének megfelelően az irodalommal mint művészi jelenséggel az esztétikának kell foglalkoznia. Az irodalomtörténet „fejlődésrajz” legyen, ami Farkas interpretációjában a „faji erők” fejlődésének rajzát jelenti. Aki azonban e koncepció forrásait és tartalmát akarja felderíteni, csak részlegesen és fenntartásokkal fogadhatja el magának a szerzőnek a felvilágosításait. Megesik ugyanis, hogy Farkas egyik művének hivatkozásait visszavonja a másikkban, s főként gyakori, hogy szavakban elfogad olyan elveket, amelyekről irodalomtörténetírói gyakorlata eltér. Tiltakozik például a feltevés ellen, hogy Nadler elveit másolná. Tiltakozása nem is alaptalan; a táji magyarázat ötletének vannak magyar hagyományai (már Vahotnál felmerül); s míg Nadler a törzsi különbségeket a táj és a vér misztikus erőiből vezette le, addig Farkas a maga rendszerében a dunántúli és a tiszántúli magyar típus különbségeire Szekfü nyomán történeti magyarázatot nyújt.¹³ Ám ha kiindulása nem is, eszmefuttatásának további menete, amelyben a táji-faji felosztást erőszakkal kényszeríti az irodalmi folyamatra (illetve az irodalmi életre, mert Farkas elsősorban ezt vizsgálta); amikor az alkotó-művészet tartalmának vizsgálata helyett a származás után minősít, mégis erősen emlékeztet Nadlerre. Ugyancsak Nadler hatására vall az esztétikai szemlélet elvi megkerülése. Nadlertől származó eszme, hogy a romantika mint „világirodalmi”, azaz esztétikai kategória teljességgel érdektelen és értéktelen az egyes nemzeti romantikák (Nadlernél főleg a berlini, Farkasnál a magyar) analizálásánál. Nadler is gyakran nagyobb súlyt ad a jelentéktelen írónak, mint az „időtlen” nagyoknak, s az elv gyakorlati alkalmazása mindkettőjüknél bizonyos módszertani voluntarizmusban köt ki. Mindez arra vall, hogy ha hihetünk annak a Farkasnak, aki a magyar szellem felszabadulásában nyomatókusan tagadja, hogy a nadleri elveket alkalmazná, akkor

¹¹ I. m. 12.

¹² L. J. PETERSEN: Die literarischen Generationen. Berlin, 1930, illetve a „Philosophie der Literaturwissenschaft” c. kötetben (herausgegeben von E. Ermatinger, Berlin, 1930).

¹³ Más kérdés, hogy ez a történelmi magyarázat maga mennyiben misztifikálta a valóságos folyamatokat.

nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak a Farkasnak a tanúskodását sem, aki A magyar romantikában nyomatékosan utalt a hatásra, amelyet a termékeny nadleri elvek reá gyakoroltak.

Hasonló jelenségről tanúskodik nála a fajiság tartalmának értelmezése. A faji-nemzeti jelleget szavakban — a hivatalos neonacionalista felfogáshoz kapcsolódva — Farkas történeti-szellemi képződménynek tekinti. „Egy nép faji ereje nem annyira biológiai tény, sokkal inkább szellemi jelenség.”¹⁴ A gyakorlatban mégis inkább eleve adott jellegzetességnek, „vérbeli hagyománynak” festi, a legsötétebb konzervativizmus színeivel. „Amikor a nomád magyar nép a IX. század végén leereszkedett a Keleti Kárpátok nyugati lejtőin, hogy elfoglalja az Alföld széles legelőit és Pannónia termékeny dombjait, már magával hozta népi jellegének mindazon tulajdonságait, amelyek majdani európai küldetésére hivatottá tették,”¹⁵ — írja irodalomtörténetében. „A magyar paraszt ma is nagyjában úgy gondolkozik és beszél magyarul, mint ezer év előtti ősei.”¹⁶ Amennyiben Farkas mégis észlel valami módosulást, az lényegileg mindig a (táji) faji-felekezeti erőviszonyok eltolódásának következménye; ezeket az erőket „a világnézetinél mélyebben ható” „ösztönös” tényezőknek tartja, s ezért irodalmi csoportosításainak és magyarázatainak végső princípiuma gyakorta az írók faji-felekezeti származási kategorizálása. Így a hirdetett programmal megint néhol ellentétben, objektíve Farkas nem a nemzeti-faji jellegnek nálunk a szellemtörténetben általánosodott szellemi, hanem inkább biológiai magyarázatába hajlik át (tár kétségtelen, hogy a kettő általában is át-megy egymásba). Elvben vallja „Horváth Jánossal, hogy irodalmi tanulmány úgy jár el leg-tudományosabban, ha az író mint egyéniséget iparkodik szabatosan meghatározni, nem pedig mint egy kornak, osztálynak, fajnak, művelődési környezetnek képviselőjét.”¹⁷ Ugyan-akkor monográfiáinak szintézisét sohasem az írói egyéniség vizsgálatára építi, az írói egyéniséget csak annyiban veszi figyelembe, amennyiben a faji jelleget véli abból kiolvashatni. A reformkori fejlődés eszmetartalma például az lenne Farkas szerint, „mint szabadul meg az irodalom mindinkább külső járulékaitól: a hazafias és politikai tendenciától és hogyan válik minél hatásosabban a magyar faji jelleg művészi tükröztetőjévé.”¹⁸ Ezt a szembeötlő ellentmondást az elvi igény és gyakorlati megvalósítás között Farkas azzal a kijelentéssel gondolta elháríthatni, hogy az egyéniségtől elvonatkoztató módszert a reformkor sajátosságai követelik, mert a reformkor „nagy részében az írói egyéniség nem emelkedik kora és környezete fölé, mert egész alkotó erejét lefoglalja a korával és környezetével folytatott küzdelem.”¹⁹ Érvének bizonyító erejét csökkenti mégis a tény, hogy ugyanezt az időszakot másutt „a nagy magyar egyéniségek” korszakának is nevezi és általában az egész XIX. századra ezt a részlegesen jogosultnak ítélt módszert alkalmazza monográfiáiban. Mindezeknek a következetlenségeknek nem a véletlen szabott irányt, hanem a védekezés. Gyakran vádolták ugyanis Farkast azzal, hogy irodalomfelfogása biologizál, rendszerező elve német ötleteket másol — s így a szerző, aki elméletet a hangsúlyozott magyarság színeiben akarta felléptetni, nem cáfolhatta más-ként a vádakot, mint hogy forrásai közül kiemelte a magyarokat, háttérbe szorítva a németeket, vagy olyan elvekre hivatkozott, amelyeket munkásságában csak felemás módon követett.

Elsősorban a hivatalos ellenforradalmi neonacionalizmus fogta össze nézeteit (és stílus-át), a trianoni revizionizmus és antiszemitizmus. A nemzetlét legfőbb gondja szerinte helytállni „a magyar sors végzetes szörnyetegének, a nemzeti kérdésnek” a fenyegetésével és „az új rémmel, a nemzetköziséggel” szemben; a progresszív politikai küzdelmek megosztják a nemzetet, ellentétesek a fajiság követelményeivel. A társadalmi változások elsősorban mint faji változások jelennek meg nála; a XIX. század végének, a monarchia korának buktatóköve

¹⁴ A magyar irodalom története. Bp. 1934. 8.

¹⁵ I. m. 7.

¹⁶ I. m. 9.

¹⁷ A magyar romantika, Bp. 1930. 293.

¹⁸ A „Fiatall Magyarország” kora Bp. 1932. 302.

¹⁹ A magyar romantika. 293.

a felületes asszimiláció, a kapitalizmusnak és a polgári kultúrának mindazok a vonásai, amelyeket Farkas negatívan ítél meg, a budapesti zsidó kultúra rubrikájába kerülnek (nem szólva a politikai radikalizmusról). A felekezeti tényezők is fajiságot hordoznak itt, még a protestáns-katolikus különбözés is, amely a tudatosan választott vagy örökre kapott valláson túl már rejtélyes és elháríthatatlan lelki diszpozícióvá mélyül. Ha az asszimiláltak magukévá teszik is tudatosan a nyelvet és a kultúrát, fajiságuk társadalmi, világnézeti és politikainál mélyebben ható (illetve abban nyilvánuló), racionalitással felfoghatatlan ösztönerőként élhet tovább az irodalomban is. Ám az asszimilációnak nem minden fajtája termel kárhozatos hatásokat; a romantikát pl. Farkas elsősorban a XVIII. században végbement katolikus asszimilációnak tudja be. Nem az irodalmi művek, nem az esztétikum nyomában jár itt az irodalomtörténetíró, hanem az asszimilációs folyamatok bűvópatakjainál, s az irodalom tudatos tanulságait csak annyiban kívánja számbavenni, amennyiben faji áramok törnek felszínre benne.²⁰

A „faji erők” fejlődésrajzának alapja Farkasnál egy, a konzervatív irodalomképet a szellemtörténeti történet szemlélettel ötvöző s azt a biologizálásra áthangoló felfogás a magyar néplélekről. A népfaj fogalmába Farkas csupán annyi szociális tartalmat sűrít, amennyit egy konzervatív felfogás elbír és a faji demagógia helyenkint megkíván. Jellemzők e szempontból az irodalmi népiességgel kapcsolatos elmélkedések, amelyekben Horváth János felfogása a népiességről (mint amely lényegét tekintve nem társadalmi jellegű folyamat, hanem faji hagyománymentés) összehasonlítódik egy primitívebben konzervatív állásponttal. A nép Farkasnál misztikus ősforrás, amely „lehántja a költő lelkéről a civilizáció hamis mázát,”²¹ amelyet „két örök erő” alakít, „a szülőföld és a család.”²² E szemszögből vitázik — talán Babits Petőfi-képével, legalább polemikus fogalmazásmódja ezt sejteti. (A magyar költők szerelemvágya „ősi gyökerekből fakad, tiszta, mint az erdő forrása. Egy a célja: a család. Nem nyárspolgári konvenció ez ifjú költőinknél, főleg Petőfinél, akinél a szerelem-érzése mindenkor együtt jár a házasság gondolatával, hanem romlatlan népi vérbeli hagyomány. A magyar népdal sem ismeri az önmagáért való érzéki szerelmet.)¹³

Táj- és nemzedékszemlélet az irodalomban — Farkas a magyar romantikáról és a Fialat Magyarország koráról

Farkas kutatási szakterülete a XIX. század irodalma volt, itt mélyedt el az egykorú források tanulmányozásában és főleg itt próbálta alkalmazni módszerét. 1934 előtt két monográfiája foglalkozott e korrallal: A magyar romantika (1930) és A „Fialat Magyarország” kora (1932), amely az előző folytatása volt.

A romantika szükségképpen vonta magára a szellemi-művészeti mozgalmak szintézisét fürkésző szellemtörténeti figyelmét általában is, különös tekintettel a szellemtörténeti és a romantikus filozófia rokonságára. A Minerva munkatársai már Farkas kísérlete előtt is többször foglalkoztak e témakörrel.²⁴ A magyar irodalomtörténetírásban korábban is megjelent az a felismerés, hogy a magyar romantika nem vezethető le egyszerűen a nyugati romantikák

²⁰ Leghírhedtebb példája ennek Az asszimiláció kora a magyar irodalomban, 1867—1914 c. műve, amely már a maga korában a baloldal erőyes tiltakozását váltotta ki. A mű megjelenése már kívül esik az itt tárgyalt időszakon, de koncepciója már az Irodalomtörténetben is feltűnik.

²¹ A „Fialat Magyarország” kora. 125.

²² I.m. 214.

²³ I.m. 221.

²⁴ Koszó János: Fessler és a romantikus történetfilozófia, Minerva 1922. 305—316; Fessler Aurél Ignác, a regény- és történetíró, Bp. 1923, Die ungarische Romantik, Gragger Gedenkbuch, Berlin, 1926; Szerb Antal: Magyar preromantika, Minerva 1929. 3—68; Kőlcsey. Minerva 1926. 72—119; Vörösmarty-tanulmányok, Minerva 1930. 3. közl.

képletéből,²⁵ és Farkas első könyvében megkísérelte, hogy a magyar romantika sajátos jellegét a maga irodalmi elgondolásainak fényével világítsa meg.

Felfogása szerint a magyar romantika nemcsak sajátos, de egyedi jellegű mozgalom is, bár ugyanakkor tartalmában belső rokonságot mutat az osztrák romantikával; fejlődéstörténeti jelentősége, hogy megvalósította a kétféle magyar lelki forma szintézisét. A kétféle lelki forma a reformáció, illetve a török hódoltság kora óta beállott szakadás következménye: a táji-felekezeti megosztottság nyomában alakult ki a dunántúli katolikus és a tiszántúli protestáns lelkiség. A dunántúli típust Habsburg-hűség jellemzi, hagyománytisztelet és történeti érzék (ami a szellemtörténeti terminológiában a tisztes konzervativizmus szinonimája). A tiszántúli „külföldies” irány gyökértelenebb, gyors nekirugaszkodásokra hajlamos, amelyek veszélyeztetik a nemzeti tradíció folytonosságát; ez magyarázná például Kazinczy túlzásait a nyelvújításban, költői hatásának korlátozottságát. A magyar romantika nagy szellemtörténeti érdeme ennek megfelelően, hogy létrehozza a kiegyenlítődött nemzeti-faji érzést, s a táji-felekezeti választóvör ezután már csak tudat alatti „színező elemként” érvényesül az irodalomban. A szintézis lényegében és elsősorban a dunántúli ág műve és annak tulajdonságai jellemzik: „nem a klasszicizmusnak” — ti. Kazinczy németes klasszicizmusának — „a folytatása, még kevésbé az ellenhatása. A magyar romantika gyökerei a dunántúli hagyományos költészetbe nyúlnak vissza, melynek számára a XIX. század elején a rokonlelkű osztrák romantika új fejlődési lehetőségeket nyit meg.”²⁶ Nem politikai, világnézeti, hanem „tisztán irodalmi”, tehát „hagyományhű” irány, amely „megszűnik, mielőtt a politika veszi át az irodalom kizárólagos szerepét,”²⁷ Farkas szerint tehát 1830-ban. Ezután az irodalomban megvalósult egységet széttepi a történelem, átkos politikai harcokban új osztódások támadnak.

A módszer eredménye a módszerről árulkodik. Az irodalom esztétikai és történeti vizsgálatának egysége és útjai napjainkban még sok vita tárgyát képezik, de annyi bizonyosnak látszik, hogy ha a kettőt merev kizárólagossággal választjuk szét, mindkettő értelmét veszti: már az irodalomtörténeti rangsorolás is esztétikai minősítést igényel. Farkasnál nemcsak tendencia a szétválasztás, hanem majdnem kizárólagos gyakorlat, amely valósággal „műveiktől fosztja meg az írókat”.²⁸ Könyveiben többnyire nem az irodalomról folyik a szó, hanem az irodalmi életről, s az abból kiolvasottak alapján minősül az irodalom is.²⁹ Hogyan tükröződött a hipotetikus lelki kötésség magában az irodalomban — erről alig hallunk valamit, mindenképp keveset a meggyőztetéshez. A levéldíszetek, magánnyilatkozatok sora viszont látszólag azt bizonyítja, hogy a XIX. század első két évtizedében még lényegében a táji-felekezeti rokon- és ellenszenvnek szabták meg az irodalmi csoportosulásokat, a külföldi szellemi irányok átvételét, a magyarság jellegéről alkotott elgondolásokat. Sőt, még az elemzés tárgyául szolgáló romantika sem nyer Farkas ábrázolásában esztétikai körvonalakat; a legtehetségesebbek költészete is csak annyit bizonyít nála, mint a sokadrangúaké. Elsikkad Kazinczy jelentősége, mert a nyelvújítás elsősorban túlzásaiban ábrázoltatik, Hormayr és Mednyánszky közös kiadványa viszont a magyar romantikatörténet csúcsteljesítményévé emelkedik, mert ez alátámasztja a magyar és az osztrák romantika rokonságának tételét. Mailáth Jánost tartja Farkas a romantika egyetlen „katolikus öntudatú” írójának, s mégis állítja, hogy a magyar romantika lényegében a „katolikus asszimiláció” mozgalma. A „kül-

²⁵ Farkas Trostler József és talán részben Bánóczy József felismerését hasznosította, 1. BÁNÓCZY JÓZSEF: Kisfaludy Károly és munkái, II. köt. A magyar romanticizmus Bp. 1883; TROSTLER JÓZSEF: Vajda Péter és a német romanticizmus. EPhK 1913. 4—5. sz.

²⁶ A magyar romantika. 247.

²⁷ I. m. 14.

²⁸ SÓTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus, Bp. 1956. 14.

²⁹ Ennek az irodalomszemléletnek antiesztétikus beállítottságára már a korabeli kritikusok közül is sokan utaltak, 1. pl. KARDOS LÁSZLÓ: Szellemtörténet. Ny. 1931. 664; CSÁSZÁR ELEMÉR: Faj és felekezet a felújulás korának irodalmában. Bp. Szle. 221. köt. 445—468; KERESZTURY DEZSŐ: Farkas Gyula: A „Fiatal Magyarország” kora, Minerva 1932. 31—43; SCHÖPFLIN ALADÁR: Farkas Gyula Magyar irodalomtörténete. Ny. 1934. I. 222—226.

földies” áramlat — Kazinczyéké — szerinte „magában összeomlott, mint minden forradalom, megtermékenyítve, átalakítva a kort, de folytatás nélkül.”³⁰ Bizonyítékait az egykorú s újabb kritika kikezdte, és amit idéz, az még inkább ellene bizonyít. Szerb Antal Farkas előtt a magyar felvilágosodás és a romantika folytonosságáról írt, de már Riedl is tudta, hogy Kölcsey több szempontból Kazinczy tanítványának nevezhető. Bizonyos, hogy a magyar romantika fordulatot jelentett Kazinczy klasszicizmusával szemben, de az előbbi eszméinek jó része a felvilágosodás, illetve a Kazinczy-féle klasszicizmus irodalmában csírázott. Bessenyei s főleg Kazinczy küzdelme a magyar nyelvért előfeltétele volt a magyar irodalom későbbi felvirágzásának, az irodalmi élet szervezésével Kazinczy előlegezte annak későbbi kibontakozását (akkor is, ha maga Kazinczy már sok mindenben nem értette meg az aurorásokat). Napjainkban Horváth Károly a németes klasszicizmus és a romantika kapcsolatát vizsgálva mutatta ki, milyen sok szál fűzte a romantikus felfogást Kazinczyékhoz. (A szentimentalizmus köztudottan előlegezi a romantikus érzéskultuszt; s a klasszicizmus nálunk is a felvilágosodással és a szentimentalizmussal ötvöződött; romantikus eszmékkel vág egybe a genie-elv, s a művész nyelvalkító, nyelvteremtő jogának hangoztatása.)³¹ Mindezek természetesen még nem romantikus jelenségei a magyar irodalomnak, de annyit mégis demonstrálnak, hogy aligha lehet a magyar romantika kizárólagos forrásának tekinteni az ún. „hagyományos” költői irányt s Kazinczyt a folytonosságból kitagadni. Igaz, hogy a magyar romantika leküzdi a klasszicizmust, de azt a klasszicizmust, amelyből sokban maga is kibontakozott — különös-képp szembetűnő ez, amikor a birkózás egy költő életművében folyik, mint — mutatis mutandis — (a dunántúli) Berzsenyinnél, s főleg Vörösmartynál és (a tiszántúli) Kölcseynél.³²

A felekezeti-táji alapon felállított osztályozás keresztül-kasul szabdalja a XIX. század első évtizedeinek valóságos csoportosulásait. Farkas maga is írja, hogy a Mondolat-vitában sok katolikus író rokonszenvéről biztosította Kazinczyt, hogy Kisfaludy Károly és Vörösmarty mindig szembenállottak Kisfaludy Sándorral, holott mindhárom dunántúli katolikus író.³³ Egyáltalán, amennyiben elfogadnánk, hogy „a dunai—tiszai illetőleg katolikus-református különbözős a kor irodalmi tudatában mindenkor nyelvi, illetőleg irodalmi színezetet ölt,”³⁴ — joggal lehetne számonkérni, miért nem mutatja be ezt a szerző az irodalomban és miféle irodalmi tudat az, amelyik kívül marad az írók világnézetén is,³⁵ műveiken is? Ha a XVIII. század végétől e megoszlás csak mint tudatalatti erő, színesítő elem érvényesül, indokolt-e, hogy rá építsék még a következő kor szintézisét?

Csokonait is a dunántúli ághoz sorolja e teória, mivel élete jelentős részét töltötte a Dunántúlon és családja is onnan származott el, s mivel másként felborulna a magyaros hagyó-

³⁰ A magyar romantika. 103.

³¹ J. HORVÁTH KÁROLY: A klasszicizmusból a romantikába. MTA IOK 1962. 237—240.

³² A magyar romantika forrásairól szólva Farkas szembeállítja a „hagyományos” műveltséget a „külföldiessé”. Am ha Kazinczy műveltsége „külföldies”, a romantikus Kölcseyé sem provinciális (I. SZAUDER JÓZSEF: Kölcsey, Kant s a görög filozófia; A romantika útján; Génusz száll; „A romantika útján” c. kötetben, Bp. 1961); a teljességgel dunántúli Vörösmarty költészetében Turóczi-Trostler mutatta ki Goethe hatásának nyomait (I. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A romantika problémái, Vörösmarty romantikájának néhány megoldatlan kérdése. MTAIOK 1955. 276). Császár Elemér, aki egyébként láthatóan nem minden lelki gyönyörűség nélkül hét oldalon Farkasnak ötvenkét tárgyi tévedését szúrta tollhegyre annak idején, megjegyezte például, hogy a német klasszicizmus műveltsége elől Farkas szerint a katolikus írók elzárkóztak, noha csak az egy Wielandtól a következő katolikus írók fordítottak: Örczy, Ányos, Dayka, Batsányi (I. CSÁSZÁR ELEMÉR: Farkas Gyula: A magyar romantika. ItK 1931, 110).

³³ A Tiszántúl külföldies vonzalmú szülöttét jellemzi Farkas szerint, hogy szabadulni igyekszik környezetétől; dehát Kisfaludy Károly, Vörösmarty nem hagytak-e fel a hagyományos életmóddal?

³⁴ A magyar romantika. 69.

³⁵ I. m. 130.

mányt a dunántúlissággal azonosító egyenlet. „Ez a »tájlelek«, amelynek settenkedéseit a jobb-
 ízlésű írók egy-két oldalon éreztették, Farkasnál karakterológiai eleve elrendeléseként működik.
 Aki a »kékegű, dombos« Dunántúlról jön, annak a műveltsége is mindjárt kékegűbb.”³⁶
 Ami Dugonicsot és Gvadányit illeti — mindkettő katolikus, de egyik sem dunántúli — ezek
 „fejlődéstörténetileg beletartoznak a dunántúli katolikus írók naprendszerébe,”³⁷ náluk tehát
 a művek döntenek, nem a táji determináció. Ám Katona József sorsának „talán az volt a
 végzete, hogy mint alföldi katolikus, egyik irodalmi talajhoz sem tartozott,”³⁸ — itt csak
 a származás vétetik figyelembe, pedig Horváth János ekkor már megírta Jegyzeteit Bánk bán
 egykorú népszerűtlenségének szükségszerű okairól.³⁹ Farkas következtetése szerint voltaképp
 közömbös, mit írt Katona, művének sorsát már az író születése eldöntötte. Valóban kudarca
 egy irodalomtörténeti koncepciónak, ha ahhoz, hogy a koncepció megszólaljon, az irodalom-
 nak kell elnémulnia.

Az osztrák és a magyar romantika belső közelségének gondolata talán tarthatott némi
 távolabbi rokonságot Bleyer Bécselméletével. Ez utóbbit azonban kételyek övezték a Miner-
 vában, amelynek munkatársai okkal és joggal hivatkoztak a hatás-teóriával szemben a belső
 fejlődés önelvűségére. Azonfelül Farkas másik forrása, Nadler romantika-könyve is tagadta
 a romantika általános esztétikai fogalmát. Így aztán Farkas — talán, hogy sem a párhuzam-
 osság ötletén, sem az önelvűség igényein csorba ne essék, tisztázatlanul hagyta egyik sarka-
 latos tételét — ti., hogy mi módon született meg a feltételezett párhuzamosság — vagy azo-
 nosság; hol azonos fejlődésről, hol találkozásról, hol hatásról írt, amit Pukánszky kritikája a
 Minervában szóvá is tett.⁴⁰ A belső azonosság tétele bizonyítatlan maradt, Farkas nem bocsájt-
 kozott sem az osztrák, sem a magyar romantika irodalmi jellemzésébe. Szintetizáló elvét
 részben a Nagl—Zeidler—Castle-féle osztrák irodalomtörténet szolgáltatta, ennek ismertető
 jegyeit „látta bele” Farkas a magyar romantikába (pozitív, nemzeti, népies, hazafias, keresz-
 tény);⁴¹ Kosztótl kapta az osztrák és a magyar romantika szoros rokonságának eszméjét.
 (Nem egyes hatásokról van szó, amelyek kétségtelenül fennálltak — ismeretes pl. a végzet-
 drámák hatása a magyar irodalomra — hanem a kétféle nemzeti romantika irányának és fő
 tartalmának meghatározásáról). Az általános antiliberális élű történelmi elképzelés hézagait
 e másféle, de lényegében azonos irányba mutató irodalomtudományos rész-koncepciók töltik
 ki. Ez az önelvű, „sajátosan magyar” romantika teória az osztrák romantika bizonyos vonásai-
 hoz idomítja a magyar romantikát, nem esztétikai indokokból, hanem mert szerzője úgy gon-
 dolta, a magyar romantika antiliberális jellegéhez szolgált ezzel újabb bizonyítékokat.
 Nem a magyar romantikát jellemezte katolicizmus, hiszen maga Farkas is tudja, hogy Vörös-
 marty csak úgy nyilvánítható jellegzetesen katolikus költőnek, ha eltekintünk attól, amit írt
 s csak azt nézzük, ahogyan írt — romantikus fantáziáját —, és főleg elfogadjuk kiindulóhipo-
 tézisnek, hogy az irrealitás fantasztikuma katolikus sajátság. Nem a magyar romantika volt
 hangsúlyozottan Habsburg-hű, hiszen az önálló magyar múlt idézése Vörösmartynál, Kölcsey-
 nél objektíve már nem a Habsburgok dicsőségét emelte. A romantikus költészet nemesi jellege
 kétségtelen, de a retrográd feudális idillel Vörösmarty eposzai valóban véresen számoltak le.

A „Fiatal Magyarország” kora megalapozottabb A magyar romantikánál, valószínűleg
 azért, mert nem annyira egységes, átfogó a saját elgondolása, hogy az első műhöz hasonlóan
 lépten-nyomon a tények torzítását parancsolná; hasznos adatokat hoz pl. a francia roman-
 ticizmus magyarországi terjedéséről. Mivel azonban Farkas szintetizáló szándékait a Fiatal

³⁶ NÉMETH LÁSZLÓ: Két irodalomtörténet. Tanú 1934. 110.

³⁷ A magyar romantika. 33.

³⁸ I. m. 98.

³⁹ I. HORVÁTH JÁNOS: Jegyzetek Bánk bán sorsáról. Napkelet 1926. 811—838.

⁴⁰ PUKÁNSZKY BÉLA: Farkas Gyula: A magyar romantika. Minerva 1930. 321—337.

⁴¹ NAGL—ZEIDLER—CASTLE: Deutsch-österreichische Literaturgeschichte. Wien, 1914.

Magyarország sem kerül el, a 30-as és 40-es évek fő irányának bemutatása a részadatok értéke mellett is félresiklik. A könyv eszmerendszerének támasza és talpköve a liberális-demokratikus politikai irányzatosság szembefordítása a faji jelleget hordozó, szociális tartalmától megfosztott, konzervatív erőként értelmezett népiességgel. Így érthető már idézett következtetése, amely szerint a forradalmi szabadságharcban végződő kor eszmetartalma — hogyan szabadul meg az irodalom a „hazafias és politikai tendenciától”.

1830 és 1848 között Farkas három nemzedék őrsekváltását ábrázolja: a romantikusokét, Eötvös és Kemény nemzedékét s a Fialat Magyarország csoportját.⁴² Egészében a tájifelekezeti elv a könyvben háttérbe szorul, a periodizálás eszközül elsősorban a nemzedékek szolgálnak. „Irodalmi szemléletünk jogosságára... hiú dolog elméleti igazolást keresni, a gyakorlati alkalmazásnak kell az esetleges kételyeket eloszlatni,”⁴³ — írja Farkas a Fialat Magyarorszában — s ezt a különben nem éppen szellemtörténeti tézist (vagy legalább második felét) elfogadva, nehéz lenne viszont a nemzedéki magyarázatot elfogadni. Farkas ugyanis nemzedéken azon írók közösségét érti, „akik körülbelül azonos időben születtek, hasonló szellemi fejlődésen mentek át, azonos időben léptek fel az irodalmi élet porondjára, hasonló célokra szövetkeztek és akikben nemzedéki összetartozandóságuk tudatos”.⁴⁴ A reformkor ennek megfelelően úgy jelenik meg, mint „a nemzedékek harcának, illetve együttműködésének eredménye, nemzedékek megváltozott világképének és művészi felfogásának kifejezése”.⁴⁵ Mindezzel az elmélet bűvös körbe jut, mert a szellemiséget a nemzedékekre akarja visszavezetni, a nemzedékekből viszont eleve kizárja azokat, akik nincsenek e szellemiség birtokában, nem szövetkeztek hasonló célokra. A nemzedéki elmélet lehetetlen különböző korok eltérő fejlődési ritmusának, tartalmának magyarázatában. Nyilvánvalóan igaz, hogy a Tizek Társaságának nemzedéki világképe megváltozott, de a változás tartalmáról az idő múlása, az akció-reakció elve nem világosít fel, akkor sem, ha a generációk váltakozása mögött a faji viszonyok eltolódását tételezik f. l. Farkas szerint a Fialat Magyarország nemzedékének megkülönböztető vonása, hogy az asszimiláltak kevésbé játszanak benne szerepet, mint a korábbi nemzedékekben — ezt bizonyítandó, eltekint általános módszerétől, amely rendszerint a származást vizsgálta minden egyébre való tekintet nélkül, és Degré, Laukát, Vas Gerebent, Petőfit „felmenti” az asszimiláltság „vádja” alól. Mivel a Fialat Magyarország szerinte már „a társadalmilag osztatlan magyarságot” öleli fel,⁴⁶ Farkasnak ki kell simítani a szociális élt Petőfi irodalmi polémiaiból, azért e harcokat pusztán személyes jellegűeknek nyilvánítja; általában valóságos dilemmák, amelyek azonban nem szoríthatók az eltervezett keretekbe, kikerülnek figyelmét (a francia és a német dramaturgia híveinek vitáján egy félmondattal siklik át). A merev generációs szétválasztás erőltetett irodalmi magyarázatokhoz vezet: Vörösmarty az első, Kemény a második, Petőfihez közelebb eső nemzedékhez tartozik — holott Kemény aligha állt közelebb Petőfihez, mint Vörösmarty. Magyar-romantikának Farkas csak a romantika korai szakaszát fogadja el, ezért a Fialat Magyarország képviselőinél felülről romantikus jelenségek kiesnek látóköréből, ha nem írhatók a franciás romanticizmus számlájára egészen. Kimarad e fejlődésrajzból az eszmetörténetileg ide tartozó Lovassyék kísérlete, mert a harmincas évek nemzedékét Farkas Eötvössel és Keménnyel azonosítja. Másfelől a nemzedéki hipotézis ott is egységet kénytelen konstruálni, ahol az távolról sem volt meg. A Fialat Magyar-

⁴² A 30-as és 40-es évek íróit Farkas ismét tájilag és felekezetiileg is osztályozza, ahol eltekint munkásságuk irodalmi-világnézeti tartalmától, így ott osztályozása semmitmondó felsorolás. Mert Császár Ferenc a konzervatív irodalmi ízlés bajnoka volt, Nagy Ignác liberális szint képviselt, Vajda Péter felfogása erősen plebejus jellegű volt; irodalomtörténeti helyük kijelölésében kevésbé igazít el a felismerés, hogy mindhárman dunántúli származásúak.

⁴³ A „Fialat Magyarország” kora. 12.

⁴⁴ I. m. 25–26.

⁴⁵ I. m. 11.

⁴⁶ I. m. 96.

ország történetének újabb kutatásai többszörösen bizonyították, hogy a közös fő tendenciákon túl a politikai-művészeti elveknek olyan egységéről, amilyent Farkas vázol, még e csoporton belül sem lehet szó; s ugyancsak kétséges, vajon Eötvös és Kemény munkássága 48 előtt, annyira egy nevezőre hozható-e.

A nemzedéki változások értelmezésében elsősorban Szekfű volt Farkas számára irányadó. A radikalizálódó politikai fejlődés elítélésében egyet kellett érteniök, de aki az irodalomtörténetről írt, nem tagadhatta meg a művészi kiteljesedést e kor irodalmától; s ebből állandó logikai ellentmondásokkal is terhes feszültség támadt. „A korszellem árján messze-messze elkerült a Fiatal Magyarország a romantikusok megszentelt érzésétől”, — írja Farkas Irodalomtörténetében (amely ezt az időszakot továbbra is A „*Fiatal Magyarország*” korának szellemében jellemezte). „S mégis, ha nem a szavakat nézzük, melyek a megtelt szívből buggyannak ki az ész ellenőrzése nélkül, hanem a tettet, amelyet költői műveik jelentenek — akkor azt kell mondanunk, egy nemzedék sem tett többet a nemzetegység nagy gondolatáért, mint Petőfi nemzedéke.”⁴⁷ Nem is a politikus Petőfi félreértelmezése meglepő a fenti sorokban, hiszen az közhelye az egész konzervatív irodalomtörténetírásnak, hanem a fogalmazás, amelyből — ha komolyan vesszük — kiderül, hogy a költői mű értelme nem az értelmében van és hogy Petőfiék nem tudták, mit beszélnek.⁴⁸

Mindaz, amit Farkas irodalomtörténeti koncepcióinak forrásaiból merített, a forrásokban rendszerint magasabb színvonalon, jobb kifejtésben lelhető fel.⁴⁹ Szintézise nem annyira mint tudományos produktum jelentős — inkább mint kortűnet; hiszen szerzőjéről igényes kritikus, s filozófus Nagy József írta, hogy „egészen modern tudós, napjaink szellemének igazi képviselője.”⁵⁰

Asszimilációs irodalomtörténet

Nem módosul lényegesen ez a szemlélet Farkas irodalomtörténetében sem. A magyar irodalom története 1934-ben jelent meg, majdnem egy időben Szerb Antaléval, de anyagával, az egyes írók és művek irodalmi jellemzésével nem igen hozott újat. A XIX. század ismeretése főleg a korábbi monográfiák kivonata, részben a készülő legújabb. Egyebekben a könyvben „a régi irodalomtörténetek kor-jellemző fejezeteit látjuk viszont, hatalmasan felduzzasztva”.⁵¹ Korábbi műveinek némely ellentmondásait Farkas itt kiküszöböli, eszméit, deklarált vagy deklarátlan vezérlő elveit azonban megőrzi a szerző és ezek világnézeti-politikai töltése

⁴⁷ A magyar irodalom története, 177—178.

⁴⁸ A gondolat közvetlenül talán Szekfűtől származik, aki szintén hasonló módon állítja szembe Petőfi „nemzetköziségét”, „liberalizmusát” „fajszeretetével”. Petőfi nemzetközisége szerinte megszűnik, mielőtt a költő a „tettek mezejére lép” — s most jön a mondat második fele, amely az elsőt értelmezi, s amelynek elhagyása Farkasnál értelemszavart idéz elő: „előtérbe jut a fajszeretettől lángoló lira”, a „doktrinér liberális visszatér a történeti nacionalizmushoz” (Szekfű: Petőfi-centenárius. Történetpolitikai tanulmányok. Bp. 1924. 108.) Szekfű tehát műveket művekkel szegez szembe s nem műveket a misztikum ködében lebegő, nem tudni hol s miben inkarnálódott tettekkel. A példa jelen esetben nem a szekfűi gondolat igazolását célozza, csupán a színvonalat kívánja érzékeltetni, amelyen Farkas a maga forrásait megközelítette, ha az átvétel feltételezése helytálló. A feltételezést valószerűsíti, hogy Farkasnál lépteny nyomon találhatók más szerzőktől idézőjel nélkül átvett fordulatok, sőt olykor mondatok is, s e kor rajzánál Farkas is sokszor hivatkozik Szekfűre.

⁴⁹ Farkas stílusát általában fennkölt képzavarok és szóvirágok jellemzik. Arról az ifjúságról ír például, amely „Petőfiékkel egy időben, egy padban járta az iskolákat” (A „Fiatal Magyarország” kora, 90.) Németh László csinos sokrot gyűjtött ezekből a szóvirágoktól: Kosztolányi lírájában „álomvilágot teremt valósággá”, „Vajda János igazi istene a Nő”, Komjáthy „a filozófikus költészetet viszi végletbe”, Ady „hívó lélek”, stb. (NÉMETH LÁSZLÓ: I. m. 111, 112.)

⁵⁰ NAGY JÓZSEF: Farkas Gyula: A „Fiatal Magyarország” kora. ItK 1932, 211.

⁵¹ NÉMETH LÁSZLÓ: I. m. 109.

a modern irodalom jellemzésénél még világosabban kivehető. Szintézisnek nehéz nevezni, de bizonyos fő vonalak mégis kibontakoznak (bár értéktételei nem ritkán bizonytalanok⁵²). Mint korábbi írásaiban, itt is felhalmozódnak a ténybeli ellentmondások.⁵³

Az Irodalomtörténetet tartalma, ítéletei az „akadémikus” irodalomtörténetírás hagyományaihoz fűzik, illetve Szekfü, Horváth János, a Minerva módosító hatásához, s a koncepciók végkövetkeztetéseit fordítja Farkas alkalmankint az asszimilációs irodalomtörténet nyelvére. A periodizálás kezdetben a bevett vonalakat követi: nomád művelődés, középkori keresztény művelődés, a keresztény művelődés kettészakadása (a reformáció és az ellenreformáció itt egy korba tartoznak). Az újat első pillanatra nem annyira a címek mutatják, mint inkább az alcímek: a könyv megkülönbözteti a szájhagyomány, az írásbeliség, a könyvnyomtatás, majd később a szépirodalom fellendülésének (XVIII. század), a könyvnek (XIX. század) s végül a napisajtónak a korát — mindez főként arra vall, hogy Farkas a Thienemann-féle Irodalomtörténeti Alapfogalmaknak is eleget kívánt tenni.⁵⁴ Mivel azonban az alcímek és a fejezetek tartalma között kevés összefüggés mutatkozik, a felosztás nemigen kelt zavart. Határozottabb az eltérés a XVIII. század megítélésében.⁵⁵ A liberális-konzervatív iránytól örökölt „nemzetietlen” korról szemben az 1919 utáni újkonzervatív ártértékelés szempontjait többnyire Szekfűtől veszi. Általánosságban jogosan hangsúlyozza, hogy az 1772-t követő „felújulás” nem előzménytelen — így mutat Horváth János Faludinál a nemzeti költészet csírására. Másfelől azonban ez a tendencia konzervatív irodalmi és társadalmi tájakon keresi az irodalmi újjászületés igazi forrásvidékét, a felvilágosodás nemzeti jelentőségét csökkenti, sőt olykor el is tünteti. Bessenyeiék szerepe felfogásonként eltérő megítélés alá esik, de még a Bessenyeit nagyrabecsülő Horváth János is, aki meghagyta 1772-t korszakhatárnak, hajlamos arra, hogy a Petőfi népiességéhez vezető szálakat lényegileg a konzervatív „hagyománymentéshez” fűzze. Farkas Szekfü nyomán a XVIII. századot a nemzeti erőgyűjtés korának nevezi, a nemzeti újjászületés szerinte teljes egészében a magyar katolicizmus teljesítménye. A fel-

⁵² Olykor csak sejteni lehet, mivel érdemi meg az egyik író a hosszas méltatást, s miért nem jut említés sem a másiknak. Janus Pannoniust Farkas Temesvári Pelbárttal és Verbőczivel „a lehangyatló középkor három legnagyobb magyar egyénisége” közé sorolja (A magyar irodalom története. 41.), de egy művét sem nevezi meg. Az állandó cím nélküli jellemzés, idézés vagy utalás általában hangulatos eleme lehet egy Farkastól teljesen idegen műfajnak, az esszének s az esszéisztikus előadásmódnak, de kevéssé válik javára egy hangsúlyozottan filológikus igényű, rendszerező szándékú irodalomtörténetnek, különösképpen, ha lényegtelenebb adatokat viszont megidéz. A szerző „feleslegesnek vagy méltóságán alulvalónak tartja, hogy az írók műveit pontosan megjelölje cím és kelet szerint ... Ellenben fontosnak tartja, hogy Pázmánynak »édes nevelő hazája« Bihar,” — jegyzi meg egyik bírálója (SEBESTYÉN KÁROLY: Farkas Gyula: A magyar irodalom története. ItK 1934, 93.).

⁵³ A felvilágosodás csak a keleti protestáns magyarságot ragadja meg, a katolikusok legnagyobb részét érintetlenül hagyja, — írja Farkas egyhelyütt. (A magyar irodalom története, 111.) „Az új szemináriumokból szabadgondolkodó papság kerül ki, mely nehezen küzd lelkiismereti válságaival. Mivel a felnövekvő ifjú katolikus nemzedék nevelése a papság kezében van, a beálló reakció ellenére állandósul náluk a felvilágosodás deisztikus világnézete, amely a következő század liberalizmusához vezet,” — olvassuk néhány láppal odébb (I. m. 132.)

⁵⁴ A felosztással adódnak bizonyos dilemmák. Amennyire jogos a szóbeli költészet felvétele az irodalomba — ebben bizonyára igaza volt Farkasnak Horváth Jánossal szemben is — annyira erőltetett lehet ez a magyarázat a kései korokra nézve. Aligha bizonyítható, hogy a magyar szépirodalom fellendülése kevésbé lenne ismertetőjele a XIX. századnak, mint a XVIII-nak.

⁵⁵ Csupán egy periódus képez kivételt, „a keresztény művelődés kettészakadásának” évszázadai. Ide Farkas két alfejezetet iktatott be, a nyomtatott, illetve a kéziratok irodalmáról. Ám a korábbi felosztásokkal szemben ez az új csoportosítás inkább csak kronológiai zavart okozott (előbb folyik pl. a szó Pázmányról, Zrínyiről, Gyöngyösiről, s utóbb Balassiról), hiszen maga a szerző is megjegyezte, hogy e korban gyakran véletlen volt, mi maradt kéziratban, s mi jutott nyomdafestékhez. — A XVIII. század irodalomtörténeti elbírálásáról I. TARNAI ANDOR: Szekfü és a „nemzetietlen” kor irodalomtörténete. ItK 1960. 189—198.

világosodás jelentősége nála annnyival is inkább eltörpül, mert a korszakhatárt 1800-ra teszi, Bessenyeiékét az előkészítő korhoz sorolja, s az új kor nagy bevezető irodalmi alakja nála Kisfaludy Sándor. A XIX. századot szerinte a nemzeti érzés uralja, amely hagyományos módon az irodalmi Deák-pártban kulminál: a kiegyezés utáni időket pedig olyan átmeneti kornak tekinti, amely felváltja a nemzeti érzés uralmát és új európaiság felé tart.

Ahol Farkas nem a saját monográfiáira támaszkodott, ott az egyes korok irodalmának részletesebb jellemzése többnyire hagyományos vágányokon futott. A magyar irodalomtörténet Farkas-féle átértékelése inkább egyes csomópontokat érint; ha forrásait kutatjuk, sokszor még az árnyalatok is deriváltaknak bizonyulnak. Sajátossága a szemlélet egészében rajzolódik ki, s rendszerint itt jelenik meg a faji (táji-felekezeti) elv, az asszimilációs magyarázat. Nem az a novum Farkasnál, hogy a magyar irodalomtörténet centrumába nála a fajiság kerül. A fajfogalom — ha nem is biológiai értelmezésben — már Beöthy irodalomtörténeti elméletében és Riedlnél is központi helyet foglalt el; már amazoknál is megindult a folyamat, amelyben az asszimiláció immanens irodalomtudományos problémává alakult; a konzervatív-nacionalista irányultság Beöthynél is a fajiság egyik lényeges attribútuma, aminthogy A magyar szellem felszabadulásában Farkas maga mutatott rá, hogy a kétféle (dunántúli és tiszai) magyar típus magyarázata is fellelhető Beöthynél. A századfordulón már elterjedt az a szemlélet is, amely a magyar kapitalizmus társadalmi problémáit elsősorban faji problémáknak fogta fel. A külföldies és hagyományos törekvések az irodalmi fejlődés fő mozgatóiként tűnnek fel Horváth Jánosnál, akinek értelmezéséből Farkas közvetlenül merít.

Az a mód, ahogyan Farkas Horváth Jánoshoz közelít, jellemző eljárására általában. Szinte szabályként mondható, hogy Farkas Horváthnak világnézetileg és politikailag legkonzervatívabb téziseit asszimilálja. Elsősorban nem irodalomtörténetet ír, hanem „faji fejlődésrajzot” művel, az esztétikum vizsgálata iránt kevés érzékkel bír, nem is tartja feladatának,⁵⁶ — mindebből nyilván következik, hogy a művészi jelenségek történetiségének Horváth Jánosra annyira jellemző árnyalt elemzése és érzékeltetése Farkasnál sehol sincs. Horváth „irodalmi önelvűségét” a faji fejlődésrajz jobbról kerüli meg. Bessenyei föllépésében Horváth új korszak kezdetét látja — ebben Farkas nem követi. Horváth tudja, hogy „Kölcsy mélyebb kritikai reformtörekvéseinek s ez által irodalmunk legújabb mozdulatának nem is volt jelentékenyebb, egyetemesebb hatású, értékesebb előkészítője Kazinczynál.”⁵⁷ — Farkas tagadja, hogy folytonosság léteznék Kazinczy és a magyar romantika között. Átveszi azonban a népiesség és a reformkori demokratikus mozgalom szétválasztását (különös tekintettel Petőfire), a „nemzeti klasszicizmus” eszményítő felfogását. Elsősorban Horváthra utal Farkas Ady-magyarázata. Horváth Ady-cikke 1910-ben ellentmondásos jelenség volt. Egyrészt kiváló kritikai érzékre volt szükség Ady tehetségének felismeréséhez és jellemzéséhez annak a tudósnak, akit irodalmi ízlése nem ilyen típusú élmények befogadására irányított elsődlegesen, s a kritikai érzék mellett személyes bátorságra az ördögűző konzervatív kórossal szemben. Másrészt azonban bizonyos az is, hogy a tanulmány elsőnek vázolta Ady potenciális konzervatív irányú kisajátításának vonalát. Horváth János munkája mögött még ott állt a teljes Ady, akinek egyes tulajdonságai Horváth számára rokonszenvesek lehettek, mások nem — de az utóbiakat is szem előtt tartotta; Farkas számára, ami nem rokonszenves, az alig is létezik. Ám magával a kiinduló eszmével, a társadalmi tartalmától, belső ellentmondásosságától megfosztott „fajszerepet” gondolatával már Horváth félreértette Adyt, s tőle vette ötleteit Farkas. Ady befogadása egyébként 1934-ben már nem követelt bátorságot; értelmezték, átértelmezték,

⁵⁶ Általában véve Farkas elismeri, hogy az irodalmiság vizsgálata is feladata az irodalomtörténetírásnak, s nem állítja, hogy az ő értelmezésében vett fejlődésrajz lenne az irodalomtörténetírás egyetlen lehetséges műfaja. Csakhogy a „faji erők fejlődésrajzának” következtetéseit lépten-nyomon összeütközésbe jutnak az irodalom tanulságaival, ami arra mutat, hogy az eltérés nem műfaj kérdése, hanem az irodalmi szemléleté.

⁵⁷ HORVÁTH JÁNOS: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. Bp. 1908. 38.

de elismerték sokan konzervatív oldalról is, nemcsak Horváth János és Szekfű, de Klebelsberg Kunó is; Berzeviczy és Négyesy is eljutottak „a jóindulatú semlegességig”. Farkas szívesen volt kitaposott ösvények úttörője.

A „faji erők fejlődésrajzának” újdonsága abban rejlett, hogy a liberális-konzervatív hagyomány irodalomképét látszólag meghaladta, modernizálta; de a meghaladás elsősorban annak nacionalizmusát aktualizálta és fejlesztette tovább, kiküszöbölve liberalizmusát és megtöltve a Trianon utáni neonacionalizmus tartalmaival.⁵⁸ Beöthy inkább kálvínista színezetű nemzet-karakterológiája Farkasnál katolikus színezetet nyer. Farkas modernsége a fajelméleté: ez irányba viszi az újabb magyar irodalomtörténet centrális kategóriájává emelkedő asszimilációs elv is. Irodalomtudományos szempontból az asszimiláció főleg az európaiság-magyarság, az idegen hatások és a szerves magyar fejlődés kölcsönviszonyának problémáját fogalmazza át. A „külföldies” szellemi irányzatokat és mozgalmakat idegen faji tényezőknek értelmezi és mint ilyeneket szembeállítja a magyar szellemi fejlődés azon jelenségeivel, amelyek állítólag a magyar fajiságra jellemzők. Az egyes vonásokból kikerekedő teljes kép végül — úgy tűnik — szinte rendszerként bizonyítja, hogy a magyar irodalom minden értéke a konzervatívizmussal szinonim magyar fajiságból vagy konzervatív hatásokat közvetítő asszimilációs jelenségekből származik, és minden veszedelem, amely a magyar irodalmi értékeket fenyegetheti, „fajellenes” hatásokból fakad. Elveiben ugyan nem egészen ézt hirdeti a szerző, többször nyilváníttja, hogy a „külföldies” törekvések „mindig felbukkannak, ha a magyar szellem elszigeteltsége már-már végzetes mérveket ölt,”⁵⁹ s így a nyugatos orientációnak is tulajdonít bizonyos pozitív jelentőséget. Az egyes irodalmi jelenségekről adott magyarázatai azonban legtöbbször valamilyen módon mégis úgy formálódnak, hogy a progresszív — vagy akár viszonylag progresszív — tartalmak jobb esetben bizonytalan körvonalakkal jelennek meg, vagy közönségesen meghamisítódnak.⁶⁰ A nemzeti hagyományokat felújító magyar katolicizmus „asszimilációs folyamaton megy át, mely az ellenreformáció korában vette kezdetét, a felújulásban folytatódik és a romantikában nyeri betetőzését.”⁶¹ Petőfi költői teljesítménye „idegenből importált eszméinek” ellenére születik.

A századforduló jellemzésénél nyilvánul legtisztábban ennek az asszimilációs felfogásnak világnézeti iránya és abból fakadó ellentmondásai. Hatványozott hangerővel egyesíti és ismétli Farkas a régi konzervatívizmus, illetve a Szekfű-féle átértékelés vádjait e korrallal szemben. A magyar „úri és kapitalisztikus” liberális társadalom legfőbb mozgatói szerinte a magyar középosztály, az asszimilált németiség és a túlgyorsan asszimilált zsidóság. A fajelmélet itt a tudományos igazságtevés tőgájában jön elő: „Amint Budapestet nem törölhetjük el és nem is kívánjuk eltörölni a magyar föld színéről, amint el kell ismernünk, hogy a magyar zsidóság immár integráns részét képezi a magyar társadalomnak, úgy nem zárhatjuk ki azt az irodalmat sem a magyar szellemi fejlődés áramából, melyet Budapest és a magyar zsidóság kitermelt. Nyelvében ez... sokszor idegenszerű, erkölcsében gyakran távol áll a magyar klasszikusok nemes puritanizmusától, nem is igen hozott időtálló alkotásokat, mégis dokumentum: egy vajudó magyar korszak dokumentuma.”⁶² A monarchia korának új polgári irodalmából Farkas elismer bizonyos értékeket, csak az egész időszakot degradálja átmenetivé az „irodalmi Deák-párt” szilárd biztonságú eszményeivel szemben, s a polgári kultúrát nyilvánítja a budapesti zsidóság kultúrájának.

⁵⁸ A hazaszeretet az új viszonyok között „nem lomha pacifizmus, hanem heroikus fajmentés,” — írja Farkas (Mécs László, Bp. 1929. 36.) Németh G. Béla hívja fel a figyelmet, hogy Beöthy nemzet-karakterológiája elsődlegesen kálvínista jellegű (l. Németh G. Béla: Beöthy Zsolt. 11K 1963, 581—590.)

⁵⁹ A magyar irodalom története, 280.

⁶⁰ A Farkastól itt idézett példák túlnyomó többsége nem eredeti eszme, de együttesükben mégis érdemes idézni ezeket, mert megmutatják Farkas irodalmi felfogásának körvonalait.

⁶¹ A magyar romantika. 134.

⁶² A magyar irodalom története, 289.

A Farkastól is becsült Schöpflin Aladár (mások között) már Farkas előtt és Farkassal vitázva is többször megírta, hogy a századforduló irodalmának azon jelenségei, amelyek a konzervatív antiliberális szemlélet szerint „a városi zsidó szellemiséget” hordozzák, a polgári kultúra fejlődésének — mutatis mutandis — más nemzeteknél is jellegzetes kísérői, s így lényegileg nem faji, hanem társadalmi jellegű változásokat fejeznek ki. Farkas ezt a szemléletet kétszeresen húzta át: egyszer, amikor az asszimilált zsidóságot társadalmilag egyöntetűnek jellemezte, s másodszer, amikor a „vonzásokat és választásokat” a fajiság köré tömörítette, befogadva, ami világnézetileg veszélytelen volt vagy kisajátíthatónak tűnt, de az idegen fajiság számlájára utasítva, ami ellentétes volt azzal. Ha a vitában Farkasnak lett volna igaza, ha a századforduló legfőbb tartalma valóban a magyar és az idegen fajiság vitája lett volna, akkor az irodalmi áramlásoknak is a fajiság vízvázlatához kellett volna igazodniuk. Ám az asszimilációs elv az áramlások magyarázatában csődött mond, a Nyugat felé vezető s a Nyugat körül hullámzó irodalmi mozgás képét elhomályosítja, a magyar irodalom fejlődésvonalait összekuszálja. Ezért látszik a nyugatos orientáció itt hol „az új európaiság” felé törekvő fajiság érdemének, hol az asszimiláltak vétkének. A századvégi prózáírók „legfőbb élménye a kialakuló magyar társadalom. Nemzeti eszmék nem lelkesítik őket... a magyar irodalom megint külföldi áramlatok befogadó medencéjévé válik, mint a XVIII. század végén.”⁶³ Nyilvánvalóan a magyarságtól elidegenedetteknek kell ezeket az írókat nyilvánítani — még ha semmiképp sem sorolhatók az „asszimiláltak” kategóriájába, akkor is — ezt követeli az asszimilációs képlet. Ahol nincs származási eltérés, ott lényeges szemléleti eltérés sem lehet: a majdani irodalomtörténetíró nehezen fogja Farkas szerint megérteni a Nyugat körül viharzott szenvedélyeket, amelyek csak „egy politikától megfertőzött korban”⁶⁴ támadhattak; holott valójában a Nyugat „nem jelent több forradalmat, mint amennyit minden új, rendkívülien tehetséges nemzedék föllépése jelent”.⁶⁵ A nyugatos szépirodalom rajzánál Farkas megint készségesen megértő, eltérve az „ókonzervativizmustól”. Ady mellett feltűnik nála Babits, Kosztolányi, Móricz, Kaffka neve is. Valóságos rokon- és ellenszenveiről árulkodnak mégis a kötelező penzum elismerésével szemben az arányok:⁶⁶ irodalmi ízlésétől általában távol estek a modern költészet intellektuálisabb árnyalatai (a nyugatosok jelentőségét abban summázta, hogy magyarrá tették „mindazt a szépet, újat, differenciáltat, amit a nyugati műveltség az utolsó évtizedekben kitermelt.”⁶⁷) Az Ady-jellemzés egészében azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy — eltekintve a kor-tünetektől — (Ady „lélekben és vérben egy bomladozó beteg társadalom szülötte”)⁶⁸ a Farkastól elképzelt magyar faji eszmény új próféta-jával áll szemközt, akinek elégedetlenségét a „liberális kor” Magyarországaival szemben ugyanolyan revansista, jobboldali ízű demagóg indulatok fűtik, mint Farkast magát: Ady a baloldalon merő félreértésből lett lobogóvá („nem politikus egyéniség”⁶⁹) s apokaliptikus látomásai a magyarság-sorsáról nem az örökösen megkéső népet féltik a végső lemaradástól, hanem az „úri szittyák” szentistváni birodalmát az összelomlástól. Költészete, amelynek „tragikus jóslatai valósággá szörnyűsödnek, egy új nemzedék számára a fajszeretet váratlan erőforrását tárja fel, a fajszeretetét, amely nem ismer mesterséges politikai határokat, osztálybeli különbségeket”.⁷⁰

Az asszimilációs irodalomszemlélet bírálói közül többen nem az egész koncepciót tették kritika tárgyává, hanem a szerző tárgyi felületességét. Objektíve ezzel mégis a koncepció lett

⁶³ A magyar irodalom története. 271.

⁶⁴ I. m. 284.

⁶⁵ I. m. 283.

⁶⁶ Tóth Árpád három semmitmondó sort kap, Juhász Gyula hatot, Kozma Andor, Tormay Cecil, Harsányi Kálmán mind jóval többet.

⁶⁷ A magyar irodalom története, 320.

⁶⁸ I. m. 311.

⁶⁹ I. m. 287.

⁷⁰ I. m. 288.

kérdéssé: Farkas alapos forrástanulmányokat végzett írásaihoz, tévedései nem tudatlanságból fakadnak, hanem áldozatok a koncepció oltárán. Pukánszky például elismeréssel fogadta a „Fiatal Magyarország” korát, joggal hangsúlyozva, hogy a mű felülmúlja A magyar romantikát. Mégis, amikor azt bizonygatta, hogy a reformkorban sem a magyarországi németiség, sem a zsidóság nem tekinthető olyan egységesnek, amint azt Farkas állította, az asszimilációs szemlélet egyik lényeges ellentmondására tapintott, ha nem tudatosította is azt.⁷¹

Noha az asszimilációs elv mint az irodalmi mozgás végső magyarázata, ténybelileg tarthatatlan volt, az Irodalomtörténet eszméi mégis hódítottak és terjedtek; nem a tudományos érvény éltette ezeket, hanem a politikai aktualitás.⁷² A fajelmélet behatásától köztudomásúlag nem maradtak mentesek a magyar harmadik utas elképzelések sem, de Farkastól teljesen idegenek voltak a demokratikus jellegű szociális szenvedélyek, amelyek amazokban tüzeltek. Egész beállítottsága programatikusan volt antidemokratikus, a sokat emlegetett fajszeretet csillagászati távolban maradt a nemzetet fenyegető valóságos szociális gondoktól. „Azt értettem legkevésbé”, — írta Bóka László visszaemlékezéseiben — „miért hatnak szintelen, minden eredetiség híján szűkölködő művei olyan mélyen a fiatal irodalomtörténészekre. Nem értettem, hogy nem ő hatott, hanem azok a divatos eszmék, melyek műveiből a szolid filológia ostyájában olyanok számára is fogyaszthatók voltak, akiket Gömbös Gyula handabandája, Imrédy fideista fasizmusa, Szálasi zagyvasága visszariasztott.”⁷³

Szellemtörténet?

Szellemtörténeti jellegű volt-e a „faji erők fejlődésrajza”? Módszertani megfontolásairól Farkas a Minervában közölt második cikkében adott számot,⁷⁴ ő a maga irányát feltétlenül szellemtörténetinek ítélte. A tanulmány elején párhuzamot vont az irodalomtörténet pozitívista és szellemtörténeti szemlélete között, s a kettő különbségét nem annyira filozófiai felfogásukban, mint tárgyukban látta. A pozitívizmust szerinte inkább az írói egyéniség érdekli, míg a szellemtörténetet a nagy összefüggések: „megrajzolja a fejlődési vonalakat, de le kell mondania az egyéniségek kimerítő értelmezéséről”.⁷⁵ S ha az utóbbi jellemezheti, de nem feltétlenül jellemzi a szellemtörténeti szándékokat (hiszen Dilthey leg-sajátlagosabb irodalomtörténeti műfaja éppen az írói portré volt, nem szólván a gundolfi irány nagy monográfiáiról) — annál találóbbr magának Farkasnak a módszerére. A szellemtörténet „kiterjeszti figyelmét az esztétikailag jelentéktelen írókra is, ha korukban szerepet játszottak”.⁷⁶ Ez a lehetőség valóban megint adott a szellemtörténetben, hiszen ha az írókról kizárólag mint a korszak hordozóiról ítélünk, a művészi érték bizonyító ereje csökkenhet — a szellemtörténetet többek között ezért sem érte jogtalanul az esztétikai relativizmus vádja. Ám a szellemtörténet gyakran beéri azzal, hogy a korszakleletet a lángészben kimutassa, a korszakleletet szétszaggató egyéniségekben felfedezze, így a két tendencia kereszteződik. Feltétlen jellemzője viszont éppen Farkas módszerének, hogy lényeges bizonyítékait gyakran esztétikailag jelentéktelen alkotók szolgáltassák, ha azoknál kimutathatók a „kollektivitás” vélt jegyei. Végül megidézi Farkas Horváth János — illetve Thienemann elméletét is: a szellemtörténet „irodalomfogalmába beletartozik a közönség és író viszonya, figyelmét kiterjeszti a közönségre és a közönség és az írók viszonyát közvetítő szervekre”.⁷⁷ Mind e tényezők bele-

⁷¹ 1. PUKÁNSZKY: Deutsches und ungarisches Schrifttum im Vormärz, DuHbl 1933. 33—56.

⁷² Farkas egyes állításainak bírálatához az újabb irodalomtörténetírásban: SÖTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. Bp. 1956; PÁNDI PÁL: Petőfi. Bp. 1961; ILLÉS LÁSZLÓ: Józanság és szenvedély. Bp. 1966; KOMLÓS ALADÁR: Gyulaitól a marxista kritikáig. Bp. 1966.

⁷³ BÓKA LÁSZLÓ: Arcképvázlatok és tanulmányok. Bp. 1962. 50.

⁷⁴ Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. Minerva 1931. 17—38.

⁷⁵ I. m. 18.

⁷⁶ I. m. 19.

⁷⁷ I. m. 19.

tartozhatnak egy szociológiai jellegű szellemtörténeti szemléletbe, pontosabban egy szellem-történeti szociológiába, de mégsem tartoznak specifikusan a szellemtörténethez. Már Scherer is irodalomfogalmának körébe vonta ezeket, a szellemtörténeti irodalomszemléletben viszont egyáltalán nem általánosak, inkább a Minerva körében, és lényeges szerepet töltenek be Farkas műveiben, aki állításait gyakrabban demonstrálta az irodalmi élet egyes megnyilvánulásaival, mint az irodalommal.⁷⁸ Látható, saját elmélete és a szellemtörténeti irodalomszemlélet között általában a találkozási pontokat világította meg, így egész elmélete a szellem-történet fényébe került. „A német szellemtudomány a kollektív irányú irodalmi szemléletben az utóbbi időben különösen két módszert fejtett ki: a táj- és a nemzedékszemléletet”,⁷⁹ — tehát a Nadler-féle irányt.

Az „etnológiai” irány azonban nem volt szellemtörténeti jellegű, ha a kétféle elgondolás között nem is állt kínai fal. A szellemtörténészek általában azért utasították el Nadler elképzelését, mert a biológiai fajiságot hordozó irodalom gondolatában materializmust láttak. A valóságban ugyan a „vérbeli hagyományok” titokzatos útján és módján keletkező fajiság elve irracionálisban, az a priori a fajban letéteményezett irodalmi jelleg felfogása szubjektív-vízmusban versenyre kelhet a szellemtörténettel, s a metodológiai voluntarizmus mindkét irányzatnak közös folyománya.⁸⁰ Mégis az irodalom mint életértelmezés, az egységes korszellem pszichikai jellegű interpretálása, a fajiság szellemi felfogása, bizonyos fokig az élményszempontúság egy — az „etnológiai” magyarázattól eltérő tartalmú irodalmi elképzelést körvonalaznak. Nem alaptalanul hivatkozott a fentiekben Farkas bizonyos közös vonásokra, de irodalomszemlélete elsősorban nem szellemtörténeti jellegű volt, pontosabban, a szellem-történeti szemlélet nem az irodalom felől hatolt írásaiiba.

Habent sua fata libelli. Szekfű Gyula művei színvonalukban, anyaggazdaságban, átgondoltságban kimagaslóan a magyar szellemtörténeti termésből; de egy konzekvensen hamis történelemkoncepciónak szükségszerűen teremnek epigonjai. Sem Farkas eszméit, sem stílusát nem lehet Szekfű írásaival egy napon említeni, de Farkas irodalomtörténetírása mégis a Három Nemzedék és a Történetpolitikai Tanulmányok, illetve a későbbiekben a Magyar Történet szellemi rokona. Másoknál a hatás finomabb és árnyaltabb, itt közvetlen és mechanisztikus. Maga Farkas sűrűn hivatkozott Szekfűre és elképzeléseik olykor ott is érintkeztek, ahol nem esik erről külön szó.

Szekfűnél is a magyar faj kerül a tanulmányozás középpontjába. Igaz, Szekfű tudta: „természettudományi értelemben kimondhatjuk, hogy magyar, német, olasz, tót, oláh stb. fajok *nincsenek* és nem is voltak”.⁸¹ A „faj” kifejezés helyett ezért ajánlotta a „népfajt”, „amely kifejezésben a faj a nemzedékről nemzedékre való leszármazás, az öröklés momentumát hangsúlyozza, a nép pedig az egész jelenségnek történeti jellegét”.⁸² Ez az interpretálás kétségtelenül eltért a biológiaiától (amelyet Farkas nem annyira vallott, mint inkább alkalmazott), a fajiság itt a nemzeti pszichikummal azonosult s kifejezésre jutott Szekfű egyébként is sokszor hangoztatott ellenszenv a turáni nosztalgiaikkal szemben. Mindazonáltal Farkas

⁷⁸ Azt is korlátozottan. Keresztury joggal mondhatta, hogy „Farkas az irodalmat hordozó közösség alatt lényegében csak az írók szűkebb köztársaságát érti” a közönséggel nem igen törődik (KERESZTURY DEZSŐ: Farkas Gyula: A „Fiatal Magyarország” kora. Minerva 1932. 40.).

⁷⁹ Táj- és nemzedékszemlélet. 20.

⁸⁰ Egyebek között ezért is vetette el Babits Farkas elméleteit, illetve Nadlerét. Nadler ugyanis „ahol az író karaktere nem felel meg elméletének, ott származását iparkodik kétségbevonni,” — állapítja meg Babits. — „Ezek alkalmi túlzások, — mondja, — ti. Farkas Gyula — „nem döntenek meg a szemléleti mód tényekben rejlő, alapvető igazságát. De mit jelent az, hogy „tényekben rejlő” ha tények meg nem dönthetők?” (BABITS: Szellemtörténet, Ny 1931. 328.)

⁸¹ SZEKFÜ: A faji kérdés és a magyarság. Történetpolitikai tanulmányok. Bp. 1924. 50. A szerző kiemelése.

⁸² I. m. 67.

egész történelemfelfogása azon az ellenforradalmi revízió nyugszik, amely Szekfü nevéhez fűződik a magyar történetírásban. Nem is csupán arról van itt szó, hogy a kétféle értelmezés érintkezik, hogy Farkas a fajiség szellemi lényegéről értekezett, amikor elemzése biológizálásba csaptak át, hanem valóságosan együtt haladó vonalakról. Közös mindkettőjüknél a nemzeti jelleg harcosan antiliberális, „antiutilitarisztikus” felfogása, közös a sovinizmus, amely „a magyar faj ezeréves politikai uralmának” visszaállítását követeli a nemzetiségek felett, a szentistváni gondolat jegyében,⁸³ Szekfü nyomában jár Farkas az egyes korok jellemzésénél is. Szekfünél is megtalálhatta Farkas azt a gondolatot, hogy a XVIII. és a XIX. század fordulóján a nyelvművelés iránt jelentkező érdeklődés „független minden politikumtól”,⁸⁴ elsősorban a hagyománymentő ösztönből táplálkozik. A Fiatall Magyarországnak korának rajza is Szekfü ösztönzéseit követi. Jellegzetesen szellemtörténeti Farkasnál a reformkor eszméitartalmának magyarázata is: két uralkodó gondolata a nemzeti és a vallásos, Széchenyi ezeket foglalja egységbe — s az utóbbi eliskáldása súlyos következményekkel terhes. Így születetik Petőfiék „vallástalan hazaszeretete”, nem a helyzet belső szükségletéből, hanem a szellemi irányok egyensúlyának felbillenéséből. Szekfüre vall a mód, ahogyan mindig a progresszív erőket kárhoztatja Farkas a nemzeti egység megbomlásáért, tévutakért és kudarcokért. A katolikus főpapságot a liberalizmus indokolatlan támadásai szorították jobbszélre — írja Szekfü,⁸⁵ Farkas át is veszi állítását, s rögtön irodalmi analógiákkal tetézi: a konzervatív költőket Petőfi értetlensége, indokolatlan, erőszakos támadásai fordítják Petőfi ellen, mert Petőfi „alig mulasztott el alkalmat, hogy Császárral együtt rajtuk is üssön.”⁸⁶ Szekfütől ered a reformkor nemzedéki magyarázatának eszméje, csakhogy ami Szekfünél inkább szerkezeti támaszték, az itt szinte determináló elv, s ennek megfelelően gyengeségei is sokkal inkább kiütöknének. A monarchia főbűne Szekfünél is az, hogy kapitalizmusa idegen kapitalizmus, hogy gyengének bizonyul a nemzetiségek önállósági törekvéseivel és a túlgyors asszimilációval szemben, szabad utat enged a liberalizmusnak, amely nem tud gátat vetni a forradalmi áradat elé. Joggal hivatkozott Farkas ezért Szekfüre az asszimilációs elv használatánál. Szekfü is jelentősebbnek látta az asszimiláció szerepét e korban a nemzetjellem formálásában a társadalmi tényezőknél, illetve az utóbbiakat nem egyszerű az előbbiekre vezette vissza. „Minden beolvadt elem magával viszi az új közösségbe saját lelki diszpozícióit, s ezek még oly tökéletes asszimiláció után is kiütöknének egy-egy későbbi nemzedékben.”⁸⁷

A közvetlen szellemtörténeti történelemkoncepció túl⁸⁸ egyes tézisek átforgatódnak irodalomtudományos koncepcióvá, ami főként a romantika ábrázolásában ütöknék elő. Végző soron nem Szekfütől ered ugyan, de Szekfü bontja ki teljes elméletté a kétféle magyar lelkiség tanítását⁸⁹ a Három Nemzedékben, a Történetpolitikai Tanulmányokban, s már az előbbi műben felveti a gondolatot — ha lábjegyzetben is, hogy a kétféle lelkiség kétféle fajiságnak is

⁸³ „Ma, a nemzetiségi elv ürügye alatt végrehajtott országcsontkítás korában nincs égetőbb problémánk, mint a magyar fajnak a többi nemzetiséggel való együttélése a magyar állam keretében.” (HÓMAN—SEKÜ: Magyar Történet. I. köt. Bevezető. A szerzők előszava, Bp. 1929. 6.)

⁸⁴ SEKÜ: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790—1848. Szerk. és a történeti bevezető tanulmányt írta Szekfü Gyula, Bp. 1926. 16.

⁸⁵ „A liberalizmus hangsúlyozásának veszedelmes következménye lön, hogy a katolikus egyház elszakadt a reformmozgalmától, melyben a liberalizmus távolmaradása esetén előbb-utóbb résztvevő volna” (SEKÜ: Három Nemzedék. Bp. 1920. 13.). Akaratuk ellenére az irodalom jobbszárnyára szorultak — írja Farkas a papköltőkről (A magyar irodalom története. 156).

⁸⁶ A „Fiatall Magyarország” kora. 73.

⁸⁷ I. m. 92.

⁸⁸ A koncepció egészéről van itt szó, hiszen egyes elemei előfordulhatnak nem szellem-történeti jellegű magyarázatokban is.

⁸⁹ A liberalizmusnak „a meggondoltabb, józanabb dunai és dunántúli magyarsággal szemben elsősorban a tiszai lett a hordozója,” — Három Nemzedék. 103.

tekinthető.⁹⁰ A kétféle magyar lélek Szekfűnél még jellegzetesen pszichikai természetű magyarázat, Farkas át is veszi Szekfű elméletét, de mint a tudat alatt bujkáló „öszdönerőt” jellemzi, nem sokat törődve, hogy a kétféle lelkeség szellemi — tehát művekben lecsapódott — valóságát megmutassa. A táji-felekezeti determináció kereteit a Szekfűtől kapott tartalom tölti ki, az elv használati módja Nadleré.

Olyan mozzanatokban is bujkál Szekfű hatása, amelyek nyíltan nem vallanak erről, a romantika-elmélet korszakolását a német forrásokon túl valószínűleg szintén Szekfű elgondolása adja.⁹¹ Eszerint a magyar romantika még mentes a liberalizmus tendenciáitól, egyértelműen „keresztény és magyar”⁹² (tehát Farkassal szólva, „nem politikus”); a liberalizmus csak akkor szüremlik be a magyar irodalomba, amikor ez elhajlik a romantikától: „az új liberális magyarság, bármennyire magyar, nem a Széchenyi és nem a Kölcsey és Vörösmarty magyarsága”.⁹³ Szétválasztva egyfelől a politikai liberalizálódást a nemzetiség kiteljesedésétől,⁹⁴ másfelől Szekfű a magyar nemesi múlt-idézés tartalmait megkülönböztetetlen egységbe mossa — Kisfaludy Sándorét és Vörösmartyét, a polgárosodás felé vonuló szellemi mozgás kezdetén álló „lelki-erkölcsi megigazulás vágyát” a retrográd romantika középkor-eszményítésével. „A kezdetnek ez az erkölcsi posztulátuma adja meg a jellegét, mely viszont a múltaknak tipikusan romantikus idealizálásán alapszik. Minél régibb a múlt, annál inkább irigylendő és visszaállítandó, ez a század romantikusainak általános meggyőződése.”⁹⁵ Ismeretes, hogy a magyar romantikus költői eszméket valóban szoros szálak fűzték Széchenyi gondolataihoz, de nem a „politikai romantikus” Szekfű-féle konzervatív értelmében.⁹⁶ Hogyan lenne érthető e felfogás alapján az a Kölcsey, aki már nem akar „a régi kor árnya felé visszamerengeni”? Befoghatók-e a „mindenképpen irigylendő és visszaállítandó aranykorszak” világába a *Gondolatok a könyvtárban?* S a Bajzánál kimutatható Széchenyi-hatás nem cáfolja-e Szekfű tézisé a romantikus Kölcsey és a liberális Bajza elvi ellentétéről, s arról, hogy a liberalizmus a romantikával nálunk homlokegyenest ellenkező tartalmakat sűrített volna magába? Szekfű a Három nemzedék teljes koncepciójának megfelelően kiforgatja a liberalizmusból mindazt, amit a „konzervatív reform” kategóriájába akar gyűjteni.⁹⁷ Ez az antinómia jelentkezik — áttételesen — akkor is, amikor Farkas 1830-ban zárja le a magyar romantika korszakát. Nem most lopja be ugyan magát a politika a nemzeti irodalomba álnok tolatkodóként, hogy felborítsa a szép egyességet, ahogyan azt Farkas festi. Csakhogy, mint a konzervatív irodalom-szemlélet általában, politikai tendencián vagy tendenciázus politikán ő is a haladó irányok képviselőjét érti, míg a konzervatívizmus nemzeti érzékké, hagyományhűséggé emelkedik minősítésében. „Farkas Gyula a magyar romantikában egy Habsburg-hű, egyoldalúan nemesi, lényegében konzervatív szemlélet irodalmi kifejezését kívánja látni,”⁹⁸ és bizonyos, hogy 1830 után erősebben, nyíltabban, tisztultabban és radikalizálódva bontakozott ki a nemzeti romantika társadalmi tartalma; ami ezután jön, nehezen férne Farkas elképzelésébe. Már csak ezért

⁹⁰ I. m. 96.

⁹¹ Császár szerint Farkas a magyar romantika végét „német szempontból” teszi 1830-ra. Valószínűleg ez is közrejátszott, mégis úgy tűnik, nem kevesebb szerepe lehetett ebben a magyar irodalom 1830-at követő erőteljesebb politizálódásának.

⁹² Három nemzedék. 66.

⁹³ I. m. 67.

⁹⁴ „A nemzeti és liberális eszme szoros kapcsolata . . . részben véletlen történeti jelenség, részben annak a következménye, hogy felszabadítja a tömegek természetes ösztöneit”, s köztük „a legősibb, a primér történeti legnagyobb erővel; s ez a faji ösztön, a nemzeti összetartozás érzése” (Szekfű: I. m. 101.).

⁹⁵ I. m. 65.

⁹⁶ HORVÁTH KÁROLY: Széchenyi és a magyar romantika ItK 1961. 1–19.

⁹⁷ Szekfű szerint pl. Kölcsey terveinek az adózó nép felszabadításáról semmi közük a liberalizmushoz, s szerinte ezen az sem változtat, hogy Kölcsey tudatosan is liberálisnak vallotta magát.

⁹⁸ SÓTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. 13.

sincsenek romantikakoncepciójának esztétikai ismérvei. Definíciós kísérleteiben a negatívum dominál (a bevett fogalommal a romantika elemezhetetlen); koncepciója a művek felől megközelíthetetlen, mert sajátosan magyar irodalmi koncepcióit a magyarságon kívüli illetve irodalmon kívüli forrásokból merítette.

Mindazonáltal Farkas irodalomképe nem egészen Szekfű ábrájának másolata. A Magyar Történet jegyzeteiben Szekfű többször helyeslően hivatkozott Farkas monográfiáira, de nem mindig vette át következtetéseit. A kétféle lelki forma elmélete közvetlenül Szekfűtől származik, de a feldolgozás mégsem vívta ki tetszését: alig vonható kétségbe, hogy Farkassal vitázna a Magyar Történet sorai Kazinczy korára vonatkozólag.⁹⁹ Amikor Szekfű megírta, hogy „a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez”,¹⁰⁰ olyan folytonosságot tüntetett fel, amely Farkasnál elsikkadt. Szekfű Széchenyije a reformkori társadalomsürgetésére a konzervatív reform eszméjével válaszol, Farkasnál jószírvvel már a reformszükséglet tudata is elhanyaglik. Szekfűnél átok a politika, ha a vezetés Kossuth kezébe kerül, Farkasnál már a politikum beszűremlése is öli a költészetet. Mindezek azonban csak árnyalati különbségek azzal szemben, hogy Szekfű lényegileg szellemi történelemelmélete Farkasnál gyakran a fajbiológiába fut ki. A „faji erők fejlődésrajzában” eklekticizmusa azonban nem semmisíti meg szellemtörténeti jellegét, ha irodalomfelfogása kevésbé nevezhető is szellemtörténetinek, történelemmagyarázata mégis az; és a magyar történelemre vonatkozó szellemtörténeti hipotézisek irodalomtudományos koncepciókká alakulnak. Nem felelne meg ezért a történeti realitásnak, ha Farkas nevével és irodalomtörténeti munkásságának irányával azonosítanánk a magyar szellemtörténeti irodalomtörténetírást, de szemlélete mégis annak a skálának egyik szélső pontját jelezte, amelyen a szellemtörténeti hatások széthúzódhattak.

Борбала Х. Лукач

«О КАРТИНЕ РАЗВИТИЯ РАСОВЫХ СИЛ»

(К характеристике воззрений Дюлы Фаркаша на историю литературы)

В литературных взглядах Дюлы Фаркаша соединились «этнологическое» направление Надлера (согласно которому движущей силой литературы является биологическая расовость, объясняемая географическими племенными факторами) с традициями консервативного литературоведения, и с влиянием Яноша Хорвата и Дюлы Секфю. В центре его историко-литературных взглядов стоит представление об общественно неразделимой расе, он выводил общественно-литературные изменения главным образом из ассимиляционных процессов. В первую очередь он занимался литературой XIX века. Романтизм в венгерской литературе он считал синтезом двух типов венгров, определенных территориально и по вероисповеданию, по его мнению романтизм по существу ко-

⁹⁹ „Amint Kazinczy is tüzes magyar maradt, csak a műveletlen magyarságot vetette meg, úgy a hazai neohumanizmus is megelégszik a felekezeti ellentétek végleges kiküszöbölésével, velejében nacionalista színezetű és a nacionalizmus diadalútját készíti elő. Ezen az úton lényeges előrehaladás volt a felekezeti közömbösség terjedése, s nem véletlen dolog, hogy éppen Kazinczy az, aki erős kálvinista kapcsolatai mellett is a bencés Guzmics Izidorral éveken át tárgyalta a vallások egyesítésének utópiáját. Hogy azonban e folyvást terjedő közömbösségnek közepette éppen a mélyebben gondolkodó írók és költők gyökereznek erősen dunántúli katolikus-barokk vagy tiszántúli kálvinista-felvilágosodási hagyományokban, ez a rendi nacionalizmus általánosság választásáért illetőleg mellékes jelenség. Katolikus és protestáns ellentét fölött egyetlen égbolt domborodik: a nemzetiség, mely azonban csak a nemeseket, a rendeket foglalja magában.” (HÓMAN—SEKFI: Magyar Történet. 7. kiadás, 5. köt. Bp. 1943. 169.)

¹⁰⁰ I. m. 159.

ренится в задунайской католической ассимиляции, он выражает верность к Габсбургам и его содержание является консервативным; эпоха же реформ вообще является результатом борьбы сотрудничества трех поколений в литературе (представителей романтизма, группы Этвеша и Кемени и группы Молодая Венгрия); Молодая Венгрия не смотря на «либеральное», подчас «интернациональное» мировоззрение являлась по мнению Фаркаша носителем «общественно-нераздельной расы». Современную ему венгерскую литературу Фаркаш оценивает, отчасти как представителя иной расы и как таковую осуждает, отчасти приветствует в ней новое развертывание венгерской расы. Фаркаш пренебрегает эстетическими моментами, его аргументы часто противоречат фактам истории литературы. Его теория занимает крайне правое место в журнале „Минерва.“ Не столько его взгляды на литературу, сколько его понимание истории делает его представителем школы „истории духа“.

KRÓNIKÁINK NÉHÁNY GENEALÓGIAI VONATKOZÁSÁRÓL

Egyik, nem régen megjelent tanulmányomban bővebben foglalkoztam krónikáinknak azzal a kivonatszerű, meglehetősen rövid tudósításával, amely István király szerencsétlen sorsú atyjafiának, Vazul hercegnek feleségéről, a Tatóny nembeli leányról szól. Vizsgálódásaim eredményének foglalata az volt, hogy a régi gestának a Tatóny nembeli leányra vonatkozó, a későbbiekben kivonatolt és cáfolt hire lényeges mozzanataiban — legalább tartalmilag —, tényleg korai eredetű lehet, nem tartalmaz a XI—XII. századtól feltétlenül idegen, anakronisztikus adatokat, tehát korabeli történelmünk ábrázolásánál nem vethetjük el.

Tanulmányom problémakörével Györffy György is foglalkozott, új szempontokkal és megfontolásokkal vizsgálva a kérdést. Itt nyilvánított felfogása a dolog további elemzését és fejtegetését teszi kívánatossá. Korábbi kutatásaimat folytatva, ez alkalommal az általa felvetett szempontokat is figyelembe véve, igyekszem áttekinteni a probléma egyik lényeges részét, a *de genere Taton* kérdését.¹

Fontos (és Györffy által is vizsgált) kérdés a szóban forgó krónikahely *illi de Taton* kifejezésének fordítása.² Szerinte az *illi de Taton* nem fordítható *Tatóny nemzetségnek*, hanem jelentése: „a *Tatónyiak*”³. Hasonlóan nyilatkozott a krónikában előforduló *tölbi illi de...* nevezet jelentéséről is. Említett tanulmányomban a Györffy által vizsgált (I.: 3. jegyzetben)

¹ Dolgozatom *A Tatóny nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez)* címen jelent meg: TörtSz 1966. 1. sz. 1—23. Györffy cikke *Egy krónikahely magyarázatához* címen jelent meg ugyanott, 25—34. (A továbbiakban: „Magyarázat”).

² SRH I. 344. A krónikahelynek tanulmányomban közölt fordítása: „Egyesek azt állítják, hogy ez a három testvér Vazul herceg fia volt egy Taton nemzetségbeli leánytól, nem igazi házasságból származtak, s e kapcsolat miatt a Taton nemzetségbeliek nemességet kaptak. Bizonyosan hazugság ez és nagyon rosszul beszélik el. Mert enélkül is nemeseek [ti. a Taton nembeliek], minthogy ezek [a hercegek] Szár László fiai, aki, mint mondják, Oroszországból vett feleséget, kitől ez a három testvér született.” L. még Kézai szövegét: SRH. I. 178.

³ Györffy érvelése a következő: „A XIII. századi krónikaszerkesztő ... felsorolja a nyugatról bejött jövevény nemeseket és családjaikat ... (Kézai ugyanezt a felsorolást némileg átalakítva könyve végére teszi.) E felsorolásban találhatók egyrészt név szerint ismert jövevényektől származó nemzetségek (pl. *Hedrici generatio, generationes Ratoldi, Hermani generatio* [SRH I. 296, 299, 300.]), másrészt olyan jövevény nemesi családok, amelyeket valamelyik faluról neveztek. Ezek: *illi vero de Sambuk* (SRH I. 190, 299), Kézai változatában: *illi de Bobocha*, aminek megfelel a krónikában: *eorum vero qui dicuntur de Bobocha*. (SRH I. 188, 301.) Világos, hogy itt nemesi birtokról való kezdetleges családnevezéssel állunk szemben, aminek a fordítása: „a Zsámbékiak” és „a Babócsaiak”. Csak Kézainál fordul elő ez a két család: *illi de Bolugi* és *illorum qui de Lodan vocati sunt*. (SRH I. 189, 190.) Ezek ugyancsak helynévről, a gömöri Balogról és a nyitrai Ludányról kapták nevüket. A XIII. századi oklevelek kezdetben csakugyan Balogiaknak és Ludányiaknak nevezték őket, de az előbbiek 1299-től, az utóbbiak 1280 tájától elkezdtek nevüket előkelősíteni, és *de genere Bolug, de genere Ludan* néven kezdték szerepelni, sőt utóbb 1323-ban a *de genere eiusdem Balogh* megjelöléssel névadó ősré látszanak utalni. *Balog* azonban nem valami nemzetségszerű neve volt; *Balog* falu ugyanis a *Balog* folyóról (> szlovák *Blh*) kapta nevét, a Balogiak beköltözött német őseit viszont Altman-nak nevezték.” (Magyarázat, 26—27.)

kifejezések közül csak az *illi de Sambuk* és *illi de Bolugi* jelölésekkel foglalkoztam, ezért mostani megjegyzéseim is ezekre vonatkoznak.

Az *illi de Sambuk*-ot bírálóm 1963-ban így jellemezte: „Smaragd nemzetsége a Champagne-ból eredő Smaragd ispántól származtatható, aki 1166–1169-ben szerepel oklevelekben.” Ehhez jegyzetben ezt írja: „[SRH I. k.] 190: *de Sambuk* néven; Reg. Arp. 111, 113 sz.; VR 247. §. 282. 1.: *de genere Smaragdi* néven; Csánki, Száz. 1893. 217.”⁴ Csökmő és Szeghalom birtokosairól is feltűnteti a Smaragd nemből való származásukat.⁵

Az *illi de Sambuk* jelölést tehát Györffy megállapításai nyomán vettem azonosnak a *genus Smaragdi*-val és fordítottam *Zsámok nem*-nek, ez utóbbiban a Smaragd nem másik nevezetét látván. A nemzetségnév és a lakóhely nevének azonosságát az ún. kisebb (egy faluban birtokló) nemzetségek esetén szintén Györffy állapította meg,⁶ de ezért az illető atyafiságok nemzetségvoltát nem vonta kétségbe.

A nemzetségnév (egyik változatának) és a lakóhely, a birtok nevének egyezése nemcsak a kisebb genusokra jellemző, hanem előfordul előkelő nemzetségeknél is. 1274-ben említik az al mádi monostor patrónusát, aki az oklevél szerint *de genere Almad* való volt, és őse, *Ogvoz bán* alapította a kolostort.⁷ Ennek alapján az Almad nemet a jól ismert Atyusz nemzetséggel kell azonosítani. Ennek a nemzetségnek eszerint két neve volt: Almad és Atyusz, ugyanúgy, mint Smaragd ispán ivadékaiknak a *genus Smaragdi* és a Kézainál előforduló *illi de Sambuk*. Ez a körülmény helyesnek mutatja Györffy által kifogásolt eljárásomat: az *illi de Sambuk*-nak Zsámok nemzetséggel való fordítását.

A Balog nem problémáját szintén Györffy megnyilatkozásaival összhangban tárgyaltam. Az *illi de Sambuk* esetétől némileg az különbözteti meg, hogy nem egyazon nemzetség két eltérő nevével van dolgunk. A Balog nem történetét *Karácsonyi János* is ismerteti és 4 ágát különbözteti meg: az Athfy, Derencsényi, Széchy és Tombold ágat.⁸ A Balog genust 1959-ben maga bírálóm nevezte fenntartás nélkül *Balog nem*-nek, címerét a „nyugatról beköltözött lovagok nemzetségeinek ismert címerai” közt tárgyalta, a Gut-Keledékével, Jákokéval, Hont-Pázmányokéval egyetemben.⁹ A Balogok *nemzetség* minősítését még 1963-ban sem vitatta el, amikor a Széchy család tagjainak a Balog nemhez való tartozásáról írt,¹⁰ kétségtelenül jogosan.

Mostani polemikus állásfoglalása, amely szerint „Balog nem valami nemzetségős neve volt; *Balog* falu ugyanis a *Balog* folyóról (> szlovák *Blh*) kapta nevét”, szemmel láthatóan *Melich János* véleményén alapul. Idevonatkozó fejtegetését *Melich* arra a hangtörténeti tényre építette, hogy az ó-szlovák „g hang a XIII. század folyamán a szókészlet legnagyobb részében h-vá változott.”¹¹ „Amely g hangot tartalmazó szó vagy név a ... [szlovákba] a XII. sz. vége

⁴ Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (A–Cs). Bp. 1963. 496. és uo. 21. j. (A továbbiakban: „Tört. földr.”).

⁵ Tört. földr. 505. és 513.

⁶ „XIII–XIV. századi okleveleink közel 180 nemesi nemzetség nevét tartották fenn. »de genere«, »de generatione« megjelöléssel ... Nem csekély a száma azon kis genusoknak, melyek egy faluban birtokolnak, nemzetségnevük egyezik falujuk nevével.” [Tanulmányok a magyar állam eredetéről, (röv.: Tanulmányok), A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára, Bp. 1959. 13–14.]

⁷ SZENTPÉTERY–BORSA: Reg. Arp. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE, Bp. 1923–1943, II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN, Bp. 1961.) 2519. sz. Az *Almad* személynévi használatára eddig adatunk nincs.

⁸ A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, Bp. 1901. I. k. 174–180.

⁹ Tanulmányok, 4.

¹⁰ Tört. földr. 789.

¹¹ A honfoglaláskori Magyarország, Bp. 1925–1929 (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, I. 6.) 5. l.

— XIII. sz. eleje előtti időben került, az eredeti ... [szlovák] szavakkal, nevekkal együtt egy időben változtatta *h*-vá *g* hangját ... ”¹²

A gömöri Balog falu a Balog folyó mellett fekszik, a folyó XVIII–XIX. századi adatokból ismeretes, de *g* > *h* változás előtti átvételre valló szlovák népi elnevezése a magyar Balogra visszavezethető *Blh*.¹³ Mivel a *falu* nevének korai szlovák hangállapotot mutató népi változata nem ismeretes, *Melich* a *Blh* folyónév alapján a magyar Balog folyónév elsőbbségére következtetett a *birtok* Balog nevével szemben is, a folyó nevéből származtatván a *birtok* Balog elnevezését. Györffy legutóbb ezt a gondolatmenetét folytatva, a *birtok* nevéből vezette le a *birtokosok* nevét.

Melich és Györffy érvelése korántsem az egyetlen lehetséges magyarázat. Alapja az a nem feltétlenül evidens feltevés, hogy a folyó szlovák nevének régies alakja a magyar folyónévnek a falunévnél korábbi voltát is bizonyítja. Ez az elgondolás figyelmen kívül hagyja azt a lehetőséget, hogy a régies alakú szlovák falunév hiányát a *Blh* folyónévvel szemben nemcsak a falu-*na* ka *g* > *h* hangváltozás korában való nemléte magyarázhatja, hanem az is, hogy a Balog folyó hosszan elnyúló völgyében a folyó mellékének esetleg csak egy részén élt olyan lakosság, amely a folyót *Blh*-nek nevezte, de a *g* > *h* hangváltozás idején a falu környékén ilyen etnikum nem volt, és így a falunak *Blh* nevezetét nem adott. *Melich* következtetését a szlovák névadás szempontjából támogatná, ha a falu jelenlegi szlovák *Blh* neve régi, népi névadáson alapulna, mert ez a *Blh* folyónévnek a község szlovák nevére való korai átvitele mellett szólna. A *Blh* falunév régi használata azonban — a folyónévtől eltérően — nem mutatható ki. A XVIII. századból *Alsó-Balog* és *Felső-Balog* szlovák nevét *Nizny Balogh* és *Wissny Balogh* alakban ismerjük.¹⁴ Ez a jelölés arra vall, hogy a falu régi szlovák neve független volt a *Blh* folyónévtől, és a falu régi szlovák nevezete egyszerűen a magyar *Balog* falunévet vette át. Ezért vitathatónak látom *Melich* vázolt eljárásának helyességét, hogy a *Blh* folyónév régies alakja alapján kívánja a falu magyar elnevezésének a Balog folyónévből való származását igazolni.

Másrészt *Melich* nem vette tekintetbe azt a fontos körülményt, hogy a *Balog* folyó nevét 1334-ben *Bolugwyze*, 1466-ban pedig *Baloghwyze* alakban jegyezték fel.¹⁵ A hasonló természetű *Valkóvize*, *Veszprém(vize)* és *Koppány(vize)* adatokat *Melich* így értékelte: „Ezekben a hely nevéből alakult a helyen át vagy a hely mellett folyó víz neve.”¹⁶ Ha ez a megállapítás és helyes, akkor az említett *Balogvize* adatok alapján a folyó magyar nevét¹⁷ legalább olyan jogosan származtathatjuk a völgyében fekvő *Balog* helységéből, mint fordítva. Ebben az esetben pedig a folyó szlovák *Blh* neve a helység *Balog* nevezetének régiségét bizonyíthatja.

Ha — a fentiek szerint — mégis származhat a folyó *Balog* neve a faluéból, akkor azt is fontolóra vehetjük, hogy honnan eredhet a falu nevezete, nem helyes-e *Karácsonyi* következtetése: nem a Balog nemzetségtől (vagy eponymosától) vette-e nevezetét a falu?

A *Balog* mindenesetre az Árpád-korban is használatos személynév,¹⁸ s *Karácsonyi* idéz is 1323-ból olyan adatot, amely megnevezi a genus névadóját: „de genere eiusdem Balogh” beszél.¹⁹ Az elmondottakat figyelembevéve, jogosan nem tagadhatjuk az 1323. évi oklevél hírének hitelét és nem zárhatjuk ki a Balog genus és az általa birtokolt falu Balog eponymosának létezését.

¹² Uo. 364.

¹³ Uo. 365. A *Blh* folyónév előfordulására és változataira adatok ugyanitt.

¹⁴ Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása, Bp. 1920. 103.

¹⁵ ILA BÁLINT: Gömör megye. Bp. 1944. II. k. 25. és 503.

¹⁶ A 11. jegyzetben i. m. 93.

¹⁷ A Balog folyóra vonatkozó adatokat l. még VL. ŠMILAUER: Vodopis starého Slovenska, Praha—Bratislava 1932. 387.

¹⁸ PAIS DEZSŐ: Régi személyneveink jelentéstana (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 115. sz.) Bp. 1966. 2. kiadás, 12. Vö. SZENTPÉTERY: Reg. Arp. 612. sz.

¹⁹ A 8. jegyzetben i. m. 1. 174.

Azt a kérdést, hogy az *illi de Tatun*, *illi de Bolugi* nevezeteknél lehet-e nemzetségnévről szó, hogy Kézai ezeket nemzetségeknek tudta-e vagy kizárólag csak nemesi birtokról való kezdetleges családnevezésekkel állunk-e szemben, nézetem szerint a fent kifejtettektől függetlenül, önmagában is eldönti Kézai szóhasználatát.

A hódítási csatában elesettek közül névszerint említi a következőket: „*Oliverius filius Pata ... de genere Aba, Andreas filius comitis Nicolai de Wigman, Ladislaus filius comitis Ponyth de Miscouch, et Demetrius filius parvi Michaelis de genere Rusd.*”²⁰ Vecelin nemzetségét így jelöli: „*Istius [Wecelini] generatio de Iaki dicti sunt.*”²¹ Az Igmánd, Ják és Miskolc nemzetségek létét eddig tudtommal nem vonták kétségbe, a krónikás pedig az e nemekhez való tartozást *de Wigman*, *de Iaki* és *de Miscouch* alakban fejezte ki. Azzal a jelenséggel van itt dolgunk, amelyet a *Miskolc* nemre vonatkozóan maga bírálóm állapított meg: szerinte (az általa feltett, Szent István-kori) „*Miskolctól leszármazókat hol Miskolc nembelieknek, hol Miskolcinek nevezik.*”²²

Mivel a Miskolc, Igmánd és Ják nemhez való tartozást a *de Miscouch*, *de Wigman* és *de Iaki* jelölés nem kizárja, hanem kifejezi, nem világos számomra, hogy az *illi de Bolugi* kifejezéssel miért más a helyzet. Azt sem látom be, miért nem fordítható a *genus Tatun* és *illi de Tatun* *Tátony nemzetséggel* és miért zárja ki a Györffy által javallott *Tátonyiak* a *Tátony nemzetség* fordítást. Ezért, valamint annak alapján, hogy maga a gesta veszi azonosnak (nem látszólagosan, hanem ténylegesen) a *genus Tatun*-t az *illi de Tatun*-nal, a krónikahely „*Tátony nemzetség*” fordításának lehetőségét kénytelen vagyok fenntartani.²³

Kifogásolja Györffy azt is, hogy megengedhetőnek írtam a *de genere Tatun* kifejezésnek a régi gestából való származását. Cáfolatának jogtörténeti eszmefuttatásra támaszkodó általános és nyelvészeti megfontolásokkal érvelő speciális része van.²⁴

²⁰ SRH I. 187.

²¹ SRH I. 189.

²² Tört. földr. 789.

²³ Ebből nem következik ugyan még feltétlen bizonyossággal, hogy a XI. századi krónika vagy valamelyik korai folytatása használta az *illi de Tatun* fordulatot. Az *illi de Tatun*-nak mint kifejezésnek az összetartozása ti. XIII. századi párhuzamokkal valószínűsíthető, és így nincs kizárva, hogy a kifejezés XIII. századi író tollán keletkezett. Az azonban valószínű — még akkor is, ha ez a jelölés esetleg a XIII. századi szerző Jeleménye volna —, hogy az V. István-kori krónikás ezzel egy tartalmilag egyenértékű korábbi jelölést helyettesített és annak az általa kivonatolt szövegnek valamilyen rokonértelmű fordulatát tolmácsolta így, amellyel vitatkozik. A kivonatolás tartalmi hűsége ellen ezzel aligha vétett.

²⁴ Magyarázat, 27—28. Ebből különösen kiemelném a következőket: „Régóta tudott, hogy a nemesi nemzetség *de genere* megjelölésének korhatározó értéke van ... A nemesi nemzetségeknek más volt a birtokjoga, mint az adományos birtokosoknak. Ez a birtokjogi kettősség pedig Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezetén alapul ... A nemzetségi birtokjog alapja az I. István-kori birtokszerző ős lett, ezért a birtokszerző utódai többnyire István-kori ősiük nevét *de genere* szóval tüntették fel saját nevük után (pl. *de genere Hunt Paznan*).

Következik ebből, hogy a Kálmán I. törvénye (1099 k.) előtti időben *de genere* kifejezéssel jelölt nemesi nemzetségről beszélni anakronizmus ... A *de genere* használata szükség-szerűen akkor jött divatba, amikor 1200 körül ... királvi és várbirtokok tömege került új adománybirtokosok kezébe, akikkel szemben a nemzetségi jogú birtokosok *de genere* származásuk hangoztatásával védték birtokjogukat. Ez magyarázza, hogy a *de genere* használata 1200 után terjedt el.”

Ez a fejtegetés rövidített változata egy korábbi gondolatmenetének, amelyben a *de genere*-re vonatkozó megjegyzéseken kívül még a következőket mondja: „Úgy látszik, hogy a XIII. század elején még számon is tartották a nemesi nemzetségeket. A hun-magyar krónika szerzője elmondja, hogy Hunor és Magyar fiai Szkitiát a 108 nemzetség szerint 108 provinciára osztották ... (SRH I. 253.); ebből erednek a hunok ... és ebből származik a magyarok 108 neve. Ez a 108-as szám nem bírhat előttünk olyan hagyományos értékkel, mint a *Hetumoger* név ... A krónikairó alább meg is mondja, hogy ő a Szkitiából kijött nemek alatt az Ákos, Bor, Aba és más magyar nemzetségeket, XIII. századi nemesi nemzetségeinket érti. A bővebb krónikát kivonatoló Kézai világosan kimondja, hogy Magyarországon 108 tiszta nem van, a

Györffy érvelésének kiindulópontja Kálmán I. törvénykönyvének 20. fejezete.²⁵ Amit erről ír, hogy ti. „a nemesi nemzetségeknek más volt a birtokjoga, mint az adományos birtokosoknak”, nem fedi az idézett törvényhely tartalmát. Kálmán ugyanis nem a birtokosok között állapít meg különbséget, hanem a *birtokok* eltérő jogi természetéről szól. Eszerint *egyzson* birtokos nemzetség birtokai is különbözhetnek jogi természetükre nézve, ha voltak közöttük Istvántól és voltak más királytól származó adományok. A törvény a kétféle eredetű birtokok eltérő öröklési rendjét szabályozta.

Györffy véleménye a nemesi nemzetségek és az adománybirtokosok birtokjogának Kálmán törvényén alapuló kettősségről csak akkor volna összhangba hozható a törvénnyel, ha feltennénk, vagy

1. hogy a, nemesi nemzetségek' tagjainak csak Istvántól kapott birtokaik voltak, későbbi adományokban nem részesültek és más módon sem szereztek új földet. Ebben az esetben tényleg csak azonos jogi természetű, istváni adományból származó „nemzetségi” földjeik lettek volna. Az azonban nyilvánvaló képtelenség, hogy e nemzetségek tagjainak mindegyike csak István adományából birtokolt volna;

2. vagy azt kellene feltenni, hogy mindazon nemzetségeknek, amelyeknek voltak Istvántól nyert birtokaik, sikerült későbbi szerzeményeiket az istváni adományokéval azonos jogi természetűvé tenni és így összes földjeiket azonos, „nemzetségi” joron birtokolták. Ez a hipotézis azonban ellenkezik a vizsgált törvény betűjével és szellemével egyaránt.

Teljes joggal mondta ki *Kumorovitz Bernát*: „A Rado-, Atha-, Péter- és Guden-féle oklevelekből... arra is következtethetünk, hogy már korán jelentkezhetett örökösödési jogunkban a »nemzetségi« jogigény mellett a hűbérjogi kettős megkötöttség: az ősiség (aviticitas) a férfitörökös első fokáig, ezen túl pedig a kincstár háramlás- és új adományjoga (fiscalitas), s végül mind a kettő Kálmán törvényében is helyet kapott”²⁶

E megállapítás igazát szépen bizonyítja Ottó somogyi ispán zselicszentjakabi monostort alapító 1061. évi oklevele.²⁷ Ottó „korának szokásai és gyakorlata szerint 1061-ben »saját-monostort« alapított; egyenesági örökösök hiányában — halála esetére — kolostora domi-

többi nemzetség jövevény eredetű vagy foglyoktól ered ... (SRH I. 146.) A 108-as számot megközelítő eredményre jutunk, ha a ma ismert 180 nemzetségből a jövevényeket és az egyfalus, látszólag várjobbágyi eredetű nemzetségeket levonjuk. A 108-as szám tehát nem ősi hagyományon alapul, hanem a Kálmán törvénye alapján nemzetségi joggal birtokló nemek számon tartásán. Hogy ilyenféle listák készültek, azt bizonyítja a krónikában közölt jövevény (advena) nemzetségek listája, melyet a krónikairó azzal fejez be, hogy »más jövevény nemzetségek is vannak, amelyeknek nevei noha nekem fel vannak jegyezve, e munkához nem csatoltam« (SRH I. 304.; ua. rövidebben kifejezve Kézainál uo. 192.). Az ilyen listák készítésének oka pedig nyilván az volt, hogy olyanok is próbálták birtokaikat nemzetségi joron biztosítani, akiket az nem illetett, olyanok is »de genere« származtatták magukat, akik nem István-kori nemzetségből származtak.” (Tanulmányok, 14—15.)

²⁵ „Possessio quelibet a sancto Stephano data humane successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii etiam post mortem eius non exhaeredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur.” (ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szt. István, Szt. László és Kálmán korabeli törvények és szinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 186.)

²⁶ A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI—XII. század). Száz 1963. 18. A kérdés korábbi irodalmát részletesen l.: uo. 17.113. j.

²⁷ „Igitur monasterium deo sanctoque Iacobo construxi et quecunque de facultatibus habui vel a dominis meis invenire potui, totum illuc pro remedio anime mee, regia omniumque maiorum regni huius probatione et testimonio contuli hac ratione, ut ... quamdiu vixero, egomet cum abbate meo monasterium regam et provideam, postquam vero obiero, nullus episcoporum vel comitum vel cognatorum aut nepotum meorum ullam potestatem habeat super illud, sed domini regis providentia et ordinatione disponatur.” KUMOROVITZ L. BERNÁT: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből („Pest” legkorábbi említése). Tanulmányok Budapest múltjából. Bp. 1964. 66.

niumát vagy esetleg jogos öröklésének távoli rokonai közül való kijelölését a királyra bízta s a rokonok, valamint a világi és egyházi hatalmasok (ispánok, püspökök) esetleges igényeivel és támadásaival szemben már előre eltiltással élt.²⁸ Eljárása tehát a „cognati et nepotes” ellen is irányult. E „cognati et nepotes” más alapon nem támaszthattak igényeket, mint a „nemzetségi” öröklési rend alapján, amelyet Györffy Kálmán törvényéből vezet le. Mivel Ottó oklevele a XI. század 60-as éveiben keletkezett, ez komoly érv a „nemzetségi” öröklési rend akkori megéléte mellett és Kálmán-kori eredete ellen.²⁹ Van tehát alapunk arra, hogy Kálmán törvénye előtt is létező „nemzetségi” birtokjogról beszéljünk.

Egy konkrét esetben Györffy is elismerte, hogy a nemzetségből való származás lehetett jogcím a XI–XII. században is: az uralkodóház esetében és László herceg Vid ispán holtteste felett mondott, *de genere*-t emlegető szavainak³⁰ a Kálmán-kori krónikából való eredeztetését sem kifogásolta.³¹ Györffy szerint az István neméből való leszármazás *jogcím* volt a belőle származó uralkodóknak a királyságra.³² Uralkodásra való jogcím azonban ez a leszármazás csak akkor lehetett, ha a leszármazás az uralkodóházhoz nem tartozók körében is általánosan elismert alap volt különböző jogok biztosításához és élvezetéhez. Ha nem így lett volna, az Árpádok is más jogcímet kerestek volna a királysághoz. Ezért merőben önkényes feltevés az, hogy az uralkodó nemzetségre alkalmazott *de genere* kifejezésnek „történetileg semmi köze nincs a nemesi nemzetségek jelölésére használt *de genere* kifejezéshez.”³³

Györffy a vármegyék eredetéről azt a hipotézist állította fel, hogy a X. századi nemzetségi szállásterületek kétharmadát az uralkodó az államszervezés során kisajátította, egyharmadát pedig általában meghagyta nemzetségi birtoknak, ha a nemzetség(fő) nem állt ellen a kisajátításnak.³⁴

Ez a konstrukció logikailag is megkívánja azt az előfeltevést, hogy a XI. században is számontartották jogbiztosítás céljából a közös őstől való leszármazást, a „nemzetséghez” tartozást. Hiszen enélkül honnét tudták volna, kinek is van joga részesedni a nemzetség kezén levő, vagy meghagyott területekből? Ha a „nemzetségi” birtokjog Kálmán törvényén alapult, milyen rend szerint birtokolták és örökölték a „nemzetség” tagjai a kezükön levő „nemzetségi” birtokokat Kálmánig? Ha egyáltalán kellett jogi alap a „nemzetséghez” tartozás nyilvántartására és ennek „*de genere*”-vel való kifejezésére, akkor ez az alap régebbi volt Kálmán törvényénél.

Ezek szerint erősen aggályos és Györffy más feltevéseinek logikájával is ellentétes az a tétel, hogy a „nemzetségi” birtoklás rendjéhez és a „nemzetségi” leszármazás számontartásához Kálmán törvénye teremtett jogi alapot. Ezért nem találok jó érvnek arra sem, hogy e törvény kibocsátása előtt korszerűtlen, anakronisztikus dolog latinságunkban a *de genere* használata.

Hasonlóképpen ellentmondásos és nem magyarázza meg a XIII. század elején a *de genere* származtatás feltűnését az oklevelekben Györffy érvelésének másik része sem. Eszerint ti. az Imre és András idején a roppant méretű királyi adományozások következtében nagyra nőtt

²⁸ I. m. 76.

²⁹ A „nemzetség” öröklésének bizonyos esetéről (ebben az értelemben) Szt. István törvénye is intézkedik: „Si autem vidua sine prole remanserit et se innuptam in sua viduitate permanere promiserit, volumus, ut potestatem habeat omnium bonorum suorum et quidquid velit inde facere, faciat. Post obitum autem eius eadem bona ad suos redeant parentes mariti, si parentes habet; sin autem rex sit heres.” ZÁVODSZKY i. m. 149. — A *parentes*-nek ehelyt a *cognati*-val való azonos jelentésére l. Murarik Antal: Az ősiség alapintézményeinek eredete, Bp. 1938. 68–69.

³⁰ „... *de genere* ducum non fuisti, cur ducatum volebas...” (SRH I. 392.)

³¹ Magyarázat, 28.

³² „A Vazul-ág jogalapja a koronához a Szent István neméből való leszármazás volt.” (Uo.)

³³ Uo.

³⁴ Tanulmányok, 20–21. stb.

új nagybirtokosság elleni védekezés szüksége kényszerítette a régi birtokosokat birtokállományuknak a nemzetségi birtoklás jogcímével való védelmére. Csakhogy bírálóm már elemzett fejtegetése szerint „nemzetségi jogon” azokat a birtokokat birtokolták, amelyeket Szent István hagyott meg a korábbi tulajdonos kezén vagy adományozott neki. Ebből az következik, hogy a *de genere* leszármazás hangoztatásával a birtokosok csak István-kori adományból származó birtokaikat, azaz birtokállományuknak mindössze egy részét védhették, egyéb birtokaikat pedig nem, mert ezeket nem „nemzetségi” jogon, nem István adományából birtokolták. Emellett a *de genere* használatának csak akkor tulajdoníthatnánk az új nagybirtokosság elleni jogvédelem célját, ha bebizonyosodnék, hogy Imre és II. András megadományozottai csupa olyan emberek lettek volna, akik közül senki sem tartozott István királytól adományt nyert nemzetséghez. Ha ez nem bizonyosodik be, hanem az derül ki, hogy *de genere* eredő emberek is részesültek Imre és II. András adományaiban, — amint számos megadományozottjukról tényleg kimutatható nemzetséghez tartozásuk, sőt ismeretes 1221-ből és 1234-ből olyan királyi adománylevél is, amely maga árulja el a donációban részesülőeknek a *Gaku*, illetve az *Aba* nemből való származását,³⁵ ez esetben a feltevés logikai ellentmondásossága nyilvánvaló, mert akkor ezek a *de genere* származó adománybirtokosok önmaguk elleni védelmül emlegették nemzetségüket.

Ami a nemesi nemzetségek XIII. század eleji, Györffy által feltett nyilvántartását illeti, ez nem következik a krónikaszöveg előadásából. Kézai mester krónikája kimondja, hogy 108 szkitiai eredetű, tiszta magyar nemzetség van, a többi nemzetség vagy jövevényektől vagy hadifoglyoktól ered.³⁶ A bővebb krónikaszöveg néhány példán is bemutatja, kiket ért Szkitiából jött nemeken: az Ákosokat, Borokat, Abákat és a hozzájuk hasonlókat.³⁷ A jövevényektől származó nemzetségekről áttekintést is közöl mind Kézai,³⁸ mind pedig a bővebb szöveg.³⁹

Györffy a 108 nemzetségre vonatkozó krónikaadat ősi hagyományértékét — jogosan — elveti. A 108 -as számot a „Kálmán törvénye alapján nemzetségi joggal birtokló nemek számontartására” vezeti vissza. A krónikától független nemzetségi lajstromok létezését a krónikaírónak azzal a megjegyzésével kívánja bizonyítani, amelyet a jövevény nemzetségek felsorolása után olvashatunk: „quorum [advenarum] quidem nomina licet michi nota essent, tamen huic operi non apponam.”⁴⁰ E feltett nemzetségi listák megírását egy ugyancsak feltett visszaélés elleni védekezéssel magyarázza, úgy, hogy voltak, akik jogosulatlanul eredeztették magukat *de genere* és jogtalanul próbálták birtokaikat nemzetségi jogon biztosítani, István-kori nemzetségből való származás nélkül.

³⁵ II. András 1221. évi adománylevelében a megadományozottak: „fideles nostri ser-vientes *de genere Gaku*” [HANS WAGNER: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg, Graz—Köln I. (röv. Urkb). 80.], egy 1234. évi adománylevele szerint az adományt nyerő: „Demetrius . . . dapifer charissimi filii nostri regis Colomanni *de genere Aba*” (SZENTPÉTERY: Reg. Arp. 529. sz., WENZEL G.: Árpádkori Új Okmánytár VI. k. 545.) Ugyanide tartozik az az 1226. évi adat, amely szerint az esztergomi káptalan II. András parancsára és a fél kérelmére egy korábbi királyi adománylevél alapján tanúsítja, hogy a király Gimes földet és tartozékait „Iwanca quondam filio Iwanch comitis *de genere Hunt paznan*” adta. (SZENTPÉTERY: Reg. Arp. 428. sz., G. FEJÉR: Cod. Dipl. Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis, III/2 k. 93.) Néhány példa Imre és II. András megállapíthatóan *de genere* származó egyéneknek adott donatio-ira: 1199. év (SZENTPÉTERY: Reg. Arp. 182. sz.) — 1201. (uo. 195. sz.) — 1206. (uo. 222. sz.) — 1208. (uo. 234 és 235. sz.) — 1209. (uo. 240. és 242. sz.) — 1210. (uo. 255. sz.) — 1212. (uo. 270. sz.) — 1214. (uo. 290. sz.) — 1216—1217. (uo. 358. sz.) — 1222. (uo. 377. és 382. sz.) — 1228 előtt (uo. 439/a. sz.) — 1228. (uo. 441. sz.) stb.

³⁶ SRH I. 146.

³⁷ SRH I. 292—293.

³⁸ Uo. 188—192.

³⁹ Uo. 295—303.

⁴⁰ Uo. 304.

Azonban a szöveg, amelyből Györffy a nemesi nemzetségek XIII. század eleji számon tartására következtet, az V. István-kori szerzőnek tulajdonított krónikából és Kézai IV. László-kori művéből való, tehát a század utolsó harmadából és így ebből a gyanított számon tartásnak és lajstromoknak legfeljebb csak a század második felében való megléte mellett lehetne érvelni. Másrészt Györffy szerint a 108 nemzetség említése a Kálmán törvénye alapján „nemzetségi” jogon birtokló nemek számon tartásán alapulna, amely nemeknek István-kori birtokszerző ősük volt. István-kori birtokszerző ősől azonban advena-genusok is eredtek, pl. a Hont-Pázmánok, és ezek — állítólag Kálmán törvénye alapján — szintén birtokoltak „nemzetségi” jogon. A krónika ezzel szemben — félreértést nem engedve — a 108-as számot kizárólag a szittya eredetű nemekre vonatkoztatja, az advena-nemzetségeket — köztük az István-kori ősől eredeztetetteket is — az előbbiektől szigorúan elkülönítve tárgyalja és közöttük nem birtoklási jogcím, hanem ősük etnikai hovatartozása alapján tesz különbséget. Ezért a vizsgált krónikaszüvegekből jogbiztosító céllal irt nemzetségi nyilvántartások létre a XIII. századnak sem az első, sem a második felében nem következtethetünk. A Györffy által közvetlen bizonyítékként idézett mondat csak annyit tartalmaz, hogy az író nem jegyzi fel bizonyos advenák nevét, bár ismeri őket. Itt krónikán kívüli írott lajstromról nincs szó. Ha esetleg volt ilyesmi, létezését más érveléssel lehet csak igazolni.

Mindezt megfontolva, nem oszthatom azt a vélekedést, hogy a *de genere* származtatásnak „történeti szükségszerűsége” csak a XIII. század elejétől van és e származtatás általánoságban korhatározó értékű.

A XI–XII. században a nemzetségi kapcsolatok elevenen éltek, kinek-kinek a nemhez tartozása köztudott lehetett, a genus tagjai okleveles rögzítés nélkül is jól ismerhették egymást, számon tarthatták atyafiságukat. Amikor a genusok a XIII. században az oklevelekben gyakrabban kezdenek feltűnni, ez már a nemzetségek számos, egymástól elkülönült és széttelepült ágra tagolódásával, bomlásával függhetett össze.

Ezen kívül más körülményt is figyelembe kell vennünk, ha magyarázatot keresünk arra, miért nem akadunk sokáig okleveleinkben a *de genere* jelölés kitételére.

A problémát más megvilágításban látjuk, ha megfontoljuk, hogy Magyarországon — eddigi ismereteink szerint — az első világi oklevélnyerő (destinarius) részére kiállított oklevél 1162-ből, III. István királytól maradt fenn, és eddig az időpontig csak egyházak részére kiállított adománylevelek és végrendeletek ismeretesek. (A kizárólagosan világi jellegű *cartula sigillata* és más átmeneti, feltehető notitia-szerű dokumentumoktól itt elvonatkoztatunk.) A csak világiakat érintő jogügyleteknek írásbeli lecsapódásuk egyáltalán nem vagy alig volt.⁴¹ A fejlődés még hosszú utat tett meg 1162-től odáig, hogy az oklevél a világi birtokos osztály általánosan használt jogbiztosító eszköze lett. Ezért éppen nem volna csodálatos, ha a XII. sz. végéig világi ügyekben eléggé ritka oklevelek a genusokat nem emlegetnék.⁴² Ebből a körülményből a nemzetségeknek egy más természetű forráscsoportban: a krónikában való korábbi felbukkanása ellen nem lehet jogos érvet kovácsolni, hanem e megfontolások szerint a *de genere* jelölés XI–XII. századi alkalmazásának kizáró, elvi akadálya nincs.

Györffy az uralkodóházhoz tartozás *de genere*-vel való korai jelölésének általam említett példái közül kifogásolta annak a krónikahelynek a XI. századi gestából való eredeztetését,

⁴¹ L. KUMOROVITZ magyarázatát: Száz 1963. 20.

⁴² 1183-ban III. Béla egyik oklevelében (SZENTPÉTERY: Reg. Arp. 138. sz., Hazai Okmánytár I. k. 1.) már találkozunk *de genere Zalok* és *de genere Chaak* származtatással. GYÖRFFY szerint ez az oklevél „egyébként hitelesnek tekinthető”, de a két *de genere*-t az oklevél 1326. évi átírásakor a szövegbe történt betoldásnak tartja. (Tanulmányok, 10. l. 49. jegyzet.)

Ha azonban az oklevél egyébként tényleg hiteles és a *de genere* kitétel interpoláltságára GYÖRFFY elméletén kívül más diplomatikai vagy egyéb érv nincs, akkor ez a *de genere* XII. századi okleveles előfordulása. (A szöveg bizonyos zavarosságára SZENTPÉTERY is utal, de ezt nem az átírásnak tulajdonítja, és az oklevelet sem gyanúsít, sem hamisnak nem minősíti.)

amely szerint András, Béla és Levente „de genere Sancti Stephani regis progeniti erant”⁴³ és amelyet a nagyobb Gellért-legenda is ilyen fogalmazásban tartalmaz.⁴⁴ Ellenvetését István „szent” jelzőjére alapítja és szerinte „ezen az sem enyhít, hogy ez a mondat a »szent« szóval együtt bekerült a nagyobbik Gellért-legendába, amelynek vége a csodatételeket *ad tempora beati Ladislai regis* vezeti el, akit 1192-ben avattak szentté, majd 1381 évszámmal fejeződik be a kézirat.”⁴⁵

Valóban közismert dolog, hogy a Gellért-legenda kézírata 1381. évszámmal fejeződik be és a legendával foglalkozó, sok évtizedes kutatás a *ránk maradt* szövegnek több rétegét ismerte fel. A korábbi szövegezéshez csapódott, késői jellegű, külsődleges motívumok azonban nem éntik és nem dönthetik el azt a sarkalatos kérdést, amelynek része az idézett „szent István király nemzetsége” mondat problémája: a Gellért-legenda és a krónika terjedelmes közös szövegeinek eredetét és kölcsönzését. Ebből a szempontból azt tartom alapkérdésnek, milyen korú krónikaszövegből kerültek át a közös részek a legendába. Erre a válasz nyitját András, Béla és Levente hercegnek a krónikában és a legendában olvasható eltérő genealógiája adhatja. A krónika *ránkmaradt* XIII. századi szerkesztésű előadása, valamint Anonymus⁴⁶ köztudomás szerint Szár Lászlót mondja atyjuknak és a krónikás cáfolja az eredeti nemzedékrendet, Vazultól való eredeztetésüket. Ebből nyilván következik, hogy a Vazul-genealógia XII. századinál nem későbbi gestaszerkesztésből ered. Mivel a Gellért-legenda tétovázás nélkül Vazult vallja a három herceg atyjának, ez arra mutat, hogy a legendáíró, tekintet nélkül a fennmaradt kézirat külsődleges, késői jegyeire, olyan krónikapéldányt használt, amelyet eredetében nehéz volna XII. századinál későbbinek tartani. Ennek a legkésőbb XII. századi krónikaszövegnek lehetett része a vitatott mondat is.

Ez elől a következtetés elől csak úgy lehetne kitérni, ha feltennénk, hogy a legendát többször is interpolálták a krónikából: úgy ti., hogy az első interpolálásnál a felhasznált krónikaszöveg még nem tartalmazta a hercegeket „de genere Sancti Stephani regis” származtató mondatot; ezt csak később toldották a krónikába, és miután ez már a gestában foglaltatott, e bővített szöveg alapján újból interpolálták a Gellért-legendát s e második bővítés alkalmával vették át a krónikából a legendába a „de genere Sancti Stephani” passzust. Ez azonban szükségtelen, bonyolult és erőltetett hipotézis. Ebben az esetben a krónikában utólagos beszúrásnak kellene minősíteni azt a két kifejezést is, amely néhány sorral a vitatott mondat után következik: a három herceget „regium semen”-nek író helyet és azt is, hogy a Péter ellen szövetséget urak át akarták adni az országot „generi Sancti Stephani regis.” Ha a „szent” attributumnak mindenképpen korhatározó értéket akarnánk tulajdonítani, akkor is tanácsosabb ezt a bonyolult feltevést mellőzni, és a későbbi betoldás gyanúját a „szent” jelzőre korlátozni.⁴⁷

⁴³ SRH. I. 336.

⁴⁴ SRH II. 501.

⁴⁵ Magyarázat, 28.

⁴⁶ SRH I. 55. A Gellért-legendákról l.: IFJ. HORVÁTH JÁNOS; MTA I. OK 1958. 21–82.

⁴⁷ A *sanctus* jelző korhatározó értéke, akár alapfokban, akár fokozásban olvasható, szerfelett problematikus, amint ez a szakirodalomban jól ismert. Néhány idevonható hazai példa: A veszprémi püspökség Szent Istvánnak tulajdonított alapítólevele így ír a korabeli egyházmegyeről és püspökéről: „Wesprimiensis ecclesia, quam Stephanus *sanctissimus* regit episcopus” (Tört. Sz. 1960, 535.) — Vekenega apátnő 1105-ben „Colomagnus *sanctissimus* rex”-nek nevezi az akkor uralkodott magyar királyt. (T. SMÍČKLAŠ: Cod. Dipl. regni Croatiae Dalmatiae et Slavoniae, Zagrabiae 1904. II. 15.) — 1234-ben Bertalan pécsi püspök írja: „devotio et dilectio, quam habemus erga *sanctos patres* et dominos, abbatem et conventum Cluniacensem.” (G. FEJÉR: i. m. III/2. k. 417.) — Egy XIII. századi himnusz Géza fejedelmet, akit szintén nem kanonizáltak, minősíti „*sanctus dux*”-nak (SÍK SÁNDOR: Himnuszok könyve, Bp. é. n. 490.).

Ahogy ezek szerint a *sanctus* kitételének korjellemző értéke igen viszonylagos, ugyanezt mondhatjuk e jelző elhagyásáról is: 1200-ban Imre király az akkor már nyolc éve szentté avatott Lászlót egyszerűen „gloriosissimus progenitor noster rex Ladizlaus”-nak nevezi (SMÍČKLAŠ, i. m. 354.)

A korai krónikákból a birtokos nemzetségek *de genere*-vel való jelölésének egyik példájaként felhoztam az 1074. évi események ismertetése során előforduló *Opus filius Martini de genere Vecellini* nevet.⁴⁸ Györffy ezt hangtörténeti megfontolásra hivatkozva, XIII. századi betoldásnak mondja.⁴⁹

Györffy, amint látszik azonosítja a *Vencelin* nevet a XI. századi alapítólevélben is olvasható *Wensellew* névvel, a *Vecelint* pedig a *Vencelin* denazalizált fejleményének veszi. Elfogadva egyelőre a *Vecelinn*ek a *Vencelin*ből való származtatását, vizsgáljuk meg, mire következethetünk belőle, ha helyesnek tartjuk.

A *Vencsellő* név *Knieza István* korábbi megállapításai szerint a szláv *Vetjeslav (lat.: *Venceslaus*) származéka.⁵⁰ A szláv név változataival együtt elég gyakran előfordul a középkori magyar személy- és helységnévanyagban. *Knieza* maga XIII–XIV. századi okleveleinkből

---

A *sanctus* (~ *sanctissimus*) kitételéből vagy elhagyásából a szövegek korára nézve önmagában messze menő következtetést nem vonhatunk. Természetesen ugyanez áll a *beatus*-ra is. — Az 1055. évi tihanyi alapítólevélben szereplő „beatissimus presul Nicolaus”-ról (O-magyar olvasókönyv, Pécs, 1929. 25.) lásd *PAIS* DEZSŐ fejtegetését: *MNy* 51 (1955) 12.

⁴⁸ SRH I. 385.

⁴⁹ „Itt a ... *de genere Vecellini* a XIII. századi krónikairól betoldása, ... XIII. századi névalakban.

Vecelinus-ról a Koppány leverését tárgyaló archaikus krónikarészben olvashatunk *Vecilinum hospitem Alamanum genere* alakban (SRH I. 313.), majd származását a Kálmán korában élt Mártonig levezetve *Vencellinus* alakban (SRH I. 314.) A korai *Ven*-kezdetű névalakot őriz magyar nyelvű formában *Vencsellő* helynevünk, mely már a szászdi alapítólevélben (1067 körül) *Wensellew* alakban szerepel. (WENZEL G.: Árpád-kori új okmánytár. Pest 1860—, I. k. 25.)

Az *Opus filius Martini* után ide írt *de genere Vecellini* származtatás nem egyéb, mint a fenti Mártonig vezetett genealógia továbbfűzése, és hogy ki volt a szerzője, elárulja a *Vecellinus* név. Ez ugyanis a krónikában csak az *advena*-névsorban — Ákos mester szerzeményében — jön elő nazális nélküli *Wecellinus* alakban (SRH I. 189, 296.). Oklevélben a név 1257-ben ugyancsak *Wechelinus* alakban jelentkezik (WENZEL, i. m. XI. k. 438.) Nyelvileg ugyanazzal a kettősséggel állunk itt szemben, mint a Szvatopluk név kettős előfordulása esetében: a régi gestából eredő krónikarészletekben nazális *Sentepolug* ~ *Sentapolug* alakot találunk (SRH I. 391, 418.), míg a XIII. századi krónikaszerkesztésben nazális nélküli *Zuatapolug* névalakot (SRH I. 165, 288—290.). Ha a *de genere Vecellini* a Kálmán-kori gestából származna, ugyanúgy *Vecilinus*-féle névalakot találnánk benne, mint az onnan származó részekben.” (Magyarázat, 28—29.)

⁵⁰ Magyarország népei a XI. században, Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulóján, (szerk.: SERÉDI JUSZTINIÁN) Bp. 1938. II. k. 373. 1. jegyzet; Az ecsedi láp környékének szláv eredetű helynevei, Debrecen, 1943. 31. — *KNIEZA* a *Vencsellő* helynévnek ezt az etimológiáját, amelyet MOÓR ELEMÉR és J. STANISLAV is állított, utóbb módosította és új magyarazatot keresett: „Eben wegen dieser Schwierigkeiten ist es zu erwägen, ob unser Name [Vencsellő] doch nicht mit dem Namen des alemannischen Ritters zusammenhängt, der Führer des Heeres von Stephan dem Heiligen gegen den aufständischen heidnischen Koppán, dessen Name in den ungarischen Chroniken als *Wecelinus*, *Vecellinus*, *Vencellinus*, *Ucelinus* genannt wird. Der Zusammenhang gewinnt dadurch an Wahrscheinlichkeit daß die Ortschaft Vencsellő ein Gut des altungarischen Geschlechtes Gut-Keled war, das seine Abstammung von diesem alemannischen Ritter herleitete. Die Frage müßte aber von Germanisten geprüft werden.” [Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn, *Studia Slavica* ASH 9. (1963) 39—40.]

A *Vencsellő* és a német vezér neve közti összefüggés valószínűségét éppen erre nem lehet alapítani. *KNIEZA* ugyanis a Gut-Keled *Vecelintől* való származását *KARÁCSONYIRA* hivatkozva állítja, *KARÁCSONYI* pedig egy 1326. évi, *FELJÉR*nél publikált (Cod. Dipl. VII/5. k. 160.) oklevél alapján írja: „A nemzetség egyik ágának 1326-i folyamodása és az ennek alapján kiállított királyi adománylevél szerint a somogy megyei Koppányt leverő Weissenburgi Venczelin lett volna a Gut-Keled nem őse s még ő kapta volna Szent Istvántól Rakamaz, Nyir-Bátor, Pócs, Ábrány és Nyíregyháza nevű falvakat.” (A 8. jegyzetben i. m. II. k. 19.)

Az oklevél eredetijében azonban a *Vecelinre* mint a Gut-Keledek őseire való utalás — *GYÖRFFY* megállapítása szerint — nem szerepel. (Tanulmányok; 94. l. 145. j.)

Venceslaus, Vinzlou, Wenche,⁵¹ a Váradi Regestrumból Vingizlou és Vingyozlou változatokat idéz.⁵² Melich János a Zala megyei Szent Vinczló község nevét említi a Venceslaus származékként.⁵³

Ezek az adatok a *Vetjeslav név eredeti, ősi formájának változatai. A név szláv eredetijéből a benne megvolt nazális a XI. században eltűnt, a név — *ę* nélküli, denazalizált változatai a különböző szláv nyelvekben máig élnek. Más mutatkak azonban az előbbi adatok magyarországi viszonylatban: ezek szerint az eredeti, orrhangú változat gyökeret vert és meghonosodott XIII—XIV. századi névanyagunkban, és aránylag késői hazai forrásaink tanúsítják a név orrhangú eredetijének használatát olyan korban is, amikor szláv nyelvterületeken az originális alak általában már századok óta nem volt használatos. A nazálisos, eredeti forma tehát a középkori magyar névanyagban konzerválódott, a név használata magyar viszonylatban nem korlátozódott a XI. századra, (példákat l.: feljebb) alkalmazásának ezért abszolút korhatarozó értéket nem tulajdoníthatunk sem általánosságban, sem a krónikabeli *Vecelin* — *Vencelin* névalakok prioritásának eldöntésében.

Következtetésünket más szempontból is támogathatjuk, ti. ha megfigyeljük a *Vetjeslav denazalizált, —*ę* nélküli (a szláv fejlődés szempontjából későbbi) változatainak jelentkezését kútfőinkben.

Melich János Vác helységnevünket a *Vetjeslav (*Venceslaus*)-ból származó szlovák és cseh denazalizált *Václav* személynév *Vác* ~ *Vac* változataival azonosítja.⁵⁴ A Vác helységnev melléknévi alakban (*Vaciensis*) előfordul a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító levelében,⁵⁵ valamint a zabori apátság 1111. és 1113. évi okleveleiben (episcopus *Vvacensis* és *Vaciensis*),⁵⁶ az Annales Yburgenses pedig 1074. évi eseménnyel kapcsolatban említi *Wazunburg* formában.⁵⁷ Melich névmagyarozatát *Kniezsa* is elfogadta.⁵⁸ *Kniezsa* (Vág)*Vecse* oklevélben 1113-ban előforduló *Vveza* alakját vizsgálva, ezt a magyarozatot adta: „A *Vecse* név vagy egy *Ve-* kezdetű személynév -cs képzős alakja ... vagy a magyarban is meghonosult *Vetjeslav* ... név rövid alakja.”⁵⁹

E két kiváló szlavista nyelvész felismerte tehát a *Vetjeslav-nak denazalizált (a szláv nyelvtörténet szempontjából későbbi fejleményt képviselő) változatait XI—XII. századi névanyagunkban. Így azt kell mondanunk, hogy a *Vecelin* névalak akkor sem minősíthető XIII. századi fejleménynek, és a XI—XII. századtól idegen, anakronisztikus formának, ha valóban a Györffy által a *Vencsellő*-vel egyeztetett *Vencelin* név denazalizált változata. A *Vetjeslav-nak különböző, az eredeti orrhangot megőrző és orrhang nélküli változatai egymás mellett élnek a hazai XI—XII. századi névanyagban, ezért a név egy-egy orrhangú vagy denazalizált származékának megjelenéséből nyelvtörténeti alapon kronológiai következtetést vonni nem lehet. Megállapításunkat kifogástalanul igazolja az a következő adatsor, amelynek oklevelei a Bars megyei Füß falu birtokosainak nevét is fenntartották.

Ezért a *Vencsellő* és a német vezér neve közti esetleges összefüggést ezen az alapon nem lehet valószínűsíteni.

⁵¹ A három névváltozat adatait l. az előző jegyzetben az első két idézett helyen.

⁵² Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig, (Nyelvészeti Tanulmányok II.) Bp. 1952. 34.

⁵³ Szláv jövevényszavaink, Bp. 1905. I. 2. rész (A magyar nyelv keresztény terminológiája) 78—79.

⁵⁴ Vác, Magyar Nyelvőr 1912. 96—103.

⁵⁵ KNAUZ NÁNDOR: A Garan-melletti szentbenedeki apátság, I. Bp. 1890. 29., SZENTPÉTERY: Reg. Arp. 20. sz.

⁵⁶ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: Kálmán király oklevelei, Bp. 1892. 44. és 62.

⁵⁷ A. F. GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae ... Bp. 1937. I. k. 508. sz.

⁵⁸ A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Magyar Néprajz, 1947—1949. Debrecen, 30.

⁵⁹ Uo. 8—9. — A *Vveza* alakot l. FEJÉRPATAKY I. m. 56.

Ezek az adatok 1231-ben *Wechlov*, 1237-ben *Wichlov*, 1255-ben *Wychlov*, 1295-ben *Winclö*, 1321-ben *Wynchlou* formában jegyezték fel⁶⁰ a *Vetjeslav-ból eredő név változatait. Itt biztosan datált oklevelek adatairól van szó, és az oklevelek időrendje éppen a fordítottja annak a kronológiának, mint amelyre a feljegyzett név alakjainak szláv hangtörténeti elemzéséből következtethetnénk úgy, ahogyan Györffy is teszi a *Vencelin* — *Vecelin* nevekkal. A pusztán névelemzésre támaszkodó időrend szerint ugyanis az orrhangú *Winclö* (*Wynchlo*) alaknak kellene a korábbi, a denazalizált *Wichlov* formának pedig a későbbi lejegyzésének lennie.

Mindezt megfontolva azt gondolom, hogy a *Vecelin* — *Vencelin* nevek krónikabeli elsőbbségének kérdése a szláv hangtörténet tanulságai alapján nem dönthető el. Az orrhangú, eredeti névalaknak XIII–XIV. századi forrásainkban való aránylag gyakori előfordulása nagyon is reálisra teszi azt a bírálóm által tekintetbe nem vett lehetőséget, hogy éppen a *Ven*-kezdetű névalak a későbbi változtatás az eredeti szövegen, és a nazális jelenléte nem biztosítja a *Vencelin* (*Vencilin*) variáns feljegyzésének a régisége mellett.

Ez a körülmény problémánk szempontjából azt jelenti, hogy a *de genere Vecellini* fordulatot semmiképpen sem lehet a névalak alapján késői, XIII. századi interpolációnak minősíteni. Ezt a következtetést a *Vencelin* (*Vencilin*) és *Vecelin* nevek eredetének és elterjedésének vizsgálata is megerősíti.

István király vitatott nevű vezére a reá vonatkozó krónikahelyek szerint⁶¹ bajor eredetű, német ember volt, ezért van alapunk arra, hogy az őt jelölő nevezeteket német eredetű, vagy német nyelvetterületen használatos nevekkal vessük össze.

E. Förstemann nagy névgyűjteménye a *Wenzil* nevet, amelynek becéző formája lehet a krónikában olvasható *Vencilin*, a *Vand*-névtörzsbe sorolja, előfordulására 867-ből hoz okleveles adatot⁶² s a későbbi *Wenzel* családnévet erre a *Wenzil*-re vezeti vissza.

J. K. Brechenmacher családnévmagyarázó műve a következő idevonható útmutatásokat adja: „*Wenz*, -*tz* 1) ober- und mitteld. Koseform < VN Wernher; 2) Im nord- und ostd. Wenzel-Gebiet auch Kurzform von Wenzeslaus.” „*Wenz(e)l*, -*tz*, -1) < dem slaw. Mannesnamen Wenzislaw ... 2) Die oberd. Wenzel sind, soweit, überhaupt alt, kosende Erweiterung von Wenz, zB. 1278. zu Öttingen bei Lörrach ein Zinsbauer Wenzlin ... Gelegentlich wechselt Wenzel sogar mit Wetzl (< Wernher) zB. 1319. Wenzel von Goldenberg, Ritter = *Wezül* von Goldenberg ...”⁶³

Förstemann gyűjteményében a *Vecelin* (*Vencilin*)-nek megfelelő nevek közül a következő okleveles előfordulásokat találjuk a *Vaz*-névtörzsből: *Wezelin* változatot a X. századból, 1084-ből és 1085-ből, *Wecelin*-t 1045-ből, *Wezilin*-t pedig a salzturgi Verbrüderungsbuch-ból; emellett a szerző megjegyzi: „*Wicelin*, *Wezelin* etc. öfters für Werinhar.”⁶⁴

Mindezekből kitűnik, hogy István király vezérének a krónikában szereplő mindkét neve teljesen korszerű lehetett a XI. században, köztük korhatározó értékű különbséget nem látunk. Így névtani alapon azt a kérdést sem tehetnénk fel, melyik név jelölte a krónikában eredetileg a német vezért.

Az, amire Györffy a szöveg hagyományozás tekintetében hivatkozik, hogy ti. a *Ven*-kezdetű név csak a Kálmán-kori szerzőtől származó gestarészben, a 64. fejezetben olvasható, ilyen formában nem áll helyt. A Budai Krónika és kódexei ugyanis a *Vencelint* sehol nem tartal-

⁶⁰ Tört. földr. 440.

⁶¹ „Descendit quoque de Bauaria Vecellinus videlicet de Wazunburg (var.: Uarumburg, Wazimburg, Ueyzenburch)” (SRH I. 296.) „Totius autem exercitus sui [Stephanus] principem et ductorem Vencilinum hospitem Alamanum genere prefecit.” (SRH I. 313.) „Postmodum intrat de Wazurbuirc comes Wecelinus” (Kézai, SRH I. 189.)

⁶² Altdeutsches Namenbuch; Erster Band, Personennamen, Bonn, 1900², 1526. hasáb.

⁶³ Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen, Limburg a. d. Lahn, 1960–1963², II. 788–789.

⁶⁴ A 62. jegyzetben i. m. 1550. hasáb

mazzák, a 64. fejezetben is a *Vecelin* (*Vecilin*) változatot hozzák,⁶⁵ a *Vencelin* (*Vencilin*) a 64. fejezetben csak a Képes Krónikában és kézírataiban olvasható. Ez önmagában sem jelentéktelen dolog: a 64. fejezet szövegében hiányzik a kéziratok egyhangú vallomása ahhoz, hogy a *Vencelint* biztonsággal a 64. fejezet eredeti elbeszéléséből származtathassuk.

Az egyhangúságot a 64. fejezetben magában a *Képes Krónikában* sem találhatjuk. A német vezér neve háromszor fordul elő a 64. fejezetben: a Képes Krónika kétszer hozza itt a *Vencelin* alakot, egy ízben pedig a teljesen hibás *Velinus* olvasatot tartalmazza, amely épúgy romolhatott a *Vencelin*ből, mint a *Vecelin*ből. Ezt a mozzanatot sem éppen lehet a *Vencelin* eredetisége melletti argumentumnak értékelni, annak igazolására azonban alkalmas, hogy a *Képes Krónika* másolója a 64. fejezetben a német vezér nevét egyszer *elrontotta*, kétszer pedig *elronthatta*.

Végül a Képes Krónika két kódexe nemcsak a korai eredetű 64. fejezetben írja *Vencelin*-nek a nevet, hanem a XIII. századi krónikástól származó advena-lajstromban is.⁶⁶ Ez a két kézirat ehelyt a *Vecelint* tartalmazó Képes Krónikától is eltér. A késői másoló itt tettenérhető, amint az alapszöveg *Vecelin*jét önkényesen „nazalizálja”. Ha ezt a tényt nem is tekintem feltétlenül iránymutatónak a Képes Krónika 64. fejezetében levő *Vencelin*nek az eredetére, de a 64. fejezetbeli *Vencelin* XIV. századi orrhangúsítását ez tényleges lehetőségként veti fel és a *Ven*-kezdetű névalaknak a korai szövegből való származását legalább kétesnek mutatja. Ezek a megfontolások azt mindenesetre alaptalanná teszik, hogy a *Vencelint* tekintsük a régi gestából származó, *kizárólagosan* eredeti jelölésnek a *Vecelin*-nel szemben.

A kézirati hagyományozás szempontjából is elesik tehát az a körülmény, amelyre *Györffy a de genere Vecellini* kifejezés késői eredetére vonatkozó érvét alapította.

Ezért *nincs* alap arra a feltevésre, hogy a kifejezés a XI–XII. század fordulóján korszerűtlen és lejegyzése *nem* annak az írónak tulajdonítandó, aki *Vecelin* utódainak genealógiáját négy ízen át megörökítette.

Támogatja ennek a krónikahelynek a Kálmán-kori írótól való származtatását a Nándorférfvár 1071. évi ostromát követő események elbeszélésének egy mozzanata, amely csak a Képes Krónika interpolációiban őrződött meg, de jólétesültsége szerzőjének aránylagos közeli korúságára mutat. A vizsgálandó mondat így hangzik: „Cum thesaurum dividerent, rex cum consilio Vyd et Frank episcopi et Radoan filii Bugar et *Ilia*, generis Vyd, in quatuor partes divisit.”⁶⁷ Az *Ilia*-ra vonatkozó szavakat nem könnyű helyesen magyarázni. A fordítók zöme (*Szabó Károly*,⁶⁸ *Erdélyi László*,⁶⁹ és *Geréb László*⁷⁰) valószínűleg abból a feltevésből kiindulva, hogy a *generis* szövegromlás lehet *generi* helyett, *Ilia*-t *Vid vőjének* írja. Ez azonban felesleges, a szöveg mostani alakjában is értelmes. Azt akarja mondani, hogy *Ilia* „Vid genus”-a, „Vid neme”, „Vid nemzetségéből való”. A *generis* Vyd így nyelvtanilag a genitivusban levőnek tekintendő *Ilia* értelmezője. A nemhez tartozásnak ily módon való kifejezése ritka, de nem példa nélküli. Analógiát a Váradi Regestrumban találhatunk rá: 1220-ban szerepel „Eel filius Scema de villa Eel [a kiadó szerint helyesen: *Ecl*] genus *Capatani*.”⁷¹ Ez a hasonlóság az *Ilia*-t említő hely általunk javított fordításának helyessége mellett szól.

⁶⁵ SRH I. 313. u jegyzet és ** alatti jegyzet, 314. g jegyzet.

⁶⁶ Uo. 296. p és r jegyzet.

⁶⁷ Uo. 375. — Az sem lehetetlen, hogy a *generis* Vyd gen. partitivusi minőségben áll *Ilia* neve után [Az értelmezési probléma vizsgálatának szükségét röviden jeleztem: Tört Sz 1966. 6. 1. 32. j.]. Ha a *generis* gen. partitivusnak tekintendő, akkor II. Orbán pápa 1096-ban Kálmánhoz írt levelének ama kifejezésével analóg, amely *generis tui primus*-ként hivatkozik I. Istvánra (Száz 1906. 407.).

⁶⁸ TOLDY F.—SZABÓ, C.: Marci Chronica de gestis Hungarorum. Pest, 1867. LXI.

⁶⁹ Krónikáink magyarul, Szeged, 1943. 187.

⁷⁰ Képes Krónika, Bp. 1964. 128.

⁷¹ KARÁCSONYI JÁNOS—BOROVSKY SAMU: Az időrendbe szedett váradi tüzesvas-próbalajstrom, Bp. 1903. 254. Nr. 271.

Nyelvtörténeti megfontolás alapján gondolja Györffy aránylag késői eredetűnek az 1099. évi események elbeszélésében említett *de genere Almasi*⁷² fordulatot, mert ez szerinte „már a helynevekből képzett családnevekkel állítható egy sorba.”⁷³

A *genus Almasi* nevének azonban más magyarázata is lehetséges, amelynek jogossága nem kisebb a Györffytől adottánál.

Tudjuk, hogy régiségünkben használatosak voltak növényi eredetű személynévek.⁷⁴ Ezek közé tartozik az *Almás* is: 1208-ban emlitenek egy *Almas* nevű vinitort⁷⁵ és T. ispán keltezetlen XIII. századi adománylevelében is előfordul az 1 lóval szolgáló mansiók között bizonyos *Almas cum filio*.⁷⁶ Az 1208-ban szereplő szőlőműves neve eléggé korai adat ahhoz, hogy az *Almas* személynévnek a XII. században való ismertségét is bizonyítsa. Ezért a krónikában 1099-nél olvasható *genus Almasi* jelölést is összefüggésbe lehet hozni a XII. században sem ismeretlen *Almas* személynévvel.

Az *Almas* személynévnek a *genus Almasi*-val való egybevetése ellen egy nehézséget lehet felhozni: a nemzetségnév végső *-i*-jét, de ez nem védhetetlen argumentum. Györffy véleménye arra támaszkodik, hogy ez az *-i* nomen possessi *-i*-je, ami korántsem bizonyos.

A krónika ti. az 1091. évi eseményeknél szereplő *Paganti* folyó nevét olyan szövegi *-i*-vel örököltette meg,⁷⁷ amelynek régiségét a vele *Melich* által egybevetett *Pagandi* személynév is hitelesíti és amely *-i* a folyónév 1369. évi okleveles feljegyzéséből már hiányzik.⁷⁸ Van tehát olyan helye a krónikának, amely a sokszoros másolás, átírás ellenére is őrzött meg később eltűnt, régies szövegi *-i*-t. (Talán idevonható a krónikában az 1061-nél említett *Rasdi*⁷⁹ nevének alakja is?) Ez a körülmény megengedi azt a feltevést, hogy a krónika a *genus Almasi* névalakjában olyan természetű *-i*-t tarthatott fenn, mint a *Paganti* végső *-i*-je.⁸⁰ Ebben az esetben az *-i* éppen a *genus Almasi* nevezet régiségét mutathatja.

Másképp magyar személy- és helynevek latinosítása (nem következetesen mutatózó, de) gyakori jelenség krónikáinkban is, okleveleinkben is. Az okleveles anyagban pl. a *Farkas* latinositott *Farkasius* alakban rendkívül gyakori. Az *Álmos*, *Béla*, *Vác* nevek esetében a krónikában ez szinte kizárólagos jelenség. *Borics* nevét bizonyos helyeken változatlanul hagyja a szöveg, máskor *Borichus*, *Borichius* (sőt egyszer *Boricho*, *-nis*) nominativus-szal és függő eseteivel talál-

⁷² SRH I. 424.

⁷³ Magyarázat, 29.

⁷⁴ PAIS D.: (18. jegyzetben) i. m. 15—16.; KERÉNYI KÁROLY: Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynévek. M. Ny. 1931. 94—106.

⁷⁵ H. WAGNER: Urkb. I. 54.

⁷⁶ Hazai Okmánytár, VI. k. 26.

⁷⁷ SRH I. 413.

⁷⁸ MELICH J.: (11. jegyzetben) i. m. 48, és 193. — Az 1369. évi *Poganch* folyónevet idézi: B. LŐRINCZ ÉVA: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s* ~ *-cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban. (Nyelvtudományi Értekezések, 33. sz.) Bp. 1962, 94. — A bakonybéli apátság összeírásának keltére, ahol a *Pagandi* személynév előfordul (A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története, szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ, VIII. 270), valamint keletkezésének körülményeire I. VÁCZY PÉTER tanulmányát: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége, Levéltári Közlemények 8, 314. és köv. A kérdés korábbi irodalma ugyanitt. A *Pagandi* személynévről I. még D. BARTHA KATALIN: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. (Nyelvtudományi Értekezések, 42. sz.) Bp. 1964. 41.

⁷⁹ SRH I. 338.

⁸⁰ Mivel nem vagyok magyar nyelvész, természetesen nem dönthetem el, vajon itt tővéghangzóval vagy kicsinyítő képző *-i*-vel lehet-e dolgunk. Mindenesetre azon felvetett lehetőség támogatására, hogy az *Almasi* végső *-i*-jében valamilyen régi *-i* végződést is kereshetünk, megemlíteném az aradi prépostság 1177/XV—XVI. sz. fordulójáról származó összeírásában olvasható, *Forcossi* (alanyesetben levő) névalakot [BORSA IVÁN: III. Béla 1177. évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan részére, Levéltári Közlemények, 1962 216.]. Uo. *Forcosu*, *Forcus* és *Fortast* (uo. 215) és *Fortasius* (216) is található. A tővégi *-i* magánhangzó problémáiról I.: D. BARTHA KATALIN 78. jegyzetben id. értekezését.

kozunk. Kálmán király hívének, *Ottmár* ispánnak nevét *Othmarus* alakban hozza a krónika,⁸¹ stb. Ezért nem zárkozhatók el ama magyarázat elől sem, hogy az *Almasi* alak a magyar szemlény latinizált **Almasus ~ *Almasius* változatának genitivusa is lehet, a *genus Almasi* pedig ekként, *Almás nemzetsége*⁸²-t jelenthet.

Az előadottak alapján a *genus Almasi* jelölésnek XII. századi krónikából való eredete lehetséges.

Van emellett más mozzanat is a szövegben, amely közvetve a hely interpoláltsága ellen szólhat. A teljes mondat szerint ugyanis „Kuni vero persequentes comitem Eusem de genere Almasi, virum fortem et alacrem, interfecerunt eum.” A *Cuni ~ Kuni* népnév használata — Györffy György egyik régebbi megállapítása szerint — latinságunkban megelőzte a *Cumani*-ét, ez utóbbi csak a XIII. században terjedt el.⁸³ A XII. században szövegezett krónikaelbeszélések eredeti *Cuni ~ Kuni* alakjait a későbbi folytatók több helyen is *Cumani-ra* változtatták, „korszerűsítették”.⁸⁴ A *genus Almasi* említésénél a népnév csak *Cuni ~ Kuni* alakban fordul elő. Ezért, ha ezen a helyen a *de genere Almasi* későbbi betoldás volna, valószínű, hogy az interpolátor a kunok nevét sem hagyta volna változatlanul. A népnév régies alakja így a mondat egészének interpolátlansága mellett tanúskodhatik.

Ezek alapján talán elmondhatjuk, hogy nemcsak elvi megfontolások nem állják útját a *de genere Taton* XI–XII. századi krónikaszövegből való származtatásának, hanem más *de genere* jelöléseknek a régi gestában való valószínű előfordulása hihetővé teszi ezt a Tátony nemről is.

Ami a *de genere Taton*-nak a Györffy által feltett *de genere Catun*-ból való esetleges torzulását illeti, természetesen nem zárható ki, elvileg nem lehetetlen. Van azonban ellene szóló megfontolás is. Györffy kifejti, hogy a *Catun* „Mandzsuriától Bulgáriáig minden török és török kultúrájú népnél a *kagán* első feleségének címe.”⁸⁵ Ugyancsak ő állította össze 1953-ban azt az adattárat, amely a szó elterjedettségét és jelentésének szélesebb körre való bővülését is dokumentálja. Ez összeállítás szerint a szót a Codex Cumanicus is tartalmazza. Értelmezése: „*chatun, caton, Katun, hatun*, ‘domina’; *mariam qatun*, ‘mater dey’: C: *qatun, xatun*, ‘Frau, besonders von Vornehmen’ (Grönbech, Komansches Wörterbuch, 196.)”⁸⁶ A szó tehát ismert volt a XIV. századi krimi kunokról.

Ugyanez azonban feltehető a XIII. századi magyarországi kunokról is. S ha ők szintén ismerhették, akkor alkalmazhatták V. István király feleségére, a kun Erzsébetre, sőt talán IV. Béla feleségére is. Ez jelentéstani szempontból a szó esetleg bekövetkezett „értékcsökkenése” ellenére is lehetséges, hiszen a XIV. században a *qatun* alkalmas volt Máriának, mint „mater Dei”-nek a jellemzésére. Ha pedig ez lehetséges volt, akkor ismerhette talán a szót az V. István-kori krónikás — Györffy szerint Ákos mester, a királynéi kancellár — is.⁸⁶ Ha valóban Ákos volt a történetíró, annál kevésbé gondolhatjuk ismeretlennek előtte a *qatun*-t, s ha a régi szöveg tartalmazta volna a szót, valószínűtlen, hogy elrontotta volna a *catun*-t Taton-ra, még akkor is, ha a két szó írásképe egymással könnyen összetéveszthető.

A Tátony nemzetség létezését vagy legalábbis egykori létezésének a XIII. századi krónikás számára még ismeretes hírének nem lehet tagadni azon az alapon, hogy csak a gestában fordul elő: az író túlságosan nagy határozottsággal kel a nemzetség igaz nemesi eredetének

⁸¹ Mindezekre l. a SRH I. kötetének indexét.

⁸² A kun és komán népnevek eredetének kérdéséhez. *Antiquitas Hungarica*, 1947.

⁸³ SRH I. 368. g jegyzet, 369. u jegyzet és 460. g jegyzet.

⁸⁴ Magyarázat, 29.

⁸⁵ Magyar Nyelv, 1953 110–111.

⁸⁶ Mindenesetre nem volna rendkívüli, példa nélküli dolog, ha az V. István-kori krónikás a kunok viszonyait behatóan ismerte volna, és ha nyelvük sem lett volna számára teljesen ismeretlen. — Anonymus bizonyos török nyelvi ismeretei mellett *Норвѣтъ* János érvelt [ItK 1966. 20. sk.], Kézai pedig maga hoz fel analógiát a kunok saját korabeli életmódja és a honfoglaló magyarok „foglyainak” életviszonyai között. (SRH I. 192.)

védelmére ahhoz, hogy kétségbevonhassuk tudomását a *genus* létéről. A nemzetség létének tagadását arra is nehéz volt alapítani, hogy a hún történet szerzője históriájában szintén kreált más forrásokban ismeretlen genusokat: Érdet, Szeményt és Tordát. Ha ez a három nemzetség valóban nem létezett, esetük akkor sem állítható párhuzamba a Tatónyokéval. Ez a három genus ti. a hún történetben szerepel, vagyis a mondai, mitikus keretben, amelyet az író belátása szerint formált és közben nem kötötte kezét olvasóinak, a közvéleménynek történeti tudata annyira, mint a magyar história vagy éppen az akkori közelmúlt eseményeinek megörökítésénél. Ezzel szemben a Tatónyok nem az író leleményeként tűnnek fel, hanem egy általa idézett forrásban, amelynek a nemzetségre vonatkozó állítását cáfolja. A nemzetségnek polémikus szövegben való előfordulása és nevezetének a somogyi *Tátöny*⁸⁷ falu nevével való egyezése nehezen vagy alig cáfolható bizonyíték a *genus* egykori létezésére. A nemzetségnév eredetijének *Tatun*-ról *Catun*-ra való esetleges javítása ezért szükségtelen konjektúra.⁸⁸

Йожеф Герич

О НЕКОТОРЫХ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ, СВЯЗАННЫХ С НАШИМИ ЛЕТОПИСЯМИ

Автор подвергает анализу сведение о роде Татонь (*genus* *Tatun*), содержащееся в венгерских летописях, сохранившихся в рукописи XIV века, которые однако могут быть сведены к источникам XI—XII веков. Доказывается, что данные летописи, связанные с родом Татонь, достоверны и не являются изобретением летописцев более позднего периода. В то же время этот факт подтверждает наличие и других названий родов в летописях XI—XII веков. По мнению автора — в отличие от мнения других ученых — наличие выражения *de genere* в текстах рукописей не является характерным для данного периода.

⁸⁷ Tatóny falu nevét MOÓR ELEMÉR a Moson megyei Tétény község nevével egyeztetette és szláv etimónra vezette vissza. (Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. Acta Litterarum et Scientiarum Reg. Univ. Hung. Francisco-Iosephinae, Sectio Phil. Tom. X. 54.) A Tétény etimológiájáról l.: MELICH (11. jegyzetben i. m. 217.) és PAIS (SRH I. 68. I. 3. jegyzet) véleményét is.

MOÓR ELEMÉR megfigyelési kísérletén kívül a szakirodalomban *Tatun* török személynévre is találtam hivatkozást. GYÓNI MÁTYÁS ti. az 1070 körül szerepelt *Tatu* ~ *Tatuš* dristrai besenyő főnök nevének P. MUTAFČIEV által adott magyarázati lehetőségeit (Bulgares et Roumains dans l'Histoire des pays danubiens. Sofia, 1932. 251. sk.) a következőkben foglalta össze: „Sok példa van a törökségben járatos *Tat*-tövű nevek. Megemlíti Mutafčiev a kun *tat*-iz, kellemesség, édesség' szót s a török *Tatu*, *Tatun*, *Tatuš* személynéveket, 'aki izlel' jelentésben. Idézi NÉMETH GYULA e tárgyban hozzá intézett leveléből a kirgiz, csagataj *tati*, és *tatu* 'csikó, erős ló' szavakat, melyek személynévként is elterjedtek a törökségben. Említi a csagataj, kirgiz, szagai *tatu* 'nyugodt, megnyugvó → megegyezés, egyesülés, szövetség, barátság' szót s megemlíti, hogy a krimi keresztény kunok általános *taty* neve 'alávetett idegent' jelent. *Tatu* neve tehát ebből a körből való turáni, besenyő név." (A paristrioni államalakulatok etnikai jellege, Bp. 1942. 30. — Vö. MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958² 302.)

⁸⁸ Ez a dolgozat a kérdés egyéb vonatkozásait is tárgyaló, nyomdakész kézirat része, amely itt egészében helyhiány miatt nem jelenhetett meg.

Arany János tiszteletére, születésének 150. évfordulója alkalmából, 1967. április 21–23-án Nagykőrösön rendezte meg tavaszi vándorgyűlését a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a TIT Országos Irodalmi és Nyelvi Választmányával, valamint a Nagykőrösi Városi Tanáccsal karöltve. A vándorgyűlés programja így alakult: április 21-én a nagykőrösi Arany-szobrot koszorúzták meg a résztvevők, majd *Komlós Aladár*, a Társaság elnöke nyitotta meg a vándorgyűlést. *Keresztury Dezső*, a Társaság alelnöke „Arany korszakai”, *Törös László*, a nagykőrösi Arany János Emlékmúzeum igazgatója „Arany és Nagykőrös” címmel tartott előadást. Este a TIT, a Szépirodalmi Kiadó és Nagykőrös Város Tanácsa VB Művelődési Osztálya irodalmi műsort rendezett. Április 22-én délelőtt tartották meg a TIT Irodalmi és Nyelvi Szakosztályai Országos Választmányának plénumát, melyen *Kardos László* elnök és *Pataky László* titkár mondotta el évi beszámolóját. Délután a nagykőrösi Arany János Emlékmúzeumot tekintették meg a vándorgyűlés résztvevői, majd *T. Lovas Rózsa* gimnáziumi tanár „Arany költői nyelve”, *Péczely László* főiskolai tanár „Funkcionális jelenségek Arany János verselésében” című előadása hangzott el. Április 23-án *Németh G. Béla* „Arany és a világirodalom” című referátumának vitájával fejeződött be a háromnapos vándorgyűlés. (Szerk.)

Arany János verseléséről*

Az Arany Jánossal foglalkozó irodalmat lapozgatva feltűnik, aránylag mily kevés hely jut verselésének. Pedig verstani értekezésével, *A magyar nemzeti vers-idomról*, nemcsak megalapozója a magyar verstaneleméletnek, hanem a verselésnek is egyik legnagyobb művésze irodalmunkban.¹

Metrikusaink figyelmét nem kerülte el, hogy egész elméletének alapja, ritmusfogalma, tulajdonképpen a tartalom- és a forma-egység esztétikai elvét juttatja kifejezésre: a ritmus ugyanis „belső és külső egyszersmind: szatályozza, kiméri, párhuzamos tagokra osztja fel úgy a gondolatot, mint a beszéd külső alakját s e kettőt egymással legszorosabb összhangzatba teszi, csaknem azonosítja.”² A belső és a külső idom egységét hangoztató megnyilatkozást nem egyet idézhetnénk még nevezetes tanulmányából, így többek között a versszakkal, továbbá a rimmal és a rímképlettel kapcsolatosan is. Természetesen merészség volna elméletéből következtetést levonni valamilyen következetesen végigvitt funkcionális verstani elméletre nézve. Ennek csupán csíráját rejtí magában Arany koncepciója, verselési gyakorlata azonban teljes értékű megvalósulása e lényeges művészi elvnek.

A tartalom és a forma organikus egységének megteremtésében gyakran van szerepe versei zenei fogantatásának. Ha nem is mernénk állítani, hogy minden versének létrejöttében meghatározott dallam vagy esetleg csak felderengő dallamemlék inspiráló hatása érvényesült, azt azonban bátran elmondhatjuk róla (sok más költőről is, de róla elsősorban), hogy versei zenei atmoszférában születtek meg. A zenei fogantatású verseknél pedig nem mindig a tartalom az elsődleges, ellenkezőleg: esetleg meghatározott dallam hangulata hívja elő a tar-

* Részletek egy nagyobb tanulmányból. A költő rímes-időmértékes formáival, főképpen jambus-versével foglalkozó fejezete megjelent a *Jelenkor* c. folyóirat ez évi júliusi–augusztusi számában.

¹ Még aránylag legtöbbet foglalkozik vele GÁLDI LÁSZLÓ két verstörténeti tanulmánya: *Vers és nyelv, A magyar vers a szabadságharc korában*. (Az előbbi a Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánygyűjteményben. Szerk. PAIS DEZSŐ. 1955.; az utóbbi lt 1956. 2. sz.).

² A magyar nemzeti vers-idomról. Arany János Összes Művei X. Akad. Kiadó, 1962. 220.

talmat. Nem árt emlékezetünkbe idézni egy Gyulai Pálhoz írt levelében tett ismert nyilatkozatát. „Kevésszámú lírai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, amelyek dallamát hordtam már, mielőbb kifejtett eszmém lett volna, úgyhogy a dallamból fejtett mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogalmazásakor is, az első, még homályos eszme felközlésénél már ott volt a ritmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely, nem tudom, micsoda szimpátiánál fogva, éppen a születendő eszméhez társult, illet és semmi más.” Arany nemcsak e nyilatkozattal szolgál, ott van tanulságtételül költői gyakorlata mellett népdalgűjteménye, s alapvető verstani értekezése. Minő mulasztás, hogy e háromnak egymáshoz való viszonyát mind ez ideig senki sem vizsgálta meg behatóan! Az a mintegy százötven dal, amelyet Arany a 70-es évek elején írt le Bartalus István számára emlékezetből, olyan kulcs a költői lélek rejtelmeinek feltárása és alkotásainak megértésére, amilyennel kevés költő és irodalom rendelkezik.³ E gyűjtemény lapjait forgatva feltárul előttünk zenei műveltsége, dalismerete; ez nemcsak rá, hanem egész korára jellemző. Megtudhatjuk, „e dalok miféle ösztönzéseket adtak neki költői alkotásában; milyen hangulatokat ébresztettek benne; ... milyen formákat adtak az ő sokváltozatú verselési technikájához, bázist és indukciányagot versmelétéhez; mily sokszor adtak tárgyat, ihletet legszebb költeményeihez ...”⁴ E dalokra és még sok másra gondolva, azokra, amelyek ismeretét szövegközlési és népdalidézetek alapján feltételezhetjük, értjük csak meg igazán a *Tamburás öreg úr* című költeményének a lelkében élő dalokra utaló versszakait.

Nem volna nehéz e versben említett sokféle jellegű, hangulatú dálnak a mását megtalálni költészetében! Most csupán néhány utalással világítjuk meg, a zenei fogantatás milyen jelentős szerepet játszik benne. Így nem egy verse formájának mása vagy hozzá hasonló megtalálható a gyűjteményben. Ilyenek: *Egy életünk, egy halálunk, Rákóczié, Rózsa Sándor, Beállottam, Irósobám, Elhagyott lak, Magyar Misi, Zács Klára, Népdal*. Egy-két esetben a feltevésen túlmenve határozottan rá tudunk mutatni arra a dallamra, mely egy-egy versét ihlette. Ilyen 72. dallama, *Török Bálint* c. balladájának inspirálója. Feltűnő *Rózsa Sándor*-ának és gyűjteménye „Jöszte velem, jöszte, vitéz a csatára” kezdetű, 81. darabjának formai és hangulati azonossága. Az *egri leány* c. balladája III. részének ihlető dallamául maga jelöli meg a „Búsul a lengyel hona állapotján” kezdetű lengyel éneket — s mily művészien frappáns ábrázolóerővel sarjad ki a magyar vers a lengyel dallamból! Több versében a mottóul idézett népdal utal az éneken fogantatásra. Nem egy közülük népdalgűjteményében is megtalálható. Egész sorát idézhetnénk népdalfogantatású verseinek annak bizonyosságául, mennyire ki tudja aknázni az ihlető dalban, főképpen ritmusátan rejlő hangulati értéket! Egyik például emlitem nagyszalontai hazalátogatásának emlékét őrző elégikus versét, Az *elhagyott lak*-ot melynek formáját népdalgűjteményének több darabja is viseli, így a hangulatban is rokon „Elvágta az ujjom, de nem fáj” szövegkezdetű dallam, de a 4/2/3 tagozódású 9-es metrum megtalálható más népdalokban is, pl. az „Akkor szép az erdő, mikor zöld” kezdetű, szintén rokon hangulatban. Arany a végig majdnem teljes következetességgel megvalósuló 4/2/3-as el-elakadó, makacs egyhangúsággal vánszorgó ritmust művészi tapintattal társítja az elégikus hangulathoz:

Nyösörög a /kútgém/ betegen,
Omladozó- /félben/ a gödör;
Fújdogál a /felszél/ hidegen;
Harangoz a /szélben/ a vödör:

Másik utalásom *Zács Klára* c. balladája. 6—6—8—6-os metrumba gyakori a népzeneben: ez a formája a jól ismert *Bogár Imre* balladának, Járdányi Pál *Magyar népdaltípusok* c. kiadványa 4 példáját tartalmazza, s Arany népdalgűjteményében is 2 ilyen formájú darab található. A metrumban 3 hatos sor egy nyolcast fog közre, ez utóbbi nem más, mint az alapritmus aprózott változata, s fellépte nagyfokú dallamosság forrása:

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra:
Fehér rózsá, piros rózsá ...
Szőke leány, barna.

S mennyire illik ez a bensőséges zenéjű népdalmetrum a ballada tragikus sorsú finom nőalak-jához!

³ Erre nézve I. KODÁLY méltatását: „A gyűjtemény jelentősége.” A. J. népdalgűjteménye. Akad. Kiadó 1952. 9. és kk.

⁴ Uo. Gyulai Ágost, 19.

Biztosra vehető a zenei fogantatás, hogy a sok közül még csak egyet említsek, a *Télben* c. versében is:

Álmodám tavasszal,
Szép, derült, virágos tavaszi napokkal;
Zöld berek aljában susogó szellővel,
Csevegő patakkal.

A 6-osok közé foglalt 12-es előfordul népdalainkban is. S mily finom, a tartalomhoz harmónikus illő zenei atmoszférát áraszt ez a vers sóhajtottan induló, majd nekiszaladó s végül lelassulva elhaló tempóbeli árnyalataival! Az ilyen verset nem lehet nem hangosan olvasni: csak így jut igazán érvényre konkrétan tartalmához simuló zeneisége! Hogy mennyire a fülnek és nem a szemnek szánta Arany a verset, lesz még alkalmam e tanulmány keretében számos tartalmat rögzítő, kifejező, árnyaló prozódiai és ritmikai finomságaival megmutatni. Fel is emeli a szavát az idők során mind általánosabbá váló jelenség ellen, hogy lemondunk a vers megszólaltatásáról, hangos vagy félhangos olvasásáról:

Mert szemnek írunk, a fül második
Érzés...

(*Vojtina levelei öccséhez*)

Ez után nem tűnhet fel véletlennek, hogy Arany a vers kiteljesedését zenei megszólalásában látta — mégpedig olyanban, amely megfelel a vers tárgyi, hangulati tartalmának éppúgy, mint akusztikai formavilágának. Nem hiszem, hogy verstani tanulmányát véletlenül zárja annak bizonygatásával, amiről legújabb vokális zenénk győz meg a teljes bizonyosság erejével, hogy magyar zenét igazán csak magyar formájú (tegyük hozzá: ha jövevény, akkor is nyelvünk alkatához idomított) versre lehet írni: „Még nincs messze a kor, midőn legjobb költőink *tiszta* jambusai vagy trocheusai német zenére daloltattak; mert egy idegen versidőm idegen formát követelt a zeneszerzőktől (az én kiemelésem). Lyránk a magyar zenétől teljesen meg van válvá: voltak szépen szavalható dalaink, de ha melódiájával akartuk őket párosítani, a dallam nem lőn magyar. E szakadást lyrai költészetünk s zenénk rhythmusa közt elenyészteni, a kettőt ismét természetes összhangzathoz hozni, feladata az ifjabb költői nemzedéknek.” (258.)

Költészetünk zenei kiteljesedését talán senki sem várta és áhította nála jobban irodalmunkban. Erre vall az, hogy epikus műveiben annyi az énekbetét (*Zács Klára, Szent László, Endre királyfi, Rege a csodaszarvasról* és még mások). Mialatt a nagy német kortársköltők a legnagyobb német dalszerzők, Mendelssohn, Schubert, Schumann keze nyomán születtek újjá, teljesedtek ki énekekben, benne csak a vágy él ez iránt — s mily megható! — részben a debreceni kollégiumban, majd kújszálasi tanító korában egy zongora, később gitár segítségével önszorgalomból szerzett zenei ismeretei birtokában maga szerez dallamokat saját és költőtársai s elődei verseire — szerény, de nem méltatlan előfutáraitként a XX. századi „megkésétt melódiák”-nak.

Futó pillantást vetvén Arany verstan-elméletére és zenei műveltségét tükröző népdalgyűjteményére, most kíséreljük meg költői gyakorlatát megközelíteni feladatunk értelmében.

A funkcionális szempontú verstani elemzés első lépése metrumainak számszerű felmérése, majd elosztása a különböző verselési rendszerek és metrumtipusok között. Arany metrumkincsének felmérését először Négyesy László végezte el (*A mértékes magyar verselés története* c. 1892-ben megjelent, még ma is forrásértékű művében).⁵ Ezt magam is megtettem, egyelőre csak abból a szempontból, hozzávetőlegesen 430 verse (az eposzokat éppúgy beleszámítva és egynek véve, mint töredékeit, és néhány sornyi rögtönzéseit, mondacsait, papírszeleteit, továbbá eposzaiba beleszőtt énekbetéteit — ha ezek nem foglalnak helyet a „Kisebb költemények” között is — szintén önálló darabnak számítva) hogyan oszlik meg a három verselési rendszer között. Elsősorban is: mintegy 430 versében 216 metrummal él (Négyesy adata). Ugyanakkor (Négyesy adatai) Petőfi 873 versében 327, Vörösmarty 647-ben 153 metrumot alkalmaz, tehát Arany a két költő között foglal helyet. Ha azonban meggondoljuk, hogy ver-

⁵ L. a 323. l-on közzétett táblázatot Vörösmarty, Petőfi, Arany és Tompa metrumainak szám szerinti és százalékos feltüntetésével.

sei között terjedelmes epikus művek is vannak azonos formával, formagazdagság tekintetében mégis neki kell tulajdonítanunk az elsőbbséget. Ha Adyt nem éri is utól, kinek 1000 versében Földessy Gyula, csupán a szótagszámot véve alapul, 858 metrumot számlált össze, mégis jellemző vonásául kell kiemelniünk versformagazdagságát. Ez természetesen még növekszik, ha a metrumnak konkrét ritmus formájában létrejövő, a nyelvi anyaggal testet öltő számos változatát, árnyalatát is figyelembe vesszük. Ez Aranyánál különösen jogosult, mert — amint majd meglátjuk — az időmértékes és hangsúlyos ritmus szimultaneitása, összeötvözése verselési technikájának egyik alapvonása.

Ami már most a metrumoknak a három verselési rendszer közt való megoszlását illeti, Négyesy adatai szerint 35 esetben 6 féle antik, 222-ben 124 nyugati és 179-ben 85 nemzeti formát használ. (Csupán zárójelben említem, hogy metrumai között olyan ritka kúriózumok is vannak, melyekkel csupán egy-egy alkalommal él. Ilyenek: a maláj eredetű pantum, a perzsa ghazel és az arab makáma.) Eltérés e felmérésben köztem és Négyesy között főképp abban a tekintetben van, hogy én egy olyan csoportot is felveszek, mely mintegy közbülső helyet foglal el a nemzeti és a trocheusi formák között. Tudott dolog, hogy a trocheusi metrumok közel állnak a magyarosakhoz; sokszor lehetetlen vagy nehéz eldönteniük, melyikkel van dolgunk. A licenciásan kezelt trocheusok (s Aranyánál gyakori jelenség ez!) ugyanazt a funkciót tölthetik be, mint a magyaros formák. Pl. mennyire magyarosan hat bonyolult rímképlete ellenére is, és mennyire témához illő Arany szatirikus versének, *A fülemilének* a ritmusa, holott Horváth János verstanában a trocheusi metrumok között említi. Helyenként nem is megyünk benne semmire a trochaikus ritmizálással! Máskor meg az ütemes vers válik pregnáns trochaikus ritmusúvá, igen gyakran a költői hatás fokozása, a tartalom hangsúlyozása érdekében, mint pl. Az *egri leány* I. részének záróversszakában:

*S mint a holló, mint a felhő,
Mint az árnyék, mint a szellő,
Oly sötéten, arnyi zajjal
A zsványhad messze nyargal.*

Funkcionális szempontból jelentős és nagyon tanulságos volna megvizsgálni, az egyes verselési rendszerek metrumai milyen tartalmakkal járnak együtt. Erre most nem vállalkozhatunk, csupán néhány jelenségre szeretnénk rámutatni. Az egyik a magyaros és a jambusi metrumok számbeli viszonya és időbeli elosztása. Előrebocsátom azt a ma már köztudatba átment verstani igazságot, hogy nálunk a népdalformák iktus és hangsúly gyakori egybeesése és a velük nagymértékben asszociált dallamemlékek, de meg hagyományossá váló irodalmi felhasználásuk folytán is pattogóbbak, énekszerűbbek, tudatunkban önkénytelenül is a dalszerű könnyedség jellege társul hozzájuk. Ugyanakkor, mivel a jambust főképpen csak időmértékes alapon honosítottuk meg, s a hangsúlynak csak másodrendű és alkalmi szerep jut benne, a jambusi metrumok kevésbé dallamosak inkább beszédszerűek, könnyebben szavalhatók, s ezért költőink a mélyebb kedélyállapot és gondolatiság megszólaltatására alkalmasabbnak találták népdalformáinknál. Ha már most megvizsgáljuk Aranyánál a nemzeti és a jambusi formájú versek viszonyát, bár a magyaros és a nyugat-európai formában írt versek aránya 179:222, az utóbbi számban foglalt *jelentős* jambusiak száma aránylag csekély a magyarosakhoz viszonyítva, s az arány még kedvezőbbé válik, ha az utóbbiakhoz hozzávesszük a hozzájuk közel álló trocheusiakat, különösen azokat, melyeknél alig vagy egyáltalában nem lehet eldönteni a hovatartozást. Tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy nemzeti formáink a magyar vers-tanelmélet megalapozójának költészetében eminens szerepét játszanak. Erről még jobban meggyőződhetünk akkor, ha megnézzük, milyen tartalmakkal és milyen jellegű versekben szólnak meg nemzeti formáink. Nagyobb epikus műveiről nem szólva, ezek zömével nemzeti formájúak, ilyen versformát adott legtöbb balladájának és románcának. De kitűnően áthangszereli nemegyszer a trocheust (*A fülemile*), sőt a jambust is. A jambusnak nyelvünk alkatahoz való idomításáról külön szólunk, itt csak egy olyan versre utalok, mint *A hegedű c. víg legendája*. Ennek az Európa-szerte, így nálunk is ismert népmesei tárgy feldolgozásának jambikus formát adott, helyenként azonban csak magyarosan tudjuk ritmizálni, a jambusi sorokban pedig második szólamként ott van a magyaros, ütemes ritmus. Íme a vers első sorai tiszta magyaros ritmusban:

*Krisztus urunk / Szent Péterrel
Vándorolván / gyalogszerrel,
Magyarhont is / útba ejté,
Az Alföldet / nem felejté...*

Majd jönnek a magyarosra áthangszerelt jambikus sorok:

$\begin{array}{ccccccc} & \text{v} & & \text{v} & & & \text{v} \\ \text{Ütközben} & \text{egy} & / & \text{csárdához} & / & \text{értek}, \end{array}$	4/3/2
$\begin{array}{ccccccc} & \text{v} & & \text{v} & & & \text{v} \\ \text{Vendég} & \text{ivott} & / & \text{abban} & / & \text{temérdek}, \end{array}$	4/2/3
$\begin{array}{ccccccc} & \text{v} & & \text{v} & & & \text{v} \\ \text{Azaz} & \text{hogy} & \text{min-} & / & \text{denféle} & \text{sok} \end{array}$	4/4
$\begin{array}{ccccccc} & \text{v} & & \text{v} & & & \text{v} \\ \text{Palóc}, & \text{matyó} & / & \text{fuvarosok} & \dots \end{array}$	4/4

Így szabott a jambikus metrum ellenére Arany magyar köntöst erre a magyar környezetbe helyezett nemzetközi folklorisztikus tárgyra.

A mai köztudat szerint magyaros formáink elsősorban népi témák köntösei, könnyed érzéstartalmak megszólaltatói, dalihlet kifejezői, esetleg archaizálási vagy humoros-szatirikus szándék hívja elő őket. Ez alkalmak Aranynál is életre szólító e versformáknak. Egész sor alkalmi verse (névnapi, újévi köszöntő és hasonló) hordozza őket, de vannak nemzeti formában írt tréfás, humoros hangú episztolái is (*Episztola Petőfihez, Léva Józsefnek, Szemere Miklós-nak*), egyéb humoros vagy satirikus versei (*Érzékeny búcsú kabátjától, Magyar Misi, De gustibus, Régi jó időből*). Ebben a formarendszerbe tartozik legtöbb mondacsának, akadémiai papírszeleteinek, kis karlsbadi verseinek, 1877 után írt számos apró, aforizmaszerű vagy önrónikus versének és töredékének formája; humorosan archaizáló szándékkal él vele *Tinódi redivivus* c. versében. Népdalformát adott egész sor szabadságharc alatt, a nép számára írt, a *Nép barátja*-ban vagy ponyván megjelentetett, erősen népdalintonációjú versének (*Nemzetőrdal, Egy életünk, egy halálunk, A legszebb virág, Lóra! Mit csinálunk? Haj, ne hátra, haj előre, Bedlőttem, Rásüt az eszhajnal, Én vagyok az anyám átká, Van-e olyan, Nyalka huszár, A betyár, Rózsa Sándor, de később, Világos után is, pl. Vágtat a ló*), egy sor népdalának (*Népdalok, 1856., Népdal, 1857., Népdalok, 1879.*). Ugyanakkor — eltérve a kialakuló hagyománytól, talán csak Vajda Jánost véve ki belőle — egész sor mély gondolatiságot, bonyolult reflexiókat, ódaian emelkedett vagy elégikusan elbomló líraiságot szolgált meg magyaros formában. Jellemző, hogy az ódai lendület, a forradalmi hang, a harci toborzás szenvedélyessége vagy a hazafias aggodalom, a szent ügyet féltő hang a szabadságharc alatt elsősorban ebben a formában szólal meg (*Falusi mulatság, Czakó sirján, Télben, Az Alföld népéhez, János pap országa, Eldorádó, Él-e még az Isten? Az örökség, Álom-való, Erdély*). Később sem szakítja el a bonyolultabb gondolatiságot és a mélyebb líraiságot vagy politikai és társadalmi bírálatot nemzeti formáinktól (*Névnapi gondolatok, Koldus-ének, Domokos-napra, A pusztai fűz, Hiú sóvárgás, Év utolján, Vigasztaló, Tájékp, Epilógus, A tamburás öreg úr, Kozmopolita költészet*); s leginkább nemzeti formáink hangján emlékezik Szalontára, vágyik vissza szülőföldjére vagy idézi fel a gyermekkor emlékeit (*Az ő torony, Családi kör, Az elhagyott lak, Vágy, Vásárban*). Nem véletlen azonban, hogy Világos óta 1877-ig elsősorban balladákban vagy balladaszerű költeményekben szólal meg leginkább a magyaros ritmus (*A hamis tanú, Rozgonyiné, Török Bálint, Szent László, Az egri leány, Ágnes asszony, Mátyás anyja Szibinyáni Jank, Hunyadi csillaga, A vén gulyás temetése, Árva fiú, Zács Klára, Pázmán lovag, Both bajnok özvegye, Tengeri-hánítás, Éjjeli párbaj, Vörös Rébék, A kép-mutogató, Endre királyfi*). Ugyanakkor megszorodnak jövevény-formákban, főképpen jambusokban írt versei (Világosig a magyaros és jambusi formájú kisebb költemények aránya 34:7, 1849 és 60 között 61:46), s talán nem véletlen, hogy Világos után első megszólalásának, *A lantosnak metruma* trocheusi és jambusi. Azért mégse gondoljuk, hogy a jambus úgy eluralkodik költészetében, mint előtte és utána nem egy költőnkél. Láttuk, Világosig mindössze 7 jambusi verset írt; ezeket is egy kivételével a szabadságharc előtt (az 1848-ban kelt *A rodostói temető* III. része jambikus csupán). Ez után is mindössze mintegy 22 nagy vagy jelentősebb jambusi verse van, olyan, amely bonyolultabb gondolati vagy érzelmi tartalmával immár hagyományosan igényli az ilyenfajta metrumokat (*Emléklapra, 1850., Évek, ti még jövendő évek, 1850, Évnapra, 1850, A honvéd özvegye, 1850, Egyenlő nagycsoka emberre, 1850, Összel, 1850, Vojtina levelei öccséhez, 1850, Szilveszter-éjen, 1850, Kertben, 1851, A költő hazája, 1851, Rachel, 1851, A dalnok bűja, 1851, Emlények, 1853, A walesi bárdok, 1857, Széchenyi emlékezete, 1860, Rendületlenül, 1860, Magányban, 1861, Vojtina ars poétikája, 1861, Híd-avatás, 1877, Hírlap-áruló, 1877, Ének a pesti ligetről, 1877, Almanach 1878-ra, 1877*).

Mielőtt a nemzeti versidom formáinak funkcionális szerepéről szólnék Arany verselési gyakorlatában, szeretnék rámutatni egyrészt arra, hogyan vélekedett róluk, másrészt arra, hogyan használta fel a népdalformákat, mit tett magasrendű művészi kiképzésük érdekében.

Szabédi László jó szemmel látja meg *A magyar ritmus formái* c. könyvének Arany vers-tani elméletéről szóló fejezetében, milyen tendenciával írta Arany tanulmányát. Arany szerinte

az idegen formák eluralkodása ellen harcol. Hogy Arany ennek tudatában írta verstani tanulmányát, az magával a művel, de egyéb megnyilatkozásaival is bizonyítható. Már 1850-ben írt *Vojtina levelei öcséhez* c. versében ezt olvashatjuk:

Van a magyarnak... úr Krisztus, mi van?!
Saját mértéke: népdalaiban,
Melyet kitáncol a paraszt legény,
És Farkas Józsi oly szépen kihúz,
De a poéta (kincsek közt szegény!)
Mértéket idegen mintára nyúz.

Miután hat évvel később 1856-ban megjelent tanulmányában szemlét tartott a népdalainkból elvont, de költőinknél is fellelhető ritmuskészleten, így kiált fel: „Minő gazdagság, változatosság csupán az ütemek rendezésében, a sorok alakulásában is!” (243.)

De Arany véleménye szerint e formagazdagság nem is annyira a felsorolt sorfajképleteken, hanem az azokon *belül* is fennálló *változatosságon* alapszik. Mielőtt a népdalainkban fellelhető gyakoribb mértékeket felsorolja, megjegyzi, egyáltalán nem volna kíváncsi, hogy mindegyik ütem határozott mértékkel bírjon, sőt „a rim és gyakori metszet által megkötött nyelv nem is bírna már ily feszes nyűgöt;... a túlszabályos idom végre is egyhangú lenne, holott éppen e változatosság teszi főjelmét a magyar rhythmusnak.” (245.) Mindazonáltal ajánlja, hogy költőink éljenek azokkal a mértékekkel, amelyeket tanulmánya következő lapjain közöl mint népdalainkból elvontakat: „Mind a mellett vannak az egyes ütemeknek bizonyos mértékei, melyeket a magyar zene kiválóan kedvel, és így a magyar (főképp lyrai) költő, ha versét a dallammal összhangzásba tenni kívánja, szükség, hogy azokat tartsa szem előtt.” (224–245.) Arany ezzel a törekvésével, nemzeti formáink megmértékelésével, két célt szolgál, egyrészt a magyar vers közelebb hozatalát a magyar zenéhez, hisz láttuk, a vers végső kiteljesedését az énekben való megszólaltatásban látta, másrészt gazdagítani akarta nemzeti formakincsünket, természetesen végső fokon a kifejezési lehetőségek érdekében, s tegyük hozzá harmadikul azt, ami bent foglaltatik az előbbi kettőben: legbensőbb szívügye volt *nemzeti formáink magasrendű kialakítása*. S ez a helyenként, az alkalomnak, a magas esztétikai érdeknek megfelelően megmértékelt vers méltó versenytársa lehet a sokaktól megcsodált rimes-időmértékesnek: „Ellenben a főntebbi ütemek célszerű vegyítése, metszettel párosulva, olyan rhythmust ad, mely hangzatosságban fölér bármely idegen formával s azon felül sajátunk, édes mienk.” (249.) Mindennek bizonyossága nagyszerű verselési gyakorlata. Ideje, hogy figyelmünket rá irányítsuk!

Első példánk az 1848-ban írt *Rákóczi* néhány részlete. Bóka László a haza- és szabadságszeretet versének, nevezi, s azt mondja róla, hogy benne Arany „szívének muzsikája szólal meg.”⁶ Íme első versszaka, amely Arany egyik legszebb nőalakját a nyelvnek és a ritmusnak csodálatos muzsikájával jeleníti meg:

o   u   — u   —   o o o   o   — o
Mi lelt téged / bús gilice / madárka?
— o   o —   u — o u   — o
Párom után / nyögdecselek / bezárva:
u   u u —   u u o o   o o u
Vas kalitkám / csillog-ragyog, / aranyos;
u   u   u u
De a lelkem,
u   o   u u
Hejh! a lelkem
u u — u   o o u
Fenekéig / zavaros.

Szinte nem is tudja az ember, hol kezdje ennek a komplex zeneiségnek a kianalizálását. A hang súlyos és időmértékes ütemek művészi összeötvöztetésénél, amelyekben sorra tűnnek fel azok a képletek, amelyeket későbbi verstani tanulmányában mint népdalaink dallamaiból elvontakat közöl? Vagy a sorokat lezáró és összekapcsoló pompás zeneiségű rímek csodálatos együtt-hangzásánál? Vagy a sóhajtottzerűen megismételt erős kedélyi nyomatékkal induló sor esztétikai hatásánál? S mellőzhető-e e részletnek hanglejtéséből és a magas-mély magánhangzók egymásutánjából adódó elragadóan szép dallama?

⁶ A lírikus Arany. BÓKA LÁSZLÓ Válogatott tanulmányok. 1966. 210.

Másik példánk az 1853-ban írt *Az egri leány* c. balladájának III. része. Dalban fogantatásáról és Aranyinak vele kapcsolatosan tett nyilatkozatáról már szoltunk. Énekben fogantatása nem csupán a kanasztánc-ritmus módjára bizonyos szabadsággal kezelt és a tartalomkifejező funkcióra kitűnően felhasznált szótagszámváltoztatásoktan, pompás zenéjű nyelvi anyagában nyilvánul meg, hanem az időmértékes és a hangsúlyos ritmus esztétikai hatását és funkcionális szerepét felruházott összeötvöztetésében is. Már első sora pompásan, szinte fortéval intonálja a choriambusokban bővelkedő részt:

$\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Rozgonyi / püspök // palotája / nyitva,
 $\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Négy sor ab/lakkal // kivilágo-/sítva ...

Remek megvalósulása már ez a gondolatpárhuzammal és ritmikai azonossággal egymás mellé állított sorpár a tökéletes tartalmi és versformai egységnek! S mily pompás a mulatozás ábrázolása a ritmus és a hangfestés együttes erejével a következő versszakban:

„Éljen Ulászló! Hunyadink is éljen!”
 Rá zene zendül, ropog a dob mélyen;
 Rá zene zendül, kehely összecsendül:
 Magyar és lengyel deli táncra lendül.

Az ez után következő izgatott hangulatú, drámai feszültségű versszakok mesteri példái annak, a finom ritmikai árnyalatok mire képesek a tartalom kifejezésében:

$\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Hej, ti / vitézek, // koszorúsi / táncban!
 $\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Vér foly az / utcán, // foly a vér a / házban!

Igen erős kedélyi és logikai nyomatékkal és magasról induló hanglejtéssel kezdődik a ritmikailag egymásnak ismét tökéletesen megfelelő két sor — a második sorban a sor élére helyezve a logikailag és hangulatilag legfontosabb „vér” szót, hogy a sor második felében az itt már értelmileg fontosabb „foly” szónak adja át ritmikai helyét. A következő sor első ütemének szótagszámcsoökkentése következtében előálló tempólassítás mint egy vészkiáltást emeli ki az első sorfélét, a második sorfél tempógyorsulása viszont a lobogó tűz mozgását asszociálja tudatunkban:

Ég a / város! ... // tüze messze / lángol ...

A következő versszak első két sorában a rövid magánhangzók a fejvesztett kapkodás izgatott hangulatának kifejezését segítik elő:

Hol az én / kardom? // — hol az én / nyergem?
 Paripámra / ki tud // igazítani engem? ...

Pompásan fest a choriambusi ritmus a következő versszak első sorában is:

$\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Hej, ma vi/tézek // bottal az / ebre ...

Majd e versszak harmadik sorában a rövid és hosszú szótagok hatását figyelhetjük meg:

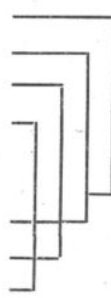
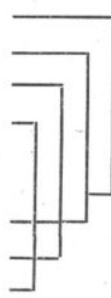
$\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Ki lovon — ki gyalog // — ki, ha épen / mászva ...

hogy aztán az utolsó versszak ritmusának és hangfestésének erejével pompásan zárja le akusztikailag is a ballada e részletét:

$\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Csörren az / ablak, // bezuhant az / ajtó,
 $\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Szép piros / bortól // iszamós a padló
 $\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Szép piros / vértől // sikamlós a / padló;
 $\frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \frac{\text{v}}{\text{—}} \text{ } \text{v}$
 Odabent a / cseh, // odabent a / rabló!

Többen írtak e ballada szépségeiről. Meggyőződésem, hogy ezek akkor derülnek ki csak igazán, ha tartalomhoz simuló ritmikai és más akusztikai finomságait is számbavesszük.

A szótagok időmértékének művészi alkalmazása gyakran párosul hanglejtési jelenségekkel. Szép példájául idézem a *Rozgonyiné* első versszakát:

<div style="border-left: 1px solid black; border-right: 1px solid black; padding: 0 10px;"> <p>„Hová, háová, édes férjem?” „Megyek a csatába: Galambócon vár a török, Ne várjon hiába.”</p> </div>	
<div style="border-left: 1px solid black; border-right: 1px solid black; padding: 0 10px;"> <p>„Megállj, megállj, édes férjem! Ne menj még csatába: Befordulok egy kicsinyég Öltöző szobámba.”</p> </div>	

A gondolati (grammatikai) továbbá akusztikai (ritmikai és hanglejtési) egység és szimmetria klasszikus megvalósulásának lehetünk tanúi a felírt és elemzett versszakban!

A művészi hatás még egy ritmikai eszközt említjük meg, Arany nemegyszer él vele: a tompa és az éles ritmus artisztikus összekapcsolását, mely nemcsak magas fokú esztétikum létrehozója lehet, hanem a tartalmi kifejezés és nyomatékozás hathatós eszköze is. Íme *A vigasztaló* első verszaka:

	<p>Mi a tűzhely / rideg háznak, Mi a fészek / kis madárnak, Mi a harmat / szomju gyepe, Mi a balzsam / égő sebre; Mi a lámpa / sötét éjben, Mi az árnyék / forró délben, ... S mire nincs szó, / nincsen képzet: Az vagy nekem, óh költészet!</p>
---	--

A tompa sorkezdéseket mindenütt éles ritmus folytatja a sorok második felében. A hangsúlyelosztásoknak megfelelő a sorok hanglejtése is. Ez a ritmikai és melodikai hullámváz mintegy előkészíti az éles sorkezdésű és ereszkedő hanglejtésű utolsó sort. Így jut kifejezésre akusztikai eszközökkel is ennek a sornak a tartalmi súlya.

A ritmikai vizsgálódásokat folytathatnánk, hisz az esztétikai és kifejező értékek kimeríthetetlen kincsebányója Arany költészete csak ebben az egy verselési rendszerben is. A felsorakoztatott problémák, az elemzett versek és versrészeket is elegendők annak megvilágítására, mi is volt Arany célja nemzeti formáink e magasrendű művészi kiképzésével. Elsősorban is az, ami fél évszázad múlva újra elhangzik egy nagy magyar író szájából. A pályája kezdetén álló, népdalgyűjtő útjáról visszatérő Móríc Zsigmond jut eszembe, ki folyóiratainkat lapozva, s ott csupa jövevény, főképpen jambusi formájú verset találva, fájdalommal kiált fel: „Jó izlésű költőink előtt üres kongásnak hallatszik a ritmusos vers, és — o tempora! — nem szeretjük lelküntől lelkedzett gyönyörű virágunkat.”⁷ Hát ezért szállt síkra Arany is elméletben és költői gyakorlatban egyaránt: meg akarta mutatni, hogy népzeneinkben gyökerező nemzeti versformáinkban olyan értékek rejlenek, amelyek nemcsak kisszerű döngicselésre, dalihetek megszólaltatására, hanem bonyolultabb költőiség megvalósítására is alkalmasakká teszik őket. De mondja ki ezt saját maga: „De remélem, nincs messze az idő, hogy a nemzeti rhythmus magasabb nyelvű költészettel is megfér; különösen lyránk betölti hívását, ismét összhangzásba jön nemzeti zenénkkel, s léssen idomban s tartalmilag, testestül, lelkestül magyar.” (258). Íme az a törekvés, amely történelmünk viszontagságos útján legjobbjainkat és legnagyobbjainkat mindig jellemezte: magyarság és európaiság, nemzeti és egyetemes emberi összhangba hozatala, felemelkedés az európai műveltség legmagasabb szintjéig, de úgy, hogy a hazai talajba nyúló tápláló gyökök se szakadjanak el. Ennek a magasztos törekvésnek a sok között egyik, de éppen nem jelentéktelen oldala Arany verselése. Mikor azonban nemzeti formáink magasrendű kiképzésért munkálkodik, s azért, hogy újra elfoglalják méltó helyüket irodalmunkban, nem csupán a műveltségbeli elitre gondol,

⁷ Móríc Zsigmond ismeretlen írásai. Közzétette NAGY PÉTER. ItK 1362. 347. l. és kk.

hanem a népre is, melynek egykor szintén el kell érnie erre a szintre, s ebben nagy szerep vár a neki megfelelő formában megszólaló irodalomra. Dolgozata utolsó lapján hangoztatja, hogy nincs okunk rosszallni azt a törekvést, „mely több-kevesebb tudattal működve, a magyar rhythmusnak a költészetben is vissza akarja adni a nemzet kára nélkül el sem idegeníthető jogait. Oly költemény, melynek teljes élvezése végett előbb még a hellén-római, vagy más idegen világba kell áthelyezkednie — bármely szépséggel bírjon különben — sohasem hathat igazán a nemzet egészére; mert a nagy többség épen azt, mi a verset verssé teszi, a rhythmust kénytelen nélkülözni, mi által a költemény zenei része rá nézve elveszett.” (258.) Végül ne hagyjuk említés nélkül azt, amiről már szoltunk, de a két utóbbi idézetben is bent van: helyre akarta állítani a magyar költészet és zene egységét, ami a jövevény formák, különösen a jambus beáramlásával kétségtelenül megbomlott — bármily erőfeszítéseket végeztek is költőink ez utóbbi megmagyarosítására, nyelvünk alkatához való idomítására. Köztük Arany János is.

Péczy László

Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról

Arany helyének kijelölése a világirodalom fejlődésfolyamatában sokrétű, bonyolult-filológiai alapoású studiumokat igénylő feladat. E cikkben, mely az 1967-es nagykörösi Arany-napokon felolvasott dolgozat egy részlete (némi dokumentáló bővítéssel), e studiumokhoz óhajtunk anyagot szolgáltatni, a Szépirodalmi Figyelő (SzF) s a Koszorú (K) világirodalmi tájékozódásának rajzával. Anyagföltáráson s gócoló rendbeállításán azontán ezúttal nem kívánunk túlmenni, s Arany világirodalmi helyére nem szándékozunk itt következtetéseket levonni. Részint azért nem, mert a költészet sugalmaiból számunkra adódókat már megkiséreltük összefogni, párhuzamba állítván irányát, magatartását, stílját elsősorban a „poetischer Realismus”-éval. (Kritika, 1967. 1. sz.); a kritikai írásokból adódókat summázni viszont csak más részletkutatások elvégzése után véljük tanácsosnak. Részint pedig azért nem, mert az Arany-napok felkért korreferense, másik előadója Barta János, akinek régebbiről s kéziratban kitűnő német nyelvű tanulmánya van e tárgyról (melyet azontán az Arany-napokig nem volt alkalmunk ismerni), épp e tekintetben tette értelmező megállapításait. S ezeket ugyancsak közli az ItK e száma.

(Arany igénye a szerkesztésre) Arany szerkesztői tevékenységével, több kisebb cikk mellett, egy önálló, terjedelmesebb disszertáció foglalkozott. Sajnos, ez a munka a disszertációs átlag szintje alatt maradt.¹ Így e tevékenységének legjobb összefoglalása ma is Voinovich életrajzának e pályaszakaszról szóló 60—70 lapja.² Voinovich azonban — bármi kedvező legyen is tudósi kvalitásairól a véleményünk — eleve tévedéssel indult. Mint a „fahangú próza” esetében Riedl nyomán, ebben az esetben is hitelt adott Arany rejtőzködő, védekező, szerény nyilatkozatainak, s a szerkesztés mint Pestre költözhetésének s ottani „élélhetésének” kényszerű, fáradságos, nyűgös föltétele, velejárója van ez életrajzi részletben beállítva. Ha azonban tüzetesen átvizsgáljuk Arany levelezését, különösen a Szilágyi Sándorral, a Gyulaival, a Salamonnal, de kivált a Csengeryvel folytatottat, ha e levelezést összevetjük szerkesztő korában írt cikkeivel, s ha szerkesztősködése és bukása utáni reflexióit számbavesszük, — világos, hogy Arany régtől készült e pillanatra. E cikk kereteihez mérten elég, ha e bizonyító anyagból csak a legjellemzőbbre, a Csengeryhez írt levelekre vetünk egy futó pillantást. Elsőül, Csengeryhez írt levelében, maga vetette föl a szerkesztés gondolatát (1860. jan. 4.). S hozzá rögtön kész tervvel, elképzelésekkel állt elő a lapról. Csengery s köre örömmel fogadta s azonnal s egyre jobban magáévá tette a gondolatot. Ekkor Arany kezdett ingadozni. A pszichológiai tekintetben legnehezebben: a vágy, az igény kimondásán túlessett. A realizálás nehézségei azonban egyszerre legyőzhetetlennek tündek fel előtte. Mert a kiadóval, a vállalkozóval szemben a lehető legnagyobb szerkesztői szabadságot, s ennek érdekében, ha nem is bőséges, de szilárd anyagi föltételeket szeretett volna biztosítani; s mivel a Csengery által közvetített ajánlatokban egyiket sem vélte megkapni, visszalépett. Csengery egy ideig igyekezett meggyőzni, hogy aggodalmai túlzottak, majd csalódottan tudomásul vette a visszalépést. „Bármennyire óhajtanálak egy szépirodalmi lap élén látni, el kell ismernem, hogy kételyed és szertelen lelkiismeretesség nem szerkesztőnek való” (1860. febr. 27.)

¹ GELENCSEI KÁROLY: Arany János folyóiratai. Bp. 1936.

² VOINOVICH GÉZA: Arany János életrajza, I—III., Bp. 1948. 8. 3—65.

Egy fontos mozzanatra kell e levélváltásokban ügyelnünk: Csengeryék Arany szerkesztővé tételéről, visszalépése nyomán, lemondtak ugyan, de egy pillanatra sem Pestre segítéséről, pesti egzisztenciájának megteremtéséről. S erről tudatták Aranyt is. Már április 8-án határozott kérdést tett fel neki Csengery: „Volna-e kedved elvállalni az igazgató-titoknokságot” a Kisfaludy Társaságban? A szerkesztésről, mint Arany által véglegesen elejtett lehetőségéről, Csengery, természetesen, többé nem szólt. S most megint Arany az, aki újra fölveti a szerkesztés ügyét, szemérmesen, kicsit megszégyenülten. S mivel Csengery ezúttal — Keménnyel, Deákkal meghányva-vetve a dolgot, hogy bizonyosat s elfogadhatót ajánlhasson most, — némileg késétt a válasszal, Arany újabb hosszú, s száz év múltán is torokszorító hangneme levelet írt Csengerynek. Megalázottsága s az elmulasztott alkalom miatti félelme csap ki minden sorából. Oldalakon át kinlódik, tétova monológban, míg végre újra ki meri mondani, félszavakban, célzásokban, hogy mégis, mégis csak szerkeszteni akar: „De hová mind e jeremiáddal? fogod már kiáltani. [...] önkényes bizalmat nem utasítanék vissza” — írja a Csengerytől felajánlott igazgatósággal kapcsolatban, — „kivált ha *másik* céllal össze-kapcsolhatnám [ti. a szerkesztéssel]. Ez az, amiről máskor is írtam.” Közben, mellesleg, leveleiből az is kiderül, hogy tulajdonképpen visszalépése idején sem mondott le, egy pillanatra sem, a szerkesztés tervéről, ábrándjáról, s Benedek tábornokszernagy, főparancsnok körösi tartózkodása idején is, a lemondó levél elküldése után is, azon töprengött, nem ez volna-e az alkalom a lapengedély megszerzésére. Levelét így fejezte be: „... rossz az bennem, hogy néha túlközlékeny vagyok Tajaim iránt. Nem férfias; gyöngye dolog az ily sopánkodás. Másszor nem tettem volna.” (1860. júl. 9.) Nem is tette soha, sem előtte, sem utána, csak e számára oly fontos ügyben.

Csengery nagy tapintatáról s lélektani érzékenységről vall, hogy igen gyors válaszában mint *kész tényről* beszélt a szerkesztősködéstről, anélkül hogy Arany levelének érzelmi mozzanataira reagált volna. (július 16. és aug. 1.) Arany válasza is gyors volt, s aug. 5-én azt írta, már úton is volna, ha nem gyöngélkednék. Aug. 10-én pedig már a hatóságokhoz benyújtandó hivatalos programtervek végleges szövegét is küldte Csengerynek.

Egyszóval, Arany nem azért szerkesztett, hogy Pestre jöhessen, hanem egyebek közt, *de talán elsősorban*, azért jött Pestre, hogy szerkeszthessen. Lapot akart, tanítani kívánt, *praeceptor* akart lenni. Azt a tüneményszerű, azt az erupciószerű termékenységet, amelynek első lapjában, a szíve szerinti lapban, a Szépirodalmi Figyelőben tanúi lehetünk, másképp meg sem érthetnénk. Irodalmunk nagy grafománjai sem írtak annyit, mint ő e két esztendőben. Van olyan száma a SzF-nek, hogy négy nagyobb írása is olvasható benne, a glossza-rovatot, a szerkesztői üzeneteket s az egyéb szerkesztői jellegű írásokat nem is számítva. Arany a kényszerűséggel szokta, szerette ezt a bőséget megokolni — (s mentegetni) éppenúgy, mint ahogy magát szerkesztői vállalkozását is. S volt is ebben a megokolásban sok igazság, mindkét esetben. De semmiképpen sem annyi, mint amennyinek az irodalomtörténet hitelt adott. Kényszerűségből szerkesztett ily nagy erőbevetéssel s írt ily hatalmas mennyiségűt. Csakhogy elsősorban nem külső, hanem belső kényszerűségből.

Arany nemcsak szerkeszteni, hanem maga is írni akart, kritikát, elvi cikket, külföldi ismertetést, mindent. Nemcsak mint szerkesztő, hanem mint kritikus is irányítóan kívánt beleszólni az irodalom fejlődésmenetébe: közvetlenül, saját cikkeivel is. Ha SzF-beli cikkeit tárgykörük szerint vizsgáljuk, kiderül, hogy a korszak szinte minden fontos, ill. fontosnak vélt irodalmi jelenségéről, problémájáról nyilvánította véleményét. Az ötvenes esztendőben csordultig felgyülemlett s az új helyzet kilátásaitan új távlatot, formát, értelmet nyert eszméit, tapasztalatait akarta végre elmondani, kellett végre elmondania. Prózája, „a fahangú próza” újra élettel telt meg, áttüzesedett. Nagy tanulmányainak, a Zrínyi és Tassónak, a Bánk bán-tanulmánynak, verstani dolgozatainak szövege kiegyensúlyozottabb, lecsiszoltabb, gördülőbb, de az a hæv, az a verve, az az energikus tömörség, az a polemikus erő és az erupatív sodrás, mely az Irányok-nak, a Bulcsú-bírálatnak, a Fejes-kritikának, az Irodalmi hitvallásunknak s társaiknak sajátja, csak politikai cikkei egy részében s kivált levelezésében van jelen.

Mindebből tárgyukra nézve az a fontos, hogy Arany *határozott célokkal és elképzelésekkel* fogott a szerkesztésnek, még pedig: határozott — bár, persze, nem részletekig kidolgozott — célokkal és elképzelésekkel a világirodalmi tájékoztatást illetően is.³

(Arany tájékozottsága) Arany ezekben az esztendőben, irodalmi tekintetben bizonyosan a legtájékozottabb, a legműveltebb magyar ember volt. Latinul, görögül, németül, franciául, olaszul és angolul jól olvasott. Elbaldogult a spanyollal is, s éppen ekkor gondolt arra, hogy megpróbálkozik a törökkel és arabbal is. A nyelvismeret, persze, nem egyenlő a tájéko-

³ Arany világirodalmi rokonságának részletkérdéseit, egyes írókhoz való kapcsolatait, hasonlóságait sok dolgozat érintette vagy tüzte ki tárgyául. Összefoglaló igénnyel csak BARTA JÁNOS említett dolgozata tárgyalta a kérdést.

zottsággal, s ez meg nem a műveltséggel. Csakhogy ő éppen azért tanult meg egy-egy nyelvet, hogy maradéktalanul birtokba vehessen egy-egy művet, egy-egy szerzőt, egy-egy korszakot vagy irodalmat, hogy ezen a birtokláson át viszont megérthesse a maga, nemzedéke, irodalma lehetőségét és feladatát. Tudta azt, hogy éppen a legnagyobb művek megközelítése legkétségteljesebb pusztán fordítás közvetítésével. Tudta azt, ami éppen napjainkban lesz világszerte köztudalom, hogy mindenekelőtt a nyelvi struktúra egzakt elemzése kölcsönözhet hitelt a művek, kivált a verses, a lírai művek esztétikai (tartalmi) elemzésének. „Rajongás — zajongás” — üzente megsemmisítő tömörséggel egy szépszavú, nemes pátoszu értekezőjének. A korszak legműveltebbjeinek, Keménynek, Csengerynek, Erdélyinek irodalmi tájékozottsága sem mérhető az övéhez. A kitűnő, hatalmas műveltségű Erdélyi János például azzal az irodalmi anyaggal dolgozott elsősorban, amit a német klasszika és romantika esztétikája közvetített neki.

Arany nagy olvasó, mégpedig: lap- és folyóirat olvasó is volt. Fia kézirataiból tudjuk, hogy esténként pár órát Kemény szerkesztői szobáiban töltött, s ott átnézte a nagy laphoz, a Pesti Naplóhoz beérkezett külföldi folyóiratokat. Lapjai, levelezése s fia tanúsága szerint elsősorban az angol Athenaeumot és Academyt, Edinburgh és Westminster Review-t, a Revue des deux Mondes-ot, a lipcsei Európát s a Stimme der Zeitet olvasta. Azaz az akkori Európa vezető lapjait.⁴

Annál különösebb, hallani gyakran, s látszólag nem ok nélkül, a sajnálkozó megállapítást, hogy minde kitűnő lapokból s minde hatalmas műveltség alapján, a tehetségtelen regionális francia Millien-t, a tizedrangú osztrák-zsidó Ludwig Frankl-ot, a dilettáns orosz-német katona-herceget, Wittgensteint, halásza ki, holott: Baudelaire-ről kellett volna tudnia s Baudelaire-ről kellett volna írnia.

Ez a — közbeszédben makacsul visszatérő — ellenvetés, vélekedés hiányos tényismeretből, Arany cikkei céljának félreértéséből s jó adag történetietlenségből fakad és táplálkozik. Arany tudott Baudelaire-ről, és láthatólag nem is keveset.⁵ Folyóiratban pedig „Baudelaire Károlytól”, „Turgenyev Ivánig”, „Storm Tódortól”, „Hawthorne Náthánig”, „Keller Godofredtől”, „Flaubert Gusztávig”, „Poe Edgártól”, „Eliot Györgyig”, „Herzen Sándortól”, „Barrett—Browning Elizáig” szinte mindenkinek előkerült a neve, aki a nagy európai lapok szerint számot tett akkor a világirodalomban. De Arany 1860-ban, Pesten csak úgy vehetett tudomást mind e szerzőkről, ahogy az ide eljutó lapok őket interpretálták. A francia kritizmus büszkesége, az Aranynál negyven évvel fiatalabb Gustave Lanson például — nem szabad elfelednünk — még az 1890-es években is csak egy bekezdésnyi passzust szánt nagy irodalomtörténetében Baudelaire-nek, s hozzá olyat — amelyet nem szokás kitenni az ablakba. A kor legterjedelmesebb német összefoglalásaiban pedig Gottfried Keller például néhány sort kapott, míg Emanuel Geibel, Otto Roquette, sőt Hermann Lingg per longum et latum tárgyalatott. Arany biztos ítélőere vall, hogy egy pillanatra sem vette komolyan ez agyonportált költőket. Saját nációjuk vezetői lapjai ellenére fölfedezni azonban egyes írókat itt, az ultima Thuléban, túlzó, történetietlen kívánság volna.

Anyagunk vizsgálatának első — és alapkérdése ez: mi állt Arany lapjai világirodalmi érdeklődésének homlokterében? Két körülményt kell a válaszhoz számba vennünk. Arany lapjai magyar kritikái lapok voltak, kivált a SzF. Nem az úgynevezett nagy közönségre számítottak elsősorban, hanem az értelmiség felső, literátus rétegére, mindenekelőtt: magukra az írókra. Őket óhajtották tanítani, velük kívánták a kor irodalmának elvi, esztétikai és poétikai kérdéseit megbeszélni. Ezeknek a megbeszéléseknek szolgálatában állt világirodalmi tájékoztatásuk. Világirodalmi érdeklődésüket elsődlegesen tehát nem a közölt külföldi szépirodalmi anyagon át kell megítélni, hanem a kritikai-esztétikai cikkekben foglalt anyagon át. Ez az első. A második az, hogy a két folyóirat nem eshet teljesen azonos mérce alá. Az elsőt, a Szépirodalmi Figyelőt egészen Arany alkotta meg, minden részletén ott volt a keze nyoma. A Figyelő egészen kritikai lap volt, mint maga mondta: *szaklap*. Munkatársainak külföldi írókat illető véleményeit, természetesen, itt sem lehet mindig s egészen az övével azonosnak tekinteni, de, mint összegyűjtött szerkesztői megjegyzései, glosszái s ekkori levelezése mutatja, ha valóban lényeges eltérés vagy éppen ellentét állt fenn a maga s valamely szerzője nézetei között, annak valahol (lapalji, szövegközi megjegyzésben, glosszai visszautalástal, leveleiben) rendszerint nyoma maradt. A másodikban, (mint ironikusan emlegette a „Fullikum csodító”) Koszoróban azonban irányt határozó szerepe nem volt oly egyértelmű s határozott, mint a SzF-ben; az már, mint új helyzetét illető mély öngúnnal mondta, csak úgy „szerkesztődött”. A Koszoróban a szépirodalmi s az ismeretterjesztő anyag dominált, bár a kritikai elemet — s

⁴ Hírlap-, folyóiratolvasmányaira, olvasószenvédélyére I. A. J. Krk XII. Sajtó alá rend.: NÉMETH G. BÉLA. Bp. 1963. 357—359.

⁵ L. lapjainak francia lapokból vett cikkeit, mindenekelőtt a Revue des deux mondes maga által fordított hosszú, többfolytatásos cikkét: A francia költészet 1861-ben. SzF 1861. 23. sz. 1862. 2. sz.

ezen belül a tanító-megbeszélő célzatot — azért ebben is érvényesíteni igyekezett, kivált az első időkben.

(*A tájékoztatás kettős központja: az angol—orosz s a francia regény*) Mi állt tehát e kritikai-elméleti rész középpontjában világirodalmi tekintetben? Az angol irodalom. Ez a pontatlan-nak, semmitmondónak, lapidárisnak tűnő felelet hárcm másik választ is rejt magátan, s általuk pontossá és konkréttá válik. Választ az irányzat, a műfaj s az esztétikai hatóerő alapminőségének, illetőleg az írói attitűdnek a kérdésére. Arany lapjai figyelmének fókuszát az angol prózai és verses epika, kivált pedig a társadalmbíró realiztikus regény állt; s a szatíra és a humor kérdése, a szatirikus és a humoros írói magatartás problémája. Thackeray és Dickens, Anthony Trollope és George Eliot, s XVIII. századi elődeik, nevezetesen Goldsmith és Sterne regényírása. Ez a konkretizálás az előbbi feleletnek bővítését is szükségessé teszi, kétféleképpen. Az angol regényírás állott figyelmük gyűjtőpontját an, *elsődlegesen*, de mellette, másodikkul, rögtön ott állott az orosz Turgenyev és Sollogub, Gogol és Puskin elteszélő művésze. S ha az angol és orosz regényírás, hogy úgy mondjuk: „pozitív” értelmű magvát, ösztönzőjét, példatárát szolgáltatva eszmélkedésüknek, volt egy „negatív” lencsje is érdeklődésüknek: a francia regényírás: a Nyomorultak és a Salammbó, a kis Fadette és a Betti néni, a Három testőr és a Maupin kisasszony.

Mi e vonzódás, elutasítás és szembeállítás alapja? Közrejátszott, természetesen, az a Herderen és Gervinuson nyugvó s szinte valamennyiüket eltöltő felfogás, hogy az angol irodalom fejlődése szakadás nélküli folytonos, a népi-nemzeti alaphól kinövően szerves. Ez azonban inkább Shakespeare s az angol költészet iránti rokonszenvük indoklásában játszott közvetlenül szerepet s itt közvetve volt csak jelen. A közvetlen indokot tíz évvel később, Arany László híres akadémiai székfoglalójában láthatjuk legtisztábban. A nemzeti probléma helyébe a társadalmi, a nehezmenyező, lelkesítő, biztató nemzeties—romantikus hangnem és magatartás helyébe a szatirikus-realistikus lép e korszakban, vélte Arany László. Ez a föl ismerés sokféle változatban jelen van már a Figyelőben s a Koszoróban is. Az orosz és angol regény pozitív s a francia negatív tanulságaival, bizonyosan a jövőendő korszak vezető műfajának hazai formálódását óhajtották befolyásolni.

Mik e pozitív s e negatív tanulságok?

(*A humor*) Az angol regény uralkodó vonása, szerintük, a humor. „Anglia adta s adja a világirodalom legmélyebb humorú íróit” — állapítja meg Bérczy. S állítását százféle árnyalatban olvashatjuk újra a két lap cikkeiben. Hasonlóképpen vonása ez, szerintük, az orosz regénynek és elbeszélésnek is. Turgenyevről szólván, a névtelen kritikuskul azt olvassuk: „a kedélyesség és gunyor bizonyos különös vegyülete vonul végig majd mindenik munkáján, mely — úgy látszik, — az egyéni különbségek változatai közt, majd minden orsz újabb novellistának sajátja.”⁶ De ezt olvashatjuk Bérczynél is: „mint uralkodó alaphang [a humor az orosz irodalomban] oly terjedt, hogy e részben talán csak az angol áll előtte.”⁷ S ezt olvashatjuk, megint csak százféle változatban, a többi szerzőknél is. A francia regényben viszont egészen hiányzik a humor: most George Sand-ról állapítják meg „... a humorra éppen képtelen”⁸ majd Balzacról, majd Hugóról vagy Flaubert-ről. A hiány eredetére Bérczy klimatikus és faji, Salamon művelődési és társadalmi magyarázatot hoz föl, mások másfélté; a hiány tényében azonban valamennyien egyetértenek.

Mi e humor jelentése, származása, szerepe, értéke? A kétféle regény főbb vonásainak felsorolása jórészt megadja a feleletet.

(*Humor és eszményítés*) Az angol regény az egyszerű, valóságos napi életet veszi tárgyául, és mégis: sokréttű és széleskörű. „... a szabadabb, hatalmasabb lüktetésű angol élet ... több oldalú, élénkebb viszonyokkal kínálkozik” — írja George Eliot egyik bírálója, valószínűleg maga Arany —, „s a politikai szabadabb élet; — így folytatja —, ily módon ad szélesebb alapot ... [mert] többféle az egyéniség ott, ahol fejlődése szabadabb.”⁹ Az angol regény föl szívtá az idegen eszmei és poétikai hatásokat, de megmaradt angolnak, s „mindamellett, hogy általános emberi érzelmeket fest, az angol életet rajzoló regénnyé válik”. Az angol regény sem lélektani, sem társadalmi, sem történeti szempontból nem akar *lehetetlen*. Salamon Ferenc azt fejtegeti Arany által kért és dicsért esszéjében, hogy egy irodalomban sincs jelen úgy a nép, a nemzet története, mégpedig: mindennapjainak története, mint az angolban, s egy magas irodalom sem szervítetté magát a népköltészetet s a nép szokásait annyira, mégpedig mindennapjainak költészetét és szokásait, mint az angol. S Arany, jegyzetben, még meg is támogatta Salamon példáit, melyeket ez oda tágit, hogy az angol irodalom az idegen népköltészetek előtt is mindenkor nyitva állt, s mint az idegen magas irodalmi, úgy a népköltészeti hatá-

⁶ SzF II. II. 20. sz.

⁷ Az irodalmi humorról. SzF. I. I. 7. sz.

⁸ K I. II. 11. sz.

⁹ SzF II. I. 6. 6. sz.

sokat is asszimilálni tudta. Nemzeti és általános emberi, történetes s jelenkori volt ez az irodalom mindig.¹⁰ Taine-nel vitázva, meg is védi épp e tekintetben a lap Walter Scott regényírását, amely: részleteiben lehet gyenge, alapmagatartásában azonban helyes: „... a múltat — mondja — mindig a jelen tükrében kell felmutatni, különben érthetetlen lesz ... a jelen és múlt testvéries összeolvastása alkotja az igazi történeti regényt ... a költő történeti hűsége nem a történetbúváré ... elég, ha a korok szellemét híven fogja föl ... s nem sérti a megalapított közvéleménnyé lett igazságokat”¹¹ Taine kívánalma: egyszerűen esztétikai képtelenség. Azzal egyenlő — bár a terminust még nem használja e cikk írója —, amit mi ma naturalizmusnak nevezünk. Thackeray-ról szólván, Brassai aztán egzaktil, majdnem egészen a mai értelemben használja is már a két terminust s kifejti, hogy Thackeray realista történeti regényeiben is, bár folyvást kísért nála a naturalizmus veszélye. Kivált abban, hogy a részletekbe ereszkedő s elemző rajz veszélyezteti az eszményítést. Márpedig — mondja a cikk — „minél szabadabban eszményít a költő, annál inkább hisszük, hogy valóságot állít elénk”¹² E tekintetben Dickens valamennyi társánál különb s így valóságihitele is valamennyinél nagyobb. Bérczy is ére emeli Dickent, s eszményítő humora és realiztikus eszményítése alapján Petőfivel állítja párhuzamba.¹³

S ezzel: problémánk magvához jutottunk el. Vezérfonalként húzódik végig a lap cikkein a realiztikus eszményítés követelménye. Például, ismertette Sainte-Beuve Vigny-tanulmányát, a lap hevesen szembeszáll az egyébként magasztalt francia esszéistával az eszményítés kérdésében. Ez ugyanis az Eloa-ról azt állítja, hogy szerzője nem akart általa mást, mint egyszerűen egy magasztos költeményt alkotni. Csakhogy lehetetlen, mondja a cikkíró, bárminek értékes, de különösen: magasztos költeményt írni alapeszme nélkül, eszményítés nélkül.¹⁴

Abban az életanyagban azonban, amellyel a modern költő, regényíró szembekerül, a régi, a szokott, azaz romantikus módon lehetetlen az eszményítés. Az eszményítés lehetőségeit itt a humor adja meg. Egy — nagyrészt Friedrich Theodor Vischert követő — cikkben,¹⁵ mely Jean Paul felfogását ismerteti, mondja ki ezt leghatározottabban a lap: „a humor eszményítése annak, ami különben nem tűr eszményítést”. Jean Paul érdeme éppen abban állt, hogy midőn mások úgy vélték: „a valóság ritkán alkalmas költeményre”, — ő, a humoron át, ragaszkodott az eszményítéshez is, a valósághoz is, a szegények és egyszerűek valósághoz. Bérczy is, Brassai is, mások is hangoztatják, hogy a valódi, különösen pedig a modern humor az emberszeretet, a humanitás jegyében áll, s az egyszerűek ügyének védelmében. Jean Paulnak azonban mégsem sikerült célját megvalósítania; kitűzött szándékai ellenére ugyanis műveiben mégsem ragaszkodott igazán s eléggé a valósághoz: „geniális önkény”-nyel vannak művei tele, s ötleteinek fölállozta fegyelméletlenül a valóságot. Az igazi; az eszményítő humorhoz pedig a valósághoz való ragaszkodás, az egész valóság megragadása, birtokba vétele, birtokban tartása szükséges. A humoros regényíróra, úgymond a cikk, tökéletesen igaz a nürnbergiek határozata, melyben kimondták: csak azt lehet fölakasztani, akit már elfogtak. Thackeray jellemző s jelentős tulajdonságának Brassai azt mondja, hogy — bár nem rajzolja — mindig érzékelteti az élet egész folyamát.¹⁶ A valóság birtokba vételéhez s birtokban tartásához magasabb: „humorisztikai nézőpont” szükséges: pártatlan és független, eszményítő erkölcsi és filozófikus nézőpont.

A kör tehát így bezárult: eszményítés nélkül nincs művészet s a modern életanyagban ezt elsősorban a humor teszi lehetővé; a humornak viszont igazi műfaja a regény és az elbeszélés. „A regényt s az ezzel-rokon költői beszélt s vig eposzt tartom azon egyedüli irodalmi formának, melynek a humor alaphangja lehet” — fogalmazta meg legkizárólagosabban a tételt Bérczy.¹⁷ Oly műfajokat tehát, melyek az orosz s az angol irodalomban otthonosak. Mert bármennyire becsülték is a lírikus Puskint s a lírikus Byront, érdeklődésük az Anyeginnek, a Don Juan-nak, a Childe Harold-nak szólt igazán.

A francia regényben e vonások s e követelmények, úgy vélik, jórészt hiányoznak. Sand és Hugo lélektani képtelenségekbe bonyolódnak,¹⁸ a való élet rajza helyett hihetetlen históriákat adnak elő, — mint mondani szerették: — „ijesztető modorban”, s Flaubert¹⁹ a Salam-bô-ban azt az esztétikai lehetetlenséget próbálja megvalósítani, amit Taine a történeti regény követelményeként állított föl; a kor szellemének fölédzése helyett Hannibál katonái hajkenőcsének szagát idézi föl. Balzac pedig nyers és durva naturalista: „Képzeli csak — kiált föl gúnyosan Brassai —, mi lett volna Goethe Gretchenjéből és Klärchenjéből Balzac kezé-

¹⁰ K II. I. 17. sz.

¹¹ K II. I. 11. sz.

¹² K II. I. 3. sz.

¹³ SzF I. I. 7. sz.

¹⁴ K II. II. 11. sz.

¹⁵ K I. I. 15. sz.

¹⁶ K II. I. 3. sz.

¹⁷ SzF I. I. 7. sz.

¹⁸ K I. I. 24. sz., K II. I. 10. sz.

¹⁹ K I. I. 5. sz.

ben.”²⁰ Tele vannak ezek az írók és művek bizarrsággal, mértéktelenséggel, az indulat, az érzelem, a képzelet egyedi féktelenségével, és ferdeségével. Legfőképpen pedig az akadályozza náluk a humor létrejöttét, hogy — mint Kemény írja, Arany által külön bejelentett cikkében: — „a művészet műzsját a célzatosság szolgáló leányává szegődötték”²¹ vagy mint egy másik cikkben olvashatjuk Hugóról: „tollát pusztá pártharc eszközzé aljasította le”²²

Kézenfekvő és teljesen jogosult mármint mindebből azt levonni, hogy Arany lapjainak világirodalmi tájékozódása és tájékoztatása egy a társadalmi progressziót határozottan szolgáló, de minden forradalmiságot, sőt, radikalizmust is határozottan elhárító realiztikus epika szolgáltatásban állt. A romantikus fogantatású népiességgnek, kivált pedig a romantikusan eszményítő magyar regénynek áthangelése szolgáltatásban polgárian realiztikusra s realiztikus eszményítőre. Világosan látták, leghatározottabban Brassai mondta ki, hogy míg liránk fölveszi a versenyt az európai lírával, a regényben nem értük el az európai szintet.²³ Ettől a realiztikus-polgárian áthangeléstől várták ezt a szintet.

(Válogatás az európai realizmus válfajai között) A francia regény indításainak kizárása ebből az áthangelésből tehát végső soron kétségtelenül a radikalizmus és forradalmiság ez elhárításának érdekében történt. S a romantika elhárításának tudatában és jegyében. *Valójában*, persze, nemcsak a romantikát utasították el; sőt, annak bizonyos válfajait, különösen a német-angolénak a bensőségre, idillre, „*háromiára*” törekvő válfajait, kivált részletelémként, szívesen vették. *Valójában* s elsősorban az európai s amerikai realizmus árnyalatai és áramlatai között válogattak s választottak. A német realista regényt és novellát ugyan, amely pedig — a sokban rokon történeti-társadalmi helyzetnek megfelelően — eszményítő, egyensúlyozó hajlamánál, befelé forduló jellegénél, etikai-pszichológiai problematikájánál, vívódásainál, elégikus hangoltságánál fogva közel kerülhetett volna hozzájuk, alig ismerték. Kellert és Stormot egyaránt csak lírikusként említette, s úgy is csak említette a SzF és a K. Tolsztoj és Dosztojevszkij ekkor kitontakozó irányáról sem volt tudomásuk s még nem is igen lehetett.

A francia realizmusnak azonban, a Stendhalit leszámítva, majd valamennyi árnyalatát ismerték, s majd valamennyit — elutasították. A balzacit éppúgy, mint a flaubert-it. Az előbbinél lehetett a politikai radikalizmus magában is oka ellenérzésüknek, hisz Balzac műveit — szándékai ellenére gyakran — mélyen áthatja ez. S lehetett oka a romantika is, hisz jellemzésben, műlírjában, kivált pedig cselekményvezetésben bőven van Balzacban „romantikus”. Az utóbbi, Flaubert esetében azonban világos, hogy oly szemléleti, esztétikai, poétikai vonások taszították őket, melyek ennek művészetét az általuk materialisztikusnak tekintett pozitivizmus szemléletével, esztétikájával kapcsolták egybe. A materialisztikus környezeti s élettani determináció állt e vonások középpontjában. A homo animalis-t látták és félték művészetében s tulajdonképpen ezt Balzacéban is. Hogy ez, végső soron, megint csak a radikalizmus elutasítását is jelentette, hogy abból is fakadt, nem kétséges. Mint ahogy az sem, hogy az eszményítést eszközölő humor kultusza a kitérés (nemzeti helyzetből indoklódó) vágyát is jelentette olyan, a polgári fejlődés s a pozitivisták gondolkodás által hozott vagy föltárt pszichológiai (s etikai) problémák, konfliktusok elől, melyekkel Flaubert művészete próbált — jól vagy rosszul — szembenézni.²⁴ Annak ellenére jelentette ezt is, hogy művészi gyakorlatukban, pl. Arany, Kemény, nemegyszer maguk is megkísérelték e szembenézést. Természetesen, a kritikát Aranyt sem lehet, s még e tekintetben sem, cikkíróival egészen egy nevezőre hozni. De, mint pl. Hebbel-bírálat, Tompa-kritikája vagy a Pontmartin-féle Baudelaire-cikk fordítói közbevetései és hangsúlyai (s mások) mutatják, lényegében egyetértett velük. (Az persze igaz, — a SzF és K egésze bizonyítja —, hogy a maguk d'szharmoniait is szerették volna „meghaladni”. Részben ennek tulajdonítható pl. az, hogy bár jól tudták Thackeray elsőbbségét, különösen Eliotot portálták. Részben persze annak, hogy ennek művei könnyebben eladhatók voltak mint az Esmond szerzői.)

(Történeti apáty és személyiség) Egyoldalú volna azonban mindebben csupán egy régebbi izlés, irodalmi irány és korszak védekezését látni egy újabbal szemben; s egyoldalú az eszményítést eszközölő humor kívánalmát kizárólagosan a radikalizmus iránti félelemre, s a tragikus, a desilluzionáló feloldásának, kikerülésének vágyára vinni vissza. A két iapnak éppen világirodalmi cikkeiben — az Aranytól írottakban s az Aranytól fordítottakban is (l. pl. Hebbel-, Wittgenstein-, Dósa-, Remete-bírálat) — sokszor esik szó arról, hogy ez a kor Európa-szerte

²⁰ K I. I. 14. sz.

²¹ K II. I. 1. sz.

²² K II. I. 10. sz.

²³ K II. I. 3. sz.

²⁴ Jellemző azonban Arany érdeklődésére, szerkesztői „rugalmasságára”, hogy szívesen közli az általa kedvelt Csapó Vilmos (I. A. J. KrK XII. köt. 584.) cikkét Taine és Deschanel pszichológiai s irodalmi nézetéről, melyekkel ugyan Csapó nem ért egyet, de javasolja, tegyünk velük kísérletet, használjuk fel a használatát. K II. II. 25. sz.

átmeneti korszak, sőt, válságkorszak. A társadalmi mozgalmak és eszmék *apátja* jellemzi, melyben az egyént nem viszi, nem segíti, nem irányítja többé a történelmi mozgalmak, a közérzés és közgondolkodás árama. Magyarországon pedig a társadalmat, a közgondolkodást, közérkölciséget közömbösségbe s kiábrándultságba süllyesztő elnyomás miatt különösen bémítónak látták ez apályt. Ezért úgy vélték: midőn a francia regény kizárólagosan a társadalomra veti a felelősséget az egyén tetteiért, erkölcsisége, személyisége ki nem alakításáért vagy elkallódásáért s az egyént a társadalom termékének vagy pedig egyéni biológiája produktumának tekintti csupán, akkor szinte egészen leveszi a felelősséget az egyénről. Különösen Sand-nál és Hugónál, kiknél, vélték, minden hiba, bűn egy szentimentális, patetikus, ködös elvont fogalomé, a társadalomé.²⁵ Regényük sem önismeretre, sem önfegyelemre, sem tárgyiasságra, sem tárgyilagosságra nem nevel. Márpedig az egyénre személyisége, erkölcsisége kialakításában, fönntartásában, a világban való helyének, feladatának megjelölésében és betöltésében sokkal nagyobb és nehezebb feladat vár most mint az erős sodrású korszakokban.

Ezen a ponton kapcsolódik a két folyóirat világirodalmi tájékozódásába *Goethe problémája*. A lapok tüzetes átvizsgálásának meglepő eredménye Goethe rendkívül intenzív, személyes élményű s állandó jelenléte. Az ismeretes volt eddig is, hogy a költő Goethe, különösen magát Aranyt, erősen vonzotta — legutóbb Sötér István mutatott rá többször nyomtatékosan, de, hogy a Wilhelm Meister Goetheje ily erősen élt s hatott erkölcsi-esztétikai tudatukban, kevéssé, alig. Valójában, persze, nem meglepő ez. Amit e Goethe-vonzás legmagasabb megnyilatkozása a lapban, Emersonnak már-már az adorációt súroló esszéje²⁶ a Wilhelm Meister erkölcsi s esztétikai értékeiről kifejti, az igen jól illett nemcsak a jellemközpontú regényről, a jellemfejlést a mindennapokban megragadó epikáról vallott fölfogásukhoz, hanem kivált az egyén felelősségéről s a személyiség alkotás kötelezettségéről vallott nézeteikhez. Nem egyszerűen a lírikust, a regényírórt vagy a drámaszerzőt tisztelték benne, hanem a *Selbsterziehung* s a *Selbstregierung* klasszikus emberét. S mint Goetheé, más klasszikusok gyakori jelenléte, például Miltoné, Tassóé vagy Dantéé is legalább annyira erkölcsi mint esztétikai. Dickens, Thackeray, Turgenyev, Puskin, Byron e korszerű irodalmi irányt jelentett a számukra, ezek a klasszikusok örök példák a művészi magatartás s a mesterség etikájára.

A további kérdések sokaságából miket számba kellene vennünk még, kettőre kell, bármi kurtán is, okvetlenül kitérnünk. Az első az: miképp illeszkedett a két lap tájékozódásának vázolt fő vonalába a közölt külföldi szépirodalmi anyag. A második pedig az: miképp helyezkedtek el e vonalban Arany külföldi tárgyú cikkei.

(A közölt külföldi szépirodalom) A külföldi szépirodalomból, főleg az újabb koriból, nevezetesen pedig a lírából a közlés alapján esetleges volt. Arany válogatása legfőljebb kizárólagosan fordított. A spanyoltól az ukránig, a skóttól a szerbig, a franciától az arabig, a fordítás megütötte a mércét. Erre azonban — szerkesztői üzenetei s levelezése alapján megállapítható — alig volt példa. Az ellenszenvet a francia regény iránt, mindenesetre, Arany nem vitte át a lírára, s Victor Hugo, Béranger, Lamartine, s mások szép számmal szerepelnek; Vigny lírájáról pedig többször is nagy magasztalással szólt a két lap. A nagyobb verses epikai vagy prózai fordításokra azonban gyakran Arany maga ösztönzött. Novellát nemcsak maga fordított az oroszoktól, Gogoltól s Sollogubtól, hanem másokkal, például Zilahy Károllyal is fordíttatott, főként Turgenyevet, de Zilahy Imrét Puskinra is buzdította.²⁷ A novellák nagyobb részét angolból fordították, s bár a nagy nevek is előfordultak, Dickensé, Poe-é, Thackeray-é, többségük Eliot iskolájából került ki. Arany, a sovány pénzü szerkesztő, — hogy úgy mondjuk: — a kínálathoz volt itt is kötve.

Amit igazán maga formált a külföldi szépirodalmi anyagból, az a népköltészeti rész volt. Ezt, jórészt külföldi lapokból, maga válogatta s maga fordította, barátaival, fiával vagy fia barátaival fordíttatta. A spanyoltól az ukránig, a skóttól a szerbig, a franciától az arabig, a finntől az újjörögig szinte minden, az európai szem számára elérhető folklór sorra került lapjaiban. Folklór-felfogásának modernségére, az európaival való teljes, évszázamszerű egyetemességére már rámutattak. Arra azonban ez az anyag s hozzáfűzött megjegyzései figyelmeztetnek, miként igyekezett összekapcsolni a romantikus folklór, különösen a dicsért Grimm testvérek népköltészeti s az általa ismertett Villemain irodalomtörténeti összehasonlító törekvéseit. A Reinecke Fuchs motívumát oly örömmel fedezte föl egy délafrikai mesében és Heltainál,²⁸ Aesopus favágó-motívumát pedig egy finn népmesében,²⁹ mint amily örömmel mutatott rá általuk arra, miként térnek vissza egy-egy nemzet népköltészetének alapmotívumai magas irodalmában is; — például: a francia mesék bon homme-ja a klasszikus francia vígjátékban.

²⁵ K II. I. 10. sz.

²⁶ SzF II. I. 15. s köv. számok.

²⁷ A. J. KrK XII. köt. 607., 615.

²⁸ A. J. KrK XII. köt. 137.

²⁹ A. J. KrK XII. köt. 610.

Két mellékmotivumnál érdemes itt egy pillanatra megállanunk. Az egyik az, hogy a SzF és K külföldi híradásaival is folyvást a nemzeti elzárkózás és előítélet ellen igyekezett hatni. Dicsérte például azokat a német tudósokat, akik a holsteini konfliktus ellenére dán irodalomtörténetet adnak ki s azokat, akik a francia-német feszültség ellenére francia műveket fordítanak³⁰, s elítélte azt az angol irodalomtudóst, aki, mint mondta, „németes dicsékvéssel” azt állította, hogy az angolok vittek először magasabb gondolkodást Indiába.³¹ Ez az egyik. A másik az a különleges érdeklődés és rokonszenv, amellyel a kis népek, különösen pedig a szomszéd népek folklorja felé fordult. Az egyetemes emberiben való egyenrangú részességük bizonyítékait, irodalmunk kibontakoztatásának zálogát látta bennük.

(A szerkesztő s a cikkíró Arany) A másik probléma, melyet röviden érinteni óhajtunk: miként illeszkednek Arany saját világirodalmi cikkei az általa, szerkesztőként kialakított vagy elfogadott tájékozási irányba. Három csoportra oszlanak e cikkei. Az elsőbe kortárs külföldieket ismertető cikkei, a másodikba az idegen népköltészeteket tárgyalók, a harmadikba régi, kivált távoli klasszikus műveket bemutatók tartoznak. Az első csoporttal kapcsolatban gyakran hallhatni, hogy Arany itt alaposan mellőfogott, s olvashatni is, hogy Arany itt a maga irányának külföldi mását, igazolását kereste. Ez utóbbi vélekedés igaz is, de: csak részben, kellő kiegészítéssel igaz. Mint ahogy csak részten, kellő kiegészítéssel igaz az az elterjedt fölfogás is, hogy Aranyt mindenekelőtt az eposz kérdése izgatta. Aranyt nem az eposz, hanem a verses nagy epika kérdése izgatta. Legtöbörében a Gvadányi-archéptanulmányban van benn a felelet: miért? Elbeszélő irodalmunk nem teremtett vagy alig olyan figurákat, amelyek a közös népi-nemzeti, történeti-társadalmi tudat egy-egy almozzanatát testesítenék meg. Míg a külföldi magas irodalmak, epikák, különösen a humorosangolés orosz, ontják az ilyen realiztikus alakokat, nálunk többnyire csak a népmese szolgál velük. Azért is tartotta oly fontosnak mesekincsünk megmentését; s ezen az alapon becsülte Jókai epizódfiguráit oly nagyra, s védte meg Gyulai ellenzésével szemben is. Ilyen figurák alkotására, köztudatba vitelére azontan, úgy vélte, a mi körülményeink között különösen, a vers, a verses epika alkalmasabb. Az Arany által esztétikái eszmélkedőként nagyrabecsült Brassai mondta ki legegyszerűbben, szinte lapidárisan, miért. Van-e, kérdezte, aki az Ivanhoe-ból tud húsz sort könyv nélkül? — s volt e, aki az Iliászból, — s van-e, aki a Childe Haroldból ne tudna húsz sort könyv nélkül?

Arany teljesen tisztában volt Achille Millien tökéletes jelentéktelenségével, Ludwig Frankl tisztes tizedrangúságával, s a francia vagy német irodalom létező új irányzatának sem képzelte próbálkozásait. Azt figyelte próbálkozásukon, mint ahogy híres Heibel-tírálatában is ez a kérdés vezette, milyen lehetősége van a versnek; a verses epikának, az epiko-lirikus, a líriko-epikus műveknek a modern élet, különösen a miénkhez hasonló vidéki élet korszerű megragadására, s főnmaradt népi-történeti tudat műbe ötvözésére, továbbörökítésére. Nem csupán addigi irányának, a már meglévőnek igazolása volt e cikkei keletkezésének mozgatója, hanem a további út, a további lehetőség megkeresése, kimunkálása is. E cikkeinek attitűdje kereső, végkihangzása azontan, jellemző módon, majdnem mindig elutasító: mintha azt mondaná: ez sem, ez sem az, amire szükségünk van. A prózaepika további útjának kritikai előkészítését, kimunkálását, bár maga is igen jelentékeny gondolati indításokat adott e tekintetben, mintegy elvtáraitára bízta, s maga ezt közvetve, szerkesztőként szolgálta. A nehezebbet s a szívéhez közelebb állót, a verses lehetőségek kutatását vállalta magára elsődleges kritikusi feladatul. Cikkei második, népköltészeti csoportjának is ez a keresés a mozgatója; látni, felmutatni más magas irodalmak és népköltészetek termékenyítő összefüggését, példát mutatni az irodalom „tartálékainak” fölfedezésére, megmentésére, tárolására. Cikkeinek harmadik csoportja ugyancsak a továbbjutás irányába munkált. Csakhogy egészen más oldalról. Ismeretes, hogy Arany milyen nagyra becsülte Erdélyi Jánost, s mennyire egyetértett evolucionizmusával, de tudott, bár nem eléggé kifejtett az is, hogy folytonos vitában is állt vele, s mennyi korrekciót tartott szükségesnek Erdélyi hegeliánus fölfogásán, a személyiség kérdésének, történeti szerepének tekintetében például, mint ezt Bulcsú-bírálatá oly kitűnően tanúsítja. E cikkeiben viszont, s az általa ösztönzött hasonlóknak, pl. Szilády Áron arab cikkeiben, láthatólag abból a fölfogásból igyekezett kitörni, mely csupán a görög—latin ill. a germán—román irodalmakra, kultúrkörre alapoz, s a különböző műfajok, irányok, módok létrejöttét kizárólag ez irodalmak fejlődésmenete alapján képzelel. A mi más adottságaink között, ez a cikkei involvált következtetése, más műfajok, más módok, más fejlődésment előtt is nvitva kell tartani az ajtót. A mi modern realiztikus epikánknak nem kell szükségszerűen mindenben azonosnak lennie a példaként vett külföldivel. A verses humoros epika például alapvető szerephez juthat akkor is, ha külföldön szerepe még vagy már jelentéktelen. Egyik oldalt tehát a külföldi példák asszimilálására ösztönzött hevesen, másik oldalt viszont, szemléltetének belső dialekti-

³⁰ K II. 1. 6. sz., K I. 1. 18. sz.

³¹ A hindu dráma c. cikke lapalji jegyzetében: a Voinovich-féle Franklin — Parnasszus kiadásból hiányzik e jegyzet.

kája szerint, a nemzeti önállóság megtartására buzdított. Tudta, hogy a kettő nem ellentétes, sőt azonos, és elképzelhetetlen egymás nélkül. —

Ha röviden összegeznünk kívánjuk az elmondottakat, megállapíthatjuk, Arany lapjai irodalmi tájékozódásában a polgári realizmus foglalta el a középponti helyet. Redukált realizmusról volt szó az egy időben a lap körül tömörült csoporttal kapcsolatban beszélni. S ez helyes megjelölés, e lapok világirodalmi tájékoztatását illetően is, annyitán, amennyiben arra utal, hogy a realizmus lehetőségeit és hatékonyságát jelentékenyen csökkentették akkor, midőn a társadalmi radikalizmustól való félelmükben, a realizmus egyes válfajait, különösen a franciáét, elhárították. S bizonyos redukciót jelentett a verses epikai műfajok e korban való fontosságának, szerepének, jövődjének túlzó hangsúlya éppúgy, mint a kiegyenlítő humor módfelelti kultusza, a személyiség, az egyedi etikum előtérbe állítása, s a népköltészeti elemek ekkori lehetőségeinek túlbecsülése is. A legfontosabb, úgy véljük, mégis maga az a tény, hogy Arany, a *szerkesztő*, lapjaiban a kor realizmusának egyik alapvető válfaja felé fordult. S magát e válfajt nem lehet redukálni nevezni. A realizmus egyik legmagasabb vonulatát jelentette ez. Mert hisz nemcsak a Pickwick Club-ot, a Twist Oliver-t, a Nemesi fészket vagy a Revizor-t jelentette, hanem a Köpeny-t, a Holt lelkeket, a Nagy várakozások-at, a Blake House-t, az Apák és fiúk-at, a Henry Esmond-ot is. De ez idegen példák tanúságánál nem erőteljesebb azé a magyar mű, mely e világirodalmi tájékozódás és esztétikai program légkörében fogant: a Délibábok hőse, a magyar realizmus e mintadarabja. A realizmusnak ez az Arany lapjai által ajánlott európai árnyalata semmivel sem volt kevésbé alkalmas nagy művek teremtésére, mint bármelyik másik. A magyar viszonyok közt pedig mintha csakugyan ez felelt volna meg leginkább. *A mintha és volna* azonban már kívül van a történeti stádium határán. —

E szorosabban vett irodalomtörténeti konklúziókon túl sugall azonban anyagunk egy, hogy úgy mondjuk, irodalometikait is. Arany, a fáradhatatlanul kísérletező, folyton újat kezdő művész, a nyugtalanul meditáló elme, elutasította az érdekesen, az újságon kapás öncélú ingerét, s szerkesztői tevékenységét, tájékozódását és tájékoztatását fegyelmeyzetten s egyértelműen annak szolgálatába állította, amit népe, nemzete érdekében tartott szükségesnek.

Németh G. Béla

Magyar és német realizmus Arany korában

A végzetes 1849-es év sokkal erőszakosabban nyúlt bele a szellemi életbe magyar földön, mint a németeknél. A forradalmat előkészítő évtized élénk nyugati kapcsolatkeresésére és internacionalizmusra hajló eszméire a Bach-korszakban, jórészt az idegen katonai és rendőrség nyomása alatt kulturális elszigetelődés következik. Irodalmi életünk újjászervezése lassan halad; jelentős költőink élnek kis vidéki városokban, falvakban, nemesi kastélyokban. Írásban és irányzatban maga Pest sem egységes. Az évtized legszembetűnőbb áramlata a Jókai-féle nemzeti romantika.

Amennyire a katonai hatalom korlátozásai engedik, mégis megindul a külföldre irányuló irodalmi érdeklődés és kapcsolatok újrászerveződése is. Eleinte a francia romantika politikailag kevésbé veszélyes második és harmadik vonalának már az előző évtizedben kivívott népszerűsége növekedik, ideértve a két Dumas-t, G. Sand-t és Sue-t, sőt a bűnügyi romantikát is. Műveik fordításaival tele van a napilapok tárca- és regényrovata. Az egykorú francia dráma több alkotása hamarosan bevonul a Nemzeti színpadára. Közben aztán, a patriarkális nacionalizmus jegyében, óvó hangok is szólnak meg: tartsuk távol magunktól a nyugati irodalmak olyan alkotásait, amelyek népünk erkölcsére veszélyesek lehetnek. Amitől félnek, az a modern francia realizmus. Balzac körül az évtized vége felé heves vita zajlik, Flaubert Salammlőjét Arany folyóiratának királója kedvezőtlenül fogadja.

Az új moralizáló-nemzetes irodalompolitika csakhamar megtalálja bálványát az egykorú angol regényben. A rokonszenv nemcsak a korai viktoriánus erkölcsiégnek és életszemléletnek szól; példaadó és bátorító hatása van az ekkor induló realiztikus törekvésekre Dickens és Thackeray mérsékelt realizmusának is. A magyar társadalom egyes rétegeiben kialakuló józan, kiábrándult „reálpolitikai” érzület az illúziós romantika ellenében a szigetország regényíróiban találja meg a valóságábrázolás megnyugtató módszerét. Amikor a Kisfaludy-Társaság a hatvanas évek elején rátér az illetmény-könyvkiadásra, elsőnek Eliot és Thackeray-műveket ad a tagság kezébe.

Az angol és francia fordítások és az angol realizmust dicsőítő nyilatkozatok számához mérve meglepő az a visszhangtalanság, amely hazánktól az egykorú német irodalom körül található. Ez az évtized még alig veszt tudomást ennek új irányzatáról, a negyvenes évek óta kitontakozó, polgári jellegű „poétikus realizmus”-ról. Szinte csak véletlenül jut el egy-egy mű hozzánk: Freytag *Tartozik és követel*-jét, valamint Otto Ludwig *Ég és föld között*-jét 1856-

ban lefordítják, Hebbel *Judit*-ját bemutatja a Nemzeti Színház. A magyar realizmus jövőendő kritikusai, Gyulai Pál az 1855–56-os egyetemi évet Berlinben tölti, de nem a szépirodalommal, inkább az irodalomtudománnyal keres kapcsolatot; Schmidt Juliánt, Hettner, Gottschallt olvassa.

A magyar szellemi életet tehát ebben az évtizedben alig fűzik közvetlen szálak az egykorú német irodalomhoz. 1850 és 60 között az irodalmi közvéleményben Storm, Keller, Heyse, Raabe, Scheffel, Spielhagen neve ismeretlen. A lírai költészet még az elbeszélő prózánál és a drámánál is nehezebben tör utat idegen nyelvtérületre, azt tehát még kevésbé várhatjuk, hogy költőink vagy kritikusaink Mörike, Storm, Keller lírájáról tudomást szerezzenek. Magyar és német költészet egymásról keveset tudva bontakozik a mondott évtizedben. Annál meglepőbb, hogy a kettő között — nem is elszórtan — párhuzamos jelenségek észlelhetők. A szépírói termésnek is vannak analóg tartalmi és művészi megoldásai, de még nagyobb az analógia az irodalmi és esztétikai elmélet terén. A magyar megnyilatkozások itt-ott valamit késnek a német mögött, máskor határozottan egyidejűek. Közvetlen német befolyás az esetek jórészeiben nem képzelhető el; a legjelentősebb német dokumentumok, Otto Ludwig Shakespeare-tanulmányai ekkor még kéziratban voltak. Számolnunk kell persze azzal, hogy a német és magyar irodalom általános helyzete és fejlettségi foka egyáltalán nem volt azonos. Így a költészet anyagában és a műfajokban kevés közösség található; mihelyt azonban a világnézeti elemeket, a művészi magatartást és az esztétikai eszméket vesszük szemügyre, azonnal felötlenek a párhuzamosságok. Ezekre próbálók az alábbiakban rámutatni.

1. Petőfivel uralomra jut a magyar költészetben a realiztikus élményi líra. Ez a realizmus jelenti a költői magatartás természetességét, az élménynek konkrét, személyes szituációba való ágyazottságát, az érzelmi motivált lefolyását. A legfőbb költői érték az egyszerűség, közvetlenség és őszinteség; a mondanivalónak meg kell találnia a maga organikus belső formáját. A lírának ezt a típusát Petőfi szuggesztíója évtizedekre uralkodóvá teszi, Arany kezében azonban erős átalakuláson megy át. Az az igény, hogy a közéleti és személyes élmények kaoszáat a külső és belső forma fegyelmébe törje, ez időben határozott klasszicista színezetet ad lírájának, noha az élménykifejező és a realiztikus aspektus uralkodó marad. A korabeli kritika ezt a jelleget határozottan meg is követeli. „A magyar kritikusok közül talán én vagyok az, ki leginkább követeli a költőtől, hogy élményeiből írjon, azaz abból, mit átért, átélte, magán és másokon tapasztalt vagy átható tanulmány által közvetített” — üti meg a hangot Gyulai 1855-ben.

Az egykorú német líra, részben már Mörike, kiváltképpen a fiatalabbaké, hasonló szándékból fakad, s hasonló esztétikai igényt hordoz. Kellernél, Stormnál az élményi líra romantikus vonásai elhalványodnak, s erősödik a magatartás közvetlensége és az élménykifejezés epikus-empirikus jellege. A személyes gyökérből következik, hogy valamennyiük lírája sok élet-rajzi elemet hordoz. Mint Petőfinék, Aranynak, — Stormnak és Kellernek is egy-egy versét könnyű konkrét életadatokhoz kapcsolni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a lírai én erősen a közelében marad az emberi, mindennapi énnék. Ez a közelség Petőfinél a legközvetlenebb, de megvan Aranynál, Tompánál, s ugyanúgy megnyilvánul német rokonaiknál is.

Amikor németek és magyarok ennek a lírának az alapvető emberi és esztétikai normáját akarják megfogalmazni, ha szó szerint nem is, de lényegileg ugyanazt követelik: az érzés igazságát, azaz őszinteségét. „Miután a líra érzésen alapul, mindannyiszor sért, valahányszor észrevevesszük, hogy ez érzés nem igaz, nem szívből jó, hanem csak komédia.” Aranynak ezzel az 1855-ös állásfoglalásával egybehangzik az, amikor Storm úgynevezett „tisztá” lírát követel. „Tisztá” önéki is annyit jelent, mint átélte, igazi, mély. Szerkeszt egy antológiát, s ennek értékét abban látja, ami nincs benne: a frázist, az utánérzést, a költött érzelmeket eleve kirekesztette. Az is rokon, ahogy a két lírikus elhatárolja magát a dilettánsok ömledésétől. Arany: „Érzeni nem elég, ki is kell tudni fejezni, mégpedig nem úgy, amint közbeszédben elsopánkodná az ember, hanem költőileg.” Ehhez kapcsolható ez a vallomás is: „Minél jobban tárgyalt látköröm, minél több műremmel ismerkedtem meg a világirodalomban: annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkben. Forma — nem jambus és trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos.” „Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni.” Ugyanúgy él Stormban a törekvés arra, hogy verseiben a tárgy és helyzet-meghatározta, organikus formát munkáljon ki. Amit erről versben mond:

Die Form is nichts als der Kontur,
Der den lebend'gen Leib beschliesst ...

Arany is aláírta volna, hiszen szerinte sem választható el ez az „eleven test” a belső formától. Rá is illik Storm vallomása: „Mihelyt valódi megindulásban vagyok, igényelem a kötött formát” — hiszen Arany is a forma szigorításával akarja az erős indulatokat és disszonáns élmé-

nyeket fegyelmezni. Az övéihez hasonló szavakkal követeli Storm is a tartalom és a forma „szükségszerű kapcsolatát”. A két lírikus nemcsak a módszerben és a gyakorlatban rokon; kiterjed ez egyéniségük mélyebb rétegeire is. Aranynál ezt olvassuk a költészet funkciójáról: „A költészet az maradjon, ... aminek lennie kell: ünnepe a léleknek, nem hétköznapija.” És Stormnál: „A lírai versnek legyen meg az a hatása, hogy olvasójának egyúttal kinyilatkoztatásul és megváltásul, vagy legalábbis kielégülésül szolgál.” Még majd szövegek bővebben arról: a világnézetnek és a művészetszemléletnek milyen közös hatóerőire lehet az egybehangzó nyilatkozatokból következtetni.

2. A századközép táján, a nagy katasztrófa utáni évtizedekben is, mind a magyar, mind a német irodalom nagy célkitűzése: az ember és az emberi sors epikus-drámai ábrázolása. A németek a prózai nagyepika és a dráma formáiban kísérlik meg ezt; hazánkban a drámai műfaj csak számbelileg fejelett, értékben nem, így a kísérlet színtere a regény és a költői elbeszélés. Az ötvenes évek kijózanító és szorongató égőve alatt hazánkban az irodalmi realizmusnak új változatát hozza ez a törekvés létre: a magyar „eszményítő” realizmus az egykorú német „poétikus” realizmus párhuzamos, analóg jelensége, ha a párhuzamot nem értelmezzük mechanikusan.

A két irány rokonsága, valahogy légkörük közössége már akkor szembeötlik, ha a bennük tevékenykedő alkotók emberi egyéniségére fordítjuk figyelmünket. A forradalom előtti évtized tisztá, egyenes lelkű, problémátlan költőegyénségeket hozott felszínre, akikben a lelki képességek, az eszmei célok és feladatok harmonikusan szövődtek össze. Az új realizmus kiemelkedő művelői már emberi mivoltukban is konfliktusos, erkölcsi és esztétikai tekintetben egyaránt igényes természetek, ki-ki a maga módján. Arany nemcsak a nagy nemzeti katasztrófa és egyéni sorscsapások terhét hordozza; viseli ő a maga külön töviskoszorúját: kételkedik saját tehetségében, s gyötri az is, hogy érzése szerint nem mert igazán „élni”. Ebben az emberi alkatban a németek közül Otto Ludwig az ő alteregója, akinek legfeljebb csak a nevét ismerhette. Kettejükben ugyanaz a kétely, érzékenység, hipochondria, a művész szüntelen harca az ember gyöngéivel; egyeznek alkotásmódjuk nehézségében is. Ludwig az „erkölcsi hipochonder” — nem az-e Arany is, nem érez-e ő is „kába kijózanodást a mások mámore után”? Tudjuk, mennyire irigyelte Arany apró költőtársait rendületlen önbizalmukért. Ugyan-így Ludwig egy levelében: „Csak egy szemernyivel több hiúság, több önszeretet lenne bennem, meg volnék mentve.” Mindketten igényesek önmaguk iránt, tehetségüket erős ellenőrzés alatt tartják, — s ez egyformán gátolja, Ludwigban fel is őrli az alkotóképeséget. De a többieknél is hallunk belső harcokról és gátlásokról: Meyernél, kisebb fokon Stormnál, Kellernél. Így érlelődik ki mindegyikükben bizonyos aszketikus vonás, hajlam a rezignációra, a szenvedés hősiessége, s végül a fanyar férfias megnyugvás.

A rokonság érvényesül az alkotások poétikai-esztétikai vonásaiban is. Ha mi magyarok Arany, Kemény, Gyulai után Stormot, Ludwigot, Meyert vesszük kézbe, közös jellegzetességnek érezzük, hogy erősen drámai jellegű epikát alkotnak. A németek ezt az igényüket elméletileg is megfogalmazták. Storm szerint a novella a dráma testvére, a legszigorúbb prózai műfaj; ezért igyekszik ő maga pályájának egyik szakaszán a novellát közelhozni a drámához. Ludwig epikusnak közlő és jelenetező elbeszélést különböztet meg; a kritika hamar észreveszi, hogy *Eg és föld között* c. elbeszélésében a dráma eszközeivel dolgozik, drámai jeleneteket fűz egymáshoz.

Hasonló elméleti nézeteket olykor-olykor a magyar realistáktól is hallunk. Arany saját alkotásaira támaszkodva azt kívánja a költői elbeszéléstől, hogy menete drámai legyen (1848); később megismétli: ez a műfaj „hőseinek egyéni jellemet ad, de azt drámailag fejti tovább, a lelkiállapotokat, azoknak fokonykénti fejlődését tüntetvén elő.” „A beszély (novella) nem egyéb, mint kis regény, gyorsabb, elevebb folyamattal, drámaibb haladással.” A magyar eszményítő realistáknak ez a dramatizáló hajlama él és hat verses epikai produkciójukban. Arany a költői elbeszélésnek olyan változatát fejleszti ki, amely konfliktusos alaphelyzetből kiindulva felkelti és fokozza az egymással szembenálló törekvéseket és szenvedélyeket, egészen a katasztrófáig élezi őket, s mindezek révén tiszta drámai hatást ér el. Így mélyíti el Gyulai az *Egy régi udvarház*-ban a maga és nemzete igazát kereső régi magyar és a megszálló hatalom konfliktusát a tragikus elvakultság katasztrófájaig.

A drámaiságból természetesen folyik mindkét irányzat íróiban az erős lélektani érzék, a vonzódás a nehéz témákhoz és problematikus jellemekhez, akiknek megelevenítésében emberismeretük állja ki a próbát.

Szaporíthatjuk az egybehangzó vonásokat, ha a két írócsoportot az élményi anyag és az élettartalom felől közelítjük meg. „A költészet forrása a természet és az emberi szív” — mondja Gyulai. „Én az emberi természetből indulok ki” — olvassuk Ludwignál. Ezt az „emberi természet”-et nem kell naturalista értelemben vennünk. A biológiai szférát nem tagadják, de nem is teszik meg uralkodónak. „A költészet örök tárgya az emberi lélek küzdelme s az abból folyó viszonyok; a test, a betegség és halál csak annyiban, amennyiben e küzdelmekkel kapcsolato-

sak" — így szól Gyulai elhatárolása. A szociális megköötöttségek is a háttérben maradnak; az egyén természetadta ösztöneire erkölcsi tudata, felelősségérzete és szabad akarata épül rá. Az emberfogalom moralizálása, az erkölcsi ember középpontba állítása, az ösztönélet kritikuss szemlélete vetítődik ki a poétikus realizmus kedvelt konfliktusalkotási módjaiban. Ami a romantikában és a naturalizmusban ritka, itt tipikussá válik: a konfliktus az egyén belső világába, általában a lelki élet és a jellem szintjére lokalizálódik. A lelkiismeret a legfőbb fórum; Ludwig szerint olyan jellemeket alkotson a költő, akik „erkölcsi mércéjüket maguktan hordják”. Az *Ég és föld között* saját szavai szerint két férfit állít egymással szembe, akik közül az egyiknek túl sok, a másiknak túl kevés lelkiismerete van. Ugyanílyenféle konfliktus, a szenvedélyek harca, a belső meghasonlottság, a lelkiismeret örlő nyugtalansága hatja át Arany, Kemény, Gyulai epikus alkotásait. Arany balladái a bűntudattal harcolnak; lelkiismeret és szenvedély állanak egymással szemben. Toldi férfikorát, többszöri próbálkozás után, akkor sikerül élővé tennie, amikor súlyos vétségekbe keveri és prédául dobja saját belső küzdelmeinek. Korszerű téma a morális kényszerhelyzetbe került hősvérgődése helyzete korlátaiban; ez határozza meg Kemény Zsigmond regényeinek cselekményét és kompozícióját. „A lelkiismeret dolgozik” — halljuk Meyer Asszonybíró-járól; de ugyanígy dolgozik Ludwignál, Kellernél, Aranynál, Keménynél; mindenütt az erkölcsiség hatalmát érezni. Az elnyomás vagy a torz politikai fejlődés évtizedeiben az önmagára utalt egyén erkölcsi ereje és bűntudata válik döntő tényezővé.

3. Az új realizmus emberszemléletének kulcsszava: a „szenvedély”. Amit akkor így neveztek, abban látják a morális szemmel nézett ember egyik fő mozgató erejét. Jelentőségét az emberi életben német és magyar részről csaknem egyidőben ismerik fel. Ludwig egész dramaturgiája az emberi szenvedélyekre épül. A tragédia tárgya „a szenvedély belső drámája.” „A szenvedély az első a drámán.” Shakespeare számára a jellem „a szenvedély talaja, amelyet ábrázolni akar”. A jellem mintegy csak a fonalat adja, amelyre a szenvedély fázisai vannak felfűzve, a szenvedélyé, amely az első megrezdüléstől kezdve önmagát fokozza mindaddig, amíg hordozóját meg nem öli. Hasonlóképpen: „Szenvedélyeinkben van azon archimédési pont, melyről egy lábrúgással az egész erkölcsi világot helyéből ki lehet mozdítani.” (Kemény adja ezt a kijelentést szereplői szájába a *Férj és nő*-ben.) Keménynek ez a nyilatkozata mintegy kezünkbe adja a kulcsot az említett magyar epikusok emberalakjaihoz. Az önmagát fokozó, önmaga végzetévé váló szenvedély uralkodik a *Buda halálá*-tan, Kemény sóvár, megdőbbszarnok-figuráiban. A témából több variáció fejlődik ki: egyéni szenvedély a társadalmi korlátok ellenében Gyulainél, Kellernél, Keménynél; eg vénegvén ellen a *Buda halálá*-tan és az *Ég és föld között*-ben. S az iránvzat jellemző konfliktus-típusa: meghasonlás az egyén szenvedélve és erkölcsi öntudata között: Meyer „Asszonybíró”-ja, Toldi és Piroska, Kemény eszményi férfialakjai vagy hűség és árulás közt vergődő szombat papja.

Párhuzamosak a drámai hősrre vonatkozó elméleti nyilatkozatok is. Az alaphangot Kemény üti meg, aki az évtized problémáit és a saját életalakításának feszültségeit morális sikon éli át. „A drámában az érdeke a szembetett szenvedélyeknek küzdéséből támad. Az egyén, ki körül összpontosítatik részvétünk, jeles, vonzó, nagyszerű vagy megdőbbszarnokai-val vív az ellenkező hatások ellen, melyek a mű természete szerint most kísértés, bűn, ármány, gyengeség, szédítés, kéj és csáb alakjában jelennek meg.” „A viszonyok kényszerűsége, a konvencionális nézetek súlya, a megcsontosodott elítélések, a korszellem, a hagyományos erkölcsök és szokások hüvereje, a társadalmi rend hierarchiája, kegyetek, vallásos eszmék, állami kötelességek . . .” így sorolja föl Kemény a lehetséges drámai ellentényezőket. Kemény jobban kiemeli a szenvedélyt korlátozó helyzet, a megköötöttség élményét, mint Ludwig, aki inkább magának a szenvedélynek tulajdonít szerepet. De nála sem hiányzik teljesen ez az ellentét, ő is ismeri a „hatalmas valóság”-ot. „Látunk egy hatalmasat, az egyéni szenvedélyt, az általános érvényű hatalmasabb ellen kitémadni, amelynek hatalmát ismeri és amelyen hajótörést szenved. Ezt a hatalmasabbat nyilvánvalóan ilyennek kell ábrázolnunk, akár a fennálló rend az, akár természeti vagy erkölcsi erő.” Gyulai is körvonaloza a drámai hős ideáltípusát: „Szükséges, hogy a hős erős és határozott szenvedély vezesse, mely összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölcsökkel, a kegyetlennel, a kötelességgel: szóval azzal, amit társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek nevezünk. Ez az összeütközés a cselekmény magva, a katasztrófa eleme, s minél jogosítottabb egyénileg a szenvedély, mely kesztvűt dobott a világrendnek, annál erősebb a drámai érdeke, s annál tragikább a katasztrófa”. Amit Gyulai „világrend”-nek nevez, az Ludwignál „Weltlauf”, (szürkében ez is valahogy a világrendet érti), illetve ahogy Shakespeare-rel kapcsolatban nevezi: „gerechte Weltordnung”, „igazságos világrend”. Gyulainak a követelménye, hogy a drámai hős kiemelkedő, vonzó vagy megdőbbszarnokai tulajdonaival ragadjon meg bennünket Ludwiga emlékeztet, aki ugyanígy a nagyszerű hős igényli a dráma számára, s tiltakozik a kor nivelláló hatása ellen. A dráma iránti érdeklődés középpontja szerinte is a nagyember nagy szenvedélyével.

4. Látva a magyar és a német realisták dramaturgiai nézeteinek és költői gyakorlatának rokon vonásait, jogosan következtetünk arra, hogy a közösségek valami mélyebb rétegben gyökereznek. Közös politikai és társadalmi hatótényezők is működnek bennük — ezekre majd egy futó pillantást vetünk még. Aminél tartósabban kell időznünk: az alapvető esztétikai eszmék és művészi nézetek elemzése.

Mindkét oldal a realizmusnak új, a nem túlságosan kedvező korviszonyokhoz idomuló változatát akarja megteremteni. A főkérdés németeknél—magyaroknál: mi a „valóság”, hogyan lehet leghívebben költőileg megfogni. Az elmélet mindkét országotan két fronton harcol. Ludwig: „Idealistaként kezdtem, majd elégedetlenségemben realizmusba csaptam át, s ezt a végső határáig vittem. Most meg kell próbálnom a két egyoldalúságot összebékíteni.” Gottschall *Poetikája* (1858) is ugyanilyen határozottan utasítja el a két végletet: az „egyoldalú realizmus”-t, amelyben a „szellemnélküli (lélektelen) természet uralkodik, és a „légius” idealizmus. Pontosán így támadják ugyanebben az évtizedben Magyarországon az „egyoldalú realizmus”-t, amelyet olykor „naturalizmus”-nak neveznek, s az „idealizmus”-t. Naturalistának a Petőfi utánzók felszínes életközelségét nevezik: apró, de öntudatos költőcskék akarják önmagukat, életmódjukat és környezetüket póré mindennapiságában „megörökíteni”. A szó tágabb értelmében naturalistákka teszi őket zseniskedésük és a „tanulmány”-nak, a tehetség kiművelésének megvetése. De élt az 50-es években a másik véglet is: az almanach- és biedermeier-epigonok idealizáló klasszicizmusa. Arany szatirikus tankölteménye: *A sárkány* (1853) a papírsárkánnyal jelképezi ezt a helyzetet: a föld porát megvetve a hig éterbe akar emelkedni, s végül is a pocsolyába zuhan.

Nos: ugyanezt a kétfrontos harcot vívja Ludwig. „A naturalista azt mondja igaznak, ami megtörtént és így hitelesíthető, az idealista azt, ami sohasem történik, de aminek történnie kellene, — a realista azt, ami mindig történik. A naturalista a történeti, az idealista az általános ideálhoz igazodik, a realista a tipushoz.” „A naturalista inkább a okszerűvel törődik, az idealista inkább az egységgel. Mindkét irányzat egyoldalú, a művészi realizmus művészi középben egyesíti őket. A naturalizmus olyan gazdag ember, aki vagyonát nem ismeri; az idealista ismeri a magáét, de nem gazdag.” Nálunk 1851-ben a Pesti Naplótan Greguss Ágost a következő szavakkal dicséri Gyulai Pált: „Gyulai nem takargat csillogó szavak csillogó köpenyében stereotip élettelen vázakat, sem ködpalástba burkolt levegői árnyakat nem ad ki valóságos emberek gyanánt. Ő az életet igyekszik rajzolni úgy, amint az előttünk megjelenik.” A köd és a „levegői árnyak” emlegetése világosan utal az idealizmusra; nyomatékosan hangot kap a realitásigény; a cél a középnek, a való költői felfogásának megtalálása.

Melyik út vezet ehhez az igazi realizmushoz? A Pesti Napló cikkírója úgy véli (1854): „Ki a művészetet a természet utánzójává kívánja alacsonyítani, azt akarja, hogy a szellem az anyagtól kölcsönözzön életet ... a művészet fölhasználhatja ugyan, sőt föl is kell használnia az anyagi lét tanulságos jeleneteit, de nem szabad azokat csupán másolni, mi már magában is kizárja minden eredeti éget, s a lángészt magas röptéből sárba vonván, azt göröngyhöz akarná kötni ... Alacsonyabb rangú az a művészet, amely csak „élethű” valóságot ad; a magasabb rendű művészet a természetűséget „eszményítés”-sel köti össze. Ez a szó válik az új realizmus kulcszavává. „E különböztetést annyival inkább ki kell emelnünk, minthogy általa megóvhatjuk magunkat a szépszerűti szellemesdiség és anyagosság, az ún. eszményi és egyéninek, a schilleres ködképek, s a krass földhöztapadás iskoláinak egyoldalúságától, s mindkét félnek igazát egyesíthetjük a jellemzetesnek, de természet szerint művészileg jellemzetesnek fogalmával.” Hadd világítsa meg mindezt még Gyulai állásfoglalása: „A művész ecsete kevésbé hűn és pontosan, de igazabban, szebben, s így művészien fest. Ez az eljárás, melyet eszményítésnek nevezünk, nem sérti meg az igazságot, csak kimagyarázza: nem törli le az egyéni jegyeket, csak céljaira használja föl ... A legeszményítőbb festész sem nélkülözheti az egyénítés bizonyos fokát, s a legegényítőbb műveiben is feltalálható némi eszményítés; mert a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban, s ezt mindig a belévetett eszme eszközli; mert a puszta egyéni hajhászása arra a tévedésre vezet, hogy az esetleges és anyagi erőt vesz a lényegesen és szellemin, minden eszmei jelentőség veszni indul. A költészetben sincs másképp. A drámairól ... az élet töredékes és elszórt eseményeit folytonosakká téve, egésze olvasztja össze, a jellem és szenvedély nyilatkozatait gyúpontra szedi, s a körvonalakat most emelve, majd arányosítva igyekszik elérni mindennél nagyobb célját, a költői hatást.”

A németeknél Ludwig alakít ki rokon álláspontot: „A költészet utánzáson alapul, de csak a lényegét utánozza, a véletlent, esetleget mellözi.” „Ne a durva valót (das gemeine Wirkliche) ábrázoljuk ... a durva valóság minden tényezőjét költői, művészi valóság tényezőivé kell átképeznünk.” Tehát ez sem a természet lemásolása, hanem „művészi tükröképe”. „Mint a fata morgana, tükröztesse a drámai dikció a durva valót, de valaminő éteri közeget át. (Ezt a képet: a valóság tükrözését a tisztító közeget át, Arany is megtalálja.) Ezt a bűvös világot, a valóságnak ezt az igaz látszatát (Arany: Győzz meg, hogy ami látszik, az való!) nem lehet elég szorosan elhatárolni. Mert mihelyt egy nem-képies gondolat, gondolat-

talán érzem, akármilyen közvetlen való hang behatol ebbe a körbe, elszáll a bűvölet harmóniája. De csodálatos! A varázs nem tűnik el a valótól, ellenkezőleg: a való törvénye az, ami győz a való véletlen jelensége, tüneménye fölött.” A *Vojtina ars poetikájában* sok minden szó szerint visszatér ebből, noha mint említettem, Arany nem olvashatta Ludwig esztétikai följegyzéseit.

A fenti premisszákból adódik az eszményítésnek és a műalkotás eszményének problémája, amely mind a magyar, mind a német költőket többször is foglalkoztatja. Ludwignál olvassuk: „Az igazi költészetnek teljesen el kell szakadnia a külső jelentől, hogy úgy mondjam, a valóságos valótól. Csak azt szabad rögzíteni, ami az embernek minden korban sajátja, lényeges természetét, s ezt individuális alakokba öltöztetni, azaz: realiztikus ideálokat kell teremtenie.” A művészet világa „olyan világ, amely közepén áll a dolgokban lévő objektív igazság — és a törvény között, amelyet szellemünknek kell a dolgokba belévinnie... A művészi realizmus legfőképp abban különbözik a művészi idealizmustól, hogy a realista újratemtett világában meghagy annyit a térfogatból és sokszerűségből, amennyi még a szellemi egységgel összefér.” Az ily módon értelmezett eszményítés lesz tehát a helyes művészi módszer. Storm is azt vallja, hogy novelláinak „kivitele teljességgel realiztikus”, de áthatja őket a szépnek és eszményinek ábrázolására irányuló törekvés.

Ugyanezeket a gondolatokat találjuk a korszak magyar elmélkedőinél. Ugyanazon egyoldalúságok ellen küzdenek, s az eszmét, eszményt emelik kibékítő és kiegyensúlyozó közép gyanánt föléjük. Néhány 1853–54-es újságcikk arról panaszkodik, hogy az új költők össze-tesztik a művészi kép és eszme összhangjára épülő természetességet, a „szellemileg jogosult” valóságot a valósággal mint jelenséggel. Gyulai szerint sem elég az, ha a költő valami történelmi eseményt verses formában elbeszél és költői képekkel kicifráz. Az eszményt, a történelmi ténnyt a költői eszme révén kell megelevenítenünk. Az „eszme”-t ez az időszak természetesen nem veszi már hegeli értelemben; az akkori magyar teóriák szerint egyet jelent azzal, hogy a mű anyaga valami emberileg jelentős mondanivaló köré van koncentrálna. A művészetnek, egy 1853-as Pesti Napló-cikk szerint, kulcsot kell adnia a valósághoz, azáltal, hogy a valóság értelmét, az „ideális” valóságot tükrözteti. Az „eszme”, az „eszmeny” áll tehát itt is a problémák központjában; a jelenségek esztétikailag akkor „realisak”, „valóságosak”, ha az eszme, az eszmény hatja át őket. Költők és kritikusok egyaránt az egyensúlyt akarják elérni a poláris lehetőségek: ideális és reális között.

Ez a kiegyenlítő tendencia hatja át Arany kritikusi tevékenységét a hatvanas évek elején. „Ki az eszmét test nélkül akarja érkeink elé állítani, az felhő után kapdos, de nem költő; ki a testet eszme nélkül hurcolja a költészetbe, az materialista, nem költő”. („Materialista” a szónak akkor használatos, a naturalizmushoz közelálló esztétikai értelmében.) „Minden igaz költészet ideál. Az, ami reálnak mondatik (a Ludwig-féle „gemeine Wirklichkeit”) kívül-esik a költészet határán. Különség csak az, hogy amit ideálnak szokás nevezni, leány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani, általánosságban maradni, ezért egyhangú és szűkkörű lesz; vagy csak olyat és annyit vesz föl az idő- esetszerűből, melyet és mennyit élvezredek szentesítette hagyományai engednek: innen egyoldalú. Ellenben azon költészet, mely reál vegyületűnek mondatik, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst, például: nemzeti, népi, sőt egyénit is, de nem mint lényegét, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem mint formát, melyben nyilatkozik. Ezáltal köre kitágul, hangja ezerféle változatot nyer, s megszabadul az egyoldalúságtól. De ha lényegét nem az idea teszi, ha a res külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.” A „szép” tisztán és önmagában sohasem jeleníthető meg. Ez a gondolat indítja Aranyt arra, hogy az általános szép konkretizálható, művészileg megjeleníthető változatait hangsúlyozza, köztük is elsősorban a „nemzeti szép”-et.

Amit Ludwig mond: „A valódi ideális költő anyagában az eszmét ábrázolja, vagyis kibontakoztatja az eszmét, amely a tárgyban rejlik” — azt ugyanezen értelemben Arany is többször követeli, s alaposan fejtegeti a *Vojtina ars poetikájában*. A „csip-csup igaz” nem az igazi valóság; az eszme nem a szóban, nem a modorban él, hanem a műalkotás egészében; az eszményítés nem azonos a kőszá föllengéssel, s nem rúgja ki a valót a lába alól. S egészen Ludwigra emlékeztet a sokat idézett kifejezés (miután a költő a Ludwig-féle durva valóval, a pesti Duna-part nyüzgésével egybeveti annak vízbeli tükröződését):

Nem a való hát: annak égi mássa
Lesz, amitől függ az ének varázsa.

Összefoglalva: naturalizmus, idealizmus és realizmus, eszme és durva való, költői eszményítés és konkretizálás hazánkban és Németországban is időszéri problémái az esztétikai elméletnek és a költői gyakorlatnak, s mindkét irányzat egyező értelemben oldja meg őket.

*

Az elmondottakkal talán sikerült hihetővé tennem, hogy a tárgyalt időszakban a magyar és a német irodalom fejlődése analóg, párhuzamos jelenségeket hoz létre. A filológus törtéti a fejét, hogy ezt tudományosan megmagyarázza. Közvetlen hatás vagy befolyás csak kis mértékben jöhet számításba; a kutatói aprómunka még deríthet föl illet is. Nagyobb szerepük lehetett az alakulásban az előző korszakba visszanyúló azonos előzményeknek. Hegel eszmerendszerét hazánkban már 48 előtt hevesen vitatták; Hegel-ellenes tendenciával jött létre nálunk az ún. „egyezményes” filozófiai iskola, amely behatol a kor költészetébe, és főként esztétikájába. E mozgalom sodrában eljut hozzánk a Hegel utáni német esztétika számos elve és alkotása (Vischer Krause, Ficker stb.) Itt is, ott is olyan eszmék kapnak hangot, amelyek a kor esztétikai közkinccséhez tartoznak, s akkor valósággal a levegőben voltak.

A döntő tényező mégis az általános politikai és kulturális fejlődés hasonlósága. Azonosak voltak azok a tényezők, amelyek az egyetemes európai polgári fejlődést Magyarországon és a német államokban hátráltatták: a dinasztikus abszolutizmus, amely a Szentszövetségre támaszkodott, a feudális maradványok a gazdasági élet terén, a vallásos ideológia és az egyházi hatalom szívós továbbélése. Hozzá még Magyarországon a dinasztia és az udvar idegen volt. Hazánk és a németiség is politikai összeomlást élt át 49-ben, ha nem is egyenlő mértékben. A „realitás” problémája másképp merül fel az ilyen népek irodalmában, mint ott, ahol kevesebb gátja volt a polgári és nemzeti fejlődésnek és a modern tudományos világkép kialakulásának. Ha a költő a társadalmi-politikai szférától elvonatkoztatva a „való”-ban a lényegest és a tipikusakat keresi, ebben a nagy politikai csatlódás rezeg tovább, az a depresszió, amelyet Európa-szerte észlelnek. A 49 után felébredt önvizsgáló hajlam az emberre, a jellemre irányítja a figyelmet; a politikai nyomás az egyén morális erejét teszi próbára. Innen a világkép és az emberi konfliktusok túlzott moralizálása. A „durva való”-tól való elfordulás, amelyet a politikai viszásságok eléggé indokolnak, elősegíti a társadalmi tudatban a szekularizált idealizmus kialakulását. S még egy döntő tényező hatott az általános szellemi fordulatra: magyarok is, németek is átélték a március előtti, hegeli és ifjúnémet-ifjúmagyar eszmehit összeomlását, csatlódtak a politikai és társadalmi eszmék és a direkt agitáció mindenhatóságában. Így erősödött meg a történelem „reális” erőire való ráeszmélés, az egyén fölötti, jórészt morálisan felfogott történelmi erők talán túlzott értékelése.

Ezen a talajon, ez égőv alatt virult ki magyar és német földön a realiztikus irodalomnak és esztétikának a kor lehetőségeihez szabott változata. Pozitív értéke ennek az eszményítő-poétikus realizmusnak az elmélyült lélektani-erkölcsi emberszemlélet s a szigorú, igényes művészi forma kultusza.

Barta János

Arany János és Nagykőrös

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság megtisztelő felkérésének teszek eleget, amikor arany nagykőrösi tartózkodásáról, Arany és Nagykőrös viszonyáról tartok tájékoztató előadást. Mondókatam három kérdéskörre szeretném korlátozni: néhány szót szölok az Arany János ideérkezése előtti Nagykőrösről, majd Arany és Nagykőrös viszonyáról beszélek, végül A nagykőrösi Arany-kultusz történetét ismertetem.

...Valahogyan belerögződött az irodalmi köztudatba, hogy a Nagykőröstre került Arany nem érezte jól magát a városban, nem tudott beilleszkedni a város társadalmi életébe — s ezért elsősorban a város lett volna felelős. Ezt a főként Arany levelezésére támaszkodó feltevést azonban valószínűtlenné teszik az alábbi megfontolások, adatok.

Arany panasza három időszakból valók: Nagykőröstre érkezésének idejéből, itt tartózkodásának közepéről, majd legvégéről. — Kétségkívül eléggé bizonytalan volt a Nagykőröstre került Arany helyzete. A „császári és királyi tanhatóság” és a tanárság között levő viszonyról írta Szilágyi Istvánhoz küldött, 1853. február 5-i levelében: „megbenevolizálnak, megborotválnak, megeskettek, aztán gondolom elcsapnak...” Viszont nem szabad elfeledni, hogy az országban másutt sem volt jobb a nyilvános állású tanárok helyzete. — Az évek során Arany idegbetegsége is súlyosbodott, meg a hazai közélet menetében sem talált vigasztaló jeleket, s ezzel magyarázhatóak az 1850-es évek közepéről való pesszimiztikus megnyilatkozásai. Szilágyi Sándor írta: „Az az Arany, kit mi betegeskedése előtt ismertünk, nagy változáson ment át. Bár akkor is kerülte a feltűnést, ünnepeztetést, de jó kedvű, jó humorú volt, szerette a tréfát, a társaságot; az érettségi lakomákon, a híres és kedélyes János-napokon tánra is kerekedett, — szegény Losonczyval egész kedélyesen ellejtette a medvetáncot, tréfás verseket írt egy-egy tanári lakomára, a napi tréfákról verseny-Charivari-t szerkesztett a Mentoviché ellenében.”

Nagykőrösi tartózkodásának végén valóban sokasodnak Arany panaszai. 1860. január 8-i levelén Csengeryhez írott levelében már jelzi: el akar menni Kőrösről. Nemrég még maga utasította vissza — egyebek között — a pesti új kereskedelmi iskola tanári állását, kétszerannyi fizetéssel, most meg a Pestre való költözésről tárgyal; majd nyáron elvállal egy bizonytalan jövőjű állást, egy nem neki való szerkesztőséget és szeptemberben elhagyja Kőrust. Miért? s miért ilyen sietve? A szakrendszer megszüntetése miatti aggodalma nem eléggé súlyos indok, különben is ez a reformátusok régi célja volt. A fiatal tanároktól, mint versenytársaktól való esetleges féltelme alaptalan lett volna: Hoffer Endre, Duzs Sándor, Ádám Gerzson tanárok Arany rajongói hívei voltak. Az indokok közül — úgy vélem — a jövőben nagyobb jelentőséget kell tulajdonítaniunk egy magánéleti természetűnek: Arany Juliska szerelmi csalódásának és következményeinek. Ismerjük Arany Juliska megrendítő levelét, melyet bizalmas barátjához, Szendrey Marikához írt, s melyben szerelmi bánatáról vallott. Az eset körülményeiről, a hűtlen vőlegény személyéről azonban eddig semmit sem tudott az Arany-irodalom. Újabban alakult ki az esetről egy feltevés. Az egyház esketési anyakönyveiben kutatva találtam egy bejegyzést (s csak egyet!), mely talán kapcsolatba hozható Arany Juliska csalódásával: 1860. augusztus 6-án Beretvás Ábrahám — Ábrisanak becézték — feleségül vette Gubody Rozáliát, társasági nevén Zinkát. Gubody Zinka viszont Juliska barátnője volt, együtt játszottak a műkedvelő szintársulatban. Juliska Zinkával írt Jókai *Az örmény és családja* című novellájából színművet, melyet elő is adtak a Gubody-háznál. (Gubodyék Aranyék hátsó szomszédai voltak, a gyerekek egy létra segítségével a kerítésen jártak át egymáshoz.) Ebben az előadásban két Beretvás-leány is szerepelt, nyilván Ábris testvérei, s lehet, hogy a későbbiek során Ábris is részt vett a műkedvelők munkájában. A gazdag Beretvás Ábrahám és Gubody Zinka eljegyzésének ideje táján esett Juliska búskomorsága — tehát lehet, hogy oksági összefüggés van a két esemény között. Mindenképpen valószínű azonban, hogy Arany ki akarta emelni Juliskát a régi környezetéből — s ezért is költözött viszonylag oly sietősen el Kőrösről.

Arany János megnyilatkozásai között sok olyan van, amely a Nagykovács szülői városának ragaszkodását mutatja. 1856. május 7-én Szász Károlyhoz írott, kiadatlan levelében olvashatjuk: „Meglehet, ha innen elmennék, ide vágnám vissza.” Az eltávozásakor írott búcsúlevelében meg ez áll: „Fogadja a Nagykovács Egyháztanács és általa az egész egyházi és városi közönség, összesen és egyenként, legforróbb köszönetem kifejezését ama nagy jószágért, mellyel engem kilenc év előtt magányomban fölkeresni és nagybecsű bizalmával megajándékozni méltóztatott; melyben azóta folyvást részletetni meg nem szűnt, s melyre mindenkor hálással emlékezni édes büszkeségemnek tartandom.” Hasonló tartalmú és szellemű volt az Arany család megnyilatkozása Arany koporsója mellett. Nagykovácsról impozáns küldöttség vett részt a temetésen. A részvétlátogatás alakalmával az „aranyzászó” Filó Lajos főpap tartott beszédet. Arany László, anyja zokogásba fulló válaszát folytatva, szösz szerint ezt mondotta: „Annival jobban esik nekünk e részvét, mert boldogult atyám abban az időben talált menhelyet és kenyeret Nagykovácsra, midőn az oly emberek számára, mint ő vala, nem volt semmi más existencia...”

Mindebből arra következtethetünk, hogy Arany és Nagykovács városa között harmonikusabb volt a viszony, mint manapság a köztudat véli, s hogy Arany panaszainak oka másutt van: a korabeli közéletnek és Arany magánéletének különböző mozzanataiban. Nagykovács hívta, nehéz időben befogadta Aranyt, aki bőségesen meghálálta a város bizalmát: példás tanári működésével, itt írott műveivel.

A nagykovácsi Arany-kultusz fontosabb állomásainak felidézése is mutatja, hogy városunk mennivre ápolta Arany János emlékét. A költő még ravatalán feküdt, amikor a volt tanítványok — Laukó Károly kecskeméti evangélikus lelkész és Zombory László városi főügyész — már felhívást adtak ki: „Koszorút, örökzöldet a halhatatlannak! Alapítsunk emlékére *Arany János ösztöndíjat*, áldott tanári működése helyén, a nagykovácsi ref. gymnasiumnál!” 1883. június 3-án találkozóra gyűltek össze itt, és 116-an 1000 Forintos alapítványt tettek, „melynek kamatait egy, esetleg két VII., vagy VIII. osztályos tanuló kapja, akik önálló magyar dolgozataikkal az év folyamán a legjobban kitűnnek.” Az egyház már előbb 400 Forintot rendelt ilyen célra, majd a fővárosi Arany-szobor leleplezésekor összegyűlt tanítványok 135 Forinttal növelték az alapítványt. Élt és hatott is ez az alapítvány egészen az I. világháború végéig.

Amint azt a budapesti Arany-szobor leleplezésekor elhatározták, a millennium alkalmával az Arany-tanítványok Nagykovácsra gyűltek össze. Ekkor leplezték le a tetőtleni halmon emelt emlékoszlopot, melyre az anyagi fedezetet Mészöly Gáspár nagykovácsi tanár gyűjtötte össze.

Az Arany-kultusz kiemelkedő állomása az 1897-i év. Ekkor jelentette meg Benkó Imre *Arany János tanársága Nagykovácsra* című művét. Ő, mint a tanári kar legfiatalabb tagja, részt vett Arany temetésén, s annyira meghatották az ott látottak, hogy komoly anyaggyűjtő munkát indított. Kőrleveleket küldött Arany még szép számmal élő tanítványaihoz, tanulmányozta az Arany-levelezést, és tanévről-tanévre haladva, megrajzolta Arany nagykovácsi

tanári működésének képét. Mint fizikus, kihagyta belőle Arany irodalmi működését, de így is becses összefoglalást adott Arany-körösi életéről.

Az Arany-tanítványok említett millenniumi gyűlésén indítványozta Ádám László polgármester, hogy kezdeményezzenek mozgalmat Arany nagykorösi szobra érdekében. Nem fogadták nagy lelkesedéssel az indítványát. Többen amellett voltak, hogy festessék meg inkább Arany arcképét, ehhez lesz erejük, de a szobor elkészíttetésére nem lesz megfelelő anyagi fedezet. Egy kis csoport azonban lelkesen pártfogolta az eszmét. Tíz év múlt el és még mindig csak 2600 korona gyűlt össze. Bár a hírlapok állandóan ébren tartották az indítványt, nem volt, aki az ügyet pártfogolja és irányítsa a gyűjtést. Ekkoriban érkezett a városba Kozma Andor bátyja, akinek irodalomért rajongó felesége az Arany-szobor ügyében értekezletre hívta össze a város vezetőit. Gyűjtőíveket bocsátottak ki, műkedvelő akciókat szerveztek, de a szükséges 10 000 korona csak nehezen akart összegyűlni. Már-már úgy volt, hogy ismét elakadnak néhány évre, amikor a Budapesti Hírlap szerkesztősége átadta az Arany Margitszigeti szobrára összegyűlt 2000 koronát. Nyomban szerződtek Stróbl Alajossal, aki nagy becsúval fogott munkához. S Arany eltávozásának 50. évfordulóján, 1910. szeptember 25-én országos ünnepség közepette leleplezték a szobrot. Beöthy Zsolt mondotta az ünnepi beszédet, 45 koszorú borította el a szobor talapzatát.

1917-ben nagyobb Arany János-émlékezés színhelye volt Nagykörös. Ekkor vette fel gimnáziumunk is Arany János nevét, elsőnek az országban. (A gimnázium önképzőköre már 1904 óta Arany nevét viselte.)

Egy évtized sem telt el, s újabb lendületet vett a nagykörösi Arany-kultusz. Régóta élt itt a jobbokban valamiféle irodalmi társaság gondolata. 1924-ben azonban egy tetterős fiatalember került a polgármesteri székbe, maga is körösi tanár fia: Dezső Kázmér. Magam, aki egy évvel hamarabb kerültem ide s nem egy cikkemben már szót emeltem az Arany János Társaságról, szót értem vele, s már beköszöntő beszédének is egyik programpontjává tette a Társaság megszervezését. 1925. március 22-én sor került az Arany János Társaság megalakítására. Elnökünk a veterán Benkő Imre lett. Októbertől májusig minden hónapban tartottunk felolvasó ülést, feldolgoztuk Arany tanártársainak életrajzát, irodalmi hagyatékát, az Arany-házakat emléktáblával jelöltük meg. Munkánkról minden évben Évkönyvben számoltunk be, melyek ma is bizonyítékai csaknem húsz év fáradozásainak. Önálló kiadványaink is voltak, ezek közül kiemelkedik Arany hun eposzáinak a befejezése, melyet Arany vázlatának figyelembe vételével Szabó László amerikai költő, Patak neveltje készített el és személyesen mutatott be Társaságunkban. (Különben Szabó László irodalmi hagyatéka 1966-ban az MTA Irodalomtörténeti Intézetének támogatásával hazakerült és a pataki levéltárban a kutatók rendelkezésére áll.) Aktív tagja volt a Társaságnak Juhász Gyula, Bartók és Kodály, Mórá Ferenc. Tiszteleti, alapítóhelyi, vidéki rendes tagjaink és pártolóink — néhány százan — adományaikkal tartották fenn kiadványainkat. Utolsó gyűlésünk 1944. március 18-ra volt kitűzve, de azt, a német megszállás elleni tiltakozásul, már nem tartottuk meg. Azóta nem működik ez a jobb sorsra érdemes vidéki irodalmi társaság. Boldogok volnánk, ha innen, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság köréből hangzana el olyan javaslat, mely újra engedélyezéséhez vezetne ...

Végezetül az Arany János Emlékmúzeumunkról szólnék néhány szót. A volt Arany-tanítványok átadták az iskolának az Arany által javított dolgozataikat, a náluk levő Arany-jegyzéseket. Arany László halála után az özvegye értékes kéziratokat adott Nagykörös gimnáziumának. Ide került Arany íróasztala és széke. Az Arany János Társaság megalakulása előre lendítette a gyűjtést: egész kis Arany-szobánk keletkezett. A II. világháború pusztításain sikerült átmentenünk az Arany-relikviákat s ezeket 1952-ben, a költő halálának 70. évfordulóján kiállítottuk. 1957-ben rendeztük meg iskolánk alapításának 400 éves jubileumát. Ekkor elérkezett az ideje egy nagyobb méretű Arany János Emlékmúzeum létrehozásának. A Múzeumi Főosztály és a Petőfi Irodalmi Múzeum segítségével elkészült az állandó Arany-kiállításunk, mely öt helyiségben mutatja be az Arany-émlékeket. A legnagyobb teremben kaptak helyet Arany tanárságának emlékei — köztük 20 magyar dolgozat —, a kisebbikben a körösi költői emlékek. Egy másik szobában rekonstruáltuk Arany dolgozószobáját, fényképfelvételek és személyes emlékeim alapján. — A múzeum látogatóinak száma állandóan emelkedik. Külföldről is szép számmal jönnek vendégeink: itt volt pl. A walesi bárdok velszi, a Toldi kínai fordítója, s az ország minden részéről érkeznek látogatók, ismerkedni nagy kölnk kéziratos és tárgyi hagyatékával.

Törös László

Motiváció változások a „Toldi estéje” két kidolgozásában

Minden műalkotás úgy hagyományozódhatik csupán az utókorra, ahogyan az alkotó kezei közül kiadta. A műhelygondok, a megírás küzdelmei, a vázlatok, a törölt sorok, átírássok — bármily hasznosak és tanulságosak lehetnek is a kutatás, esetleg az érdeklődő közvélemény számára — nem változtathatnak a műalkotás végső formájának esztétikai rangján, jelentőségén és értelmén.

Szükségesnek éreztük ezt a közismert tételt előrebocsátani, amikor a *Toldi estéje* két kidolgozása összevetésének néhány tanulságát szeretnénk megfogalmazni. Az összevetés ugyanis kénytelen két Toldi estéjével számolni: egy 1847—48-ban írottal és egy 1854 belivel. Ez látzólag megsérti az előbbi tételt, mert az 1847—48-ban befejezett munkát épp úgy „első dolgozat”-nak kell tekintenünk az Arany-életmű viszonylatában, mint a *Déli idők*-et vagy a *Csaba királyfi*-t a *Toldi szerelme*, illetve a *Buda halála* esetében. Az összevetésre — módszertanilag és ideiglenesen: egyformán önálló műként való összevetésre! — az bátorít mégis, hogy az 1847—48-as *Toldi estéje* a költő eredeti szándéka szerint is lezárt mű volt, s kiadását a körülmények gátolták csupán, de méginkább az szolgál e vállalkozás indokál, hogy az első és második kidolgozás között Arany életében és a magyarság történetében olyan események zajlottak le, amelyek közismerten nagy hatással voltak a költő alkotói szemléletére és magatartására.

Az összevetésből levonható tanulságok mindenképp ennek a megértéséhez szolgálnak adalékkul. Viszont bármilyen következtetéseket kínáljon is az összevetés, a *Toldi estéje*-nek az Arany-életműben való elhelyezéséhez az 1854-es kidolgozás kell hogy alapul szolgáljon.¹

*

A két kidolgozás összevetése alapján az 1854-es változtatásokról készíthető minősítő statisztika eleve ellene mond annak, az Arany-irodalomban igen gyakori véleménynek, hogy Arany 1854-ben pusztán formai-stiláris, szerkesztés-arányosítási módosításokat végzett volna. A változások zömének helye és összefüggése a szövegben arra enged következtetni, hogy a költő elsősorban nem mellőzhető jelentőségű eszmei-tartalmi motiváció-változtatásokat végzett, s ennek rendelődték alá a kétségtelen stiláris és szerkesztési módosítások. E statisztikai alapon való föltételezésnek látszólag ellentmond az, hogy a mű eszmeileg legjelentősebb része a szinte eszmei „kulcs-strófák”-nak tekinthető VI. énekbéli, oly sokat idézett 31. és 32. versszak egy sor — a 31. szakasz első sora — kivételével 1854-ben változatlan. (A megváltozott sor nem módosítja lényegében a két strófa mondanivalóját. A sorváltozatról később is szólnunk.) — Lehetséges-e, hogy a mű legfőbb mondanivalóját summázó szakaszok a lényegi változatlanlansága mellett mást mondott a mű 48-ban, mint 54-ben, vagy talán csak másként mondta? Fejté-
getéseink lsősorban erre a kérdésre szeretnének választ adni.

Az első jelentősebb és terjedelmesebb, 1854-ből eredő toldás az I. ének 6. versszaka:

Három éve történt, hogy-az agg levante
A király haragját ősz fejére vette,
Gáncsolván az udvart, annak puha kényét,
Csinosabb szokásit és olaszos fényét.
Szálka volt szemében a sok díszpalota,
Szüntelen csak zsémbelt: „nem való ő oda”,
Míg szaván marasztva, elküldé a király:
Hazamene halni, és most holt hire jár.

Könnyen megállapítható, hogy ez a betoldott versszak előrevetett, magyarázó funkciót tölt be: megtudjuk Toldi udvarból való távozásának, magányosságának, elkeseredettségének, halálra szántásának okát, mielőtt a mű cselekménye kibontakozna. A betoldás második fele — a versszak 5—8. sora — azt is érezteti, hogy ebben jórészt maga is hibás lehetett. A „szálka

¹ A részletes összevetés mindmáig megmaradt a szövegpárhuzamok és szövegeltérések lajstromozása szintjén: DR. ESZTERGÁR LÁSZLÓ: A Toldi-trilógia kéziratai a M. N. Múzeumban. Közéleteszi Dr. Bányai Elemér. Magyar Könyvszemle 1905. 205—235.; Toldi Estéje. Írta Arany János. Magyarázta LEHR ALBERT Bp. 1905. A feltűnőbb eltérésekből levont tanulságok Arany utószavának kiegészítései, illetve a művészi munka javításának megállapításai voltak. Ennél többet csupán HERMANN ISTVÁN (Arany János esztétikája Bp. 1956.), SÖTÉR ISTVÁN (Nemzet és haladás Bp. 1963.), TAMÁS ATTILA (Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig Bp. 1964.) és KERESZTÚRY DEZSŐ (S mi vagyok én... Bp. 1967) törődött a két változattal. Hermann — koncepciójának megfelelően — elsősorban 1849 előttinek tekintti a művet, szinte figyelmet sem fordítva az 1854-ből eredő módosításokra. Más, Hermannéval polemizáló koncepció alapján Tamás Attila is erősen kapcsolatba hozza a 48 előtti Aranyt a T. E.-vel de figyelmeztet, hogy Arany 54-ben jobban kidomborítja az apródok, a királyi udvar műveltségét. Sötér — bár úgyel a 48-ban már elkészült megfogalmazásokra — a művet egészében 1854-esként tárgyalja. Keresztúry ismét a költő első alkotó korszakához sorolja a művet s az 1854-es „átsimítás” mives munkáját hangsúlyozza.

volt szemében”, a „zsémbelt” kifejezések szóhangulatilag is olyan vénemberre utalnak, akinek véleményében már személyes elfogultságok, öreges zsörtölődő hajlamok is befolyásoló szerepet játszanak, s szinte humoros (az Arany János-i értelemben humoros) mozzanatra utal az, hogy mivel a maga oda nem illő voltát „szüntelen” emlegette, végül szaván fogta a király, holott talán ezt nem is azzal a szándékkal emlegette az „agg levente”, hogy távozni szeretne, hanem csupán elégedetlenségét akarta ilyen módon is éreztetni.

Ha azonban az 1847–48-as változatot vesszük szemügyre, kiderül, hogy ott nem így áll a helyzet a Toldi és a király, illetve annak udvara közötti, három évvel a cselekmény megindulását megelőző nézeteltérésben.

A sírját ásó, anyjára, annak szent életére hivatkozva Istenhez bűnei bocsánatáért imádkozó (ez a versszak 1854-ben kimaradt!) öreg vitéz szidja a királyt (29. versszak), akivel szemben egy itt meg nem jelölt tárgyú összetűzésben *igaza* volt, s emiatt „betörött a feje”.² Ezen kívül annyi áll még itt — ísmét Toldi szavaival —, hogy az ősz bajnok kardja már három éve rozsdásodik:

Még tán bírtam volna, de már annak vége,
Nincsen a hazának énreám szüksége:
Nem kell a kalász, ha hő nap megerlelte,
Jobban kell a burján, aki azt felverte.

mondja kissé homályosan, sértett-gúnyosan maga Toldi a 30. versszakban.

Arany eredeti elgondolásában is szerepelt tehát egy régi konfliktus Toldi és a király között. Már 1847-ben is ezzel a gondolattal indult a költemény, Ilosvaiban is ott áll, amit a költő mottóul választott az első ének elé:

Tholdira királynak egyszer lón haragja.

Azonban Ilosvai következő sorának helyét Arany kipontozta. Ez a sor így szólt:

Bizonyt nem írhatok, mi volt annak oka.

Ezt a kitérést Arany 1847-ben sem vállalta, nyilvánvalóan azért, mert éppen a konfliktus okának sorsdöntő fontosságát tulajdonított a hős jelleme, a mű eszmeisége, mondanivalója szempontjából. Ő igenis „bizonyt”-t akart írni erről, azt mondhatnánk, erre építette az egész költeményt. A konfliktus okát, annak pontos megjelölését saját költői szuverenitása alá rendelte. Így kellett volna tennie akkor is, ha Ilosvai erre vonatkozóan valami közelebbi támpontot nyújtott volna is.

Az 1847–48-as kidolgozásban azonban a konfliktus okának megjelölésével sokáig adós maradt a költő. Meg kell elégednünk jó ideig azzal, amit Toldi szájából hallottunk:

Lajos, büszke Lajos! magyarok királya!
Voltam én is hű, de nincs annak hálája;
Tudja a te lelked, hogy ki és mi voltam,
S betöréd fejemet, mert igazat szoltam.

(I. ének 29. versszak 1–4. sor)

Az olvasónak tehát tudtára adatik, hogy rút igazságtalanság történt Toldival: a király, bár jól tudta, de legalábbis tudnia kellett volna, hogy mit ér Toldi hűsége, milyen szolgálatakat tett karja és kardja, egy szemébe mondott igazságért — nyilván emberi gyengeségből — mindezt nem vette figyelembe, s hálátlanul eltaszította magától hű vitézét. (Az 1854-es kidolgozás ismeretében hangsúlyoznunk kell, hogy e kifakadást — a betoldott 6. versszak híján! — nem tekinthetjük Toldi *szubjektív véleményének*. A király magatartásáról itt mondtak *csak a betoldás után* változtak a zsörtölődő agg vitéz egyoldalú, elfogult szemrehányásává!).

Hogy Toldival három esztendővel a cselekmény megindulása előtt valóban igazságtalanság történt, mégpedig olyan, amelyben *az ő oldalán volt a teljes igazság*, abban megerősíti az olvasót — az 1847–48-as kidolgozást olvasót — maga a király is, amikor a bajvívó téren

² Az I. ének királyt szidó 29. versszaka egyébként közelebbről meghatározatlan idejű betoldás a kritikai kiadás szerint is: lapszélen, későbbi írással betoldott, bár az 1847–48-as kidolgozás anyagában van feltehetően 1848. márc. 20. előtti keletkezésű, ha nem is egyidejű az 1847. nyarán írott első énekkel.

megjelenő barát alakja és viselkedése Toldira emlékezteti:

Emlékezem, mikor voltam olyan gyenge,
Hogy ez igazmondást nem bírtam el szembe; —
Mert zsémbes, de hű volt a vén Toldi nálam:
Keserű orvosság durva fakanálban.
Akkor is... de nem jut már eszembe szava —
Úgy emlékezem, hogy néki lett igaza,
Mégbántam a dolgot, nemsoká hogy elment...

(III. ének 27—28. versszak)

Tehát egészen az olasz vitézzel vívott párviadalig nem derül ugyan ki, hogy valójában mi is történt három év előtt, annyi azonban bizonyítást nyer, hogy Toldi oldalán volt az igazság. Hiszen a költő nem érezte — 1847—48-as kidolgozás! — szükségét semmiféle ez irányú szerzői közlésnek, hanem a két fél *egybehangzó* szavaival informálta csupán az olvasót, egyértelműen.

Toldi megjegyzése a haza vetését fölverő turjánról, Pósfalvi kitétele arról, hogy nincsen a hazában „egy kanál becses vér” (I. é. 38. vsz.), arra engednek következtetni, hogy Toldinak a királyi udvarból való eltávolítása meg is bosszulta magát, három esztendeje kihalótan van ott a magyar virtus, amelynek kivirágzása Toldinak az udvarban tartózkodásával függött össze, hiszen annak idején, a cseh vitéz megjelenésekor sem akadt, aki a haza becsületét megvédje.

Így érthető, hogy az 1847—48-as fogalmazványban Toldi elindul ugyan az ország becsületének megmentésére, de azzal, hogy nem békül ki a királlyal. Mégpedig nem azt mondja amit majd 1854-ben ad szájába Arany, hogy:

De adhat kegyelmet, adja bár halmazzal:
Ha eddig nem adta: most nem élek azzal!

— hanem:

Adhat már kegyelmet, adja bár özönnel,
Ha eddig nem adta, most azt mondom nem kell!

Jól érezhető a sorok különbözőségéből, hogy az utóbb idézett, 1847—48-as szöveg, szigorúan a király számára fogalmazódott elutasítás a joggal sértődött vitéz ajkán („nem kell”), míg az 1854-es változat inkább önmaga, Toldi számára van fogalmazva („nem élek azzal”).

Vagyis a kihívó „nem kell” helyén a „nem élek azzal” körülrás áll 1854-ben, a mások számára előre megfogalmazott, a kegyelem fölkinálására adandó, hangosnak szánt válasz helyett egy csendesebb belső elhatározás. És míg a „nem kell!” 1848-tan a versszak végén csattan, a „nem élek azzal” 1854-ben a nyolcsoros versszak 6. sorába került, s Arany a következő két sort toldotta még hozzá — mintegy *magyarázatul*:

Nyakamon penészlik a unalem örvé,
Testem meg van törve, lelkem meg van ölve.

Az 1854-es, valójában a hős *önmaga* számára szóló elhatározása a kínálkozó kegyelem elutasítására tehát nem annyira a sértett önérzet *jogos* föllángolása, mint amilyen a „nem kell” volt a maga exponált szöveg helyzetében. Az 1854-es szövegmódosítás a megtört öreg test és megölt, kihunyott lélek tehetetlenségének lemondó gesztusa elsősortan, még ha ott érezzük is mögötte a régi fájdalmat, ami a *méltatlannak vélt* sérelem miatt támadt.

A király és az ősz vitéz közötti konfliktus az olasz lovagon nyert diadal után kerül ismét szóba az első kidolgozásban, most már konkrétan, miután elhangzott a király sajnálkozása arról, hogy az idő Toldit igazolta.

Mit vétettem avval, hogy kikeltem bátran
És korcs udvárért a királyt dorgáltam,
Melyben már alig van egy jó magyar bajnok,
Csak holmi lányképű, ugrándozó majmok?
Fájt, hogy a magyarból olasz bátot csinál,
És szemébe mondtam: ezt nem szabad, király!
Ha megromlik a nép régi jó erkölce
Mit ér a világnak csillogó kenőcse?

A gvőzelem után Toldi azt híván, hogy király nem ismerte föl, elkesergi hajdani, a királynak szóló figyelmeztetését, itt is hangoztatva a maga igazát:

Én kérjek kegyelmet? én, holott ő vétett?

(IV. é. 7. vsz.)

És ebben az 1847—48-as szövegösszefüggésben a győzelem után dohogva hazafelé tartó Toldit utolérő úri lovasok által tolmácsolt királyi kegyelem is úgy hat, mint az egykori tévedés burkolt beismerése:

A lovasok közül pedig egy úr kivál,
Mondván: „Toldi Miklós! köszöntet a király,
Régen tartogat már számodra kegyelmet,
És nem vala szükség azt újra kinyerned;
Meg is adta volna százszor és nem egyszer,
De híre futamlék, hogy már sirban fekszel...”

(IV. ének 12. versszak)

Miklós így érthető örömmel megy a békülésre. Az 1847—48-as kidolgozában az udvarba való végzetes visszatérés úgy motiválódik tehát, hogy a végre elégtételt kapott vitéz — és ezt az elégtételt nem csupán maga véli régi igaza fenntartás nélküli elismerésének, hanem az olvasó is! — betoppan abba a környezetbe, amelynek elkorcsosulását annak idején maga jósolta meg. A három éve az udvart nem látott Toldi számára egyszerre válik érzékelhetővé, hogy mi történt itt az ő távolléte idején. Keserű elégtétel, irtóztatós beigazolódása az általa jól megsejtettnek. Ő maga kell, hogy áldozatul essék a távollétében (és talán távolléte miatt) kialakult udvari léhűtő szellem otromba gyűlöletének.

A VI. éneknek a királyi udvarról nyújtott képe ugyanis 1847—48-ban még nem tartalmazza a végső fogalmazásban 11—17. számozású versszakokat. A 10. versszakban még „ledér” az apródok jelzője s nem „vidám”, mint 1854-ben. A tizedik versszak után pedig sem László királyról, sem Toldiról nem énekelnek. Lajos király udvarában, hanem mintegy ötvennyolc sornyi szemenszedett, Toldi rovására folyó, az Ilosvai által is említett részegességét, vénségét stb. főlhánytorgató, *előre eltervezett* eleve elriasztására, az udvarban maradástól kedvét elvenni szánt csúfolódás olvasható.

Ez, a király három év előtti vétékéből („vétekmag”-ból) kikelt burján, „csalánnemzedék”³ tolakszik oda a békülni és az egykori hibát helyrehozni egyaránt kész király és az ősz bajnok közé — végzetesen, helyrehozhatatlanul.

Emlékeztetőül hozzuk szót a, hogy az 1854-ben ide betoldott versszakok adják tudomásunkra Lajos okos tervét udvari népének „csinososságra kapat”-ásáról, hogy idegen udvarokból is jöttek hozzá „cserébe” külföldön forgolódo magyar nemesifjak helyett, hogy Bécs, sőt Párizs és Bologna egyetemait járták meg a magyar fiatalok. Hozzá fűződik a költő példázata:

A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat;
Mert ha gyalu nélkül bunkósbot az elme:
Gyakran kétélű tőr lesz az kiművelve.

(VI. ének 12. verssz.)

1847—48-ban ehelyett csak idegenmajmolásról és annak végzetes következményeiről olvashatunk. Nincs szó országot csinosítani akaró királyi tervről, a rossz nem bő ráadás a sok jóra, nincs kiművelésről szó, amely *gyakran* „kétélű tőr”-ré teszi az elmét, hanem csak ledérségről.

Amikor az udvarbalép, a csúfolódás során *hosszú ideig türtőzteti magát* Toldi, sőt *távozni akar* a királyhoz indulva, de szemtelenül *elébe áll* egy apród, s úgy folytatja a csúfolkodást. Ekkor sújt a menteujj, s hullanak el az apródok.

Mint tudjuk, 1854-ben az apródok provokációja „finomabb”, a gúnydal nem is Toldi jelenlétében hangzik el — bármily sértő is —, személytelenebb, a közvetlen szembecsúfolás rövidebbre fogott, de Toldi is *hirtelenéb*: csak az újakezdett gúnydal első sorait hallja, de *eszébe sem jut kitérni* a provokáció elől, *újtát sem állja senki*...

³ Vö.: Az Egy egyszerű beszélyke morálja!

Visszatérve a 47—48-as helyzethez: itt következik Toldi berontása a királyhoz és dühödött, hosszas szemrehányása — 26 soron keresztül:

Rázza buzogányát és mennydörge mondván:
„Avvagy hát csihések leszünk itten már mi?
Az igaz magyarnak tilos idejárni,
Hacsak mint a cigány, tamburát nem penget,
Nem kendőzi arcát s viganót nem kerget?
Ezt tanuljuk el, mi átkozom a lelkét,
Vesszen országában az ilyen műveltség!
Nem ezzel szereztek a hazát őseink,
De majd elveszítjük így mivelődve mink,
Hát szégyell a magyar cserfa lenni végre,
Minthogy annak durva, darabos a kérge,
És azon törekszik, hogy lehessen káka,
Mert tetszetősb néki annak simasága!
Hová lesz, hová lesz a sívó oroszlánny,
Melynek hangja végig mennydörgött a pusztán?
Gyikkal és kigyóval egy tanyába vonul,
És tőlük sziszegni, csúszni-mászni tanul!
Verjen meg az isten, csússzatok, mászzatok
Gyilkos nyelvű kigyók, elfajult állatok!
Tegyetek úgy, majmok! mint a majom aki
Beretvát lopott és torkát vagdalta ki;
Ördög bánja többet, ha veszni akartok:
Én maholnap úgy is a sír felé tartok;
Ne is érjem azt meg, azt a cudar szégyent,
Hogy az ős magyar nép külföld majma légyen!

1854-ben Arany elhagyta az indulatos, a költemény előbbi változatának belső logikája szerint indokolt, a lezüllött udvarra szórt vádak. A nemzet érdekében való hosszas deklamálás és átkozódás helyett brutális, a királyt életveszélyesen fenyegető felségsértő, illosvaitól kölcsönzött szavakat ad a vén lovag szájába. Itt Toldi szót sem ejt a nemzetről, nem apellál honszerző ősökre: a végig sértett vitéz elvakult kitörése az, amit tőle hallunk.

Az 1847—48-as *Toldi estéje* tehát — a szöveg tanúsága szerint — az alapkonfliktust úgy állította föl, hogy az igazság Toldi oldalán volt. Ezek után az 1854-ben is változatlan szövegű beszélgetés az agg levante halottas ágyánál nem jelentheti ugyanazt, amit 1854-ben. Lajos király szavainak értelme a végzetes következményekkel járó királyi ballépés mögötti jószándék szinte mentesítő föltárása, az, hogy magyarázatot adjon a végrendelkezve őt a magyarság szeretetére intő Toldinak:

Vagy hát nem szeretet volt, hanem gyűlölség
Hogy símitni kezdtem a nemzet erkölcsét,
S azt akartam, hogy a népek díszé legyen,
Kivel becsületet valljak és ne szégyent...

S ehhez fűzi példázatát (az 1848-as szöveg szerint):

Elmúlik a régi; hajt az idő s eljár —
Ha felülünk felvesz, ha maradunk nem vár;
Változik a világ: *gyengül* ami erős,
És *erős* lesz, ami gyenge volt azelőtt.

A példázat általános igazsága azonban csak annyit változtat a pillanatnyi (1847—48-as) helyzeten, hogy a király — belátva hibáját — rájön arra: a világ sorát-rendjét helyesen értette meg ugyan, tetteiben a nemzet iránti szeretet vezérelte — mégis, mivel kicsinyes hiúságból nem hallgatott Toldira, lebecsülte a veszélyt, amelyre az agg levante jóelőre fölhívta figyelmét. Későn vette észre, hogy amit a nemzet pallérozásának vélt, nem egyéb a nemzeti erények és a vitézség elsorvadásának: súlyos hibát követett el.

Az 1854-es módosítások tehát mindenképpen szemléleti álláspont módosításból, az előzőtől eltérő eszmei indítékból, s nem pusztán művészi csiszolás, javítás szándékából eredhettek elsősorban. Az a harmonikus kiegyenlítése nemzetinek és haladónak, amelyet a *Toldi estéje* legújabb elemzései, mindenekelőtt Sötér Istváné, (az 1854-es szöveg alapján) hangsúlyoznak, csak ilyen eszmei indítékú módosítások sora révén alakulhatott ki.

Arany azt, ami 1848-ban csak mint királyi jószándék szerepel a műben, megvalósulása felé tartó valósággá változtatta, a „csinosodással” járó veszélyek lehetőségét lefokozta, kiemelve 1848-ban szóba sem hozott áldásait, az igazságot nagyjából Lajos király oldalára vonta. Ez azonban nem történhetett meg Toldi korábbi igazának csorbítása nélkül. A költő művészi megoldásaira vall azoknak a motivációváltoztatásoknak a beiktatása, amelyek ezt az 54-es helyzetet és mondanivalót magukkal hozzák. Korábbi szövegösszevetéseink ezt is példázzák, de hosszan sorolhatnánk ennek az átalakításnak a jeleit. A bravúros átalakítás eredménye például, hogy mindaz, ami korábban Toldi igaza mellett szólt, egyetlen versszaknyi, jól elhelyezett betoldással (1. é. 6. vsz.) az öreg vitéz zsémbes dohogásává, vagy legalábbis a dolgok egyoldalú szemléletéből eredő szubjektív ítéletévé változik. E betoldásnak az eredménye például, hogy amikor Toldi „korcs udvar”-ról beszél, úgy érezzük, túloz. Ahol pedig Toldi korábbi szavai az öreg vitézt már az értelmetlenül dühöngő, az udvart oktanul sokat becsmérő színében tüntetnék föl, Arany tapintatosan elhagy 26 sort. Ennyire ugyanis mégsem akarja Toldi nimbuszát megtépázni.

Egyébként módszeresen meg is szaporítja Toldi „rovás”-ainak számát. A bajvívó térre vonulások például több groteszk vonás jut Toldira, mint 48-ban, amikor félelmetesebb volt. A finom árnyalás egyik jellemző példája az alábbi módosulás:

Hosszúnyelű, mint egy pusztai kútostor

írja Arany 1848-ban Toldi dárdájáról. 1854-ben ez így módosul:

Vélnéd, hurcol egy nagy pusztai kútostort.

Vagyis a hasonlat, amely elsődlegesen a hasonlított dárdanyél *méretére* hívta föl a figyelmet s csak a hasonló megválasztásában rejtett utalást valami nem lovagira, pusztaira, parlagira — átváltódott, a kép keltette látvány nem kútostorra emlékeztetően hosszú dárda, hanem kútostort *hurcoló* furcsa-groteszk barát-figura.

Ehhez hasonló módosítás történt a 6. versszak 7. sorában is, amikor Arany a „rettentő barát” hadi szekercéjéről és buzogányáról szólva előbb, ezt írja:

Otromba két fegyver, ordasnál ordasabb

-míg végül:

Otromba két szerszám, ordasnál ordasabb

A „fegyver” és a „szerszám” megnevezés minősítő és hangulati különbözőségéhez nem is kell kommentárt fűznünk.

És ez folytatódik a Bence által cipelt fegyverek leírásánál. A kardokról olvassuk (9. versszak 8. sor):

Vértől kaptak azok annyi rozsdafoltot

Ez így változik meg:

Sömörként borítják véres rozsdafoltok

Az érezhetően pejoratív hasonlat („sömörként”) mellett a mondat tartalma is megváltozott: az első változat komolyan figyelmeztet, hogy a rozsdafoltok eredete a vitézi múlthoz kapcsolódik, az utóbbiban az elvész és a korábban még jelentőségteljes, a mondat hangsúlyát hordozó „vér” fogalma jelzőjévé halványul a rozsdának, melyet így csupán színét en s nem eredetében minősít. (Nem állhatjuk meg, hogy ne utaljunk arra, bár a kapcsolat távoli, hogy Arany az első *Toldi*-ban mekkora jelentőséget tulajdonított a hős fegyverzetének: *Előhang*; — s mekkora naív-álmélkodó tisztelettel beszélt róluk!).

Toldi „rovását” gyarapítja az olasz kegyetlen megölése 1854-ben, akinek 1848-ban — a király szavára — a dacosabb és sértettebb öreg vitéz megkegyelmezett ... és sorolhatnánk a mesteri áthangolás bizonyítékait jelző-változtatásoktól versszakkihagyásokig.

Végül is nemigen vitatható, hogy az 1847–48-ban írott *Toldi estéjé*-ben mindenekelőtt a költőnek a meggondolatlan, divatszerű „haladás”, a nemzet sorsával szánót nem vető, külsőséges „európaisodás” következményei miatti súlyos aggodalma érvényesült, megengedve azt, hogy a nemzet kárát földidéző tett mögött esetleg *jószándék* is állhat.

„A konfliktus igazi — és nem tragikus — megoldásának Arany: régi erő és új értelem, régi erkölcs és új művelődés harmonikus párosodását tekintí” — állapítja meg Sötér István.⁴ Végeredményben ezen a ponton találkozunk az 1847–48-as változat az 1854-essel. A költő később másként látta e két tényező harmonizálási lehetőségét, mint 1848-ban. Innét a két kidolgozás különbözősége, az első tragikusabb, a második elégikusabb alaphangja.

Nacsády József

Arany János poétikai nézeteihez

Arany János irodalomelméleti gondolatai — tanulmányok, kisebb bírálatok alapján — fokozatosan kibontakozó és egységessé kerekedő sajátos szemléletet tükröznek. Ebben a rövid közleményben ennek néhány jegyét érintenénk, a problémafelvetés szándékával, a részletes kifejtés igénye nélkül. Elemzésünk csupán Arany írásaira korlátozódik. Arany műelméletét a kor más teoretikusának elméleti tételeivel itt tehát nem szembesítjük, ez a további kritika-történeti kutatások feladata lesz.

Elsőül: következetesen, egyre körülhatároltabban s hangsúlyosabban megkülönbözteti a műalkotás „anyag”-át és „szerkezet”-ét. A különböző művek, különböző elemzések esetében más-más kifejezést használ. Körülírásai változnak. De mind egyetlen koncepciót körvonalaznak. S így a megfogalmazás, a megközelítés különbségei az értelmezés árnyalataira is utalnak.

„Nyersen, pusztán a történt dolgok, mint Tinódinál” — írja az „anyag”-ról a Gyöngyösi-tanulmányban. „Pusztá tények laza csoportja”, „história, tények egymásutánja” — olvashatjuk ugyanerre vonatkozóan a Naiv eposzunk-ban. „Idomtalan tárgyhalmaz” — mondja ugyanott, „holt esemény, ... pusztá anyag, mint szobrásznak a márvány” — hangzik Frankl L. Á.: Hősök és dalok könyvé-ről írott recenziójában. — S részletesebben, az „anyag” s a felsorolt „tárgy”, „dolgok”, „tények csoportja” egyetlen jellemzésen belül szinonimaként fordul elő, aláhúzva, hogy egy fogalomról van szó. Prinz v. Wittgenstein Hadshi-Jurt-járól írva így ecseteli az egzotikum vonzását: „látom, miként rohan a cosmopolita faj a világ négy sarka felé, a tigrisek és cethalak hónapja, miként telepszik majd egy karcsú pálma legyezője alá, majd az elláthatlan prairie-k embernyi magas fűvébe, vagyis, igazáiban szólva, hogyan temetkeznek utazási, nép- s földirati könyvek tetemes foliántjai közé, hogy a költészetben valami újat, érdekes, csiklandósat (piquant) nyújtson ...” (S hogy pótolja) „az ihlet hiányát kelmeiséggel, az emberi természet igaz és hű festéseit a flamingó és kajdacs színeivel, a cselekvény, alakok domborúságát lapos tájképekkel, az alkotás erejét gygászi erőlködéssel ...” Pedig, folytatja, „a kelme csak kelme, akár manchesteri gárban, akár a Csendes-tenger valamely szigetén fahéjból összeállva készült”, „... ama pótlék, melyet idő, hely, körülmény hű, érdekes, jellemzetes rajza ad hozzá, bizonyosan nevelni fogja munkája érdemét. De ha ... a költő e másodrendű kellékre helyezi a főszűrt”, akkor „külső adatgyűjtemény” lesz, „benne a költő helyett csak a szemes touristát vagy adatbúvárt fogjuk találni.” „Wittgenstein ... miután a *keret* nála megvolt, beleillő *képről* gondoskodott.”

Hosszan idéztem, mivel ez a leírás egyúttal már utal a második érinteni kívánt elemre: az „anyag” és „szerkezet” különbségének megfogalmazására. A fenti példában is hangsúlyt kap a minőségi megkülönböztetés. Az „anyag” — itt a tárgy egzotikuma, „idő, hely, körülmény hű ... érdekes rajza” stb. — „másodrendű kellék”, „pótlék”. Az, amit pótolni igyekeznek, ami elsőrendű s nem kellék, azt itt az „alkotás ereje”-nek, „ihlet”-nek nevezi. A későbbiekben láthatjuk, hogy konkretizálódnak ezek a megjelölések Arany „compositio”, „szerkezet” fogalmában.

A két alapfogalmat — „anyagot” és „szerkezetet” — a fenti példában egy irodalmi művön belül, szinkronikusan jellemezte, konkretizálta. De ugyanezeknek a minőségi megkülönböztetésével találkozunk Aranynál irodalomtörténeti vonatkozásokban is, diakronikusan. Milyen formákban jelentkezik pl. az „anyag” az irodalmi alkotások folyamataiban?

„Az élet viszonyai, bármily tarkán jelentkeznek előttünk, néhány, számtanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alapvonásra vihetők vissza. ... E vonások ... örök ismétlésben újulnak fel, ivadékról ivadékra.” (Zrínyi és Tasso.)

Mit ért pontosabban Arany ezen, az élet „alapvonásainak”, „ismétlődésén”? — Konkretizálja a további elemzésben, ahol vándormotívumok, toposzok történelmi soraira nyújt gazdag példákat Homérosztól Shakespeare-ig, Camöestől Cervantesig, Molière-ig stb., mintegy elődjeként a morfológiai kutatásoknak. Ki is emeli: „a költő csak bába — nem anya” (uo.).

⁴ Nemzet és haladás. Bp. 1963. 164.

Ha a költő csak bába — ismétlődő anyaggal, vándormotívumokkal dolgozik —, akkor miben mutatkozik meg alkotó ereje, eredetisége? Mi az, ami nem „anyag”, ami több ennél, ami az érték, a lényeg? Hogy jelentkezik a másik alapfogalom történetileg?

Arany az „anyag” történeti ismétlődésénél a módosulásra helyezi a hangsúlyt. Pl. Vergilius—Tasso—Zrínyi összevetésénél az „önszárnyalásra”, amit „a kezelés bizonyos módjának” követésével emel ki. Azt figyel, ahogy a szerző „összerak”, „átöltöztet” vagy „kölcsonőz”. A lényeg: „a szépet, ha idegen is, szabad sajátunkká tenni, csak hogy szerkezetünkbe erőteljes nélkül beilljék” (uo.).

Mit jelent hát nála a másik alapfogalom: a szerkezet? Nem egyértelmű. Hol úgy beszél róla, mint a műben létezőről, hol úgy, mint a mű alkotójában egzisztálóról. Objektív vagy szubjektív kategória ez Arany értelmezésében? Mindkét vonatkozásra találunk példát, de minden esetben szorosan összefüggnek ezek a vonatkozások.

A mű esetében: beszél „műszerkezetéről”, „költői idomokról” (Irányok); a népköltészet „belső formáiról”, amit nem vesznek át a hegedűsök, vándor lantosok. Ugyanakkor kiemeli a „belső ritmust” is, amitől elszakad az írott költészet, s Amadé, Faludi hamis, külső ritmussal helyettesíti. „A cselekmény és jellemek alkotása, szóval a *belső idom*” — értelmezi, — az, amikor a „műalkotás ... kerek egészé idomul”. „Költői idom” ez, amit képes átörökíteni a nép; a népköltészet a „teljes idom” iránti fogékonyság révén, a „kerek idom”-ban tartja fenn magát még az írásbeliség előtt. A „belforma” iránti „érzék”-kel azonos ez a fogékonyság, „az alkotás egysége, formabeli telje és kerekded volta”; „a mese és cselekmény fejlődetes kerekisége, — a jellemek határozottabb és egyénibb rajza”; „a compositio”; a „rendező elme kormánya”. (Ráday Gedeon, Szabó Dávid, Irányok, Zrínyi és Tasso.)

Az alkotó esetében pedig így nyilatkozik: „én nem egyes helyekért, hanem a compositioért dolgozom” (Szilágyi Istvánnak, 1848. január 27.). „... Nálam főleg a compositio-ban van a poézis, ha ti. van; és ha a compositiót már előre gyöngének sejtem, soha nem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagtokrá” (Petőfinek, 1848. április 22-én). „... alapszeme, alaphang, alaperész, melyből az egész kifejlődik”, — az „alkotás ereje”, amely az „anyag ... költői oldalát megragadja”; „költőileg felfogja”; „feldolgozza” (Frankl L. A.: Hadshi-Jurtjáról); „... többé-kevésbé mindnyájan utánzóak vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy ... habár valami olvat akarja is, a minő minta előtte lebeg, a benne levő eredeti erő által egészen mást hoz létre.” (Irányok.)

Valóban ugyanarról a fogalomról van szó minden felsorakoztatott esetben. A sokat idézett Csengery-levél részlete igazolja összefonódásukat: „Forma — nem jambus és trocheus — hanem ama benső forma, amely a tárgyval csaknem azonos”. (1856. június 23.) — A „benső” az a közös jegy, amelyik jelzi, hogy itt a mű „benső idomá”-ról van szó (költői idomról, kerek idomról, belformáról, ami azonos a műszerkezettel, a mű egységével stb.), amelynek ugyanakkor hitele, eredetisége az, hogy a művész „benső idoma”, a „benn levő eredeti erő”, „ihlet” által keletkezik. „Az embernek magát a kell szállnia s onnan fejteni ki, a mit tud”. (Szilágyi Istvánnak, 1847. szeptember 6.) — Tehát egyszerre a tárgyban és önmagában való elmélyedés, azaz ezek találkozása a valódi „szerkezet”, amit a hiteles, az öntudatlant és tudatost egyesítő „szerkesztés” hoz létre. Vö. a szintén többször idézett leírással, az alkotó, „komponáló” folyamatról:

„mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhintett fövény s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrész az indulat által mozgásba jött költői beszédben”. (A magyar nemzeti versidomról.)

A „szerkezet”-fogalom (compositio) szorosan kapcsolódik a „szerkesztés” (komponálás) folyamathoz. Szécsényi Arany elméleti gondolataiban, amit érinteni kívánunk. Az „individualizálás elvének” nevezi ezt, amelyet hol az „anyag” (tárgy), hol a „szerkezet” (compositio) oldaláról világít meg. Hol a „külső”, hol a „belső” idom felől, de mindig egyértelműen, hisz a cél a kettő egysége: „ama benső forma ... mely a tárggyal csaknem azonos”: azaz egy alanyi-tárgyi egység találata. Beszél úgy erről a folyamatról, mint „az egyénit ellesni” (a tárgy oldaláról). S beszél úgy, mint a tárgy „sajátunkká tevéséről”, „szerkezetünkbe ... beillésről”, illetve a „tárgyhoz ... simulás”-ról (az alanyi oldaláról közelítve). Vagyis kétoldalt ez az „individualizálás”. Speciális „összerakás”, „átöltöztetés”, „rendezés” ez, a „kezelés” bizonyos „módja”. Bizonyos mód, amelyet belülről az egyén, kívülről a tárgy határoz meg. „Ama benső forma” — tehát egyszerre „idomos” (formált) külső tárgy, strukturált anyag, szemben Arany „idomtalán tárgy” megkülönböztetésével, a „nyers” anyaggal. S egyszerre „tárgvias” (azaz: tárgviasított) belső idom is: anvagiasított egyéni struktúra. Tehát éppen a szubjektivizált objektum, illetve az objektivizált szubjektum egységének esete. „Individualizálás”: az anyag egyénítése, illetve az egyén anvagiasítása, tárgviasítása.

Hogy ez a szemlélet következetesen, visszatérően érvényesül, az bizonyítja, hogy más-más vonatkozásokban alkalmazza Arany. Például mint az értékelés, az eredetiség megítélésének

alapját s hitelességét. Pl. Zrínyi eredetiségét „rendezés”-módjával szemlélteti, igazolja. Irodalomtörténeti rangsora következetesen ennek az „alakítás”-nak, „szerkesztés”-nek előre-haladása, stádiumai megkülönböztetése szerint alakul. Az „öncélú leírást”, a „nyersen, pusztán megtörtént dolgokat” veszi legkezdetlegesebbnek. Tinódi az, aki még csak „fabulákkal megszínlelt históriát” ír. Gyöngyösi „szükséges láncszem a fejlődésben”, — mert „már nem nyersen, pusztán a történet dolgokat” festi, . . . „volt neki bizonyos terve az összeállításban”. De „... a compositioban nem vitte tovább az események némi csoportosításánál”, — s „jellemi csak külsőségben különböznek”. Gvadányi már továbbjut, érdeme a „tárgyválasztás”, s az, hogy „csupa képzeletből egy pár alakot teremtett”; de már „nem jut el az egyénítésig”. Zrínyitől mind tanulhattak volna.

Végül érdemes figyelni arra, ahogy mikroszkopikusan is taglalja, fejtegeti a „szerkesztés” (komponálás) — tárgyi, nyelvi jeleit, útját. Szabó Dávidot „inkább szereti” „az első kifakadásában” — a „megtömröült költői nyelv” alkotójaként, amikor „öntudatosan”, „szó-cserék”-hez, „kötőszók hátravetése”-hez, „kihagyása”-hoz folyamodik. S nem ért egyet azzal, hogy Berzsenyi, Virág, Vörösmarty ezt „merénylet”-nek nevezik. Általában a költői nyelv vonatkozásában azt tartja, hogy „Még szorosabban érdekli a költői nyelvet a szók igaz jelentése, az összetétel (vagy szerkesztés, nem bánom) legkivált pedig a syntaxis”. Fontosak, jellemzőek — hiszen egyszerre külső és belső erők találkozását tükrözik — a „ritkább, nyomatékosabb szó-kötési fordulatok”. Sőt, Arany itt nemcsak saját s kortársi, hanem az eljövendő lírai változások nyelvi forradalmainak is utat vág elméletileg. Pl. a szabad asszociációnak, színesztéziának: „A képzelem és felindulás nyelvének megvan azon szabadalma, hogy oly viszonyba helyezi a szavakat, mely a nyelvtan szoros és száraz logikája szerint tán gáncsolandónak tetszik.” „A hevült képzelem villámsebességgel keresi föl a tárgyat, melyhez valamit pl. hasonlóul talál, egymás mellé helyezi a két nevet, anélkül, hogy ráérne a köztük levő viszonyt egész pontossággal kijelölni. Így származik a képes kifejezés, több fajta tropus, ami, ha rövidebb, össze is írható, s mindjárt compositum számban megy.” (Visszatekintés.).

Az utolsó mondatban használt „compositum” kifejezés nem véletlenül idézi fel a „compositio” szót. A „compositio”, a „szerkezet” külső-belső egységet fejez ki, szorosan összefügg az alkotási folyamattal. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a legkisebb elemre is kiterjed, s pl. már a szókapcsolatokban is megmutatkozik.

Megkíséreltük Arany poétikájának néhány mozzanatát kiemelni. Mindezt a részletes és alapos vizsgálat folyamán költői gyakorlatával szembeállítani is szükséges lesz.

Széles Klára

Gál István

ARANY JÁNOS NEKROLÓGJA THOMAS WATTSRÓL

1. Ismeretlen Arany-kézirat vagy elsüllyedt Arany-cikk?

Arany Jánosnak a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött külföldi vonatkozású iratai között Sáfrány Györgyi hívta fel figyelmemet egy rejtélyes Arany-kéziratra.¹ Ez az ismert gyöngybetűkkel írt prózai írásmű Arany műveinek semmilyen kiadásában sem fordul elő. A kézirat szövege a következő:

Watts Tamás

Folyó 1869. évi sept. 9-én hunyt el akadémiánknak a nyelvtudományi osztályban külföldi lev. tagja Watts Tamás, a British Museum könyvtár őre.

Született Londonban 1811. Már gyermekkorában rendkívüli tanulási és olvasási ösztöne által tűnt ki. Csakhamar elsajátította a latin, görög és francia nyelveket. De nemcsak olvasott, hanem írt is egyre és igen könnyen: beszélyeket, essay-eket, verseket; némelyik már akkor meg is jelent nyomtatva. Ő volt az iskola elismert költője. Az említett nyelvek után a latin család többi tagjaival ismerkedett meg: az olasz, spanyol, portugali nyelvekkel. Majd a german csoportot vette sorra: német, hollandi, dán, svéd, izlandi. Roppant emlékező tehetség, mely kiskora óta sajátja volt, segítette tanulmányiban. Most a keleti nyelvekre adta magát: zsidó, arab, török, sőt a chinai lőnek tárgya bűvárlatinak. Következtek az orosz, a lengyel, és a — magyar. E három nyelven — mond athenaeumi necrologia — oly könnyen olvasott, mint más tudós francziául vagy németül. S nemcsak a nyelvekkel, hanem az illető országok irodalmával is megismerkedett. A kelta törzsből tudta a welsh, a gaël, az ír, s az al-bretagnei ágakat. E, csupán Mezzofanti által meghaladott nyelvkészülettel, 1837-ben a brit múzeumnál nyert alkalmazást, mint számfölötti segéd. Könyvtári szolgálati nagyon dícsértetnek: 1838-tól 1857-ig 400 ezer kötetet rendezett; — s a hiányzók (desiderata) mindenféle nyelvből — a magyarból is — az ő utasítása és kidolgozott lajstromai szerint pótolattak 23 éven keresztül. Mindazáltal segédőri (Keeper—Assistant) állomás csak 1857-ben ürüle számára; 1868-ban pedig a nyomtatott könyvek őrtiszte lett. Ő találta fel a könyvtárak rendezésében az úgynevezett „ruganyos rendszert” (Elastic system) a polczok és szekrények számozása által, minek költözés esetében tűnt ki nagy haszna. Ő rendezte úgy az olvasótermet, hogy körül 4 szögben könyvfolyosók fussanak. Irodalmi dolgozatai, leginkább folyóiratokban, nagy számba mennek. Száznál több orosz, magyar, cseh kitűnő férfiú életrajzát közölte az „English Encyclopaediában”; s a Philological Society „Értekezései” (Transactions) közt egyet a „Magyar Nyelv és Irodalomról” melyért akadémiánktól kultagsággal tiszteltetett meg. Watts igen bőkezű és közlékeny volt, tudománya gazdag tárházából nemcsak a brit múzeum olvasói részére; hanem levelezés által is mindkét fölgömb tudósainak szolgálatára állt; e mellett nyájas volt mindenki iránt, kész a reászorult bűvárlokat tanácsccsal sőt pénzzel is segíteni. Halála, látszólag, csekély okból származott. Szünideje alatt déli Walesben utazván, Bridgnorthban, midőn egy fogadó előtt leszállt volna, megbotlott s megsértette egyik lábát. Néhány nap múlva visszatért Londonba, hol a jeles orvos segélye dacára s mindenki várakozása ellenére meghalt, élete 58-ik évében.

A költő a kézirat jobb sarkába először zárójelbe a következő utasítást írta: „Almanachba jöhet”, azután ezt áthúzta. Az akadémiai almanachban mindenesetre a szöveg nem jelent meg. Az Összes Művek XIV. kötete, amely az „Akadémiai évek (1859—1877)” alcímet viseli, a 378. oldalon a következő sorokat idézi az 1870. május 25-én megtartott akadémiai nagygyűlés főtitkári jelentéséből:

¹ Száma: 1400/1869

„Sept 9én Watts Tamás külső tag húnyt el, a londoni Britt Múzeum könyvtári őre, ki irodalmunk ismertetése által irányunkban még a negyvenes évek folytán külön érdemet is szerzett általános érdemeihez, ki nyelvünket ismerte s holtáig fáradozott abban, hogy irodalmunk termékei ama világkönyvtárba minél teljesebben összegyűjtve, meglegyenek.”

Az egykorú akadémiai kiadványok tüzetes átnézése során sikerült megtalálni nyomtatásban Arany nekrológját a következő hivatalos kiadványban: A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. A Magyar Tudományos Akadémia rendeletéből szerkeszti Rónay Jácint. Pest 1869 (III. évf. no. 18, 205. l.). Ez az azévi 25. ülés jegyzőkönyvét tartalmazza. 1869 nov. 22-én Kutinyi Ágost elnöklete alatt Húnfalvy Pál és Köhn Sámuel előadása után „A titoknak a következő gyászjelentést olvassa fel. Az Akadémia mély részvétellel jegyzi fel a kitűnő tudós halálát” — teszi hozzá az utóbbi mondatot a Wattsról szóló szöveg végéhez Arany mint „titoknok”. Lehet hogy csaknem száz év során átnézte valaki az akadémiai Értesítőt is, de eddig senki sem azonosította a titoknok kilétét Arannyal. Így maradhatott észrevétlen, rejtve és kiadatlan Arannak ez a mindenképpen értékes kis prózai remeke. A költő kétszer parentálta el Wattsot, először az Értesítőben közölt rendes ülésen, amikor is kéziratból közölt fenti szövegét olvasta fel, a jegyzőkönyvben elhagyva az önálló cikknek megfelelően megadott címet, másodszor pedig 1870. május 25-én, az évi nagygyűlésen, amikor egy epigrammatikus utalásban méltatta az Akadémia összes tagjai előtt Wattsot. Mint látni fogjuk, mindkét közlésében van egy-egy tévedés: a nekrológban a magyar nyelvről és irodalomról szóló értekezését méltatja az angol tudós, a rövid utalásban, a nagygyűlésen pedig ezt már a 40-es években keletkezett tanulmányként írja le. Watts tanulmánya a magyar nyelv újabb irodalmáról szól és 1855-ben keletkezett.

2. Az Arany-szöveg angol eredetije

Arany cikkében utal egy helyen Watts Athenaeum-beli nekrológiára. László fia említi, hogy a költő haláláig állandó olvasója volt két kedvenc angol folyóiratának, az Academy-nek és az Athenaeum-nak. Szerencsére, ezek az Arany által használt példányok megmaradtak az Akadémia könyvtárában. Watts 1869. szeptember 9-én halt meg és az Athenaeum szeptember 18-i számában található is egy hosszú nekrológ róla. Ez a szöveg körülbelül háromszorosa annak a tömörre fogott, magvas, tartalmas „gyászjelentés”-nek, amelyet Arany ennek a cikknek az alapján írt.² Arany szövegének a hosszú angol szövegből kiemelhető részei a következők:

„The late Thomas Watts.

He was travelling with his brother and sister in South Wales, when, upon stopping at Bridgnorth and alighting at the door of the Crown Hotel, he stumbled and injured his right leg above the knee. He remained at Bridgnorth under medical treatment for about ten days, and then returned to London, where he placed himself under the care of Mr. Elwin Carston. No fatal consequence was, however, anticipated, and indeed, on the morning of his death he was pronounced to be advancing towards recovery, when a little before one o'clock he was seized with an attack of heart complaint, which baffled all medical skill.

He studied the usual branches of English education, to which were added in process of time Latin, Greek, and French. He took his learning eagerly; as the saying is. He literally devoured books; . . . Nor did he only read, he wrote with the utmost care tales, essays and verse, some of which found their way into print. He was recognized as the poet of the school . . . After making considerable progress in the languages mentioned, the young student advanced to the other languages of the Latin family, as Italian, Spanish and Portuguese, which he early mastered, as he also did in process of time the German, Dutch, Danish, Swedish and Scandinavian. From his earliest years he was endowed with a prodigious memory, which wonderfully assisted him in making there several acquisitions. He next applied himself to the study of the Oriental tongues, viz. Hebrew, Arabic, Turkish, and even Chinese. Subsequently he became a proficient in the Russian, Polish and Hungarian. These three languages he could read as easily as an ordinary student can read French or German. He was intimately acquainted not only with the languages but with the literature of the several countries they represented. The Celtic family of languages, comprising the Welsh, Gaelic, Irish, and Bas-Breton, was also studied by him with good effect. Nothing baffled him, and then fully furnished with linguistic lore, such as Mezzofanti alone ever excelled, he obtained an appointment in the British Museum,

² The Athenaeum. Journal of Literature, Science and the Fine Arts. London 1869. Sept. 18. No. 2186 7–371. Szerzője: S. P. OLIVER. Az okt. 23-i (2191.) számban halás olvasói emléktábla állítását javasolják a British Museumban.

through the good offices of Mr. (now Sir Anthony) Panizzi. This was in 1837, when his services were engaged as a supernumerary assistant in the Library.

He was entrusted with the classification of the books and he continued this labour for many years, classifying and arranging all the books received into the library from 1838 to 1857 to the extent of 400 000 volumes. He was also entrusted with the tasks of drawing up lists of desiderata to be supplied by foreign booksellers in the various languages ...

Mr. Watts was the inventor of what he called the "elastic system" in the numbering of the presses in the library, by means of which a vast expense, amounting in fact, to some thousands of pounds, was spared to the Trustees when the books were removed to the new Library ... surrounding the Reading Room. He was also the first to propose building a ground reading-room and surrounding library in the vacant quadrangle. It would be difficult to furnish a complete list of his own literary labours. More than a hundred biographies of eminent men, Russian, Hungarian, and Bohemian, contributed to the new encyclopaedia — papers in the Transactions of the Philological Society and which were biographical notices of Cardinal Mezzofanti, and an essay on the Hungarian language and literature, for which he was chosen a Member of the Hungarian Academy.

Mr. Watts was always ready to communicate from his vast store of knowledge to all who applied to him, as readers in the Museum well knew, and not only there, but correspondents in foreign countries in both hemispheres. He was truly kind to every one: — and liberal not in advice alone, but of pecuniary assistance."

Arany az Athenaeum-cikk szövegét kitűnő szerkesztői érzékkel kurtította körülbelül egyharmadára, a főlétes adatokat teljesen mellőzve, sőt a fentebb kiválogatott mondatokból is valósággal a velejét fordította le magyarra. Az angol eredeti tömörre fogásával formás kis esszé kerekített az életrajzból, Watts életét mondatról-mondatra drámai erővel ábrázolva egyre izgalmasabbnak és egyre emelkedőbbnek. A választékos kifejezéseknek valóságos remeklése pl. a különböző nyelvek három különböző fogalommal való jelölése: latin *család*, germán *csoport*, kelta *törzs*. Az angol idiómáknak kitűnő magyar megfelelőjére tapint, mint pl. a következő kifejezésekben: from his earliest years he was endowed with prodigious memory — roppant emlékezőtehetség, mely kiskora óta sajátja volt: he next applied himself — most erre adta magát; his vast store of knowledge — tudománya gazdag tárházából: ready to communicate — közlékeny; truly kind to everyone — nyájas volt mindenki iránt.

Arany általában még akadémiai titkár korában sem érezte kötelezőnek, hogy a szokásos évi közgyűlési gyászjelentéseken kívül külön megemlékezzék valamelyik külső tagról. Thomas Watts elparentálásának különleges okai lehettek. A következőkben Thomas Watts munkásságára és ennek különösen magyar vonatkozásaira, valamint az ezek következtében magyar barátain keresztül megnyert magyar akadémiai tagságára szeretnék fényt deríteni.

3. Watts filológiai tanulmányai; értekezése a magyar nyelvről és irodalomról

Thomas Watts fenti életrajzához még a következő kiegészítő adatokat érdemes megtudni 1836-ban, tehát huszonöt éves korában cikket írt a British Museum szükséges átszervezéséről. Ez magára hívta a Panizzi figyelmét, aki az első alkalommal, 1838-ban könyvtári segéd-erőként maga mellé vette. Sir Anthony Panizzi (1797–1879) a British Museum könyvtárának modern megszervezője. A királyok és főurak magángyűjteményei ömlesztett anyaggként gyűltek össze és a tudomány számára hozzáférhetetlenekké váltak. Az anyag ésszerű elrendezése polcokra és katalogizálása volt a nagy feladat. Az angol könyvtártörténet John Winter Jones és Thomas Watts nevét jegyzi föl mint Panizzi főmunkatársait.³ A fölöttes hatóságokkal még nagy vita folyt, hogy a British Museum épületének négyszögű közepére szoborgyűjteményt helyezzenek-e, vagy a könyvtár részére foglalják le. Az udvar befedése a vasbeton-üvegtetővel és a négyszögből egy kerek olvasóterem kialakítása a hatalmas kézikönyvtárral Thomas Watts ötlete volt, a könyvtár ideköltöztetését is ő irányította.⁴ Arany által olv. drámaian megjelenített soknyelvűségével 1841 és 1860 között 600 000 kötetet katalogizált és 80 000 könyvet rendelt. Arthur J. Patterson 1866-ban büszkén állapította meg: „A British Museum könyvtárának magyar könyvgyűjteménye Magyarországon kívül az egész világon a legnagyobb.”⁵

³ Dictionary of National Biography Vol. XX. London 1909. 984–985.

⁴ Történelmi helyére az angol és világlexikonok között: COLLISON RÓBERT: Encyclopaedias: their history, throughout the ages. A bibliographical guide, with extensive historical notes to the general encyclopaedias throughout the world, from 380 B. C. to the present day. New York and London 1964. 185.

⁵ The Magyars: their land and their institutions. London 1868.

Watts a magyar történelem, a magyar nyelv és a magyar irodalom iránt határozottan előszeretettel viselkedett. Nincs olyan cikke, nincs olyan munkája, amelyben megbecsüléssel vagy jó értelmében ne emlegetné a magyar párhuzamokat. Tulajdonképpen minden munkája az angol nyelvű hungaricák egy-egy gyöngyszeme. Eddig számunkra elérhető művei a következők:

1. *Authorship of the fabricated „Earliest English Newspaper.”* Extracted from the Gentleman's Magazine, London, 1850. Ebben egy 1620-ból származó angol újságlap magyar vonatkozásaiával foglalkozik.

2. *On the Manuscripts of Cardinal Mezzofanti.* Transactions of the Philologica Society, április 28, 1854. No. 7. pp. 133–150.

3. *On dr. Russel's Life of Cardinal Mezzofanti.* From the Transactions of the Philological Society of London, 1859. Megjelent Berlin, 1860. Mezzofanti állítólagos magyar nyelvjárás-ismereteivel szemben a magyar nyelv egységét védi: „A magyarok általánosan büszkék nemes nyelvük egységére.” (8. l.) A függelékben közli Pulszky Ferenc nyilatkozatát a nagy olasz nyelvésztenival való találkozásáról, mint perdöntőt a vitában, hogy százhusz vagy csak 30–40 nyelvet tudott-e alaposan. (29–31. l.)

4. *Knight's English Cyclopaedia; a new dictionary of useful knowledge.* 22 kötet, négy pótkötettel, London, 1854–1862. Ez a magyar könyvtárakban nem létező korabeli nagy lexikon tartalmazza egyebek között azt a száz író-árcképét, amely az orosz, a cseh és a magyar irodalmat mutatja be.

5. *A sketch of the history of the Welsh language and Literature.* Reprinted separately from Knight's Cyclopaedia. London, 1854.

6. *On the recent history of the Hungarian language.* Ez az 1855. április 13-án a londoni filológiai Társaságban tartott előadása megjelent annak hivatalos folyóiratában: Transactions of the Philological Society, 1855, No. 14. pp. 285–310.

7. *The History of Cyclopedies.* Quarterly Review 1863.

A 7. szám alatt idézett előadás tulajdonképpen a magyar nyelvújítás társadalmi-történeti hátterével, annak irányítóival és irodalomtörténeti eredményeivel foglalkozik. Polemizál a North American Review 1850. áprilisi számában megjelent cikkel, mely a magyar nyelvet szította meg. Bloch Mór 1845-ben megjelent magyar–német szótárának esetével kezdi áttekintését, mondván, hogy a magyar nyelv oly gyorsan annyit bővül, hogy két év múlva a szótárt új kiadásra teljesen át kellett dolgozni. Ez új jelenség a filológia történetében, mondja „és egy ilyen nyelv nem egy minap felfedezett csendesóceáni sziget törzséé, hanem olyan nemzeté, amely századokon át megkülönböztetett helyet foglal el az európai történelemben”. Pázmány, Kazinczy, Szabó Dávid, Révai, Kisfaludy Károly és Sándor szerepét és munkásságát mutatja be. Ezt a tanulmányát a magyar nyelvre és irodalomra vonatkozó kutatásai első felének szánta, de egyselőre még nem akartam nyomara annak, hogy a második fele elkészült-e vagy megjelent-e valaha? Mindenesetre ez a munkája volt az alapja magyar kutatóknak nyújtott és Arany által is hangsúlyozott segítségének, hogy a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta. Kiknek a közvetítésével, arról a következő fejezetben lesz szó.

4. Watts magyar ismerősei

Wattsnak a British Museumban való alkalmazásával egyszerre csak megindult a magyar–angol történelmi kapcsolatok dokumentumainak kutatása, összegyűjtése és feltárása. Bölöni Farkas Sándor 1831-ben még azon panaszkodik, hogy kizárólag erdélyi és felvidéki ásványokat volt alkalma látni a Múzeum gyűjteményében, de semmit, ami a magyar irodalomra vagy történelemre vonatkoznék.⁶ Szemere Bertalan 1838-ban már megtalálja a török-kori Magyarország egyik legértékesebb angol nyelvű leírását.⁷ Kertbeny Károly 1847-ben csaknem a British Museum könyvtárának alkalmazottja lett.⁸

Watts komoly szerepe azonban a Kossuth-emigráció letelepedésével indul meg. A nagy forradalmár múltú olasz könyvtárigazgató, Panizzi, jó barátja lett Pulszky Ferencnek, aki Wattszal tartós ismeretséget, sőt barátságot kötött.⁹ Pulszky ebben az időben, egyéb bókros elfoglaltságai mellett, nyelvészettel is foglalkozott, és így Watts révén bekekerült a londoni Philological Societybe. Watts kiváló magyar nyelvtudásának és irodalmunkban való alapos tájékozódásának forrása nyilván a Pulszky-család és az ő baráti körük. A Kossuth-emigráció

⁶ GÁL ISTVÁN: The British travel-driay of Sándor Bölöni Farkas, 1831. Studies in English Philology Debrecen 1957.

⁷ Utazás külföldön. II. kiadás. Pest 1845. II. 109–111.

⁸ DETRICH MÁRIA: Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága. Szeged 1935.

⁹ Életem és korom. Budapest 1884. II. 220–222.

nemcsak a magyar sajtóval, de az Akadémiával is szoros, bár időnként meg-megszakadó érintkezésben volt. 1859. április 12-én Pulszky Lucóczy P. Ferenc álnéven ír levelet Toldi Ferencnek és Hunfalvy Pálnak s megküldi nekik „A magyar képzők és ragok a szanszkrit nyelvészeti rendszer világában” című 55 oldalas tanulmányát. Levelében ezt írja: Beh kár: hogy Hunfalvy nem jöhet ki vagy két hétre Londonba, sokat tanulhatna itten rövid idő alatt s eligazodnék mindenféle kérdések iránt, amelyek bántogatják. Watts szívesen fogadná s kezére járna.¹⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratának Pulszky-hagyatékában két levelet őriz. Wattstól Pulszkyknak adressálva 1858. december 4-ről és 1860. április 4-ről. Mind a két levél közvetlen hangja mutatja a közöttük fennálló jó viszonyt, az egyik levélbe beleszólt magyar mondatok pedig Wattsnak precíz magyar tudását is. („Jó uramnak lekötöztetett szolgálja, Watts Tamás” — írja alá magát az angol könyvtáros.)

Watts hívta föl londoni magyar emigráció lelkes összetartójának, Rónay Jácintnak figyelmét a British Museumban általa megtalált két Corvinára. Az egyik Mátyás király Horatiusa, a másik egy Thuróczi Krónika Rákóczi Pál herceg könyvtárából. Rónay Jácint sietve jelentette a magyar tudományos közvéleménynek ezt a felfedezést. Valószínűleg Watts érdeklődése a magyar nyelvtudomány iránt ösztönözhette az eddig nyelvészettel nem foglalkozó Rónayt a magyar nyelvtudomány legújabb kutatásainak ismertetésére. Amikor Rónay Livingstone-nal találkozik, még a magyar nyelv lehetséges afrikai nyomai után érdeklődik nála. 1866-ban azonban már a vogulokról tart előadást a British Association évi közgyűlésén. Rónay Jácint volt a kalauza 1861-ben a Londonba látogató Csengery Antalnak és a vele utazó Bezerédi Istvánnak; az ő Aranyhoz fűződő kapcsolataik köztudomásúak.

A British Museum különböző kéziratgyűjteményeiből szedette össze Simonyi Ernő, Kossuth törhetetlen híve, azt a máig is egyedülálló, ha tudományosan már nem is megfelelő, hatalmas okmánygyűjteményét, amelyet a M. Tud. Akadémia 1859-ben kezdett kiadni Londoni Okmánytár címmel.¹¹

Az Apponyi-féle Hungarica-gyűjteményben bukkantam rá Wattsnak a welsh nyelvről és irodalomról szóló könyvére sajátkező dedikálásával Apponyi Sándor grófnak. („Count Alexander Apponyi with T. Watts's compliments.”)¹² Apponyi eddigi életrajzai Silvain Van de Weyer belga követnek tulajdonítják a fiatal diplomata régi könyvek iránti érdeklődésének fölbresztését. Ez a kiváló belga bibliofil azonban maga nem érdeklődött a hungaricák iránt, úgy, hogy az aukciókra el is ment vele Apponyi, de a magyar tárgyú régi külföldi könyvek iránti érdeklődését talán mégiscsak az akkor Londonban egyetlen ilyen szakembertől, az erről a témáról többször is publikáló és a British Múzeumban Corvinát felfedező Wattstól nyerhette.

5. Watts helye a magyar—angol irodalmi érintkezések történetében

A magyar nyelvről és irodalomról a reformkorban idelátogató útleírók hosszabban, rövidebben meg-megemlékeznek. Bowring 1830-i első magyar lírai antológiájában Toldy-Döbrentei és Rumi adatai révén a magyar nyelvről és irodalomról részletesebb összegezést ad. Paget és Miss Pardoe, elsősorban erdélyi irodalmárok tájékoztatása révén, de személyi ismeretség alapján is, írnak a magyar irodalomról. Pulszkyék nem rendszeres irodalmi tájékoztatása után 1853-ban jelenik meg egy terjedelmesebb angol nyelvű irodalomtörténet J. Csink magyar nyelvtanának függeléként. Thomas Watts az első olyan angol tudós, aki a magyar nyelv tökéletes birtokában a nyelv- és irodalomtudós fölkészültségével foglalkozott a magyar nyelv és irodalom egy döntően fontos korszakával. A szakkörök tájékoztatásán kívül hatalmas érdeme a British Museum magyar könyvanyagának alapvetése. 1963-ig olyan utódai voltak a British Museum könyvtárának magyar szakértőkként, akik nagy magyar költők ismertetésével, sőt fordításával növelték könyvbeszerzői és tanácsadói érdemeiket: E. D. Butler, Arany fordítója; R. N. Bain, Jókai fordítója és életrajzírója; J. C. W. Horne, Madách, Ady és József Attila fordítója.

Arany János Thomas Watts-nekrológiának előkerülésével a magyar nyelv és irodalom egy érdemes angol kutatójának és ismertetőjének személyét és emlékét újíthatjuk fel, akinek a magyar—angol irodalmi kapcsolatok könyvtári és személyi megalapozásában egy jelentős korban, a Kossuth-emigráció londoni tartózkodása idején fontos és jelentős szerepe volt.

¹⁰ Naplótöredék. Pozsony 1885. III. 141—142, 233—239, IV. 138.

¹¹ Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521—1717. Összeszedte és lemásolta SIMONYI ERNŐ. II. k. Budapest 1875.

¹² DÉZSI LAJOS: Gróf Apponyi Sándor ... emlékezete. Budapest 1927.

ARANY ÉS ÁBRÁNYI KORNÉL VITÁJA WAGNER OPERAREFORMJÁRÓL

Aranynak a hazai zene különböző fajtáival való érintkezéséről, kapcsolatáról meglehetősen gyakran szóltak mindkét szakirodalomban. Gulyás lexikonában a témának külön bibliográfiai szakaszt is nyitott, s az utolsó évtized egyik legjobb forráskiadványa, a Kodály—Gyulai Ágost-féle Arany-kötet is ebbe a tárgykörbe vág.

Annál feltűnőbb viszont, hogy a Wagner-kérdéshez való hozzászólásának nemcsak érdemi vizsgálata, hanem úgyszólván regisztrálása is hiányzik. Az új háromkötetes Zenei Lexikon Arany-címzava például meg sem említi, és Sötér István, aki igen tanulságos összevetést tett nagy monográfiájában, a *Nemzet és haladás*-ban Arany eposzt s Wagner operát reformáló törekvései között, nem hivatkozhatott e vita részleteire, mert ezek az Arany-szövegek nemcsak ismeretlenek, hanem jóformán hozzáférhetetlenek is. Soha semmilyen Arany-kiadás nem vette őket fel; meglepő ez, mert Voinovich e szövegek közül háromról tudott; az életrajz III. kötetének 46. lapján, mint Arany széles tájékozódásának bizonyítékait említette őket, anélkül azonban, hogy a cikkeik velejét érintette vagy keletkezésük körülményeit tárgyalta volna. Amit mégis elmondott, félreértéshez vezethet, kivált azáltal, hogy — akaratlanul is — a vitapartner elmarasztalásává lett.

A következőkben közöljük a szövegeket. A vitát tartalmi tekintetben nem kívánjuk elemezni; csupán létrejöttének tárgyi körülményeit, hangnemének a körülményekben rejlő indítékait igyekszünk megvilágítani.

Wagner 1863 júliusában hosszabban hazánkban tartózkodott, s műveinek részleteiből 23-án és 28-án hangversenyt adott. Arany ez években második lapját, a *Koszorút* szerkesztette. A *Koszorú* szélesebb körű, irodalmon túlterjedő programjának megfelelően zenei eseményekről és művekről is adott ismertetést, bírálatot. Rendszeres zenei referense Bartalus István volt, aki ezúttal háromfolytatásos cikkben (*Wagner és hangversenye a Nemzeti Színházban*) lelkes magasztalásokkal számolt be a német mester hangversenyeiről. Közben művészetéről, törekvéseiről is képet igyekezett rajzolni, s e művészi törekvések magyarföldi honosításáról, hasonításáról, lehetőségeiről elmélkedett, elmarasztalva némiképp a Nemzeti Színházat (amely akkor, ismeretes, még az Operának is gazdája volt), Radnótfáy intendáns-igazgatót, mert nem segíti elő elégségesen sem Wagner népszerűsítését, sem a wagneri szellemben fogant magyar opera születését. Bartalus, cikkét lezárva, így írt: a Nemzeti Színháznak föl kell készülnie Wagner elismertetésére és népszerűsítésére, sőt, Erkel és Mosonyi is „Wagner-féle magyar operákon gondolkodhatnak. Igen! ez legyen előttünk a cél; de mivel ugrás a természetben nincs, e cél felé haladjunk lépcsőnként, tanuljunk és tanítsuk a zenét, hogy Wagnert ismerhessük.” (K. I. II. 7. sz.) Beszámolójának ehhez a befejező részletéhez fűzte, lapalji szerkesztői megjegyzésként az alább elsőnek (I.) adott szöveget. A vitából ez a legismertebb rész; a most folyó kritikai kiadás XII. kötete már fel is vette anyagába (310—311.; 619.). A vita egészének együtt olvashatása kedvéért mégis közöljük itt is, annál is inkább, mivel ez az I. szöveg mindössze pár sort tesz ki.

A *Zenészeti Lapok* „A szerkesztőség” aláírással, lapvégi tárcarovatátán, aug. 27-én (48. sz.) cikké terebélyesedő megjegyzést fűzött Arany észrevételeihez: *Néhány szó Wagner R. érdekében*. A cikk, mint alább látható (II. szöveg), bár respektussal szól Aranyról, mégis rejt ingerültséget. Ez az előzményekből érthető. A Zenészeti Lapok első jelentékenyebb zenei szaklapunk volt. 1860. okt. 3-án jelent meg először s kisebb szünetekkel másfél évtizedig, 1876. aug. 5-ig maradt fenn. Idősebb Ábrányi Kornél alapította és szerkesztette. Hetenként jelent meg, nyolc kis újság alakú lapon. Előfizetése ugyanannyi volt, mint a másfélszer nagyobb terjedelmű *Koszorúé*, évi 10 Ft. A lap kiemelt főbb munkatársaiul Bartalus Istvánt, Bárány Fetiht, Károlyt, Mosonyi Mihályt, Reményi Edét s Szénfy Gusztávot jelölte meg. A laptan mintegy fele-fele arányban foglalt helyet a szorosabban vett elméleti s a szélesebb közönségnek szánt ismeretterjesztő anyag.

Ábrányit, mint később fiait is, rendkívüli, szinte a pózig menő öntudatosság jellemezte. Öntudatra volt is oka. Magas előfizetési ára ellenére, nagy áldozatot kívánt tőle a lap fenntartása, hiszen a kicsiny magyar értelmiség nem tudott eltartani egy zenei hetilapot. S a lapot, bár némiképp szűrkén, igényesen szerkesztette még ismeretterjesztő felében is. Öntudatának azonban igazi forrása az volt, hogy úgy érezte, a magyar zenei „naturalizmus” (azaz tanulatlan praktikizmus) turjázó bozótjába ő vitte elsőnek az elmélet nyieszőllóját, a magasrendű s korszerű elméletet. Ábrányi ekkor már szívvel-lélekkel wagneriánus volt. Lapja kőre gyülekeztek az irányzat magyar hívei, akiknek hazai zászlója ez években Mosonyi Mihály neve volt.

Mosonyi a lap hangjának, irányának ez években Ábrányival legalábbis egyenrangú formálója volt. Harcot hirdetett mind a népdallal, a népdal variálásával megelégedő, a népdalt

magasabb fokra nem emelő „naturalizmus”, mind Erkel, szerinte avult, s nagyrészt utánozó művészete, törekvései ellen. (L. pl. *Előszó a Zenészet Lapok negyedik évfolyamához* c. cikkét, *Zenészet Lapok*, 1863. okt. 1.) S a Mosonyi körül tömörülők nem kevésbé élesen álltak szemben Erkelrel s híveivel. Zenetörténetünk még kevésbé dolgozta föl a két jeles komponista s a két tábor ellentétét, küzdelmét, mely időnként vad személyeskedő gyűlölködésig fokozódott. Csak a vita körüli számokban is nem kevesebbel vádolják Erkel, mint hogy hazug, képmutató; elherdálja a Nemzeti Színház által rendelkezésére bocsátott hivatalos pénzt: sőt, nyílt korrupció vádjával is illetik: a tantiemek megápolásával, s azzal, hogy juttatás ellenében enged szerephez, előadáshoz művészeket, műveket (1863. márc. 3.). A fő vád ellene az volt, hogy maga is műveletlen elméletileg s a „naturalizmus” pártfogója. Wagner-ellenességét is magyarázták ezzel. A *Zenészet Lapok* szerint a Nemzeti Színházban uralkodó alacsony színvonalnak, klikekző légkörnek, elmaradott felfogásnak a drámában Szigligeti, az operában Erkel a fő magyarázata. Káros tevékenységük első számú fedezője pedig az intendáns, Radnótfáy Nagy Sámuel.

A *Radnótfáy* ellen indított hadjárat egyik kezdeményezője és központja így érthetően a *Zenészet Lapok* lettek. S ez szolgáltatta az első összetűzést a két lap között. Előtte kölcsönös jóindulat s közeledési szándék jellemezte viszonyukat. Aranynak ugyan aligha lehetett kedvére Mosonyiék hangneme, amely, elméleti felkészültségük tudatán, fölényes, föllengős, sőt, gyakran főnNhéjazó volt. Azt mondhattánk, két oktávval folyvást fölébb enekeltek, mint amit Arany szeretett. Különösen Ábrányi, aki wagnerianussága ellenére, Párizsban a francia romantikától tanult „írályt”. Ennek ellenére dicsérte Arany Mosonyit, midőn ez magyar költők versei megzenésítését s a magyar ritmus kérdésének tisztázását sürgette (A. J. Krk. XII. 98—99.). Mosonyi viszont Arany *Letésem a tantot* c. versét választotta az elsőik egyikéül megzenésítésre, s a *Zenészet Lapok* mellékletként kottáját is adta. (L. 1861. jan. számok előfizetési fölhívását.) A *Radnótfáy* elleni támadást azonban Arany körében, vagy pontosabban: Csen-gery körében rendkívül helytelenítették, mert bár láthatólag nem tartották különösebben tehetségesnek, szolid jóízűsét, becsüleltségét, munkakészségét, józanságát biztosítéknak vélték arra, hogy kivezeti az intézetet a Ráday alatt keletkezett zűrzavarból (l. A. J. Krk. XII. 387.). Midőn a támadás elérte csúcspontját abban a memorandum-szerű fölirattban, melyet szinte az egész írói-művészi „ellenzék” aláírt, a „fiatalok” s „polgáriak” egyaránt, Vajdától Riedl Szendéig, Zilahy Károlytól Reviczky Szevérig, Bexheft Ármintól Szénfy Gusztávig, s amelyet Dobsa Lajos s Reviczky nyújtottak át 1863. július 23-án a királynak, a Koszorú hevesen kikelt.

Gyulai, a maga éles modorában, következetlenséget, tájékozatlanságot, rosszhiszeműséget s meggondolatlanságot vetett a fölirat szerkesztői, köztük névszerint a *Zenészet Lapok* munkatársai jelszámára. (k. II. I. 5. sz.) Ábrányi rögtön válaszolt, gúnyosan, fölülről, *Gyulai zenei laikusságát* is hánytorgatva, bár lényegében találóan s meggyőzően (*Zenészet Lapok* 1863. 45. sz.). Ezentúl gyakoriak voltak az apró szúrások a két fél között. Az említettek mellett az ez időben Ábrányiékhoz húzó Reményi volt többször célpontjuk (l. pl. K. I. II. 6., 8. sz.).

Arany azonban tartózkodott minden közbeszólástól.

A *Bartalus*-féle cikkekhez fűzött megjegyzés sem közvetlenül a *Zenészet Lapok*nak szólt. Közvetve azonban nekik is, elsősorban nekik. A lap ugyanis a nagy eseményre, Wagner látogatására való tekintettel szinte egész évfolyamát Wagner ismertetésének, elismertetésének, magasztalásának szánta, s e cikkek egyik vezérmotívuma éppen a wagneri opera drámai elemének hangsúlyozása volt. Egyebek közt ennek jegyében közölte a lap, részleteiben, az Oper und Drama fordítását is, a szerkesztő tollából.

Arany, Ábrányi e megjegyzéseire a Koszorú 10. számában körültekintő, óvatos és pontos fogalmazással, de kétségtől indulatossal válaszolt. Láthatólag oda törekedett, hogy a problémát szigorúan körülhatárolja, arra a kérdéskörre korlátozza a vitát, melyet jegyzetében érintett, s ne engedje számára idegen területre átsiklani. (A „*Zenészet Lapok*nak”, aláírás nélkül; III. szöveg). Schmidt Juliánt éri ntűutolsó passzusa azonban következetlen volt e tekintetben.

Ábrányi nem késett a válasszal, s most már láthatólag félretette a respektust, s meglehetősen ingerülten, helyenként kioktatón is, bár az akkori általános vitahangnemhez képest még mindig mérsékletet tanúsítva felelt „Zen. Lap.” aláírással. (A „Zen. Lap.” a „Koszorúnak”, 50. sz. szept. 10. IV. szöveg). Feleletét nem formálta cikké, hanem leközlölte Arany egész választát s kommentálót, cáfoló lapalji jegyzetekkel kísérte szinte minden passzusát. Aligha csak a kényelmesebb megoldás vezette e forma választásában, s nem is csak a bevezetőjében mondott ok. Valószínűleg azt akarta megmutatni, mennyire nem hagyja Arany cikkének egyetlen elemét sem vizsgálat, válasz és cáfolat nélkül. A maga teljes fölényének érzetét kívánta az olvasóra is átvinni. Arany maga is megérezhette az Ábrányi-válaszát forma veszélyét. Különösen a tekintetben, hogy vitapartnerre a széljegyzetekkel a problémát annyira szétindáztatja, hogy az olvasó végül már nem tudja, miről van szó, csak azt látja, hogy Ábrányi szakszerűen cáfol mindenütt. Azonnal válaszolt, s újra összefoglalta pontosan és tömören az

általa vitatott, föltett kérdést, a „műforma” kérdését. S hogy elvágja az egyre élesebbé s kényelmetlenebbé váló vitát a számára idegen területen, hangsúlyozta a cím nyomdailag kiemelt Végző szavával is, hogy részéről immár nincs mit tennie az eddigiekhez. (Végző a Zenészet Lapoknak. K. I. II. 10. sz. V. szöveg.)

Ábrányi tudomásul vette Arany lezáró szándékát, nem élezte tovább az ellentétet, nem válaszolt. Munkatársaik között azonban ezután is több apró szóváltásra került sor (I. A. J. Krk. XII. 626.), bár békülő gesztusokra is, s a Zenészeti Lapok például hálásan nyugtázta a Koszorú egyetértését egy vitakérdésben (1863. dec. 3.). A két lap viszonya azonban hűvös maradt. S Aranyban, láthatólag, benne tört ama rossz érzés tüskéje, hogy egy inkább csak sejtést kifejező megjegyzése következtében oly területre kényszerült, ahol álláspontja helyes-ségéről, szakismeretek hiányában, nem szerezhetett magának sem egészen bizonyosságot. Ezt bizonyítja a vita utolsó szövege, mondhatnók utóhangja. Midőn az általa kedvelt angol Athenaeumban az övéhez hasonló nézeteket olvasott Wagnerről, a Végző ellenére, az elégtételkapás nála szokatlan hangsúlyával, idézte ezt lapja Külföldi szemle c. tárcarovatában (K. I. II. 15. sz. VI. szöveg).

Arany szövegei mellett szószerint közöljük Ábrányi két cikkét is. Nélkülük Aranyéi érthetetlenek volnának, kivonatolásuk pedig legalább annyi helyet venne igénybe, mint változatlan közlésük. De a második kivonatolása, formájánál fogva, szinte lehetetlen is lenne. A Zenészeti Lapok pedig ma még a Koszorúnál is ritkább s kevésbé hozzáférhető; csupán egy-két nagy könyvtárnak van birtokában.

I. [Arany megjegyzése Bartalus cikkéhez]

Nem kívánunk tisztelt referensünkkel vitatkozni, örömet elismerjük Wagner kitűnő tehetségét, sőt operareformja is úgy tűnik fel előttünk mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen. Azonban a jövő operájának, a mennyire elméletből ismerjük, nem ígérhetünk nagy jövőt, mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen, s mert e miatt kénytelen megbénítani azt is, a mit mint opera elérhetne.

Szerk.

II. Néhány szó Wagner R. érdekében

A „Koszorú” aug. 16-ik számában: „Wagner Richárd és hangversenye a Nemzeti színházban” című cikksorozatát jónak látta a nevezett lap t. szerkesztője következő csillagos észrevétellel kísérni, úgymint:

„Nem kívánunk t. referensünkkel vitatkozni, örömet elismerjük Wagner kitűnő tehetségét, sőt operareformja is úgy tűnik fel előttünk, mint egy más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen. Azonban a jövő operájának, amennyire elméletből ismerjük, nem ígérhetünk nagy jövőt, mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen s mert amiatt kénytelen megbénítani azt is, amit minden opera elérhetne.”

A „Koszorú” általunk nagyon tisztelt szerkesztője, e néhány sorban kimondott véleménye által, egy csapással csaknem semmivé akarja devalválni a nagy reformator minden eddigi munkáját, valamint a szakavatott művészeti világ s az évek óta küzdő kritika s elmélet elvitázhatlan vívmányait is.

Állítását meggyőző okokkal nem támogatván, s Wagner tanai érdekében zenereferensével, magát pusztán a negativitás terére állítván, sőt kijelentvén, hogy e tárgyban vitatkozni nem kíván: őszinte bevalljuk, meglepő alakot ölt merészen s határozottan kimondott ellenvéleménye, az egész szakértő kritika s művészvilággal szemközt; mint hivatásunknál fogva annál inkább nem hagyhatunk ellenmegjegyzés nélkül, mert jól tudjuk, hogy a „Koszorú” általunk is nagyon tisztelt szerkesztőjét jogosan megszokta a magyar közönség mint irányadó tekintélyt követni, s sokat ad kimondott véleményére.

Mi, többször kifejtett nézeteink alapján s velünk az egész civilisált világ szakértő zenészei s zenekritikusainak legnagyobb része, ellenkező meggyőződésben él s azt hisszük, épen Wagner irányának s így az ő operai műformájának van csak is igazi jövődjé, mi hogy be is következett: ezt napjainkban már senki nem is tagadhatja.

Meglehetősen áttanulmányoztuk W. elméleti műveit, de nem emlékszünk, hogy valahol azt állítaná, hogy a szavalati drámával kíván versenyezni, s mint korunk nemcsak legelső zeneköltője de egyszersmind legkitűnőbb írója felől — ki nagyon is megszokta gondolni amit ír — nem is tesszük fel, hogy olyasmire törekednék, minek kiviteli lehetetlenségét bizonyosan ép úgy belátja ő is, mint a „Koszorú” t. szerkesztője.

A „Koszorú” nagyon t. szerkesztője „örömet elismeri W. kitűnő tehetségét, sőt operareformja is — mondja — úgy tűnik fel előtte, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen.”

E szavakból minden magyarul értő olvasó azt fogja következtetni, hogy a „Koszorú” t. szerkesztője csak részben ismeri el W. működését üdvösnek, részben pedig nem ért vele egyet. — Igen lekötölné a „Koszorú” t. szerk., ha bővebben kimagyarozná magát ezen — a jelenlegi zeneművészeti viszonyok s törekvésekre nézve — felette fontos tárgyban s okokkal támogatva kifejtene: miben s miért csak részben ért egyet W. operaműformai eljárásával? Ily fontos a művészet életerébe vágó kérdésben, nem tartjuk üdvös eljárásnak oly nagy tekintély részéről mint a „Koszorú” t. szerk. csak úgy odavetőleg állítani fel oly véleményt, melynek érvényessége vagy érvénytelensége nem lehet közönyös dolog a hazai művészvilág s olvasó közönségre nézve is. — Ez megérdemli a vitatkozást.

Végül azt mondja a „Koszorú” t. szerk. hogy: „a jövő operájának nem ígérhet nagy jövőt, mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen, s mert emiatt *kénytelen megbénítani azt is, amit minden opera elérhetne*”.

Nem kétkelkedhetünk rajta, hogy a „Koszorú” t. szerk. Wagnert érti e szavai alatt, mert illetéktelenül elnevezett „*jövő operát*” tudtunkkal rajta kívül más valaki nem irt.

Mi erre nézve is az ellenkező véleményben vagyunk s azt tartjuk, hogy épen W. az, ki operáiban az eddigi eljárás folytán elkövetett undok művészeti elbénításokat kiirtotta, s helyettük legegyszerűsebb s egészségesebb tagokat alkalmazott. Ha a „Koszorú” t. szerk. szíves lenne magát bővebben kimagyarázni arészben is, hogy tulajdonképpen mit ért az alatt amit W. *megbénított* operáiban: (melyek közül alig hiszük, hogy egyet is alkalma lett volna hallani és ismerni) igen lekötölné bennünket, kik ez esetben készek lennének e fontos ügyet tehetségünk szerint bővebben megvitatni s ellenében megvilágítani, hogy az igazság kiderüljön. Mert valamint tőlünk pl: joggal meg lehetne kívánni a motiválást, ha szakmánk határain túllépve, oly dolgokban mondanánk határozott de indokolatlan véleményt, melyre szakértelem hiányában feljogosítva nem vagyunk: úgy viszont követelhetjük mi is a zeneművészet terén, melynek minden erőnk s életünket szenteljük, hogy yvilágérdekű művészeti elvkérdésekben, ellenvéleményeseink necsak a pusztá negativitás terén maradjanak, hanem az adatokkal támogatott pozitív vitatkozás terére is lépjenek, midőn ily nagy horderejű dologban nyilvános ellenvéleményt állítanak fel. Különbzen joggal elmondhatjuk, hogy csak tagadnak, kétségbevonnak de semmit sem bizonyítanak. Mi kétségkívül igen kényelmes eljárás.

A szerkesztőség.

III. A „Zenészeti Lapok”-nak

A Zenészeti Lapok szerkesztősége több rendbeli felvilágosítást kíván a Koszorútól ama jegyzet miatt, mit a „Wagner Richard és hangversenye” című cikk alá tettünk. Jegyzékünk ez volt: „Nem kívánunk tisztelt referensünkkel vitatkozni, örömet elismerjük Wagner kitűnő tehetségét, sőt operareformja is úgy tűnik fel előttünk, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen. Azonban a jövő operájának, *amennyire elméletből ismerjük*, nem ígérhetünk nagy jövőt, mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen, s mert e miatt kénytelen megbénítani azt is, amit *mint* opera elérhetne.” A Zenészeti Lapok ez utolsó tételünket „amit mint opera elérhetne” így adják: „amit *minden* opera elérhetne,” Azt hiszük, szükségtelen a „*mint*” és „*minden*” közti nagy különbség magyarázatával kezdeni felvilágosításunkat, s ezért csak a többi részletekre szorítkozunk. Állításunkat, mondják a Zen. Lapok — okokkal nem támogatják, s a pusztá negativitás terére állottunk stb. stb. Igaz, hogy *okokkal* nem, de olyan *okkal* támogattuk állításunkat, mely egymaga is elég, s amit hogy a Zen. Lapok szerkesztősége észre nem vett, holott először a Koszoróban látta, aztán saját lapjában le is nyomatta: sajnálnunk kell. — Okunk im ez: „*mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen*: stb. „Mi többször kifejtett nézeteink alapján, s velünk az egész civilizált világ szakértő zenészei, s zene kritikusaink legnagyobb része, (?) ellenkező meggyőződésben él, s azt hiszük” stb. stb. mondják a Zen. Lapok. E rossz magyar phrasisra csak azt válaszoljuk, hogy a t. szerkesztőség *többször kifejtett műnézeteit* e tárgyról még sehol sem láttuk, s ezért szívesen vesszük, ha utasít: hol? mikor? és hányszor fejtette ki ama műnézeteiket?

„Mégleghezősen áttanulmányoztuk W. elméleti műveit, de nem emlékszünk, hogy valahol azt állítná, hogy a szavalati drámával kíván versenyezni,” stb. stb. folytatják a Zenészeti Lapok. — Miután a Z. Lapok szerkesztősége nem emlékszik arra, amit *mégleghezősen* áttanulmányozott, ebből a következik, hogy e tanulmány nem volt *mégleghezős*. Mert Wagner mindent alárendel operájában a drámának, sőt az abszolút zene műformáit is épen a drámai hatásért veti el, csak az új operát ismeri el a drámai művészet tökélyes műformájának, mert a művészetek ide olvadnak s csak itt érik el tökélyüket, mi oly messzi jövőre esik, hogy innen lett aztán a jövő zenéje, mit sokan nem értenek s e miatt csak gúnynak veszik. Hogy ez iránt a t. c.

szerkesztőség meggyőződjék, olvassa el az „Oper und Drama”-t Wagnertől. Mi a bénítást illeti, ez alatt nem értettünk egyebet, mint azt, hogy a zenei műformák kiküszöbölése sokat levon a zene becsebből. Igaz, hogy ezt Wagner a drámai hatásért teszi; de éppen az a kérdés, vajon ez áldozat árán megvásárolhatná-e azt az erős drámai hatást, minő a szavalati drámaké? Mi, amennyire elméletből ítélhetni, kétkedni bátoríodtunk benne. Így jegyzetünk csak az elméletre szorítkozva, kár volt a Zenészet Lapoknak szemünkre vetni, hogy még nem hallottuk Wagner egyetlen operáját sem.

Ellenkező véleményben vannak továbbá a Z. Lapok, mert a fenn mondott ok miatt a jövő operájának nem ígérünk nagy jövőt s éppen azért vannak ellenkező véleményben, mert Wagner az, *ki operáiban az eddigi eljárás folytán elkövetett undok művészeti elbénításokat gyökerestül kiirtotta*. Felvilágosítjuk tehát a t. c. szerkesztőséget, hogy e tekintetben mi is méltányoljuk Wagnert, csak hogy mérsékeltebben; *örömet elismerjük Wagner kitűnő tehetségét, sőt opera reformja is úgy tűnik fel előttünk, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen*. De hisz olvassák el önként még egyszer jegyzetünket s cáfolják meg. Végül azonban legyen szabad nekünk is egy kényes pont iránt felvilágosítást kérni a Z. L. szerkesztőségétől: mi az oka, hogy miután a t. szerkesztőség Wagnernek oly intolerans apostola, minde mellett egyszer fordításban közölte Schmidt Juliántól a „XIX. század zené”-jét, mely Wagnert minden álláspontjából ki akarja űzni s bebizonyítani törekszik: hogy Wagner nem is költő? Miért közölték ezt a Z. Lapok, vagy ha közölték, miért nem kísérték valami észrevétellel, mint olyan veszélyes tant, mely emlegetett, de még nem látott műnőzeteikkel merőben ellenkezik?

IV. A „Zen. Lap.” a „Koszorúnak”.

Lapunk f. é. 48-ik számában közölt „néhány szó Wagner érdekében” című cikkünkre, következő felvilágosítást (?) nyertük a „Koszorú”-tól, melyet alább egész terjedelmében közlünk t. olvasóinkkal. Miután pedig a tárgy lényegét illető s általunk kért bővebb felvilágosítások helyett, részint dologra nem tartozó mellékes célzások s kitérésekkel, részint pedig alig indokolt pusztá állítások vagy csak ismételt tagadással találkozunk: nem tehetünk mást mint hogy a „Koszorú” cikkét néhány észrevétellel kísérjük.

A „Zenészet Lapok”-nak.

A „Zenészet Lapok” szerkesztősége több rendbeli felvilágosítást kíván a „Koszorú”-tól ama jegyzet miatt, mit a „Wagner Richárd és hangversenye” című cikk alá tettünk. Jegyzetünk e volt: „Nem kívánunk tisztelt referensünkkel vitatkozni, örömet elismerjük Wagner kitűnő tehetségét, sőt operareformja is úgy tűnik fel előttünk, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen. Azonban a jövő operájának, *a mennyire elméletből ismerjük*, nem ígérhetünk nagy jövőt, mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen, s mert e miatt kénytelen megbénítani azt is, amit mint opera elérhetne.” A „Zen. Lapok” ez utolsó tételünket „amit mint opera elérhetne” így adják: „amit minden opera elérhetne”. Azt hisszük szükségtelen a „mint” és „minden” közti nagy különbség magyarázatával kezdeni felvilágosításunkat, s ezért csak a többi részletekre szorítkozunk.¹

Állításunkat, mondják a „Zen. Lapok” — okokkal nem támogatják, s a pusztá negatívítás terére állottunk stb. stb. Igaz, hogy okokkal nem, de olyan okkal támogattuk állításunkat, mely egymaga is elég, s amit hogy a „Zen. Lapok” szerkesztősége észre nem vett, holott először a „Koszorú”-ban látta, aztán saját lapjában le is nyomatta: sajnálnunk kell. — Okunk ím ez: „mert a szavalati drámával kíván versenyezni, mire képtelen”² stb.

¹ A minden szó mint helyett, csak sajtóhiba, mint, hogy elhiend a „Koszorú” reméljük, miután alább ő is e hitáa esvén, szívesen elhisszük neki mi is, hogy az nem szándékos de sajtóhiba. De még ellenkező esetben se látjuk át a két szó közti nagy különbséget jelen alkalmazásában. Mert, ha a kérdéses megbénítás nélkül elérné azt, amit mint opera elérhetne: ebből az következik, hogy nem csak Wagner, de minden zeneköltő operája is csak azon az úton érheti el azt, amit tulajdonképpen határozottan ki nem fejt a „Koszorú”. — A minden szóval tehát azt hisszük éppen nem követtünk el valami értelem elleni szentségtörést.

„Zen. Lap.”
² Miután a „Koszorú” ismét csak előbbi állítását ismétli anélkül, hogy Wagner műveiből kimutatná: hol? minő modorban? s minő összefüggéssel állítja ő ezt: mi is előbbi állításunk mellett maradunk.

Mert éppen arra kértük fel a „Koszorú”-t, szíveskedjék Wagner műveiből kimutatni azon passzusokat, melyekből *kiviláglik tisztán*, hogy ő a szavalati drámával kíván versenyezni. Az állítás maga még nem bizonyítás, bár mely oldalról jöjjön is.

„Zen. Lap.”

„Mi többször kifejtett nézeteink alapján, s velünk az egész civilizált világ szakértő zenészei, s zenekritikusainak³ legnagyobb része, (?) ellenkező meggyőződésben él, s azt hisszük” stb. stb. mondják a „Zen. Lapok.” E rossz magyar phrasisra csak azt válaszoljuk, hogy a t. szerkesztőség *többször kifejtett műnézeteit* e tárgyról még sehol sem láttuk, s ezért szívesen vesszük, ha utasít: hol? mikor? és hányszor fejtette ki ama műnézeteket?⁴

„Meglehetősen áttanulmányozott W. elméleti műveit, de nem emlékszünk, hogy valahol azt állítná, hogy a szavalati drámával kíván versenyezni,” stb. stb. folytatják a „Zenészeti Lapok”. — Miután a „Zen. Lapok” szerkesztősége nem emlékszik arra, amit *meglehetősen áttanulmányozott*, ebből a következik, hogy e tanulmány nem volt *meglehetősen*. Mert Wagner mindent alárendel operájában a drámának, sőt az abszolút zene műformáit is épen a drámai hatás kedvéért veti el, csak az új operát ismeri el a drámai művészet tökéletes műformájának, mert a művészetek ide olvadnak s csak itt érik el tökélyüket, mi oly messzi jövőre esik, hogy innen lett aztán a jövő zenéje, mit sokan nem értenek s e miatt csak gúnynak veszik. Hogy ez iránt a t. c. szerkesztőség meggyőződjék, olvassa el az „Oper und Drama”-t Wagneről⁵. Mi a

³ Cikkünkben nem *kritikusaink* de *kritikusainak* áll. — Mi is mondhatnánk, hogy nagy különbség van — s valóban van is — a két szó közt. De mint fentebb megjegyeztük, szívesen elhiszük, hogy csak sajtóhiba. Abban azonban magunk is egyetértünk a „Koszorú”-val, hogy e szót *zenekritikusaink* megilleti a kérdő jel.(?) De ezen nincs is mit csodálkozni, főleg ha a „Koszorú” meg jó példával elő.

„Zen. Lap.”
⁴ Ami a rossz magyar phrázist illeti: erre nézve bevalljuk, hogy nem tartjuk magukat csálhatatlan orákulumoknak s a „Koszorú” t. szerkesztőjétől mindig szívesen oly dologban, mihez ő jobban ért mint mi. Azonban inkább kívánunk rossz magyar phrázist mint olyat írni, mit akárki is megcáfolhat ha fáradságot vesz magának a „Zen. Lap.” három évi folyamát átlapozni. A „Koszorú” vagy soha sem olvasta lapjainkat, vagy csak a cikkek címeit de tartalmukat nem olvasta, vagy olyan olvasó beségűségei után indul el, ki ha kell, a fehéret is feketének mondja. Minthogy felszólít a „Koszorú”: s szívesen veszi ha utasítjuk: hol? mikor? és hányszor fejtettük ki *ama műnézeteket?* ime szolgálunk egy halmaz utasítással s kérjük szépen: ne higgyen máskor mindenkinek, s arról amit ír, előbb önmaga győződjék meg.

A *kérdéses műnézetek* bővebb kifejtését megtalálhatja a „Koszorú” a „Zen. Lap.” következő számaiban:

Az 1-ső évfolyam 53-ik számában. A 2-ik évfolyam 2-ik és 3-ik számában, ily nemű cikkekben: „A dalműszöveg. Továbbá: A 2-ik évfolyam 12-ik és 17-ik számában ily címen: „A beszéd dallama”.

A 2-ik évfolyam 14-ik számában ily címen: „Szép Ilon.” s az 1-ső évfolyam 9-ik számában ily címen: „Dinorah”. A 3-ik évfolyam 18-ik és 20-ik számában, továbbá a 3-ik évfolyam 44., 45., 46. stb. számaiban. A 2-ik évfolyam 19-ik számában stb.

Ha kell, még többel is szolgálunk, melyekből kiviláglik, hogy mi geniusa felől már évek előtt ép úgy nyilatkoztunk mint jelenleg. — Azt hisszük egyelőre elég ennyi is szívességnak.

„Zen. Lap.”

⁵ Szükségtelen volt a „Koszorú”-nak a nevezett művet ajánlani, miután biztosíthatjuk, hogy azt már akkor ismertük s olvastuk, midőn a magyar irodalom, a napi sajtó s talán a „Koszorú” munkatársai is Wagnert jóformán még csak a nevérol ismerték.

Igaz, hogy W. mindent alárendel operájában a *drámai hatásnak*, de ez által nem a *szavalati drámával kíván versenyezni*, hanem csak a drámai cselekvények s situatiók jelentőségét érvényre emelni mind azon eszközökkel, — s észszerű alkalmazással — melyek az összes művészeti ágak által segítségül szolgálnak. — Azt mondja a „Koszorú”, hogy W. „*az abszolút zene műformáit is épen a drámai hatásért veti el.*” — Ez merőben alaptalan s tarthatatlan állítás. Ugyan kérjük, mit ért a „Koszorú” *az abszolút zene műformái alatt* az operában, melyeket W. elvet magától? — Az opera műformái egészen különböznek az abszolút zene műformáitól, ezt minden jóra való zenész is tudja; az opera műformái ezek: *nyitány, recitativ, ária, cavatina, férfi s női kar, kettősök, hármások, négyesek stb.* — Az abszolút zenéjé pedig: a *sonáta*, (adagio, scherzo, finale menuette stb. részeivel) *rondó, változatok, programm zenedarabok* stb. egyéb régiebb s újabb mellékrészekkel s apróbb formákkal. Már most kérjük, minő műformákat vetett el W.? Az utóbbiakat csak nem értheti a „Koszorú”, mert annyit csak hallomásból is tud talán, hogy operákban eddigél még sonátákat, symphoniákat, scherzőket stb. nem alkalmaztak. (Az operákban sokszor elnevezett *rondók, változatok*, e nevezet épen nem érdemlik, mert ezek alatt egészen mást ért az abszolút zene.) Tehát az előbbieket? — Ha igen, úgy felette nagy csalódásban ringatja magát, mert W. korántsem vetette el ez operai műformákat, hanem csak szélesbítette, más tartalommal látta el mint a chablon operáirók, nemesbítette s egészen más irány, modorban használta és használja, mint ahogy a világ s színházi közönség megszokta. W. *csak oly* műformákat használ, minőket más operáirók, de geniushoz képest

bénítást illeti, ez alatt nem értettünk egyebet, mint azt, hogy a zenei műformák kiküszöbölése sokat levon a zene becséből.⁶ Igaz, hogy ezt Wagner a drámai hatásért teszi, de éppen az a kérdés, vajon ez áldozat árán megvásárolhatná-e azt az erős drámai hatást, minő a szavalati drámáé? Mi, amennyire elméletből ítélhetni, kétkedni bátorokdtunk benne. Így jegyzetünk csak az elméletre szorítkozva, kár volt a „Zenészeti Lapok”-nak szemünkre vetni, hogy még nem hallottuk Wagner egyetlen operáját sem.⁷

Ellenkező véleményben vannak továbbá a „Zen. Lapok”, mert a fenn mondott ok miatt a jövő operájának nem ígérünk nagy jövőt s éppen azért vannak ellenkező véleményben, mert Wagner az, *ki operáiban az eddigi eljárás folytán elkövetett undok művészeti elbénításokat gyökereitől kiirtotta*. Felvilágosítjuk tehát a t. c. szerkesztőseget, hogy e tekintetben mi is méltányoljuk Wagnert, csak hogy mesterkéltbben; *örömet elismerjük Wagner kitünő tehetségét, sőt opera reformja is úgy tűnik fel előttünk, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen*. De hisz olvassák el önök egyszer jegyzetünket s cáfolják meg.⁸ Végül azonban legyen szabad nekünk is egy kényes pont iránt felvilágosítást kérni a „Z. L.” szerkesztőségétől: mi az oka, hogy miután a t. szerkesztőség Wagnernak oly intolerans apostola, minde mellett egyszer fordításban közölte Schmidt Juliántól a „XIX. század zené”-jét, mely Wagnert minden álláspontjából ki akarta úzni s bizonyítani törekszik: hogy Wagner nem is költő? Miért közölték ezt a „Z. Lapok”, vagy ha közölték, miért nem kísérték valami észrevétellel, mint olyan veszélyes tant, mely emlegetett, de még nem látott műnizeteikkel merőben ellenkezik...⁹

egészen másként, éppen úgy, mint Beethoven ki szinte csak azon műformákban dolgozott melyekben elődei, de azért ő még is a nagy Beethoven, a többi pedig, *csak a többi?* — Hogy minden ember gyenge fia nem érti, ez nem bizonyítja még a műformák elvetését. Vagy az irodalom minden ága, a tudomány, mesterség, költészet stb. terén nyereség a tökéletesbülés, a műformák kifejtése s újak feltalálása s csak a zene s opera terén bűn, impracticus rajongás szért, mert az avatlanok mindjárt nem értik fel nem foghatják? A „Koszorú” meg nem köszönné e tant s az ily elveket, ha azon a téren akarnók érvényesíteni, melyen ő ennyi magasztos szellemi eredmény előállításán — s valóban sikerdúsan — fáradozik.

„Zen. Lap.”

⁶ De éppen ez téves állítás, mert akármikor kimutatható, hogy W. nem küszöbölte ki a zenei műformákat, azaz: azon műformákat, melyek az opera részleteit képezik. Vagy talán más műformákat ért a „Koszorú” mint amelyeket fentebb elszámoltunk? — Ha igen, úgy mi is szívesen vesszük, ha utasít: hol találhatjuk fel azokat? — „Sokat levon a zene becséből” — mondja a „Koszorú”. — Az ily állításnak csak akkor van értelme, ha az állító kimagyarazza szabatosan: miért von le s miben áll a levonás? Az ellenkezőt csak akkor lehet ellenében megvilágítani. Így csak kibúvó phrázis!

„Zen. Lap.”

⁷ Éppen nem, mert a zene hatása utoljára is csak külbe hatáson alapulván, szükséges érezni hatását főleg annak, ki hallérezki segítségével nélkül úgy sem ítélhet felőle. Oly zenésznek, kiről tudjuk, hogy a pusztá vezérkönyvből is képes egy operát megítélni, nem vetették volna a szemére.

„Zen. Lap.”

⁸ A különbség tehát köztünk az, hogy a „Koszorú” előtt W. *operareformja úgy tűnik fel, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen*. — Mi pedig *reformját minden tekintetben üdvösnek ismerjük el*, s mihelyest szíveskedik velünk tudatni, (amit ez úttal elmulasztott) hogy mit ért hát voltaképpen az „egy s más tekintetben” alatt: mi sem késendünk indokolni állításunkat. Addig nincs mit megcáfolni.

„Zen. Lap.”

⁹ Felvilágosításokkal mindenkor készek vagyunk szolgálni s így a kényes ponttól sem ijedünk meg.

Afelett már jóformán tisztában vagyunk, hogy a „Koszorú” bizony nem lapozgatta a „Zen. Lapokat”, mert különben nem kért volna fel a fentebb kiszolgáltatót szívessegre. S még is mily mindentudó! azt is tudja, hogy Schmidt Julián művéből egykor mutatványt közöltek lapjaink, mely bebizonyítani törekszik: hogy Wagner nem is költő.

Hogy a „Koszorú” W. *apostolának* nevez, ám legyen, akár mint gúnyt, akár mint bókot elfogadjuk; de hogy mellette *intolerans* epithetonnal is felruház, ezt nem tudjuk mi joggal teheti, amennyiben ha nem több, de annyi *toleranciát* mindig gyakoroltunk lapjainkban, amennyit a „Koszorú” saját hasábjain.

Hogy Schmidt Julián művéből miért közöltünk mutatványt, mely Wagner irányával nem egyezik s miért nem láttuk el azt mint veszélyes tant észrevételekkel? erre egyszerűen csak azt feleljük: mert nem annyira veszélyes tannak, mint érdekes elmefuttatási olvasmány-

V. VÉGSZÓ

a Zenészeti Lapoknak

Sámson. Kinn a meztelen kardom! Köss beléjük, én majd védlek hátul.

Ábrahám. Minket illetnek azok a szárfülek, földi?

Sámson. Akit illet, azt illeti, földi.

Gergely. Kapcáskodik kend, földi?

Ábrahám. Hogy kapcáskodom-e földi? Nem, földi.

Romeo és Julia

Miután a Z. L. szerkesztősége *nem nagy különbséget* lát az általunk alkalmazott *min* s az e helyébe csúszott *minden* értelme közt, sőt igyekszik bebizonyítani, hogy az mindegy: minden kedvünket elvesztettük a további szóváltástól. — Miután azonban a Z. L. kereken tagadják amit múlt számunkban állítottunk: még egy pár szót ennek érdekében. — A Z. L. nem hiszik, hogy Wagner a művészeteket csak az operában reméli teljes érvényre juthatni s egyiknek sem ígér jövőt önállóan, hanem csak a jövő zenéjében. Sajnáljuk tehát, hogy miután a t. szerkesztőség az általunk ajánlott „Oper und Dramá”-t az összes magyar irodalomnál jóval korábban ismeri, még sem győződik meg állításunk alaposágáról. Úgy látszik ez iránt hasztalan szaporítani a szót; de egy jó módot ajánlunk, mely a gordiusi bogot ketté vágja: folyamodjanak a Z. Lapok egyenesen a forráshoz, Wagnerhez. Óhajtjuk, hogy innen kedvező választ nyerjenek, mely esetben örömet visszavesszük állításunkat. — Most is azt mondjuk, hogy a kérdés alatti tárgyban (hogy t. i. vajon lehet-e az operának a szavalati drámával versenyezni? melyiknek van előnye a másik felett? mi ez az előny? stb., mert hisz e miatt tettük ominosus jegyzetünket, s a Z. L. éppen e miatt szólaltak fel s kértek felvilágosítást a t. szerkesztőség egy műnézetet nem mondott. Az idézett számokban — hol ama műnézetekre vagyunk utasítva — mindent találtunk, csak erre vonatkozó műnézetet nem. — Szíveskedjék a t. szerkesztőség vagy idézni az itt mondottakat, vagy más számokat ajánlani. — Úgy látszik, hogy a Z. L., midőn a műformákat osztályozzák, éppen összezavarják. Azt mondják, hogy a nyitány, ária, cavatina, férfi s női kar (nem is tudtuk, hogy him és nőnemű műforma is van) kettősök, hármasok, négyesek (hát ezek mind külön műformák?) tartoznak az operához, s a sonata, rondo, változatok, stb. stb. az abszolút zenéhez. — De hisz a nyitány abszolút zeneforma; hát Wagner Faust nyitánya? Mosonyi nyitánya? s mind azon nyitányok, melyekkel semmi opera nincs kapcsolatban? Mi azt hisszük, hogy az operában, t. i. nem a Wagnerében, minden feljebb elősorolt forma előjöhethet, s az abszolút zene formája csak annyiban különbözik, hogy itt szélesebb, tágabb, bővebb, hosszabb. — Igaz, hogy nem vagyunk e téren szakemberek, de nem kell valami mélységes tudomány ahhoz, amit Lobe magyarul is megjelent s szerencsére szerkesztőségünkhöz is beküldött „Zene Káté”-jában mond a tanulóknak. Egy pár kérdés s felelet szolgáljon igazolásunkra:

339. *Mi a cavatina?*

Rövid, kidolgozott, s többnyire csak egy részből álló ária.

nak tartván, meg akartuk azzal olvasóinkat ismertetni anélkül, hogy szükségesnek tartottuk volna az ellenjegyzeteket, melyek ez esetben tíz annyi hasábot foglaltak volna el mint maga a cikk. A nevezett elnevezés, nemcsak Wagnerről, de a 19-ik század minden zeneköltőjéről is úgy ír, hogy bizony minden állítását sem a „Koszorú” alá nem írná. *Heinétől* is közöltünk több cikket *Liszt, Chopin, Paganini, Bellini* felett anélkül, hogy minden tételével, megjegyzésével egyetérténénk. Egész más dolog az, amit egy szaklap maga állít s ami elvet maga vall, mint az, amit érdekes olvasmányul felmutat olvasóinak. Ugyan melyik lap az, mely mindent aláír amit hasábjain közöl főleg különös ajánlgatás nélkül? Talán a „Koszorú” e részben is kivételt képez? Ami a Wagner irány melletti következtességet illeti: erre nézve nyugodtan érezzük magunkat s nem teszünk úgy, mint némely lapok, melyek míg itt volt s míg néhány napig a fővárosi divathoz tartozott, egekig magasztalták, most pedig lassankint kezdik levakarni nevééről azt a vakító aranyos papírost, melyet meggyőződésük ellen savanyú képpel ráakasztottak!

„Zen. Lap.”

341. Mi az ária?

Az áriák formái nagyon különböznek, annyira, hogy azokról egy általános fogalmat adni nem lehet. Néha hasonlítanak a sonata, néha a rondo formához.

342. Mik a pár, hármás és négyes dalok?

Szintolyanok, mint az ária, cavatina stb., azon különbséggel, hogy emezeket csak egy, amazokat pedig több személy énekli.

De nem ereszkedünk, bővebb fejtegetésbe. Arról azonban biztosítjuk a Z. Lapokat, hogy Wagner elméletével az eddigi (oly zavarba hoztak a Z. L., másfelől Lobe, hogy már nem tudjuk hányadán vagyunk) műformák össze nem férhetnek. — Ad vocem elmélet. A Z. Lapok tagadják, hogy Wagner elméletét zenéje hallása nélkül megérthetnők. De Wagner épen azért írta az „Oper und Dramá”-t, mert zenéjét magok a németek sem akarták megérteni. Egyéb-iránt szomorú elmélet az, mit a megérthetés kedvéért énekelve kell előadni, s ha a Z. Lapok ezt fogják Wagner elméletére, nem mellette beszélnek. — Schmidt Juliánra nézve ezúttal hát legyen úgy, hogy a t. szerkesztőség akarja; de megjegyezzük, hogy bizonyos irányt követő lap vagy nem közöl irányával ellenkezőt, vagy ha igen, az olvasót tájékozni szokta.

VI. [Az *Athenaeum*, e legtekintélyesebb . . .]

Az *Athenaeum*, e legtekintélyesebb irodalmi és művészi lap Angliában, Mendelssohn közelebb kiadott leveleiről szól, így emlékezik a legifjabb német zeneközönségről és mű-bírákról: „Németország pelyhes ifjúsága, mely a maga tudatlanságában a múlt kor minden nagyjait kifütyöli, mely Mozartot nehézkesnek, bágyadtnak mondja, Beethovent mint egy kezdőt veszi pártfogásába, Weber-t csak népzenei szerzőnek ismeri el, Mendelssohnt ásitva egyhangú és üres formalistának jellemzi, de Schumannnak valamely együgyű darabja mellett el kezd álmodozni és pityeregni s Wagner úr szörnyetegségeit ótalmába veszi, — e levelek olvas-tán magába szállhatna, meglátván belőlök, hogy a németek legnémetebbtíke, s a derekak leg-derekbabika minden műforma iránt, lett legyen bár az övétől mennyire különböző, részvételt és méltánylással volt, és minden zeneszerzőt a maga valódi értéke szerint becsült, anélkül, hogy kérdezné, új-e vagy régi.” — Tehát még egy *tudatlan* lap a Koszorún kívül, mely „az eu-rópai összes kritikától eltérve” Wagner szerzeményeiről obligát magasztalásnál egyebet is bátorodik mondani. Már hát *kettén* vagyunk!

Debreczeni István

ARANY JÁNOS HÁROM LEVELE

Arany János paraszti származásából eredt földszeretete, szüleinek szegénységében gyö-kerezett takarékosága és e kettőből sarjadt takarékoságának módja — a földből vagy a föld-del kapcsolatban élők általános gyakorlata szerint — földérvágya. Hamarosan el is kezdte ezt az érvágyát kielégíteni, melyet még jobban fokozott kis apai jussa és felesége csekély öröksége. Nősülése után pár évre mintegy 30 ár (819 négyszögöl) területű ketrészletet vett az akkor kiosztott gyümölcsösnek szánt földből, melyet később az ő nevére Arany-kertnek neveztek el és ma is így hívják. Aztán tovább szaporította kis birtokát, mert ő is vallotta és teljesítette a földből élők irratlan törvényét, hogy a föld tiszta hozamát földbe kell fektetni. Úgyhogy 1864-ben — mikor másfél éve Kőrösről tanárkodott — saját szavai szerint 16 hold „jutott neki a mi plánétánk superficieséből”.

Földérvágya állandóan égeti s a földvásárlást tovább akarja folytatni és pedig nemcsak földje jóvedelméből, hanem írói keresetéből is. Toldi második kiadását eladva — bár bizony-talan, hogy mikor kapja meg az árát — már előre földet akar vásárolni rajta. Sógorát, nénjét mozgósítja, mert szeretne „csak pár köblöst is” ragasztani belőle, az legalább megmaradna. Toldi estéje árával és megtakarított pénzével — mintegy 1000–1200 forinttal már néhány hold vételére ad megbízást sógorának, mert fél, hogy ha nem tud beszerezni, megtakarított kis lőkéjét lassankint megeshetik.

Paraszti származása, földszeretete és takarékosága mellett állandóan sarkallta a terhes „Schulmeisterstégtől”, a tanárságtól s egyben az örökké unt Kőröstől való szabadulás vágya. Ehhez járult honvágya szülőföldje, Szalonta iránt. El sem tudta másként képzelni életét (év-

tizedeken át), minthogy hazatérjen és otthon éljen. Pestre költözésével, hol az újjászervezett Kiskaludai Társaság igazgatójává választották és megindította a Szépirodalmi Figyelőt (1860-ban) honvágya enyhült ugyan, de mikor leánya, Juliska 1863-ban Szalontára ment férjhez, annál nagyobb erővel lángolt fel benne.

De a földvásárláshoz a legnagyobb hajtóerőt mindezek mellett függetlenségi vágya adta. Ez már nemcsak kisebb darab, hanem jelentős földbirtok szerzésére ösztönözte, szinte lelkileg kényszerítette, úgy hogy számára valósággal életkérdéssé vált. Nem nagyúri passzió, nem földbirtokosok vagy dzsentrik majmolása, nem uraskodás, sem hiúság, hanem független életének nyugodt, gondtalan biztosítása sarkallta, sőt hajszolta erre, hogy megszabadulva minden lekötöttségtől, nyugós és zaklatott hivataltól, izgalmaival járó szerkesztői és laptulajdonosi gondoktól, egyedül műsájának, költészetének élhessen. „Mintegy nyugdíjazni szeretném magamat” — írta később. Ezért takarékoskodott, kuporgatott, ezt kérte évről évre:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoghat.
Csöndes fészket zöld lomb árnyán,
Hová műsám el-elvárnám,
Mely sajátom:
Benne én és kis családom. (Epilógus)

Végre sikerült Szalontához közel egy 200 kis holdnyi földbirtokot vásárolnia egy Fleischl Dávid nevű pesti gazdag kereskedőtől az eladott szalontai háza árából, időközben szerzett írói díjaiból, kis földjei jövedelméből nagy takarékoszággal összekuporgatott tőkájével.

Mint minden szalontai gazdasági és pénzügyét sógora intézte, ezt a földvételt is ő közvetítette, de nem elégedett meg az ő fiskális tudósításaival, hanem mindenről és a legapróbb részletekig tájékoztatni akarta magát. Ezért vejéhez — a bár sokkal fiatalabb lelkészhez — fordult és őt kérte meg a még tisztázatlannak látszó részletek kivizsgálására. Íme a levél.

Pest, aug. 12. 1864.

Kedves fiam Kálmán!

Még tegnap kezemhez jutott leveled, de részint a lappal lévén halaszthatatlan elfoglaltatásim, részint egy kissé meg akarván fontolni a dolgot, mára halasztottam a válaszírást. Most, miután „aludtam rá egyet” — tisztábban látok a dologba, s ha még 14-re ott lehetne, írok. Hozzáad intézem, noha ez inkább az „ügyvédet” illetné; ki az egész körül oly szívesen fáradoz.

Mindenekelőtt igen sajnálnám, ha Sándor csak távolról is olyat gondolna, mintha a „pletyka” iránt hozzája írt levelemben legkisebb komolyság is lett volna, azaz oly valami, mintha talán én az ő eljárását elhamarkodottnak, vagy tudja isten minek vélném. Megemlítettem a hírt, mert épen akkor jött, tréfásan, csupán annyit téve hozzá, hogy ha legkisebb alapja is mutatkoznék, még kezében a szerződés: „megkérdehné: „ki hát a legény a csárdában?” De hogy én az egész mendemondát annak vettem, a mi volt: levelem hangulata és szavai eléggé kitüntették.

Mellőzve hát ez intermezzót, térjünk a fődologra.

Meggondoltam a Geyer féle ügyet, s úgy amint te írod és Sándor is megírta, a birtok megvétele nem látszik előttem hátrányosnak, vagy kivihetetlennek: tehát beléegyezem. Sándor, föltéve hogy mind jogi, mind egyéb tekintetben tisztában van az eladás és birtok körülményeivel: megkötheti az egyezséget, a mire szívesen föl is kérem.

Azonban, mielőtt a szerződést véglegesen aláírnám, némely dolgokat szeretnék tisztába hozva látni. Lehet, hogy Sándor ezeknél többet is tisztába hoz, vagy hozott, de én az én laikus eszemmel csak ezeket értem föl. Egy kissé hosszú lista lesz, tudós modorban elosztva sub A, B kis a kis b görög α , β : római szám, arab szám etcet., de megbocsátható oly embernek ki 47 éves korban kezdi a földvételi tapasztalásokat.

Tehát:

A. A minőség.

Úgy tudom, hogy te is néztél a földet: Ercsey Sándor és Lovassy Ferencz „tapasztalt gazdákkal”. Bizonyosan mindhármán tapasztaltabbak vagytok, mint én. Leírásodból úgy veszem ki, hogy a föld jó természetű. De szegyet ütött a fejembe, hogy valamikor egy kis részét feltörték és abba hagyták megint. E pontra nézve tehát szeretném tudni:

a) Csupán *ártér*-e a föld: azaz olyan, melyet (bármily gyakori) áradások alkalmával elöntött a víz, s meg lefutott róla, úgy hogy kaszálónak, vagy legelőnek *többnyire* használható volt; vagy pedig az árvizek idején álló vízfénék, sás és káka termő rétság volt-e?

b) Vajon *azóta* kísérlették-e meg feltörni, mióta a Gyepes el van zárva, vagy még előbb, az árvizes időkben?

B. Mennyiség.

a) Miből tetszik az ki, hogy meg van a (gondolom) 284 hold? Fel van-e mérve? van-e mappája, vagy mérőkönyve? Vagy ki fogja-e az eladó hitelesen mutatni a mennyiséget? Vagy így szemmértékre megvesszük?

b) Adó alá hány katasztr. holdnak van beírva és micsoda klasszusnak?

C. Illeték.

a) A jelen évben mennyi cs.k. adó van rá kivette, pótlékkal együtt?

b) Melyik községhez tartozik? S mit fizet az idén községi adóba?

c) Melyik telekkönyvbe van beírva?

D. Az eladót illetőleg.

a) Ki a jogosított eladó, Geyer-e, vagy Fleischl: melyik neve alatt áll a telek könyvben?

E. Terhek.

a) Van-e a birtokon telekkönyvileg betáblázott adósság? S különösen a vevőknél hagyandó 8000 Ft. nem ilyen természetű-e? s nem olyan-e hogy a határidő *előtt* le sem lehetne akármikor fizetni? Váltót pedig egyáltalánban alá nem írok.

F. Haszonvétel.

1. Hajlandó-e Geyer a vételi szerződés megkötése alkalmával egyszersmind a jövő 3 évre a haszonbéri szerződést is 1500 Ft-ban, vagy azon *felül*, megkötni.

2. Minémű földbér, vagy részibe-adás divatozik a vidéken; lehetne-e remény, hogy hold számra kiosztva bejön a Geyer által ajánlott bérlet összeg? (Szóval, nemcsak Geyer akar-e jó árat csinálni a haszonbérlet által, amit ezen vesz, kinyerve bőven az eladásnál?)

G. Fizetés.

α) Miután én az én 2/3-ad részemre eső 12 000 forintot szeretném hova hamarabb letisztázni (s a pénz, bár nem épen „olvasható” állapotban, *meg is van*) az pedig nekem semmi nyereség, hogy én 5-ös kamatot szedjek, és 6-ost fizessek, ugyanazon összegért; tehát nem bánom ugyan, ha 3 évi várakozás betétezik, — de úgy, hogy én akármikor, rövid felmondásra, kényelmem szerint fizethessek.

β) A mi e-szerint 4500 forintnak pár hét alatti kitermelését illeti; az csak attól függ — fizet-e a pesti takarékpénztár *rögtön*. Szabályaiban erre hosszabb felmondási idő van kitűzve, de a gyakorlat úgy áll, s a pesti tak. ptár oly dús, hogy *első szóra*, — azt mondják — ezereket kifizet. Én csak 1000-ig próbáltam, az igaz, így minden előleges felmondás nélkül kivenni, de azonnal megkaptam. Ha a pénz Fleischl kezébe lesz fizetendő itt Pesten, az tudom kész örömmel fogadja magát a tak. pénztári könyvecskét is, ha nem lehetne *rögtön* realizálni. Nem tudom, Geyer mit mond e részhez?

γ) Az új évkor fizetendő 4000 forint legkisebb nehézséget sem okoz, ha csupán magamnak kellene is fizetnem. Felmondanám most; (azt is a takarékpénztárban) s akkorra kész.

H. Társaság.

I. Jani személyesen társ lenne harmadához mindennek: vételi árnak, költségnek, adónak, jövedelemnek, kárnak és haszonnak.

II. Ragaszkodik-e Jani véglegesen a földbirtokhoz? Nem lenne-e például hajlandó, föltéve, hogy én az összes rám eső 12000 forintot kifizettem, ő pedig még csak az 1500-at fek-

tesse belé, az első három év alatt ennek megtérítése, s az egész hátralék általam lefizetése esetében átengedni az őt illető harmadrészt? Erre egyáltalában nem akarom erőltetni: mert megmondtam, hogy nem veszek több földet, csak a mennyire pénzem van: de ha ő önként és áldozat nélkül tenné és tehetné, úgy fordulhat állapotom, hogy jól esnék.

III. A hátramaradt összegért in solidum kötelezzük-e mi vevők egymást és az egész birtokot? Ez nehezen lehet másként: ámbár azonban, én nem akarok adós lenni a magam 2/3-áráért, egy esztendeig sem.

Mindezekből a lírom-láromokból, Sándor tudni fogja, mi a lényeges, mi a kevésbbé lényeges. Részemről lényegesnek tartom, hogy a föld jövedelmezését mindjárt az első évekre biztosítsuk, mert pénzemnek kamatozni kell, másképp éhen halok. Tehát Geyerrel meg kell kötni a haszonbéri szerződést úgy, amint írod, jelesül:

1. 1500-on felül, ha lehet, hozzá kell csatolni az adót, az irtást. (Az árkolás a te tudósításod szerint el is maradhat.)

2. Ha azt nem vállalná: *csak az adót: az irtás maradjon függőben.*

3. Ha az adót nem vállalná, akkor az *irtást és árkolást* mindenestre. (E két szót athúzta és fölé a következőt írta: legalább a pusztá oldalon valamit.)

4. Mindenesetre azt, hogy lehetőleg ekével művelje, amint te írtad. Ki lehetne tenni például 1-ső évben 1/3-ad részét és így tovább.

5. Ha ő a haszonbért pld. Sz. Györgykor és Sz. Mihálykor fizeti: a hátramaradt pénz kamatfizetése is e határidőkkel legyen összhangzásban, úgy, hogy ha ő lesz a kamatfelvételére jogosított, egyszerűen levonhassa, ha pedig Fleischl vagy más, hogy az árendából fizethessük, ne kelljen más pénzt fordítani rá, vagy előleget fizetni s utólag kapni a haszonbért.

Azt is jó lesz kikötni, hogy a nyolcezer forint egyéb birtokunkra, mint a vett földre, betáblázás esetében, be ne tábláztassék.

Ime, édes fiam, megírtam, a mit tudtam, vagyis inkább amit *nem tudtam* és amit Sándor, azt hiszem, jobban el tud igazítani, mint én. Közöld e levelet Sándorral, szükség esetében hagyd is nála; de magadat se tartsd távol az egyezségtől, hisz titeket szintűgy illet az mint engem. A 18000 *földt* nem kell adni *semmit*: nem, ha visszalépne is, mert bizonynal elég ár. Annyi titkot pedig jó volna csinálni belőle, hogy ne kerüljön mindjárt a pesti újságokba.

Sándor lesz o' jó, hogy megírja nekem a mi 14-én történik. Én a takarékpénztárban még nem mondtam fel semmit, mert ha Fleischl az eladó, egyszerűen átíratom a nevére, ha pedig Geyer akkor azt hiszem úgyis kapok, miután nem lehetne *most* már *szabályosan*, mondani fel annyi pénzre, ha pedig szabályon kívül adnak, adnak úgyis, ha később kérek.

Isten áldjon édes lelkem.

Szerető apád

Arany János.

U. i. Ha Geyer a haszonbéri szerződést nem akarja most megkötni, haboz, halaszt, akkor jobb alkuba sem ereszkedni vele a vétel iránt, ha csak ki nem mutatja, hogy a föld bezozta már máskor is azt az összeget, például haszonbér útján. Megjárhatnók akkor; se pénz se posztó nem maradna. Azután azt sem tudom, milyen renomméában áll Geyer a vidéken, fizetéseire nézve; nincs-e adóssággal elhalmozva, zavarokba bonyolódva, úgy hogy csak írott malaszt maradna a vele kötött haszonbéri szerződés? Tudom a példabeszédet a „superflua cautela”-ról, csak hogy az ember soha sem tudhatja, melyik a *superflua*.

Élj boldogul és szeress!

U. i. No. 2. A legnagyobb újság itt Pesten az, hogy Ercsey Vilma „szabadúszó” az az öröm egyszer!

A másik — sógorához írott — levelének története a következő. A földvásárlás szerződését megkötötték Szalontán a Fleischl Dávidot képviselő Geyer Rudolfal, Fleischl megbízottjával, aki a birtokot addig is használta. Sógora a szerződést felküldte neki két példányban, hogy írja alá és írassa alá Fleischlrel s az egyiket adja át neki. Ezt meg is tette, a magáét pedig íróasztala fiókjába zárta, azzal a megnyugtató érzéssel, hogy minden a legnagyobb rendben van. És akkor kapta a hírt, hogy azonnal küldje vissza, mert nyolc nap alatt illetékeztetni kell, különben az illeték háromszorosára fogják büntetni. Elképzelhetjük, milyen riadalmat jelentett és mennyi izgalmat okozott neki ez a hír, mikor a nyolc naptól már csak kettő volt hátra.

Erre a hírre írta következő levelét, mely híven jellemzi az aggodalmaskodó, töprengő lelketű költőt.

Kedves Öcsém Sándor!

Minő fatálítás ez evvel a szerződéssel! Én nem tudok semmit a nyolc napi beadás fontosságáról, te sem említetted, legalább azt, hogy oly iszonyú büntetés van rá szabva, nem: mert azt el nem feleltem volna! — Kálmán pedig annyit ír, hogy egyik szerződést adjam át Fleischl-nak, a másikat *tartsam meg*! Hogyan következtethettem volna innen, hogy oly sietős és főben járó dolog a leküldés? — Gondoltam, Laci majd leviszi, vagy pláne be sem adjuk a nov. terminusig, míg az újabb 4000 ft. le nem lesz fizetve, hogy kevesebb legyen a betáblázandó teher. — Denique eltettem én azt egész biztossággal a fiókba s most is ott volna, ha Kálmán rám nem ijeszt. Most már feladtam ajánlva, Kálmánnak címezve mindakét eredeti szerződést: az örök-vételit és a haszonbérlet. Miután még most délelőtt feladtam, remélem megkapjátok holnap délre. De ér-e az valamit! Nem késő-e már!!! A szerződés 14-én iratott alá és ma 20, holnap 21!! Ime kikoptunk a 8 napból.

Rettenetes ez, ennyit veszíteni, csupa semmiért. Kiszámítottam az Emich Gusztáv naptárja tarifájából. A vételár után esik (minthogy az előbbi eladás 4 évnél nem régebben történt) $1\frac{1}{2}$ pontjével 270 ft. Ennek *pótléka* ez összeg 25%-ja, tehát 67 ft. Összesen lett volna 337 ft. 50 kr. Ha ezt most, mint Kálmán írja, büntetésből háromszorozzák: kell fizetnünk 1012 ft-t és 50 krt. Iszonyú ez! csupán, mert ma küldöm, a mit 14-én délután már éppen úgy elküldhettem volna!!!

Hogy segítsünk a dolgon, ha csakugyan elkéstünk; aminthogy csaknem bizonyosnak tartom, hogy lehetetlen beadni a 8-ad nap *alatt*? Én egy módot tudnék, ha nem átalnám a zsidóval trafikálni. A szerződésben egyik párban sem volt feltéve a dátumban a nap: amikor a zsidóval aláírtuk nem néztük meg, és nem egészítettük ki a hiányzó napszámot. Most már, ha végtelenül nem restelleném, meg lehetne kísérelni a zsidót, hogy tegyünk valami újabb dátumot. September utolsójáig lehetne akármely napra tenni, mert csak így van: Kelt . . . . . 1864 szeptember . . . . , de mit gondol az a zsidó?

Gondolj valamit kérlek, hogy ne károsodjunk oly roppantot. Hogy egyoldalúlag csupán az én szerződésembe irassék újabb dátum: azt veszedelmesnek tartom, mert akkor nem egyeznék a zsidóval, kinél vagy most is datum nélkül hever, vagy ügyvéde bizonyosan azt a napot iratta belé, melyen kelt a szerződés. Falsificatum lenne belőle: Oly falsificatum, melyre én már 6400 Ft-ot kifizettem s még be is csuknának érte.

Csinálj valamit kérlek és mindenekelőtt — ha van benne mód — nyugtass meg, mert szörnyű zavarban vagyok. Szerető sógorod

Arany J.

Ercsey erre sietve értesítette sógorát, hogy az iratokat megkapta és a kellő időben beadhatja. Ha későbbben érkezett volna meg az iratok akkor is el lehetett volna intézni, de így, sokkal jobb. — De még nem intézte el, csak napok múlva, azonban így is rendben lett minden. Mikor Arany megtudta sógora késedelmességét, nagyon bántotta és ezt ki is fejezte sógorához írt levelében, aki ezért megsértődött és élesebb hangú levélben válaszolt. Ez volt az egyetlen félreértés köztük, amit Arany a következő levélével engesztelt ki:

Kedves öcsém Sándor!

Leveled, a mi az ügy meritumát illeti, teljesen megnyugtatót; megnyugtatót pedig nem annyira okai által, melyek tisztán megértésére nagyobb jártasságnak kellene lenni a mostani törvényes gyakorlat körül, mint azon biztonság által, melyet te érzesz és nyilvánítasz ez eljárásnál; úgyhogy nekem nem marad egyéb hátra, mint téled, kít annyi vesződés sőt anyagi áldozat után scrupulusaimmal zaklattalak, bocsánatot kérnem, egyszersmind magamat némileg igazolnom.

Ha én köztetek, s közelében vagyok, istenemre mondom, mind ez elő nem fordult volna; mert egy kérdés, egy szó — és a mi legfőbb a hozzáálló kifejezés hangban s modorban — minden kételyt és félreértést azonnal eloszlat s megelőz vala. De így a távolban, nem látva mi történik, nem tudva a körülményeket, csak rövid, laconicus utasítások és hírek után bukdacsolva, lehetetlen volt némi aggodalomnak fel nem támadni. Am tekints végig az én *helyzetem* képzelve magadat, az egész úgy folyamán. Kálmán először azt írja: egyik szerződést adjam át Fleischl-nek, a másikat *tartsam meg*. Sehogy sem volt annyi belátásom, hogy ebből azt olvaszam ki, hogy e szó *tartsam meg*, annyit tesz küldjem te haladék nélkül. Jó a második, riasztó izenet: küldjem *rögtön* mert ha a 8-ad nap elmúlik, tripla büntetés. Eszeveszett gyorsasággal küldöm, ha még 2 nap alatt odaérhetne; itthon pedig számítom, mennyi is az a *tripla*, melyet már-már bizonyosnak tartok hogy fizetni kell. Ezren felül rúg: és mi Lacival végig tanuljuk

Rényi Rezső telekkönyvi „utasítását” hogy lehetne alóla menekülni; nem kapunk benne semmit. Erre jó a te leveled: megnyugtató egészen: „idejében érkezett, *még ma* be lehet adni — ha elkésett volna is segítettünk volna a dolgon; de *jobb így*”. Én is azt mondtam rá: *jobb így* és teljesen meg voltam nyugodva. Kevés nap tartott e nyugodtság: ismét érkezik Kálmántól egy telegrafi rövidségű depech, mely a dolgot csak mellékesen és könnyedén érinti, s melyből én csak azt tudom meg, hogy a beadás *még az nap helyett négy nap múlva* történt, s az okirat a szerinti módosuláson ment át.

Motivumot, körülményt, semmit nem látok, csupán a pusztá tény, mely az előbbi szándékkal ellenkezik, nem tudom mi jött közbe, miért kellett ennek így lenni, ha amúgy is meglehetően; szóval semmi világosságot nem látok, csak a két egymással ellenkező hirt. — Ehhez járul, hogy én az utolsó 14 év alatti juridica theoriából és praxisból nem tudok többet, mint azt, hogy újságbélyeg és trafikdohány létezik, meg hogy az emberre ott is büntetés, executio vár, ahol meg sem álmodná. Volna ugyan nekem egy jogász fiam, de az sem jutott még eddig a §-ig. Ami engem illet, igaz hogy notárius is voltam, de az is igaz, hogy 48 előtt ha két okirat kerül elélem, melyek dátuma nem egyezik, holott a kettő egy: bizony falsumnak ítéltém volna én, s a tekintetes vármegye sem rontotta volna le ítéletemet. Miféle praxis fejlődött ki azóta, arról úgy nem tudok semmit, mint a holdbeli törvénykezésről. — No már, ily nézet vervén gyökeret bennem: csoda-e ha megriadtam a lépésen, melyet úgy tekinték mint a legnagyobb *kényszerűség okozta desperatus lépést* s így gondolkozva, még triplát is inkább öhajtam vissza, mint ennek öntudatát és következményeit viselni. S úgy történt az a *humoros* kifakadás, mely különben nem volt oly komolyan érte, mint ahogy hangzik; hogy 18 ezerért *ilyen s ilyen* okiratot vettünk. Ha én ezt *szóval* mondom előttem; bizonyára nem fogsz benne okot találni a neheztelésre, mert láttad volna a humort mely rajta előmlött; éppen úgy, mint mikor nem ismerve a földet, azt mondtam szintén humorosan: mi hála istennek, veszünk 18 ezer forint árá *víz*et. Efféle én gyakran mondok, s a ki körülöttem van és hallja, tudja mennyire kell komolyan venni, de levélben rettentő mogorva felajdulásnak tetszik, s otromba sértő vádaskodásnak. Egyébiránt az utóbbi levelet nemcsak nem dictáltam, sőt nem is én mondtam Lacinak hogy írja; én aggódtam, igaz és szerettem volna körülményesen tudni a dolgok okát-fokát, de Laci proprio impulsu ragadott tollat, s a levélben használt argumentumok legnagyobb része is az ő prokatori „írásbeli censurája”.

Leveledet pedig — melynek sértett és neheztelő hangja jobban fáj nekem mint az egész szerződés historia eleitől fogva mostanig — nemcsak a felhatalmazás szerint felhasználni soha eszembe nem *volt*, nem *van* és nem *lesz*: sőt ezennel visszaküldöm éppen azért, mert benne az a bizonyos passus előfordul; se fiókomban se lelkiösmeretemben nem férne meg ily charta bianca, attól akinek én *nem ezzel* tartozom, és soha szándékosan megfeledezni nem fogok arról, hogy mivel tartozom.

Azért legyen evvel örökre bezárva e kellemetlen historia. Gondoskodjál, hogy november 1-én fizethessek, s ha akadály volna, idejében tudósíts; addig pedig tarts meg, vagy fogadj be ismét rokoni jóindulatodba.

Szerető bátyád

Arany J.

Ezzel véget ért a vita. A nehezményezett levelet megsemmisítették és e kínos tárgyról nem esett több szó közöttük.

Nej Klára-Mária

ARANY JÁNOS LEVELE NEJ FERENCHEZ

Dédapám, Nej Ferenc hátrahagyott kéziratai között találtam Arany János saját kezével irt következő levelét:

Nagy Kőrös okt. 4, 1853

Tisztelt honfi!

Garay barátom számára e Boeotiá/ban csak egy előfizető akadván/ azt küldöm olly kéréssel, hogy a szo/kott nyugtátványt kezémhez juttat/ni sziveskedjék.

Üdvözetem mellett

tisztelője
Arany János

A levél előzménye a következő:

Néy Ferenc író és pedagógus, akinek munkásságát e sorok írója *Néy Ferenc élete és munkássága, 1874–1889 c.* doktori értekezésében részletesen feldolgozta, író-társa és jó barátja volt a költő Garay Jánosnak. Néy Ferenc *Garay János összes költeményei* (Pest, 1854.) c. „baráti megbízásból”, általa kiadott mű bevezetésében azt írja barátjáról, hogy; „Híven osztozott a magyar költő” köz-sorsában: nélkülözés, szenvedés és gond környezék őt szüntelenül.” E bajok betetőzésekként a szerencsétlen költő élete utolsó évében, egyéb súlyos betegsége mellett meg is vakult. Így hát a műveinek kiadásával járó sok gondot és fáradságot már nem vállalhatta. Ezeknek terhét Néy Ferenc vette magára. Ő vállalta bizonyára egy részét annak a sok kudarcnak és keserű csalódásnak is, amelyet a könyv kiadásáért vívott nehéz harcban el kellett szenvednie elsősorban a már halála küszöbén álló költőnek magának.

Szinte hihetetlen, hogy a kiadás milyen nehézségekbe ütközött. Néy Ferenc a mű előszavában részletesen ismerteti az egész kálváriát, amelynek lényege ez volt; „Az előfizetési felhívást ez érdekében 1853-ki martius 14-én bocsátottam közre az aláírási ívekkel együtt. E felhívásban a pénzek” beküldésének határnapjául martius 15-ke vala kitűzve.

Ezt követte martius 22-kén a 'Pesti Napló' 910. számában megjelent következő felhívásom . . .”

„E felszólítás — fájdalom — nem hozá meg az ohajtott eredményt. Június 15-keig mint az előfizetések” beküldésének utolsó határnapjaig csak 167 előfizető jelentkezett . . . Július 6-kán tehát valamennyi hírlapokban következő újabb felszólítást intéztem a közönséghez . . .” E felszólításban a hangsúly már egyre inkább a „részvét, a rokonszenv, a felebaráti szeretet”-en van; „Nem hihetem, hogy oly kevés részvevő kebleire találjon Garaynak sorsa, mint amennyivel eddig találkozott. Igen én hiszem, hogy lesz némi sikere ez újabb kérelmemnek. E hitben, e reményben folyvást várom és elfogadom a beküldendő aláírási íveket s előfizetéseket; de egyúttal a munka” megjelenésének idejét novemberi vásárra vagyok kénytelen halasztani. —”

E felhívás ihlette Weisz Bernát Ferenc pesti nagykereskedőt, s az ő indítványára Bohus-Szögyényi Antoniát és szentgyörgyi Horváth Edmundot, hogy a beteg költő támogatására, valóban nemes gesztussal, 900 pengő forintot ajánljanak fel a könyv kiállítási költségeinek fedezéséhez, kamatmentes kölcsönként. Az előfizetők kielégítése után, a bolti áron eladandó példányok jövedelmének feléből kívánták csak az összeget törleszteni, másik felét a költőnek és családjának ajánlották fel. Ez tette lehetővé, hogy a mű egyáltalán megjelenhessen. Szeptember 25-én és október 23-án Néy Ferenc újabb előfizetési felhívása ellenére is egész Magyarországon mindössze 260 személy akadt, aki Garay János műveire előfizetni hajlandónak mutatkozott.

Ezek között az előfizetők között volt az is, akiről Arany János ír idézett levelében, sőt több mint valószínű, hogy ez az egyetlen előfizető ő maga volt. Aranyról tudjuk, hogy Garayt szerette és becsülte, s egy alkalommal valaki előtt, aki lekicsinylő megjegyzést tett rá, erőlyesen védelmébe vette. Ha erről Garay talán nem szerzett is tudomást, hirtelen bekövetkezett halála előtt (november 6-án) egy hónappal az Arany által írt levél talán egy utolsó fénysugár volt elborult életében.

Csorba Zoltán

ERDÉLYI JÁNOS LEVELEI KAZINCZY GÁBORHOZ

Erdélyi János levelezéséből 1905-től kezdve többen publikáltak töredékeket. A levelezés teljes gyűjteményét a Magyar Tudományos Akadémia adta ki „A Magyar Irodalomtörténet Forrásai” c. sorozatban. Az első kötet 1960-ban, a második 1962-ben jelent meg. Sajtó alá rendezte és jegyeztette T. Erdélyi Ilona. A kitűnő mű első kötetében Kazinczy Gábornak 15, Erdélyi Jánoshoz írt levelét olvashatjuk 1837–43-ból, a második kötetben 2 levelet 1851–52-ből. Az első kötet 365. jegyzetlapján írja T. Erdélyi Ilona: „Erdélyinek Kazinczyhoz (Gáborhoz) írt levelei elvesztek”. Több helyen is panaszolja ezt a sajnálatos ténytet.

Akkor tényleg ez volt a valószínűség, de azóta kiderült, hogy szerencsére nem ez a valóság. Erdélyi Jánosnak Kazinczy Gáborhoz írt és elveszettnek hitt levelei a felszabadulás után indított nagy levéltári begyűjtés alkalmával a Vladár-hagyatékából a Miskolci Állami Levéltárba kerültek, s ömlesztve várták sorsukat. Hogyan kerültek a Vladár-gyűjteménybe és napvilágra a levelek?

Kazinczy Gábor a szabadságharc bukása után nemcsak önmagával hasonlott meg, hanem családjával, valamint szűkebb szülőföldjével, Zemplén megyével is. Ezért családi és politikai megfontolásból a hozzá érzelmileg igen közel álló özv. Vladár Józsefné Lónyay Sarolta kastélyába költözött, s a Borsod megyei Bánfalván, a Vladár-kastélyban élte le utolsó

14 esztendejét. 1864-ben meghalt, irodalmi hagyatéka megoszlott. Részben a Vladár-családnál maradt, jó részben az Akadémia és ELTE könyvtárába-kézirattárába került, de jutott belőle az OSZK-nak, a Ráday-könyvtárnak, az Országos Levéltárnak és a Miskolci Levéltárnak is. 1966-ban e sorok írója adatokat keresett Kazinczy Gáborról készülő művéhez a Miskolci Levéltárban, s ekkor közölte vele Román János, a levéltár vezetője a jó hírt, hogy az ömlesztett anyag utolsó csomóiban Kazinczy Gáborhoz írott Erdélyi- és Szemere-leveleket talált.

A Román János által felfedezett és most publikált 17 levél az elveszett Erdélyi-levelek gyűjteménye. Még maga Kazinczy Gábor sorsámoztatta azokat piros ceruzájával. Az első levél dátuma 1837. május 29, a 17-ik levél 1840 elején kelt, s így a sorozat csaknem 3 évet ölel át. A 10-ik levél dupla: első részét 1838. nov. 2-án írta Erdélyi, s ezt egy elég hosszú folytatás követi nov. 6-i kelettel. A 11-ik és 17-ik levél dátum nélküli, de már Kazinczy Gábor beillesztette azokat a sorozatba, a 17-ikre ő írta rá: „1840 elején”. A 8-ik és 13-ik levél se aláírás, se kézjegy nem található, de a kézírás egyező, tartalmuk s stílusuk alapján könnyen azonosíthatók, s ezt a levelek címzettje: Kazinczy Gábor kb. 130 évvel ezelőtt már meg is tette.

A megkerült Erdélyi—Kazinczy levélsorozat irodalomtörténeti jelentőségű. Nemcsak a két kiváló író egyéniségét, gondolatait mutatja be, hanem rávilágít a reformkor sok jeles irodalmi és politikai alakjára: Kölcsyre, Vörösmartyra, Schedel-Toldyra, Bajzára, Kossuthra és Wesselényire is. Sok mindent megtudunk a levelekből a korszak irodalmi viszonyairól, a folyóiratokról és szerkesztőikről, a színházi életéről, a radikális szellemű fiatal írók és politikusok készülődéséről.

Egyik legnagyobb értéke a 17 levélnek az, hogy körvonalalaiban kibontakozik bennük az a nemes harc, melyet az „Ifjú Magyarország” vezére, Kazinczy Gábor és harcostársai — köztük Erdélyi János — folytattak irodalmunk, kultúránk és társadalmi életünk megváltoztatásáért. Ennek a harcnak lett volna fontos eszköze a folyóirat, melynek engedélyezéséért vívott harcban bukta el Kazinczyt és társait a cenzúra, az irodalmi és politikai reakció.

A levelek szép bizonyosságai Erdélyi János és Kazinczy Gábor barátságának. Barátságuk már a sárospataki diákeletben kezdődött. Erdélyi János 1835-ben a Gömör megyei Berzétére került „szegény praeceptor”-nak, Kazinczy Gábor Pozsonyban, majd Pesten jurátuskodott. Pesten lelkesen kapcsolódott be az irodalmi és politikai életbe, s ekkor folytatódik kettejük barátsága személyes találkozások és eme levelek révén. Az előkelő és befolyásos Kazinczy szívesen egyengette szerény, vidéki barátja irodalmi érvényesülésének útját. Erdélyi pedig hű bajtársa lett „kapitányának” a harcok idején. Később mérsékelni akarja Kazinczy hevét, türelmetlenségét, majd bírálja is elhamarkodott lépéseit. Kazinczy tervezett folyóiratához először Erdélyit kérte fel szerkesztőtársul, de kudarcai után, a könnyebb érvényesülés reményében Kuthy Lajoshoz folyamodott. Terve így se sikerült, Erdélyi barátságát pedig elvesztette. Erdélyi nem annyira személyes sérelme miatt neheztelt, hanem az ügyet féltette; tudta, Kuthy után jön Csátó és Orosz, s egyszerre vége a bátor törekvéseknek. A 17 levél híven mutatja érzelmi világuk változását az odaadó barátságtól a hívő kritizáló hangig.

Fényt vetnek a levelek a fiatal Erdélyi írói és szellemi fejlődésére. Népdalszerzői költeményei, a népköltészet szeretete, vonzalma a haladó irodalmi, tudományos és politikai mozgalmak iránt biztató indulásra mutatnak. De kitűnik a levelekből az is, hogy a később oly biztos judiciumú Erdélyi fiatal korában maga is téved néha: pl. túlbecsüli Kazinczy Gábor líráját, viszont lebecsüli Kísfaludy Károly drámáit.

A levelek közlésében T. Erdélyi Ilona publikálási módszerét követtem. Azért is, mert kiváló módszer, azért is, hogy a megkerült levelek könnyen beilleszthetők legyenek a kétkötetes Erdélyi-levelezés hézagait. T. Erdélyi Ilona a levelezést értékes és részletes jegyzetanyaggal kísérte, így most elegendő a szövegmegértéshez szükséges jegyzetek csatolása.

Erdélyi Jánosnak Kazinczy Gáborhoz intézett 17 levele mind eredeti és a Miskolci Állami Levéltárban található. (Kazinczy Gábor hagyatéka, I. csomó.) A két író levelezése Erdélyi levelével indult meg 1837. május 29-én.

I.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzété, 1837 Május. 29-kén

Édes Barátom!

Megütközöl nemde, hogy Hegedüs levelét tőlem veszed. Hegedüs hallá s tudá szállásod változtát, de nem tudta merre, s hova; és küldé hozzám, legalább oda, hol laktam, mikor már nem valék Pesten; a levelet utánam hozták Berzétére; most küldöm én, másodsor, éppen úgy,

mintha valamely cruciata expeditio pályáján kellene járnia, Pestre, — a szent földre. Megengedsz, hiszem kandiságomnak, hogy a levelet borítékából kifejtve elolvasám. Hegedűs dolgokat ír, politika és literatura köréből, miket tudni jó és kell, mik után kevélyek lehetünk Sárosban, ame kétféle fejlődésért; ez nekem úgy tetszik, mintha az éjszakai hajnalról szebb verset írtam volna, mint Desseffy gróf valaha. Sárosy Grammatikát ír, mi több, Magyar! Nem tudom fog-e szólni Révayként, de a pályát, melyen Vörösmarty s más Grammatikusok hajótörést szenvedének, Sárosynak nem helyeslem. Történhetik, mint a Majláth Grammatikájával, hogy a Kritikai Lapok 12 oldalán 365 hibát mutatándhatnak ki, vagy még eggyel többet, a szerént, mint az év szökő év lesz, mely 366 napokból szokott állani Gergely pápa szerént. Reménylem, nem roszaod eme kijelentésemet: én nem valék balga, midőn drámába fogtam, ellenben te az valál, mikor versírásról lemondál, ha Sárosy Grammatikába vágni nem hívé képtelennek. De ne itéljek előre, úgy é, Krisztus szavaként: ne itélj, hogy ne itélessél. —

Mondhatnám nem igen vagyok Berzétén úgy, mint szeretném: vigan. Talán azon kis plántaiság, mi szerént bajjal esik másuvá szokni, mint virágnak kiültetéskor, okozza nemvígyságot. Pesten másként vala. Menjek itt a rozsnjai püspökhöz becsületes szót hallani? vagy éppen a Sas fogadóban sátorozó színészekhez a Gál megirta színjátékba? vagy felmenjek a hegyre, hol örökös szél fu, hó és eső esik mai napig is. E tájon Helmecczynek a Jelenkor szerkesztőjének kellene laknia, hogy írná *morgadalmas dörgedezésű* szavakkal, mikép *zordong* itt a szél, mikép *forrong* a nyár, miként *zörgedez* a Sajó, *zuhong* a hegyi patak; miként *mordong* ütésivel 30 mázsás ülön a tiz mázsás kalapács hámoroktan. Ezek azon nagy tárgyak, mik kedélyes költőnek nem lennének mások, mint Chateaubriand első tanítói: a vihar és fürgeteg.

Azt még sem hinnéd, úgy é, hogy nincs több egy ángol mföldnyi kilátásnál e siralom völgyéből. De még is szép, hogy hegyeinken közel látszanak megállni a felhők; kis láthatárunkon ég föld egybefolyva játékot nyujtanak a szemnek. Itt lakom én az ordító farkas tanyája alatt; az hegyen, én völgyben; ide írj te nekem sorokat, barátságod és szellemed hírlőjit.

Kossuth ügye, és Pest gyűléséről most legközelebb semmit sem tudok. Mondák, miképpen Pest megye kéré Kossuth szabadtását, feltételével a soha nem írásnak, világosabban, hogy Kossuth többé nem fog írni. Ki ezt írá Pestről, vagy hamis hirt terjeszt, vagy Pest megye ítéletem szerént a további felvilágosításig megszegte azt, mi szent volt, — tehetősége becsület-szavát. Miért védé Pest az ügyet? Kossuthért. Elég roszul; Kossuthot az ügyért. Egyébiránt ez is olly forma beszéd, mint föllebb Sárosyról, előreitélék: tudja manó mi lott, valami ármány szállt meg talán, hogy csipketővísiként akadok mindenbe.

Mióta Pestről eljöttem, nem ösmerem az Athenaeumot, mind eddig sem kaptunk egyet is, pedig a 38k számon szakadt félbe folytonos olvasásom; — gondold, hogy meg leszek akadva! Nagy bácsi és Nagy néni elbeszélést elkezdtem olvasni; — abba maradt. Hol vegyek majd türelmet ismét elülkezdeni az olvasást. Segits meg Journalok Nemtője! Már csak úgy várom a postanapokat, mint sidók a Messiást, Athenaeum még sem jó.

Heckenast Gusztáv hirdeti, hogy Emlény zsebkönyvét 1838-ra is kiadandja. Mint jelenti prosai dolgozatokkal el van látva, de kötött neműi nincsenek. Hallod? Olly ritka a vers ha Vörösmarty, Czuczor stb. nem írnak. Mit mond erre Dobrosy? Neki szándéka volt némileg, rábeszélésem után, az Emlénybe darabokat adni, úgy van e még? vagy változott szándéka. Az még is különös, hogy élte második évét valamely zsebkönyvnek az Értesítőben, — hágók, ménék, fűszerárak hirdetése közül kell kitudni, pedig Károlyi sem lehet olly bohó, hogy csak azért adja ki az első évi Hajnalt, mert szeszélye úgy hozá, a nélkül, hogy kilátása szándéka volna jövőre is adhatni.

Gömöről egy pár szót. V.(ice) ispányjokat, Máriaassy urat egész tisztelettel, szeretettel és barátsággal fogadták. Éppen tegnap vala itt a Magistratus üdvözleni őt. Ezt irom, azért, mert a kormánynak nagy szálla szemében a két protestáns Vispán commissiója, főispányja fondorkodása mind ide vag, ennek megsemmisítésére. Szellemileg mozgóbb lesz e Törvényhatóság mint eddig, kivált ha még azt is elmondom, hogy az ifjuság Máriaassy urat szereti, s lesz kolompokok. — Kérlek édes Gáborkám! ird meg nekem Pert gyűlését, majd én megírom neked, ha figyelemre méltók történnek itt. Azomban tisztelvén tisztelt Bajza, Schedel, Vörösmarty, Tóth Lőrinc stb. urakat, különösen még egyre kérlek, ha Bezerédy versei *birálata* tőlem, mit Schedel urnak átadtam, ki nem jöhetend, vedd által, és közöld a hol tetszik, vagy tépd el, a mint tetszik. Schedel ur azt mondá, csak akkor adná ki a birálatot, ha látná, hogy Bezerédy versei rontanak. Ez azomban oly félszeg állitmány, minek feldöntésére, kár lenne okot is emliteni; hihetőleg Bezerédy személyeért van mondva, elég tökéletlenül. Mi a birálat, ha a könyv már rontott? Késő szer a ros ellen; s mi, ha még rontott, de ronthatand? orvosság annak idején, mint Krisztus az idők teljességében. —

Kétled, hogy Bajza a Honfitiszt darabot nem szereté? s ez igaz; nem tudom, kiadja e valaha.

Isten veled. Szeress s szeretettel

Btöd Erdélyi

Ösmerősimet nevemben tiszteld köszöntsd. Küldök három kjs darabot az Athenaeum számára add át valamikor, hogy rajtam ne vesszen.

Hegedűs levele: Hegedűs Lászlóról van szó (1814–84), aki Sárospatakon diáktársa, barátja volt Erdélyinek és Kazinczynak. Később sárospataki ref. lelkész lett. *Berzéte:* kis falucska Gömör megyében. Erdélyi János itt nevelésködött Pestre költözéig a Máriássy-családnál. *Cruciata expeditio:* megpróbáltatással teli út. *Ame:* valószínűleg az amice szó szokatlan, rövidített alakja. *Balga...* való, mikor versírásról lemondál: Erdélyi Kazinczy Gáborról mondja, aki fiatal korában verseket is írt, sőt 1835-ben „Szerellem gyöngyei” címmel versfüzete jelent meg. A könyvecske irodalmi kudarc volt, Kazinczynak nem volt igazi költői tehetsége, s talán Erdélyivel is inkább a barátság, mint a meggyőződés mondatja a biztató szavakat. *Helmezy Mihály* (1788–1852): buzgó nyelvújító, különösen a szórövidítéseket kedvelte. Ezért aposztrofálták így: Helmezy, ki a szókat elmetezi. Erdélyi szellemesen illeszti levelébe a Helmezy-csinálta szavakat. *Bezerédy versei:* Bezerédy Gergely saját korában túlértékelt költő volt. Verseiről csak Erdélyi írt helytálló bírálatot, amely a Rajzolatokban jelent meg. (1837. II. 436.)

II.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

(Berzéte, 1837 Junius 24d)

Édes Barátom

Leveled elsőbb sorai némileg megütöttek, mondván betegségedet. Hidd el, magam sem tudtam mire vélni késő válaszodat.

Igen köszönöm azon szíves, s barátságot lehellő nyilatkozásodat, mi szerént az Athenaeum szerkesztőjétől verseimért jövő honorárt el nem fogadtad; tökéletesen lelkemből szólótál, ugy mint magam fogtam volna ez ügyben. De mit is jutalmaznának hatvan sorra menő darabcsákban? a pusztá betűket, nem érdemlik; a költségeket? az jutalmazza magát másként. Sch. urékat igen tisztetem, a honorárt köszönöm, de elfogadni tőlök semmi esetre sem fogadom el. Egyre igen kérlek; mint említém mult levelemben is, hogy az Athenaeumot nem olvashatám; légy szíves eljárni abban, hogy a 38k szám után egész a 47-ig bezárólag megküldte é az expeditor az elmaradtakat. Mert nekem még Pesten hozták el a 38k számot, utánam pedig három hét mulva küldte a 47ket; így van vele principálisom Máriássy ur is, neki is hibázik kilencz szám, még pedig mindkettőnknek a *Figyelmezővel* együtt. — Athenaeum, mikor a háznál én ingyen is olvashatnám, előttem nem csak napi lap, hogy mindjárt eltépjem; azért szeretném ha az elmaradt 9 számot és Figyelmezőt, mi addig jött, a kiegészítést megkaphatnám.

Mit írtál munkáimról; azokkal éppen úgy tégy, mint megírtad. Vándordal Révben, *Bucsuvét, Jövevény* a Rajzolatokba. A másik kettőhöz téli és est dalhoz küldök itt egynehányat hosszut és kurtát. *Sajónál, Porfiu, Hűség, Akchilles, Virágbeszéd, e három epigramm.* Válogasd ki, adj ha még nem késő az Emlénybe is valamit; egyébtiránt ha te nem figyelmeztetsz, eszem ágába sincs bele írni. A porfiu végsőrai (nézd meg) ezek voltak *Azért szerettek olyl hön, szülő földem, hazám!* így igazítám, tár megtetszik is kisé, hogy későbbi foldás: Nyiss kart a védtelennek, vagy szétomolj hazám! — Édes Barátom; Munkácsy urat visszatisztetem, s mondd meg igen szívesen segitendem, ha ugyan segithetem lapjait. Most egy fontos dolog vár rám, tanítványommal egy hétre, mint kell, exament akarok adni, sok időmbe kerül. Szemere intését igen szívesen veszem, te pedig lehetnél oly szíves, hogy megírhatnád legkülönösbten, melyik munkámban van azon igen jól jegyzett hiba, ugy is pár évi Auróra s az Athenaeum még eddig műveim dajkái. — Hidd el, mentül többtől, de hozzáértőtől, mint Szemere is, mentül többtől szeretnék magamról hallani ítéletet; engem az ilyen szívem szerént örvendeztet.

Uj dolgot tölem nem vársz, mert miről. A rozsnyai püspök Gömör gyűlésére egy menydörgő levelet írt csak, gondolod, miért? A vegyes házasságot megtiltá megyéje papjainak összeadni; ezért a megye rá írt, hogy ne tgyen annyi visszaélést, mire azt felelte a püspök: neki lelkiismeretében van még a születendők boldogságáról is gondoskodni, s ezért nem adatja öszve a vegyes házasságukat, a protestánsok pedig mind a gyehennába vettetnek, hallod, o tempora! o mores!

Isten hozzád édes jó barátom. Szeress vissza engemet.
Berzéte, Junius 24d. 1837.

Er. J.

Mondván betegségedet: célzás Kazinczy Gábor gyakori betegeskedésére. Már diákkorában Késmárkra, Eperjesre vitte édesanyja levegőváltozásra. A betegeskedésnek szervezeti gyengeségén kívül az volt az oka, hogy Kazinczy nem kímélte magát, éjjel-nappal tanult, olvasott. *Szemere intése:* Erdélyi életében 3 Szemere is játszott szerepet: Pál, Miklós és Bertalan. Itt Szemere Pálról van szó, a tekintélyes idős költőről és szerkesztőről. Kazinczy Gábor megmutatta neki Erdélyi dalait, s Szemere igen tehetségesnek tartotta az ifjú költőt. *O tempora, o mores!* Micsoda idők, micsoda erkölcsök!

III.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzété, 1837. Oct. 9d.

Édes Barátom!

Szivemből örvendek leveled vételekor, nem, mert régen nem irtál, de mert sorsod érintése mellett dolgokat közölsz, mik nekem kedvesek. Heckenast levelére nincs mást mondanom, mint: jól van, hogy Hajnalba hármat: jól van. Ne hidd azomban eme kitételt mai elkorcsult állapotában, értelmében, megbotozott katona szava ez, mikor a törvény és kötelesség teljesítésére vérrel bottal intetik, mondja haragjában: jól van. Tudod: mi egyszerű elemeire szeretnők venni a világot, hogy ujat alkossunk abból, mint férczszabó ócska dolmányból uj mellényt. — Azonban míg te Pesttől elvalál, magam is küldék a *Hajnalba* néhány apróságot, igaz postán, nem tudom vette e Garay; így te csak másáts cselekvéd saját tettemnek; s érzed, mint olvasám „bocsáss meg” szavadat.

Kérded: miként vagyok az Athenaeum honorárjával? s mondod: fogadnám el a két könyvtárostól. Igen! amazt én nem vártam soha, eszem ágában sem fordult meg; ellenben kiket mondasz, miért ne fogadnám el, én! ki nem bírom a világ ötöd részét, ő tőlök. E szerint az Atheaneumi honorár, igen bölcsen el is maradt.

Mit tégy pénzemmel? felelek egy füst alatt kettőre. Irtam egy balladát a Kisfaludy-Társaságnak, itt közlöm, nézd át, ha maradhat, másoltasd le honorárom néhány krából, a többin, de ki tudja, minő summácska lesz, vennél, könyvet, még pedig Rückert verseit, és ha kaphatnád: *Solger Erwinjét*, kit Wienbarg igen nagyon dicsér. Ha ezek nem kaphatók; a Magyar Literaturából kettő: *Kazinczy Ferenc* eredeti munkái: öszveszedik Bajza Schedel stb. posta papiroson. Bitnicz Magyar Nyelvtudománya 1837 kis kötet. Gondold tavalý már egyszer meghozatám *Kazinczy Ferenc* munkáit, a hozó értetlenségéből, az 1814^{ki} vagy mikori kiadást kaptam; ezt egy más urra toltam; s most ujra kezdem.

Ugy! majd el felejtem. Pestről eljöttömmel utánam hoztak egy pár levelet, Hegedüs Lacziét, egyik hozzád, másik hozzám. Laczi Sárosy már megjelent Nyelvészkéjéről közle előleges jót; én pedig hozzád irt levelemben előleges féljót, olly kétséges jót. Sárosy ezt tőled, nem tudom, minő környülállásban, minő arcz kifejezéssel, megtudá, mélyen sértettnek érzi magát általam, s uram fia! ki Eperjesről Pestre leveledben csókkal üdvözölt, Eperjesen ösmerrősím előtt, dicsért, agyba főbe magasztalt, kész most sárral dobálni, s mint levelezöm írja „marczangolni piszkolni elég szemtelen volt”. S miért dicsért egykor, most azért is piszkol. Világosíts fel: ki ő, s karakter az?

A rajzolatokat nem kapom. Boerne kéziratmásolatát igen köszönöm. Isten veled, s szeress engemet.

Btod Erdélyi János

Hajnal: Garay János szerkesztésében megjelent folyóirat és zsebkönyv. *Irtam egy balladát*: Mind Erdélyi, mind Kazinczy részt vett a Kisfaludy Társaság pályázatán, amely Béla hercegről írandó balladára volt kitűzve. A pályadíjat Pap Endre nyerte. *Wienbarg*: haladó német író (1802–72), a magyar reformifjúság szemében nagyon népszerű. Tőle származik, a Junges Deutschland elnevezés. *Solger*: német filozófus-estéta (1780–1819). Az Erdélyi által említett mű teljes címe: Erwin, vier Gespräche über das Schöne und die Kunst. *Bitnicz Magyar Nyelvtudománya*: Bitnicz Lajos (1790–1871) rk. pap, nyelvész, az Akadémia tagja. Főbb művei: A magyar nyelvbeli előadás tudománya 1827. Gazdasági szótár 1831, Magyar Nyelvtudomány 1837. *Boerne*: helyesen Börne, haladó német író, a Goethe-ellenes csoport hangadója.

IV.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Rozsnyó, 1837. November 6d

Édes Barátom!

Várod, hiszem, leveletem; de nem fogsz neheztelni hosszas hallgatásomért. Megterhelt levelet vársz, és imé! keves mit írok, saját személyemről. — Drámám kész, 85 lapot le is tisztáztam már, de szorgos foglalatosságaim akadályozának egynéhány, még talán 25 lap megírásában. — Podhorszky Lajos, kit jól ismersz, levelem megvívója, a gyorssekeren megy, egy órát sem várhat, így én azzal, mit igen lángoltam tehetni, elmaradok. Mit is tennék vele, ha készen lenne, s elküldhetném is. Igaz még előbb egy kérdés: jó lesz e, méltó e, kiállja e továbbra is a censurát, mit egyáltalán nem tartottam szemem előtt minden szigorúsága mellett is. Így maradt el az is,

hogy dalokat nem küldhetek, mert e nemben is szolgálhatnék egy két darabbal. Rám illik teljes mértékben: „multa agendo nihil agens”. De adódjék alkalom, és biztos, legközelebb megküldöm neked, és nem másnak, mert te az vagy nekem, kire lelkemet, fejemet, és szívemet is bízom — bírálat végett. Lehet: ha kedvező idők járandanak, magam rándulok fel Pestre, meglátni téged és azokat, kiket megösmérhetek s szeretek. Schedel és Szontagh urak mult Octoberben itt jártak, volt szerencsém hozzájuk Berzétén, és gondolod e mikép meglepetém látásukon? Itt Rozsnyón fogadóban szállottak, s gondold: mit beszél a profanum vulgus? A vége ez: ők délig nem mentek sehova, mert itt is dolgozgatának talán, s csak egyszerre hire fut, hogy a Sason (így hívják a fogadót) spionok vannak, kik délután járnak csak világ előtt, czírgálgatnak stb. Mondd el ezt Schedel uréknak, egy jót fognak nevetni rajta. — Nem magam házánál irok, idegen papiroson, idegen tentával és sietve, engedj meg csintalanságaért levelemnek. Nem tudod? kap e munkatárs a Zsebkönyvekből példányt? én szeretném, ha igen. Ha valami könyvet küldhetnél, mint irtam, most Podhorszky Lajos által, ki biztosan szállíthatná kezemhez, tehetnéd. — Isten veled édes Barátom, tiszteld nevemmel kiket szeretek s tisztelek.

Btod E. János.

Dramám kész: Erdélyi többször említi „Két királyné” c. ötfelvonásos, kéziratban maradt tragédiáját. A két királynő: Erzsébet és Mária. *Podhorszky Lajos:* nyelvész (1815–1891), a Jelenkor munkatársa. Ugyanannál a Máriássy-családnál volt zenetanár, ahol Erdélyi nevelő. *Multa agendo, nihil agens:* sokba fog, semmit se végez. *Szontagh:* az Erdélyi-levelekben két Szontaghról van szó. Az egyik Gusztáv (1793–1858), jeles irodalomkritikus és filozófus. Fő művei: *Propylaeumok* a magyar philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira, 1839. A másik Szontagh Pál (1820–1904), a nógádi ellenzék vezére a negyvenes években, Madách barátja. *Profanum vulgus:* profán tömeg. *Czírgálgatnak:* cirkálgatnak.

V.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzété, 1837. Nov. 13d.

Édes Barátom!

Nem tudom vetted e már Podhorszky Lajostól vitt levelemet, mellyből láthatnád mit tettem és tehettem, vagy mit mulasztottam el. Igen! azon levél hiányt pótoland ki levelezésünkben csak azt is sajnálnám, ha egy nappal később jutott kezédbe, mint kellett. Mint irtam, hogy szándékom Pestre felmenni, megteszem, csak előbb tőled kapjak tudósítást censurádról, s más viszonyidról.

Munkácsynak nem irtam, nem is fogok, sem a Rajzolatok végett, sem a Rajzolatokba. Ő szerkesztő, tudhatná a szerzőket is méltánylani; egyébiránt mivel a Rajzolatokat különben is olvasom, restelleném ha *rajzolatokról számoladván*, csak egy néhány pengő krral is nevekednék miattam deficitje.

Sárosy dalában rokonultan érzem azt, mit te érzesz és kell. Nem bánnám, ha én mondtam volna: a *halvány hajat*, de az jó ki rosszul, hogy éppen ezen szép sorban valami hibát látok, szöfűzést

Az ősz ha volna
Midőn belép
Halvány hajadként
— szőke szép.

Nemde fölösleges és hibás az *olly*, a *ként* hasonlat mellett? Jól mondatnék e: Vénusként *olly* szép? e. h. *Olly szép, mint Vénus*. Vagy talán az *olly* még messzebb vitetik a *téli dér* főnévre? Én jobban szeretném így:

Oh leány! ha volna
Az őszí dér,
Halvány hajadként,
Örömféher; vagy akármí más. —
A tél ha volna
Midőn belép
Mint kebled stb. Jobban szeretném, ha Sárosy nem *téli dért*

de *őszí dért*, s alá mondtá volna a *halvány hajat*. — De Sárosy nincs a Hajnal írói közt.

Az Athenaeum honorárja, mint tudod elmaradt, örökre és végképen, én is így akartam.

Tervedet olvasom, s örömmel igérek mindent, mi tőlem telhetik. Készen lesz ugy hiszem, egy prosai művem, *Népköltészet* című, s magam viszem hozzád: tisztelendő (nem pap) tisztelt szerkesztő urhoz.

Levelemben érintém drámámat is; — kész és 105—110 lap leend nyomtatásban. — Azon kis töredéket, mit Bajza ur visszat adott, ne add Rajzolatokba; mert nálam már változtatva van benne; t. i. hol Horváth *Gara* rossz oldalait festi, Zsigmondra is kicsap, abban pedig nem. Milly mértéket ütend meg a gyermekem, nem tudom, de annyit hiszek, hogy középszerű nem igen — hanem inkább rossz lesz. Inkább rossz, mint féljó. Bármit mondjak is magam, csak individualitás ítéletét mondom; — jámbor hitemre állíthatom pedig, mindent elkövettem gyermekem születésére, magam valék apa, anya, pap, bába, s mi csuda ha ennyi kötelességnek egy személyben eleget nem tehettem.

Mikép állnak Kovacsóczy és Kunoss szándékolt folyóiratukkal? ideje lenne, hogy hirdessék, ha új évben megkezdik. Szeretném, ha e két bajnok új mezőnek nyitná fel édenét, a literaturai világban. De Bajzaként e felül kétségbe lehet esni!

Kossuthról ígérted: irandasz, és hallgattál; ha tudnál valamit! barátom!

Ime egy dal!

A nap leszáll, sugárai
Még vissza fénylenek,
Felhők megül az enyhülés
Szellőji lengenek.

Áldás az elnyugvó napon,
Nyugvása hajnalán!
S hegyekre szállnak szemeim
A távozó után.

Mig a letűnő fény után
Hallgatva nézdelek,
Halvány orczámon egy sugárt
S könnyűcseppet lelek. —

Viszfények! emlék fényei!
Ha könyvben ázom én,
Vigasztalást majd hoztok e
Az élet estvelén?

Ha a Hajnal kijő, azon esetben, ha verseim, miket részint te, részint magam ajánlék föl, meg nem jelennének; kérd ki Garaytól, elteszem őket dugaszba érni mint a vad körtét; s azt is restellem, hogy Bajzánál: *esti dal* s még más, hangtalanul hevernek.

Megengedj csevegésemért idején szorgalmazni. Isten hozzád.

EJ.

Tervedet olvastam: Kazinczy Gábor előző levelében beszámolt barátjának tervezett folyóiratáról, a „Literaturai táborozások”-ról. Erdélyi teljes támogatást ígért, s első cikként a „Népköltészet” c. értekezését szándékozott küldeni. A folyóirat nem jelent meg. Erdélyi valószínűleg ezt a tanulmányt 1842-ben a Kisfaludy Társaságban olvasta fel székkfogaló előadásként. A folyóirat nevének változásairól, a megjelenéséért folytatott hosszú harcról l. T. ERDÉLYI ILONA: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. Kovacsóczy Mihály (1801–46): zsebkönyveket, lapokat adott ki, Kotzebue színműveit fordította. Kunoss Endre (1811–44): költő, szerkesztő, szómagyárosító. A „sőhajlira” körébe tartozó versei közül igen népszerű volt: „Kitárom reszkető karom...” és „Képeddel alszom el”. *Ime egy dal:* a cím nélkül közölt dalt l. kevés változtatással „Alkonyi dal” címen. (Erdélyi János Költeményei, Buda, 1844) *Tudósítást cenzuráról:* tudósítást ügyvédi vizsgáról. Kazinczy Gábor ugyanis 1837 novemberében, 19 éves korában letette az ügyvédi vizsgát.

VI.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzété, 1838. Január 31d

Édes barátom!

Négy órakerreggel váltam meg tőled Pesten, hogy ötkor induljak, — s indultam hat után. Lelkiesmeretességem, mit vehettél már észre, s fogsz is, mert lelkiütem kerekzeteibe vágó, haszontalan vala. Kedvetlenebbül mint én, nem utazott senki, soha. Két becsületes zsidó s egy Jurátus voltak társaim; ez amazokkal ugyan csak akará éreztetni ázsiai felsőségét, de kevés

sikerrel, mert Palesztina is Ázsiában van, s a zsidó, hol fizet, pénzért tud szerepet játszani. — Ezen ifju atauji, megyéje fensőségét más megyék fölött abban helyezé, hogy ott annyi vagy több a Mánás, mint másutt a nemes ember. Én némaságra haraptam össze ajkaimat, nem szólok, gondolám magamban; tudom ki ő. — Némi magasbságát éreztetendő kimondá, hogy ő megyéjében már eskütt, Pesten pedig Jurátus, ki maga többet ér egy szolgabirónál esküttestül. *Széchenyi*t csak keresztjeiről ismeri, *Somsichot*, a miye nincs, aranygyapjáról, — *Vesselényi* előtte felfedezetlen csillagzat, a *fogoly-iffjak* hallatlan valami. Majd kihulltam a kocsiból, s az ifju fölére tekintettem, s ő azt észrevév. — Képzeld utamat; ilyen emberek közé kelle jutnom, miután Szemerétől, Szalaytól s tőled megváltam? Alig ha megyék többet gyorskocsin, ösmerős nélkül. Négy napig kocsiztam hazáig az iszonyu nagy hó miatt. Vác közelében Pest felől, de minden baj nélkül, fel is dültünk. Utam második napján én is beszéltem, terra incognitát fedezvén fel az eskütnék, talán hitem sorsosává válik, de tudod a mi hitünkhöz ész is kell.

Folyóiratodról szólottam ugyan vele, szólottam egykor Szemere és Szalayékkal is; Szemere nagyhatyád műveit szeretné előbb, nyomtatásban látni, s nem ok nélkül; mert olly pontra tenné magad, mellyen barátid s nembarátid elköteleztetnének irántad, s a nagy férfit mellett és által csillogni szigorú követelők előtt is érdem. Azon parányi hézag, melyet a literatúrában te és társaid, kik közé örülök számítani, beröltének, nem elég részvétet támasztani olly szép körülményben, mint a mai, olly író, s olvasó világban, mint a miénk. Hát ha késnél? hát ha még erőt gyűjtenél, mert mint észrevévém kevés van nálad, miből egészet alkoss, egészet, mely születésében el ne haljon? Czélod az ifju erőket központosítani. Hát hol itt az erő? mikor illy paránvi literatúrában ugy megosztva az érdek, amennyi hirlap, annyi szakadás Guzmics Egyházi Tárától a Vasárnapi Ujságig. Ifju íróink sanyaru szegények, a napi literatúra gyártói inkább, mint az örök hír mesterei, s többnyire zsoldban itt vagy ott, s önállagtan ponton, egyet kettőt kivéve.

Munkácsy a Rajzolatokban elevenig akar metszeni Bajzának, nehezen felejtí a színi kritikákat, magyar humort, logicai leczkéket; — nagyon restellem, mikor személy miatt az ügy ellen kél hidegség az emberben, azokat a színház elleni vergődéseket ugy nem szeretem Munkácsytól, mint a Hírnök szerkesztőjétől. Ismerem meglehetősen a tollharckokat, mellyek lefolytak a hazában; ugy állnak a maiakhoz, mint a harmincz esztendő háboru a kakasviadalhoz; szeszély s rozsz humorszoztványas az egész, egyik mint másik részről. Nagy embernek kellene leszállani körünkbe, kinék dictátorságán szemünk szánk elállana; szívesen uralnám az ész aristocratiáját, midőn illy respublicában ugyancsak tespedünk. Ezért fogom én nagybátyádat mindig lelkemben tartani, ha soha prosát nem ír is, ezért haragszom emberekre, kik, mintha már elérték volna a non plus ultrát, bizonyos inertiával megülnek hogy körülük mások keringjenek, s egyforma nagykörrendszerbe szoritassék az erkölcsi élet felszökő pályája.

Szemerét és Szalayt igen szeretem. E két férfit, az idősb, mint ifjabb, nyomokat hagyvának lelkemben, miken képeik s lelkeik barátságosan lengenek előttem. Különösen készítl te engemet ösmeretségükre. Szalayhoz vezeté be előbb, s én Szalayban, a soha nem látottban ösmerősömet találtam; de nem Szemerében. Én e tisztelt férfit, mind a mellett is, hogy dalaiból a legközelebb kor ifjuságát néztem ki, öregebbnek hittem, s némi visszahülés tartóztat közeledni, annál meglepőbb volt az édes jelen, s való, csak innen magyarázhatom meg magamnak, hogy Szemeréhez ezután szahadatban ömöltem. — Tiszteld őket.

Itt fogod olvasni a *Sirkert*hen című költeményt; ez nekem nagyon tetszik, talán mert saját szülöttem? mondj rá egy jó szót; mondj legkisebb soromra is, hiszen, mint tudod, ép olly örömmel veszem intéseidet, gáncsodat, mint barátságodban büszkélkedem. Isten veled.

Btód. E. János.

Fogoly-iffjak: Lovassy László és társal. *Terra incognita*: ismeretlen föld. Erdélyinek ebből a leveleiből aggódás érződik. Idézi Szemerét, aki folyóirat indítása helyett fontosabbnak tartotta volna Kazinczy Gábor nagybátyja, Kazinczy Ferenc irodalmi hagyatékának teljes kiadását. Kevésnek tartja a tehetséges fiatal író, kik a folyóirat szerkesztésében, írásában segítenének. A *Hírnök szerkesztője*: Orosz József, oldalán Csató Pál, az irodalmi rovat vezetője. Mindketten bécsi sugallatra írtak, gátolták a haladást támadták Kazinczy Gábort és csoportját. *Non plus ultra*: Nincs jobb.

VII.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzéte, 1838. Martz. 10d.

Édes Barátom! Nem tudom mikori leveledre, mert adat nélküli, fogadd válaszomat. Társalkodóban közlött cikkelyeid felérzést okoztak bennem, s azoktan is, kik ezen excentricus világban kísérő szemet vetnek a literatúrára, becsültünk érettük. Nem értem ugyan ama kis

czikkelyt, mit így végiesz: *rablónak nem azt nézem* stb. — mert viszonyodat, napi renden lévő dolgaiddat nem ösmerem olly szorosán; de úgy hiszem, nem ok nélkül mondád, s van hol, miben megvetni állításaid alapját. Az úgy mindenestre parancsolá, hogy a Rajzolatok pasquilljai megrovassanak, ha messziről is, de azért soha nem szólaltam volna fel, mert, mind magad mondod, az illyeket legjobb ignorálni. Sok szó kell a Rajzolatokhoz, jól emésztő gyomor, hogy odahányt vetett szöfia beszédeit eltűrhezzük. Akarom mondani: nem szólaltam volna fel, mert a Rajzolatok bár meddig kongatják is a vészharangot, senki sem kérdi: merre a tűz.

Örömmel hallok, hogy Tóth Lőrincz öszvegyüjté verseit, kíváncsi vagyok látni, mennyit és mit tett ő 3—4 év alatt a literatura e mezején is, mert előttem mindig soknak tetszik az, mit ő tesz, korát haladóknak azon psychologiai tekintetek, földirati stb. közlések, fordítások, mellyekkel kivált tavaly ugyan csak tölté az Athenaeum lapjait. Mit annyi drámáiról? — Ifjabb iróinkban általános megjegyezhetni a sok írás hibáját. Sok tárgy — világ ösmeretre van szüksége a léleknek, hogy belőle, mint jól harmatozott plántából, a művészet felvirágozzék, s mennyi virágot sodor el az idő, míg a fa meghozza gyümölcsét. Ezeket nem mondom mintegy védelmemül; én, igaz nagyon keveset írok, tíz, tizenöt dalon kívül semmi egyéb a literaturában, eddig dilettáns voltam, s szegény praeceptor, többfelé kellett osztanom időmet, mint a költőnek Árpád ébredésében — azonban ki hallja tollam sercegését; ki tudja: mit metszek én fel fidibusznak? S mit ér az író, a ki ír?

Kunoss jelentését folyóíratáról olvasám. Nekem legjobban tetszett azon, körmön font alárendelgetés, mellyel a czim alá mindenféle nemét, fáját tudományoknak, s művészetnek oda bigyesztgeté. Nekem az illy egyetemi fogalmaknál mindjárt eszembe jut, ama régi: *ex omnibus aliquid, de toto nihil* —, eszembe a méhek bölcsesége, hogy sokkal szivesebben dolgoznak hozzájuk mért kisszerű, mint nagy öblü köpüben. Hát ha még fölveszem a „Természet” jelentését, hogy ellenkezőjét jelenti a művészetnek, — minő furcsaság jó ki, nemde, oda illő a Rajzolatokba is. Nem tudom pedig megfogni honnan veend Kunoss erőt a Természetnek nem megnevesítésére, csak leírására is. Vagy ösmeretlen produktív erőnk még eddig előttem, vagy bizalmatlan vagyok mostani literaturai helyzetünkhöz, de Kunoss válalata részemről: harangöntés a golopi cz...nyak.

Pap Endre balladáját a tegnapi postán vevém az Athenaeumban és Társalkodóban. Egy kis társaságban olvasánk; igen szűknek lelék az egészét; s talán ebben áll a becs, hogy gyújtóüvegként góczra szedé a sugárokat, jobban hatni, megfelelni a művészet kívánságnak. Mit irsz, hogy Szemere is 1½ nap ráspolyozta, s talán át is dolgozta, elébb utóbb ki fog sülni, ha a kezdő korszorival kezdett pályáján netalán megingással járandana, s nem lenne az másodszor vagy később mi először. Te pedig orvos vagy, ki mást meggyógyít, s magán alig segíthet. Pap, mikor nyertesnek hallá tergenitus gyermekét, aligha maga előtt is fülíg nem pirult. A mi csatavesztett árváinkat ki lehet venni, úgy e, a társaság kezéből? Minek azok ott. —

Wachott dalát többször elolvasám. Az a ránk, vagy inkább néemberinkre eső nagy vád vallásos ihletéssel ki és elmondva, jól meglepő. Ez a lyra igen szép satyrája; azért mellette nem nyilatkozom vagy, mint Tóth; mert a literatura minden apróságait nem ösmerem, s az a második sor egyhanguságával nagyon gonosz, pedig ha dalban, mint muzsikában egy kedvetlen hang van is, úgy járunk, mint a törvénynek megrontásával az egészet sértjük. Fejemen történt, és így igaz, igazság?

Itt egy piczi dal.

Virrasztom a nagy éjszakát,
Halványan ülök itt.
Könnyüzve elszámolgom
Szívem veréseit.

Éjfélbe is mért kell nekem
Fel, felsóhajtani,
Mért a nyugvás perczein
Békért zajongani?

Talán, ha csendes a világ,
S nincs semmi földi zaj,
Mint hárfazengés hallik el
Egekbe a sohaj.

Ez barátom! — azon kori, mellyben az *álom* czimű készült; szerelmes valék az éjbe, s még egy kettő megakad nálam illy parányi alakzatban. Mielőtt megválnál Pesttől, írj legalább egy szót;

tudod e, mint! eszesz, mégy e vissza vagy nem április végével; isten tudja, mikor látlak lelkem barátja.

E. J.

A lány nekem virágot ad.
Óh lány! virág vagy szép magad.
Amaz leszen süvegemhez,
Te árva, pusztá szívemhez.

Nem emlékszel Czuczortól illy valamire, hogy össze akadnánk, egymást meg ne lopnók.

Adat nélküli: dátum nélküli. Erdélyi szemrehányása jogos, Kazinczy gyakran feledkezett meg a levelek keltezéséről. A *Rajzolatok pasquilljai*: célzás Munkácsy Jánosnak, a Rajzolatok szerkesztőjének nagyrészt igaztalan támadásaira. Az egyikben Kazinczy Gábort irodalmi orzással vádolta. *Mit metszek én fel fidi busznak:* Erdélyi kínos önkritikájára utal, több kísérletet használt fel pipagyújtónak, fidi busznak. *Omnibus aliquid, de toto nihil:* mindenből valami annyi, mint az egészről semmi. *Harangöntés a golopi cz...* *nyak:* annyit ért hozzá, mint hajdú — egyes vidékeken, mint cigány — a harangöntéshez. *Csatavesztett árvák:* díjat nem nyert balladáink. *Tergenitus:* háromszorszült, Pap Endre díjnyertes balladájára vonatkozik, amit ketten is „megráspolyoztak” beküldés előtt. *Piczi dal:* egy Putnokon szerzett s e levélben közölt dalocska az Erdélyi-kötetben „A virasztó” címen olvasható. *Nem .mlékszel Czuczortól illyesmire?:* Erdélyi kérdésére Kazinczy nemleges, megnyugtató választ küldött.

VIII.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzéte, 1838. Aug. 23d.

Édes Barátom,

Julius 14diki leveledet nem előbb, mint Aug. 3dikán vettem; mert Julius utoso felét Pesten töltöttem, s megösmérkedém a két Vachottal. Időmet azóta mindennel, még unalommal is töltöm; leginkább elfoglalt pedig Ragályi Ábrahám Statuciója; mely különböző helyeken, mintegy két hét óta folyton foly környékünkön. — Beöthy Zsiga emlegette, hogy B. Eötvös engem is készült fölszólítani, a Heckenast számára munkatársul; de levelét még akkor nem kapván, alig tudtam magam mihöz tartani, míg nem kisült, hogy az nálad maradt. — Így, mint egy is, más is felöltött elmémbe, mintegy 12 apró darabot hagytam Beöthy Zsigánál, adná át Heckenastnak, minden esetre, akár szólított föl, akár nem még eddig, részvétem bizony-ságaul. Leveled megjötte óta pedig ismét hatot küldék, így mind össze 18-at; jut az Emlénybe is.

Pesten jó napokat tölték különösen Szontagh Palival. Ő a mult héten itt is megfordult; nekem nagyon jól esett. Gondolod, kivel és hol beszéltek rólad legtöbbet; mátkád szivszakadva várt, én is megtoldám mulatásomat három nappal, s te nem jövel. Dolgokat, egyeseket mondék rólad a szobranci fűrdőből; miket Máriássy Pálné monda el nekem, elmondta azt is, mi és ki vagy te. Megengeded, hogy Mátkád emlékkönyvébe első írek; az két sor:

Szive barátomnak hont lányt szeret; Emmy ölében
S lelkét a honlány szelleme lengi körül.

Hogy Julius napjain lássalak, pesti utam miatt tört el, hova engem némi universztás (sic!) ügy készítetett, s láttam helyetted Emmi. Ritkán törik el illy jól az ember terve, ritka, hogy ember észak helyett délnek menvén annak, kit látni vágy, legkedvesebbjét láthassa.

Jövő (iskolai) évben pesti leszek; több fiatalok, kik, mint mi némely literaturai munkásságnak adták eddig mutatványait, mennek fel, óhajtanám, hogy nem a Kunoss „ifju írói nemzedéke” példájára, azokhoz, kik bizonynyal a jövő reményei, közelebb ösmerettséggel volnék, mert igen keveset ösmerek a kevés közül is, mert én azokat igen szeretem. Nemde Ormós Laczi felmegy?

Egy Sonettem van nálad: Imeretlenő. Isten mentsen, hogy Schodelné felirattal, vagy inkább czimmet valakinek mutasd: pesti dolgok, a játékszin ügyében, Egressy elmaradta, vagy kimozdulta, s más Donna caricaturák ezt meg nem engedhetik. Szentkirályi igazgatóságával alig ha meg nem uszik. Soha ferdébben nem gondolhatni, még ott sem, hol mint Portugáliát Status tönktől félhetni, mint mult Julius végével a Magyar Színház bel-kül ügye. És mit mond erre oly szemétnép, mint Munkácsy és toborzott czimborái. Azt sem tudák ma a színészek, holnap mit adnak. Vachott Sándor igen kellemes fiu nekem; Imrével kevesebbet tölték; kis Szontagh Pali aludt, mi pedig, Sándor és én; pipaszónál reggeli négy óráig fen beszélget-

tünk; soha így éjt, csak pusztá beszéddel nem tölték. Wienbargból adtam közleni, az Athenaeum hivatalára panaszom van. Nagyon későn adnak világ elé a szerkesztők, bár mit is, tollam alól. Vachott *Változása*, nem is született, mikor enyéme már hivatalban voltak. Isten veled.

B. Eötvös engem is készült fölszólítani: tudjuk, hogy Eötvös József körlevélben fordult az ismert költőkhöz és írókhoz, hogy küldjék el műveiket az „Árvízkönyvbe”, az árvízkárosultak megsegítése céljából. *Mátikád szívszakadva várt:* Kazinczy Gábor szerelméről, Fáy Emmáról van szó. Eljegyezte, majd feleségül vette, de a házasság hamarosan felbomlott főleg Fáy Emma idegbetegsége és szellemi alacsonyabbrendűsége miatt. *Ormos Laci:* Ormos László, Kazinczy Gábornak legkedvesebb sárospataki barátja, fiatalon elhunyt író-igéret. *Schodelné:* Schodelné, Klein Róza, kiváló énekes és színésznő, kinek népszerűsége ekkortájt kezdett hanyatlani, mint a IX. levélben közölt eset is mutatja. *Donna caricaturák:* olasz stílusú karikatúra-képek. *Status tónk:* államcsőd.

IX.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Pest, 1838. Oct. 3d.

Édes Barátom! Az nap, mellyen te megváltál Pesttől, estve értem ide. Különös, hogy én téged vagy eltévesztelek, vagy elszalasztalak. Sept 14k körül Berettő táján jártam, akkor Pesten valál; ide jövék, — s nem vagy itt. Másnap Sept. 24d. színházba voltam. Schodelné most lépe föl először, több mint negyven napi bujdosásai után érzett bűnében. Jegyezd meg, hogy az előtti éjjel zenével tisztelék; majd később ablakát is betörték. Eme homlokegyenest ellenkező pár eset, előhírnöke vala az estvének, föllépési estvéjének. Zajos taps és orientális tüzzel fogadta a színházi közönség. Az igazgatóság, hitelesen mondják némellyek a karzatra poroszlókat hinte el, nyakon csipendőket, kik tán a szentek szente ellen roszul nyilatkoznak. Volt, ki mást hitt, és szelid volt, mint a galamb, s okos, mint a kigyó. Nem mervén nyilvánosan vetni a szinpadra — tehát titokban veté el *hagymakoszoruját*, hihető a diszitmények megül, mert a nézők közül soha sem látott senki *vöröshagymakoszorurepülést*. — Kinek és mikor veték a koszorút? Az egyformán illethetÉ Eder Luizát, vagy akármellyik dalosnét, de Schodelné, mint Csató a *Zsoldos criticus* nevét, mohón kapá föl a hagymát, minden felvonás után, a játék végével és nagy dühbe jött, és alig mondhatá ki, hogy „neki oly koszoru nem kell, s azt leteszi a *haza oltárára*”, le is tette a *sugólyukra*. —!!! Fecsegett egyéb mit is, de alig hallám. Tegnap Oct. 2d. ismét föllépe Schodelné *Beatricében*; emlegette, mily imádatos előtte a hon (vagy a 6 ezer pengő) mint nem fog ő egynek gyáva tette által elrettentetni, igen de már akkor kezében volt egy 900 bankóforintos nem tudom miféle ajándok, kárpótlásul aláírás utján. Nézd. Egy vet hagymakoszorút, s ennek tettét azonnal roszalja az egész nagyszámu közönség; hunczfutnak kiáltják tele torokkal; Schodelné éltetik, és imádják. Nemde elég van téve Schodelnének, kiváltha szinpadi éltével, hol énekel, nemszinpadi éltét, ho beszél és tesz, a koszoru vető szerént öszveköttjük. És uram fia! a nemes magyar nemzet lángja, a pesti közönség, alázatos szolgál hajlik meg néhány ember képében, egy Schodelné előtt. Pfüil Schande Enthusiasták vagyunk ma és tegnap, alig van akarátunk, csak mint fu a szél. Gyalázat! isten, jézus ugy segéljen!

Heckenast Árvízkönyve ugyan csak készül, mondják, hogy az meglepőleg nagyszerű lesz, mind kül, — mind belsejében. —

Mi literatori pályámat illeti, azon én most is csak lógós leszek mint eddig, dalt írok, a mint jó; s legalább nagyreménységű leszek; s több semmi. Lakásom mostan már egy, két pár esztendeig Pest, s ugy gondolkoztam: jó lenne Jurátusnak fölesküdni, biztosítani magamat más oldalról is, mert gondolhatod, milly baj nekem jövőmbé nézni, milly kietlen és keveset ígérő — a szegény embernek még a szerencséje is! Az élet gondjai elutasíthatlanok; szívünk virágiért sem kezeskedhetünk miattok.

Keveseknek, kikkel napjaim megosztandom, egyike Vachott Sándor, sokat eltereferélünk egyről is másról is, s mulik az idő. Imréje kész, sajnálom, hogy még eddig nem olvastam, legalább mondhatnék róla neked. Testvére szinte illy mint Sándor, hír után vágyik ő is, mi előttem ma és néhány hónap óta sokkal prosaibb mint valaha: nekem Pesten lappangva kell élnem.

Elhiszed e hogy nehéz volt hallgatásod Pesten; és soha nem irtál Berzétére?!

Kuthy Lajos Ariadnéjával igen megjárta, mi nem történik, ha csendes, nyugodt kebellet viseli a tukást. Kár volt neki írni. Író és színész egy huron pendül. Egyfelől kipiszegetik, más oldalról éljeneztetik. Tegnap előtt Marót bán fordult meg a szinpadon kevés néző előtt; nem is képzeltetni, mily rosszul mondják a jambust legjobb színészeink is. Ha a *Két királynén* kivü

még irandok drámát, az *prosa* lesz. Marót bán érdeme nincs elismerve. Nekem Ida karaktere legroszabbnak tetszik, az egész fő személyzetben.

Isten veled!

Btód E. János.

U. i. Veselényi tegnap ment Szathmárba tanui hitelesítése végett. Lakásom *Sebestyén utca*. *Szent Sebestyén*nél 386 sz. emelet.

Csató Pál, a *zsoldos kritikus*. Erdélyi kijelentése megalapozott: Bajza rábizonyította Csátóra a csatóságot. *Schande enthuziasztók*: szégyelni való lelkesedés, szolgál lelkesedés Schodelné előtt. *Jó lenne jurátusnak* főletküdni: Erdélyi a társadalmi rang és bizonytalan jövője miatt gondolt néha biztosabb kenyérre. Szerencsére megmaradt az irodalmi élet mellett. *Kuthy Lajos* (1813–64) a reformkorszak egyik tehetséges írója. Az antiklasszikus Erdélyi nem szerette Kuthynak sem egyéniségét, sem dagályos stílusát, hiszen még Vörösmarty fensége is fázasztotta. *Rutkay*: Ruttkay Emil Károly költő.

X.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Pest, 1838. November 2d.

Édes Barátom! Örömmel és buval olvasám leveled, mit azon tudat magasita, hogy szivedből irtad ki azt, akár magadról, akár felőlem emlékezvén. Mentséged, hogy két levelemre egyet irsz, fölösleges; s nekem úgy tetszik, mégsem róttam le teljesen tartozásomat, és mind a mellett is adósod maradnék. És a levél magában, hitvány pótlék; de becset minden esetre az határozta el, hogy nap leveendő terhe volt a nyakunkon, vagy édes viszonyok magyarázója szívünkben.

Halottak emlékezete napja. Nézd a Rajzolatok ma kézen forgó egyik számát, miképen emlékezik Kölcsy felől. Boszantó a gazember minden lépése; s ebben tetőpontját ér minden rágalmazásdüh; még is előfizetési jelentésében az *igazságot* emlegeti a szerkesztő, kit nevének többé nem fogok. — Egy ereklyét közlök megégetett lapjából. Tegnap este a Privorszky kávéházban némelly ifjak méltólag keltek ki a szerkesztőmonstrum ellen, s elvégezek holnap. / ma délután délutáni két óraker szemére vetni amaz országra szóló impertinentiát. Rutkay, kit te Eperjesről, vagy Vachoték által ismersz, egy példányt hozza magával; s több ifjakkal együttérve, kijelenté hogy ő az említett cikkelyt felolvasandja. A *Rajzolatok szerkesztője* (reá mutatva) *itt van*, mondá, *halljuk, mit ír*. Korbuli, Óváry mondák: *halljuk*. És olvasott Rutkay, — mi alatt a szerkesztő, addig változtatgatá székét, míg egyszerre, mint Telepy néha inasszerében, mikor ura megiasztja, — oldalogva ajtón kívül termett, a leg-halványabb és legpirosabb arcvariációkkal, mik kiáltó tanui, nem a szeméremnek, vagy megbánásnak, mihez ő nem ért, hanem a kárhozatnak, belső itéletnek, mi elől hiába bunék ki bőréből is. — Fidibust a Rajzolatnak! s ráfűtöttek a humorra, hogy el ne öntsé a világot. Csak akkor érkeztem oda, rebus bene gestis; és eszembe juta, hogy éppen halottakról kell ma emlékezni, nincs méltóbb Kölcsynél, kit elborulással nevezzünk meg e szent napon, mi helyett rosz emberek sirjában akarják háborítani az öreget, ki ember isten előtt tiszta kebellet haljlek nyugalmára.

Vachott Imre *Megara* című szomorujátékát beadá az igazgatóságnak, úgy hiszem elfogadtaték, min annál inkább örülnék, hogy a tárgy görögisége változatosságot nevelné szindarabjainknak, mellyekben kivált ha törökös korbellek, keresztény kutyák, körülprémzett átkok, általában igen keresztényies szögletelességek fordulnak elő. Imrében sok drámai tehetség van. — Egy fiatal katonája így viczel: Hegyezem a kedvét, az ellenség *fejét* levágom, a *lábát* megszalasztom. A szövedék nagyon helyes; csak lány és anya szerepét, melly szinte extrémumig hol bizalmas, hol ferde, ne nyomná természetlenség crisisé. — Az én *királynőm* pedig ugyan csak megváltoztak; lehetetlen rájuk ismerned, ha többször, és nem csak egyszer, olvastad volna is.

Társasági megválasztásról nem, de megemlítésről még is lett volna sejditésem. Azonban én soha föl se vettem; s becsületemre, ha soha nem választatnám is el, csak egyszer a literatúrában jelentőséggel birjak, elég. Isten kegyét sem fogadnám el, ha tudnám, hogy érdemelen vagyok. Azt csak nem fogja ember elérni, hogy magamért szót tegyek, vagy tétessék, ezért is minden olyan kedvkereső forma látogatásokkal felhagytam, s elvontabban élek, mint az előtt; különben is én írói pályámat csak úgy, forgácsolással töltöm, s mit mások miroskopiumon néznek, nekem az semmi apróság! — Egy író megvallá, hogy én jó Lyricus vagyok, de szerinte ez semmi, a dráma választja el, mondá, minő talentum. Talán ha Schiller, vagy éppen Shakespeare műveit meghaladnám, akkor ismét *Regényre*, majd ismét másra utasítanának. Jobb szeretek kis dalt jót írni, mint öt felvonásos drámát, roszat. — Wienbargból küldék már régen az Athenaeumba, de haszontalanul, mert olly absztract ideák nem oda valók. És van e elvontabb eszme, mint azok a szemrontó VAN-ok, miket az Athenaeumból olvastam. — Egressy Gábor

megjött, vendég szerepben akar fellépni, s csak aztán szerződni. *Halley üstököse*, *Kuthy Fejérfeketője*, *Szigligety Abája*, Balog színész *Ludas Matyija*, még egy eredeti s több fordított szín, és dalmű forduland meg először novemberben a színpadon. Remélem a téli hónapok egyikében a két királynét is adhatják, csak meg ne akadjon Párlól Péterre jártában. Emmyvel csak rólad tudok beszélni. Gondolhatod, a szende gyermek minő remény s bizalommal fordult felém, mihielyt hallá beszédemből, hogy leveled vettem. Bu és igénytelen kebel csak ő, s nem más. — Nagy örömet szerezne, ha minél előbb tudnék rólad.

Btod E. J.

Folytatás. Nov. 6.

Ugy hittem, hogy Szombaton megy a posta felétek, azonban Pénteken már elment, s irok a maitól. Munkácsy, vagy nem ő, — a futó szerkesztő futott Budára a Nádorhoz, ki őt reductori panaszaival Stofferhez, ez pedig Pestre vissza, illető előljáróságához igazítá, Jurátusok részéről a Personálizhoz, medicusokétól a Dékánhoz. És gondold, mit monda Fabininak (ez a medicusok Dékánja)? hogy Bajza és Schedel bujtogatták ellene az ifjuságot, hogy ma az ő rajzolatait, hónap a fejedelem képeit égetik el. — Lásd a perverzus embert, meztelen gonoszságában. Gondolt e illy messzire és távol az az egynéhány ifju? Medicusok közül Korbulyt és Csengeryt adta fel, ez utolsó pedig részt sem vón az egészben. — *Politica* alá kezd vonulni kétségbeesés mélysége fölött bukdácsoló, mártynak declamálja magát, kap fűhöz fához, isten legyen irgalmas szegénynek; mi azt nem tehetjük. Buktassátok mindenha és mindenütt a lárvaejtett most új lárvát öltött reductort, úgy is már a M. tanácshoz folyamodott segélyért, mintha silánysága becsületes nézetű embernél nyomna valamit. *Táborozásaidba* adok, ha eljősz, talán a *Színi hatás* cáfolatát, nem semmi más okból, mint az igazságért. Tudod, ösmeretlenül szeretek maradni. Sándor engem szeret, én is őt; hisz a névtelenség, álnevűség nem baj. —

Az öreg apostol itt van. Szemei gyógyítása végett Gräfenbergba utazandó, a télre. Szathmárban ott volt a felperese is a tanuk authenticatioján, ismét tön kérdéseket, mik csak többet felelhetésre nyujtának alkalmat.

Kunoss Részvét gyöngyei hallatlan csuful, deformis alakban jöttek föl a tenger fenekéről; ő gyöngy helyett phocákat merite fel. Tartalma is kevés, — silány becű. Nyomatatása incorrect, béna szülött!

A gazember: Munkácsy János, a Rajzolatok szerkesztője. A szelíd Erdélyinél szokatlanul erős kifejezés, de igaz. Telepi György sokoldalú, tehetséges jellemző. *Rebus bene gestis*: dolgát jól végezve. *Társasági megválasztás*: utalás az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagságára. Kazinczy Gábor szinte igényelte magának, de csak az ötvenes évek végén kapta meg kitűnő fordítói és forráskiadói munkássága után, Erdélyi szerényen várt, s őt az Akadémia már 1839-ben levelező, a Kisfaludy Társaság 1842-ben rendes taggá választotta. *Personális*: a Hétszemélyes Tábla elnöke. A *Színi Hatás* cáfolata: ebben az értekezésben Erdélyi Vachott Sándor nézeteit akarta névtelenül bírálni, de Kazinczy Gábor ragaszkodott az aláíráshoz. Az *öreg apostol*: Wesselényi Miklós, a reformifjúság bálványozott apostola. *Phocákat* = foka, vízi borjú, tengeri szörny.

XI.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

(Pest, 1839. Febr. 3d.)

Barátom!

Vachott Sándor megjöttével nagy szegét ütött a fejembe azon tudat, hogy még akkor sem kaptad a *Táborozásokba* szánt s küldött cikkemet. Mikor azokat a gyorsintézetnek átadám, a postára is tettem egy levelet, melyben megírtam mit s kitől küldök, s egyszersmind külön papírosszeleten hozzá rekesztém a gyorskocsi csomó adressét, hogy szolgád annak mutatására képes legyen magában is boldogulni. Hiszem azóta, minden kezednél.

Napi ujságjaink legnyomasztóbbja V. M. elítéltetése három évi fogságra. E napokban vitetik ügye a Hétszemélységhez, vagy re. Futuri temporis exitum caliginosa nocte premit deus.

A Kisfaludy-társaság holnapután ülendi nagy gyűlését. Ballada nyertes ismét Pap Endre. Mit gondolsz, hol vette magát 32—33 pályázó fiatal lyricus, mikor az ösmertebbek közül Vachottal együtt magam sem futottam. — Kéz alatti értesülés után, idei balladája rosszabb a tavalyinál; és most képzelj fokozatot 32 között.

Emlékszel, mert kellett olvasnod, olvastad is az Athenaeum egyik krónikai hírére, hogy Ráday gr. is lemondott az Igazgatóságról, — most Nyári Pál teljes hatalmú igazgató stb. Az Athenaeisták hiteles forrásból írák e hirt eredetinek, mi annyira fölszurta az igazgatóság orrát, hogy kutatni indult, s compulsorium mandatumot hozott rájuk. Schedel, Vajda, Vörös-

marty esküdtek, Bajza *nem*. Most Bajza törvénybe idézve Fbr. 18kára Simonsics elé, 16 marca büntetésre. Mondják, Nyári volt az egészben legnagyobb szer. És emlegetünk, merünk emlegetni sajtószabadságot, s szót emelünk a censura ellen, s mind ezt hol? a zöld asztalnál, egy kis *éljen* miatt. Itt láthatod egy classicus példáját az olly erősen harsogott magyar liberalizmusnak; s ha különösen Pest megye tanácskozásáról tudakozódnál, épen ellenkezőjét fognál hallani, mint az életből. Das ist der Flucht der Zeit! Most a legporczogóbb bárgyu is neveti az urakat, kacagja vármegyeiségöket, ök a bocskoros törvényszerűséget, félig meddig önhazájából is kikopottat, vagy kikopandót, a literatura mezején is meggyökereztetni akarnák. Schedelen, Vajdán ne csodálkozzál, egyik sem tud törvényt, s vallottak. Vannak e titkai a Szerkesztőségnek? oh ezt nem engedi a Vármegye.

Literaturai újságul még: Vajda *Kelet* czim alatt elbeszélés gyűjteményét indítja meg; jó baráti néhányan magunk között előfizettünk a kiadási költséget előlegesen födözni. Három ujhöz egy régít ad; az első kötet jövő Martziusban kin lesz; ő mondá. — Szigligetiék drámafüzére legkarcsubb pártfogás mellett világot alig látand, legalább ígért alakban nem; én nekik kötetenkint tanácslám, és darabonként, öt darab, öt kötetben. Minden illy válatok közt pedig legmelegebb az Almanach-társaság iránti részvét. Minden bizonnyal adunk jövő évre. Nekem semmi annyira nem fáj, mint, Sándor szerént, bizonyos valaki tudósítása társaságunk felől, ki azt előttem minden társaságok paródiájának csufolta, semmi egyéb okból, mint, hogy arra nem Széchenyi, vagy talán ő maga, nem *nagy tekintetű, befolyásu, fizetési* stb., mint a te vad oroszod, futták meg először a kürtöt; mit onnan gyanítok, hogy a társaságnak minden ösmerősid, netán a tudósító is, bizonyosan tagjai; ösmerősid! literaturabarátaid! értem. Azonban minden kicsinyiség mellett is több lesz bármellyik ifju kezdetnél, mert benne könyvkiadó társaság eszméje rejlik, a nélkül, hogy részvényei számát meghatározná, korlátozná, hihető, egykor egész Magyarhont ölelőleg, s tíz pengő forintért érdeket támasztva Nagy Enyed és Posen, Temesvár és Késmárk közt a pesti literatura iránt, mely a hazáé. — Rólunk közönség előtt a híres feuilletonista szemléjében féloldalaslag szólt, a mennyiben ő vállalatunk programját, mit közöltünk, a *siker elemeit* nem látja; míg társa Felapáthi Molnár Sándor, bal-keze mellől, részvényesünk. Eddig 150 részvényes van aláírva, és így 1500 pengő forint. Dolgozó társakul az Aurora írói is ajánlkozóan, mint Gaal emlité, minden ifjabb írókkal; míg bármellyik könyv-árus két három ember vitésége által boldogulhat, értem akár Károlyit, talán Hajnalával, akár Heckenastot Emilényével. Nekem minden esetre czélom volt mentül szólni föl téged a literatura egyik fját, s barátomat, de miután tudom, hogy tudósítóddal kezét fogsz, azt tenni bártortalan vagyok.

Ugy! Szigligeti Aba, Bókayak, Vazul drámáit egy kötetben szándékozik adni, olly módon, mint Vajda *Keletét* aláírás utján. Menkö sok aláírás! Szontagh is, hallomásból, így szándékozik ígért philosophiájával. —

Beöthy „Jurista és kislány” vigjátékot povedált a szinpadra! Mi lesz belőlünk s különösen Zsigából! No! ha rosszabb mi is lehet! — Másnap Szigligeti Rontó Pálja bukott meg, Pál fordulása — neve napján. Szigligetit jóformán meghütötte Szent Pál estvéje a parodiázásról. ő így gondolkozott: a dráma nem hoz be; s irt parodiát, az sem hozott be; most busul.

Az epigrammot, fordítmányodat, átadom Schedelnek, Voltaire s Rousseauval együtt, s még — a könyvvel együtt. Örült, hogy nem felejtőközél rólok. Levelidet másnap szétküldözém mindenhová, s ép ez volt oka, hogy Lónyay szekerétől nem válaszoltam; mert cseléde csak egy napig monda maradni az alkalmat; s időm rövid volt. Igen esőzött. És azóta nem írtam! Mert nem vala csendem, miről neked Vachott Sándor élő bizonyosságot tehet, vagy tett is már, mint egyetlen tudója lelkem világának.

Szontagh Pali sürget; küld el ide Pestre hozzám, vagy hozzá Stimmel Soma *Krasznahorka leírását*; a szegény ifju szerző eltévelyedettnek, s örökre, hiszi művét, tehát nem szünik ostromlani leveleivel. Ő a postára is elment fizetni.

V. szeme iránt folyamodott; a Medica facultas consiliumot tartott fölötte, bizonyosságot tenni a nagy ember szeme bajáról.

Tisztelem s kezöket csókolom édesanyádnak, s nődek — légy boldog!

Btod E. J.

Futuri temporis exitum caliginosa nocte permit deus: az isten a sötét éjbe rejtette el a jövő kimeneteletét. Lemondott az Igazgatóságról: ti. a Nemzeti Színház igazgatóságáról. *Compulsorium mandatum*: vallatást elrendelő parancs. *Das ist der Flucht der Zeit*: Ez a kor átka; *A te vad oroszod*: Orosz József, a reakciós pozsonyi Hírök szerkesztője. *Feuilletonista szemléjében*: tárcalírók szemléje. Az *Epigramm*: Kötzebe színműve, Kazinczy Gábor is lefordította. *Lónyay szekerétől*: Lónyai Gábor, deregnői földbirtokos, Kazinczy Gábor barátja és sógora. *Vajda*: Vajda Péter. *Stimmel Soma Krasznahorka leírása*, nem ismerjük, nyomtatásban nem jelent meg. *Medica facultas*: egyetemi orvosi kar.

XII.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Pest, 1839. Febr. 10.

Édes barátom!

Vachot Sándor megérkeztek borzalom volt hallanom, hogy küldeményeimet mind ez ideig sem kaptad, azért őt, ki aztán nem sokára írt neked, kértem, mondja el nevemben, hogy rajtam semmi nem múlik. Ugyanakkor levelet is írtam a postán Nagy Mihály felé Berettőbe; s hibám nélkül történt az is, hogy levelemet sem kaptad. Kassán bizonyosan rosszul jártál el a gyorsutazási intézetnél; mert új év körül elmulhatatlanul kellett a csomót kapnod, mivel azt, mint a gyorsutazási hivataltól kivett jegyzék mutatja, Decz 21-dikén tettem vagy adtam fel. Ugyan ezért nézzess utána eme kis jegyzékkel; lehetlen nyomába nem akadnod.

Látod Decz 21-dike óta Febrig nem kapni valamit, — még is sok: Levélkédben — nem méltatlanul — ugyan csak figyelmeztetsz, én pedig ugyan csak busulok, azon, hogy őt hat ívnyi kézirat hova veszhet el bolondjába. Nincs hajosabb, mint ily módon akarni boldogulni; kívált szerkesztőnek, hogy cikkelyei Unghot Bereget bekalandozzák először, s aztán még el is vesznek.

Schedelnek Vajdának átadtam mindent. Ha hiányod történik, oka nem vagyok. A gaz expedíciókkal megvert az isten! Igen! Én levelemet Dec 19-kén tettem postára, és így megelőzni a gyorskocsit is, mely 21-d. indula. Azóta egy leveled vettem, Lónyay szekerétől. — Mellyre választottam postán, s miért úgy, megírtam benne. A *paquette* Kassáról vissza nem jött. Ott keresd, ott kell lennie, így biztat a pesti gyorsintézeti expeditor.

Tegnap fogák be Vesselényit! — Légy boldog

Btod. E. J.

A gaz expedíciók: szerencsétlen kimenetelű postai küldemények. A paquette: a csomag. Fogák be: letartóztatták.

XIII.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Pest, 1839. Mar. 28d.

Édes Barátom!

Vettem leveled, s azonnal válaszolok. Szeretem tudni, hogy a Kassán hevert csomót kezdedhez vetted, s még inkább, hogy cikkelyemről jót mondasz. Mit még Pesten létedkor említék: hagynád ki végén a Vörösmarty és Szigligeti felől mondottakat, csak azért ismétlem, hogy gyanu ne háruljon reám, mintha csak azért hoztam volna őket, mint Pilátust a credoba, hogy döfhessek. — Mert nekem szándékom körülményesen szólni arról, s hihető fogok is, csak, táborozásod jól hasson, és folyjon, lelkem sugallata szerint. Bánk bánt Egressy Gábor jutalmára hozzák szinpadra, (inkább hozzá Gábor maga), s furorét csinált. Károlynál még voltak példányok, s más nap özönnel rohant rá a vevők serege, s egy pár nap múlva árát felemelé. Vachott Imre minden esetre sokat mond róla, de csak dicsőítőleg, nem megmutatólag, s ahhoz különb ember kellene. És Bánk bánt szerzőjét ki ösmeri? a literaria historica?! Ha úgy volna! S Shakespearhez oly közel senki sem fogott járni, mert ő azt 19 éves korában írta. Katona József életéről adatokat gyűjtök.

Miért kívánod a második kötetbe T. L. és Beöthy megbírlását? az csak idő vesztegetés, ítéltefcserlés; miért ütöd az utósót, ha az első lassu? Tóth Lőrincz megérdemli ugyan, hogy föléle szó legyen, de Beöthy — soha. — Az athenaeumi „fejér és fekete” kritikára Kuthy epilepticus vonaglásba jött, s átkozá magát, ha valaha irand az Athenaeumba: „száradjon el a keze”. Én mindig fáztam Kuthytól. Ő róla hamarabb kell szólni, mint más akárkiről.

Verseim gyűjteménye egy kötetre készen áll. Ha holnap censorhoz viszem. Ezt azért írom, hogy valahogy egyszerre ne add ki te s én ugyan azon verseket. Szeretném, ha a két sonetten kívül (Kinizsi kardja és Irány) mást nem adnál, sőt ne is adj. Én csak Novemberi vásárra akarok készen lenni. Addig pénzt kell szereznem, 160 pengő forintig valahogy kimódolom, alig ha kell több rá.

A consiliumhoz tendő recursus iránt, több utasítás kell, mint más fél sor, ne vedd rossz neven, ha nézeteid, irányod, pénzállásod nem tudtával, időt határozatlanul, mentől lassabban mozgolodom jelenleg. Erre egy új level szükséges, kimerítő intézkedéssel, eltökéléssel, mert ha kérünk is, mikorra kérjünk. Látod erre, vagy személyes, vagy levélváltásos tanácskozás szükséges; én s mi nélküled fractiók vagyunk, töredék.

Ugy hallom tüzes előszót adsz könyved elé. Csak azt ne tedd. Czélt nem érsz. Nincs furcsább, mint a nagy melegbundás ember, pompás palota előcsarnokában. Mert táborozásod ne a vandál hadak dühöngései legyenek, hanem az, mit HorácZ Görögországról mond.

Graecia capta ferum victorem cepit et artes

Intulit, agressi Latio. — Ennek így kell lenni. S ki Szontaghot, Heténit, Czuczort, Gegőt literaturánk nagyjait szereti dolgozóiu, másképp nem is tehet. Az elvet, csak tudomány vivhatja ki, ez pedig komoly, mint Deák.

Igen! Deák megjött Bécsből Veselényi ügyében. A báró, mint mondják, és hiszem, ma egy tiszt kíséretében Gräfenbergbe el is utazott szemei gyógyítása végett, hat hónapra. — Kossuth Lajosnak ifju barátai egy czingét küldtek be a director által, mulató társul. A czinge eddigi tulajdonosa, Öváry Pali nagyra van. Ő volt a legnagyobb czinge *nevelője*. Kossuth írja róla: a czinge sokszor magamat is mosolyra késztet, ugrál, röpke a szobában, mindent úgy megnéz, mint valami Anatomus. Nota bene! a czinge szereti a könyvet, s különösen belőle a betűt és leveleket — kitépni. Byron kuttyája, Kossuth czingéje!

Vachott Sándor ígéretet tőn. Ha akkor lesz *Vazul* s Gyászvitézek megbírálv! A minapi cikkely, mit tőled vissza vett, szinte olly igényt hagyott gyanítani — egy nagy cikkely bírására, s mi lett belőle! Ő maga hanyag, maga is megvallja. — Szemedre vigyázz! Siess a kiadással. Légy boldog.

Furorét csinált: kitörő örömet keltett. Literatura historica: irodalomtörténet. T. L.: Tóth Lőrinc Graecia capta ferum victorem cepit et artes Intulit, agressi Latio: A levett Görögország legyőzte a vad hódító, s a meghódított Latumba bevezette a művészeteket. Nota bene: jól jegyezd meg.

XIV.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Pest, 1839. Junius 26d.

Édes barátom!

Polytonos reményben valék, s valónak barátid bizonyos hír miatt, mi szerént te ide jőni szándékozál; így maradt el ennyire a levelezés. Az országgyűlés beállt, s Vachott fiuk s mások elmente óta meglehetősen magam vagyok — magamnak. A rekkenő meleg pedig, és palatinus por majd megöl. Igazán! azon isteni eszméhez, hogy lelki látás meghomályosításék, nem lehete párosabbat gondolni, mint a testi szemek megvakítását is.

Vachott Imre, írői hűsége szerént irt nekem Pozsonból magáról, és másról; többek közt ő Csatonál is volt egy levéllel Baloghtól. A szemleirő legjobban haragszik, szinte, Schedelre és Kazinczyra, az az te rád, nem szánna egy kanál-vizben elveszteni. A legközelebbi szemle *Népbarátodat* születése előtt csipkedi, én gondolom a képet, mellyel a bilosus emberen mosolygandasz.

Vettél e vagy nem tudósítást valakitől az Epigramm felől nem tudom; a dolog állása ebben van: két bíró, kiknek fordításod átnézés végett kiadatott, különböző véleményt adott róla, egyik méltónak ítélte a külföldi szinművek közt kiadni, másik nem; ezért, mivel már Kassán is megjelent magyar fordításban. Egyébiránt a te munkádat mind ketten jobbnak ösmerik a kassainál; így egy harmadikra bízott az elválasztó véleményadás; — ez oka, hogy róla a lapok nem tudósítanak. — Ezt Schedeltől tudom.

Az Emlény számlára küldött beszélyt Heckenast szívesen vette, mint a Vályi Tamás versét is. Hol jöttél olly közelre ő vele, hogy egy borítékban irtok az Emlénybe? Egyszersmind emlitem, mikép az Árvizkönyv II. d. kötetében megjelent kis versét, Pataknál, már én egyszer kiadtam, mult évi Társalkodó valamelyik számában.

Folyó hó 24d. *Romilda*, Szigligeti uj szomorujátéka került szinpadra. A közönség tapsal fogadta a művet s szerzőjét, de én megvallom kétségbe tudok esni Szigligeti drámai muzsájától; s akárki emlékezzék rá, három négy év mulva, úgy el fog felejtetni, mint Kisfaludy Károly minden szomorujátékaival. A propos! Schedel és Szontagh szépen öszvecsaptak a drámai literaturai hősi kor fölött. Szontagh állítását, hogy színházunk fölállta óta a drámai literatura nálunk szaporodott, nem emelkedett, kivévén a paródiát, a *drámaírók* kegyetlenül megértették. Szinte örültem, hogy közējök nem tartozom.

Szontagh művének: *Prophyllumok a magyar philosophiához*, két elsőbb ivét láttam gyönyörűen nyomva, szép papíroson, s betűkkel. Schedelnek nagy öröme telt, mert az a s apostrophjai benne elhagyatnak, mint a cz z-je is; mit régibb nyomokon legujabban ő élesztett föl.

Az országgyűlésről alig tudok valamit. Stuller ujságot szerkesztett, mint hallik, eltiltatték. Szegény sógorod nem járja-e meg követségével; mi remény lehet Zemplényről a jelen országgyűlésre nézve? Ubi nota pernicitas? A tiszamellék legerősebb. Pulszky Feriről egy ifjutól ollyat hallottam, mit te *lágymeleg* szóval tennél ki, mint a télen Szemerénél. Magam is olly formán gyanakszom, hogy jobb lett volna neki Egyiptomba utazni; ő a literaturáé inkább, mint politicáé; ezt maga vallja Árvizkönyvi vázolatai egyikében.

Jeune France! Jeune Allemagne! Jeune Hongrie! A szemleíró vezérnek keresztel. Most mint kapitányomhoz szólok: adjon az ég erőhöz erőt a szerkesztéshez, jól vezesd az ifju magyarországot (Szemere!); csatában mind a dicsőség, mind a szegyen a vezéré. Könyved czimén az egész világ meghökkent: Népbarát című könyv nálunk képtelenség; legalább nevének soha meg nem felelhet. Julius végén megyek Pestről ki, Gömörbe.

Édes kapitányom!

E. J. káplár.

Népbarát: Kazinczy Gábor tervezett, de folyton elutasított folyóiratának már harmadik, franciás hangzású címe. A cím, ahogy Erdélyi sejtette, szálka lett a reakció szemében, s jött is nemsokára a Hirnök támadása. *Bilosus*: epés. Az *Epigramm bírálói*: Guzmics Izidor és Vajda Péter. *Vályi Tamás* (1820–41): Erdélyi és Kazinczy barátja, kis jelentőségű költő. *Úgy el fog felejtetni, mint Kisfaludy Károly minden szomorújátékával*: meglepő tévedése a fiatal Erdélyinek, aki ugyanakkor olyan élesen látta meg Katona József drámáiról erőnyeit. *Stuller Ferenc* (1810–74): a reformnemzedék jelentős tagja, később Kossuth titkára. Hozzátartozott Kazinczy Gábor csoportjához. *Ubi nota pernicitas*: ahol a romlottság ismeretes. *Ő a literaturáé inkább, mint a politicáé*: Szemere Bertalanról mondja ezt Erdélyi – téves ítélettel.

E. J. káplár: mutatja egyrészt, hogy Erdélyi is, mint sokan mások, elismerték Kazinczy Gábort a Fiatal Magyarország „kapitányának”, vezérének, másrészt mutatja Erdélyi szerénységét, hogy megelégszik a káplári sarzsíval.

XV.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Berzéte, 1839. Sept. 24.

Édes barátom! Mióta a literatura mezején találkozánk, s egymásra ösmerénk, viszonyt és kölcsönködő érzelmet tud a világ közöttünk, ha nem azt is, melynek bálványát egy Kőlcsey hordozta keblében, minden esetre tisztát és meleget, mint az életszikra. A legközelebbi literaturai mozgalmak, közelebb hozandának egymáshoz, az által, hogy te, és én, és mások, mintegy czélra öszvesiténk erőnket, minek leende, vagy lenne már foganatja az általad kiadatni szándékolt folyóirat. Elhallgatva a barátság követeléseit elmulasztását, mikép lehettél mind ez ideig hallgatag a folyóirat körülménye állásáról. Censor akadályoz-e, vagy házi körülményeid; változott terv? stb. Hidd el, mindezt másért tudakozom, nem magamért, mivel épen engem hitt a világ annak, ki fűlög vagyok avatottja terveidnek. Bocsáss meg, én hirtelenkedést látok az egészben. Így láttam Vachott Imre egy tervében, s azt, mint kora bimbót a kertész ujjával, egy két okos szóval, elnyomtam. Literaturai hitel nem kis dolog. Ugyan ezért vagyok ellensége az ollyféle literaturai mozgalmaknak, mint Kuthyí voltak minap a Figyelmezőben. A születendő gyermeket soha meg nem keresztelném mert ki tudja: fiu lesz-e vagy lány? Hidd-el pedig nekem, te sok ember előtt hiteled koczkáztatásával ígértél olly hamar folyóiratot, még a mult év végén. Ha ma kijőne, már is késő, hát még ha el is marad. Aztán az is gondolóra veendő, hogy az íróársak szinte, ha el nem kedvetlenülnek, tűzőkben bizonyosan vesztenek. V. Sándor ellen irt dramaturgiai jegyzetimet ló halálában irtam, s ha egy pár hetet fogál engedni, értekezést írok, nem czáfolatot, mivel én is, folyóiratot is nyerünk, a publicum előtt. Csak közlekedést, levélben, ha távol vagy közlekedést, s hideg bevárását szeretek én illy dolgok körül. Részemről egész máskép hittem iratod mibenlétét. Én azt kívánnám, hogy minden fiatal író, ki szót ad illy folyóirat egyesüléshöz, mintegy szakot választana ki, melyhez lelke, szíve, és belső embere vonja; s szakonként törnék a pályát; kiki a maga mesterségében. A tudományok mai állása nem tűr himpellér kontárságot, mester csak az lesz, ki jól választ. Ezeket pedig irtam figyelem-ébresztésül; mert mikor foglak én téged láthatni, hogy beszéljek életnek szavával, nem tintának mázolatival. — October 10d. után Pesten leszek. Valószínű, hogy te is Pestre jössz, kedves nőddel? Sokat fogunk nyerni egymásban. Hidd el én igen komoly lettem; ma hónap okos emberek sorában fogok tartozni, s ezt jegyezd meg. Nőd kezeit csókolva maradok, ki voltam, barátod

E. J.

U. i. Szontagh Pali Pozsonyba van. Írt nekem-én viszont. Szontagh Gusztáv pedig rozsnvai lakos; többször vagyok vele, mint Pesten; egy pipadohány neki, lejár ollykor *per gyalog*. — Szemere Pál is volt itt Aug. elején, mintegy három napot tölték vele, többnyire kirándulásokban a vidék több jelességeit megnézni. Szontagh philosophiai csarnoka talán legszebb

magyar könyv, sok örömet éldeltem olvasásában, leginkább szeretém a kristálytisza nyelvet, gyöngye philosophiai literatúrában. Szontaghot leginkább gondolkozónak (ha egy kicsit korlátozott nézetűnek is, nem tesz semmit,) — nézem az egész magyar haza e féle írói közt. Neki az előadás könnyűsége fog adni elsőséget minden VAN-ok, és *közvetítések* emberei fölött.

A születendő gyermek: a tervezett folyóirat.

XVI.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

Pest, 1839. dec. 29.

Édes barátom! Mostani Pesten léted alatt kétszer tapasztaltam kiválólag olyféle nyilatkozásodat, hogy bennem csalatkoztál, mi nekem épen olly mértékben nem örvendetes, mint ha magam csalatkoztam vala. Egyik az Athenaemistáknak Csatóvali szembe állítása, hol véleményünk és ítéleteink meg oszolván, én amazokat, te ezt pártolod, mint becsületes emberekhez illik, meggyőződés szerént. Másik tegnapi dolog, — mi szerint én ellenörödhöz szerkesztő társul vállalkozni nem akarok. Erre nézve elmondám másod rendű okaimat, elhalgyatva azt, hogy a vállalat semmiképen sem teszi szükségessé nem három, de csak két ember váll összevetését sem, mert megjelenése nincs időhöz szabva, pénzeli hozzájárulására pedig senkinek nem szorultál, ezt, tudom, távolról sem akarod. Hagyján! de ha már társakoznod kelle, miért nem mondtad még akkor, midőn az eszme fejedben megfogant? hogy csatlakozásod sem téged sem engem meg ne lepjen? — Pestre jöven az őszön minden más színben állt előtted, — barátaid, nem barátaid; elégszer kimondád, miképen sehogy sem vagy megelégedve velünk, kivévén az egy Kuthyt, ki minden esetre egyike ifjainknak, kitől sokat várnunk minden körülmény jogot ad; de őhajtám vala, kik irántad ugy szolván gyermekded hűséggel viseltettek, ne váltsanak alárendelt szerepet előtted, egyedül azért, mivel némellynek tetszeni, egyiránt kedvező akár hűségnek, akár önbecsérzetnek. — Nem sokára — második vagy épen harmadik szájból — hallom, hogy te és Kuthy együtt kiadó vagy inkább szerkesztő társak vagytok s előveszem Oct. 17d. költ, Kajdacsy leveléhez mellékelte leveledet hozzám, benne szórul szóra ez áll: „Kuthy és Simon lapot akarnak adni? Veled szeretnék én. De ebből alig lesz valami.” És még is nekem Kuthy megegyezésével kellene oda jutnom, hova egy pár hónappal ez előtt saját szived méltatott? Látod Gábor! te nem vagy én irántam elég őszinteséggel. Elvettetni és újra felkapatni nem akarok, nem, lenni szél játéka; mert akár literatúrailag, akár emberileg, (hiszem magamról,) senki sem járt eddig méltóbban szemed előtt; az elsőről reád hivatkozom, az utósórol magamra; mint író eddigi ítéleted igazoljon, mint ember, magam mellett mindent elkövetek. Körülbelől az a különbség köztünk, hogy neked a komolyság is játékba kerül, nekem — a játék is komolyságba, miből szükségkép jó az, hogy a percz becset nem adod egy év áldásért, az embert pedig, kit barátodnak is jó valál olykor hallani, elfelejtetted; igen, mert a percz mindig jelen van, az év pedig hosszú, s alatta sok történhetik akár előre, akár hátra: Azt fogod te most kérdeni; mikép vehetek én észre olly embert, ki fölül illy hitben vagyok? Az isten mentsen meg engem a felelettől, mert ha a *quo te quisque rogat?* szabályát követem, olly tulság lenne a felelet is, mint a kérdés. Erre legyen feleletül az, hogy én minden embert gyengeségeivel együtt tekintek; ha az embert szeretem, akkor gyengeségeit eltűröm, mert türelem nélkül szeretet nincs sem mennyen sem földön; de ha embernek gyengesége tetteles összevetőközésbe jó, nem gyengeségemmel, hanem egész magammal, akkor hallgatni nem fogok, de kimondom a mi lelkemen fekszik, sokszor az egyenes, categorical *nemet?* s ki ebből reám következtet, ám legyen övé az igazság, nálam mindig tiszta önérzet marad.

Ellenöröd sorsa előttem épen nem kecsgettető. Igaz, hogy Kuthy megtörte az utat te és Csató közt. Ennek lón következése a minapi Társalkodói forditmányodnak Csató általi megdicsérése. Ez saját fejem következtetése, mert Csatót lélekismeretlennek hiszem. Azt gondolod, hogy — mint Kuthy előre értesite — ha a Hirnök dicsérendi könyvedet, — az a Hirnök, az a Csató, melly és ki író társaidat consilium elé hurcoltatá, mintha íróasztal és consilium olly közel állanának, — azt gondolod, hogy a Hirnök és Csató dicsérete vissza adja azt, mit áruló feladata veled elvesztetett? azt-e hogy száz embert csödhithetsz akár mikor zászlód alá? azt hiszed-e, hogy a publicum olly bolond, hogy a Csató gazságát és dicséretét majdan vakon elfogadandja? azt-e hogy évi ígéretésed után sok literatúrabarád el nem unta már a várakozást? mert mi gondja arra akárkinek, micsoda házi és családi bajaid valának. Te lásd mit csinálsz, részemről én soha nem fogná csókolni a korbácsot, melly hátamon patogott, akár érdemeltem, akár nem, mert csakugyan fájdalmat okozott, s azt én érzettem, nem más. És ha mostani gondolkozásod alapját tekintem; az a megválasztási elmellőzés az Académiánál? Emlékszel arra, mit Munkácsynak a *pasquill-literatúra*-ban mondottál. Változtak azóta Mun-

kácsy és Csató és az Athenaeisták? jóra, rosszra?, ezek vagy amazok? Nem ugy ismerted-már akkor is akár tehetségeiket, akár lelkületöket, mint ma? Én azt mondom, igen! Kerüldé hogy ellenkezésbe jőj magaddal, ez az, mi engem érdekel, de csak tőled függ egyedül. Hígyj, engem servilisnek, nem bánom; csak hited változik felőlem; magam nem változom; a csalódás subjektív, nem objektív. — Isten hozzád. —

Erdélyi János

Ez a levél fordulat levelezésükben. Eddig Erdélyi csak tanácsait, aggodalmait írta meg finom tapintattal, most már szemrehányásokat tesz Kazinczy Gábornak, és bírálja eljárását. Kazinczy ugyanis Erdélyit kérte fel először szerkesztőtársul, de aztán Kuthyt választotta, így remélve a folyóirat engedélyezését. Azután felkérte Erdélyit harmadik szerkesztőnek, de ekkor már Erdélyi határozott nemet mondott. *Kajdacs István*: orvos és költő, Erdélyi és Kazinczy barátja. *Quo te quisque rogat?::* Hol és kicsoda kérdez téged?

XVII.

Erdélyi János Kazinczy Gábornak

1840 elején

Édes barátom! Nem kis megütközéssel vettem felszólításodat olly kérésed teljesítésére, mi nekem ugy körörmön tuli, mint kellemetlen. Körörmön tuli, mivel a dolog redactort illetne, kellemetlen, mivel a czikkely firma nélkül áll, s censornak rendesen be kell vallani a szerzőt, vagy firmáját, vagy érte a szerkesztő vállal el feleletet. Mi a név-üldöztetést illeti, azt csak képzeled, — s az én nevem ott áll, mint íróé, hol a tied, általa semmi favort vagy elnézést nem gondolok. Saját czikkelyemet mindenkor át fogom nézetni, de másét nem, ha csak nem redactióm alá esik; — engedj meg kívánságod visszautasításáért, egyáltalán nem teljesíthetem. Azonban mit remélsz a jövődő füzetekre nézve, ha már az elsővel is így akarsz boldogulni? Hisz azt is revideáltatni kell. Neked *redactornak* kell lenned, s ugyancsak erősen állani. Nekem ugy tetszik hogy e nélkül haszontalan kezdesz bármit is. Isten áldjon.

E. J.

A dátum Kazinczy Gábor kezétől származik. — A levél hideg hangja érthető az irodalmi előzmények után. Nehezen érthető viszont, ha a szilveszteri találkozóra gondolunk. 1839 szilveszterén ugyanis tízen — köztük Kazinczy, Erdélyi, Szigligeti, Egresy — fogadalmat tettek Kuthy lakásán, hogy naplót vezetnek, és egymást mindenben segítik. A sorozatos megfigyelések, letartóztatások indokolták a haladó ifjak szövetkezését.

ISTVÁN SÖTÉR: ASPECTS ET PARALLÉLISMES DE LA LITTÉRATURE HONGROISE

Bp. 1966. Akadémiai K. 291 p.

E kötet megjelenése mindenképpen öröm a szűkebben és tágabban szakmabelinek. Öröm először is azért, mert oly ritkán nyílik módja egy-egy magyar irodalomtudósnak, hogy eszméit, módszerét legeredetibb formájában: tanulmányai gyűjteményében nyújtsa át idegen nyelven a világnak, s ezáltal lehetősége nyílik arra, hogy közvetlenül is bekapcsolódhassék az eszmék és tapasztalatok tudományos cseréjébe, a nemzetközi fórumokon ne csak kapjon, adjon is; hogy az új módszerek és gondolatok mágneses erőterében ne csak mozogjon, mozgathasson is. De öröm azért is, mert Sötér ezt a lehetőséget — kötet címe a tanulság rá — szolgálatként fogta fel: a magyar irodalom megismertetésének, az irodalomról nemzetközi méretekben folyó gondolkodás vérkeringésébe való bekapcsolás eszközeként — munkájának és műszerének egyszerre — szánta ezt a munkáját.

Külön is örvendezni kell azon, hogy az Akadémiai Kiadó vállalkozott erre a kötetre. Nehezen választhatott volna jobban: Sötér István, mint a magyar PEN-Club elnöke és a PEN emlékezetes magyarországi ülésének házigazdája, mint a szocialista irodalomtörténeti intézetek első nemzetközi konferenciájának házigazdája, mint a nemzetközi összehasonlító irodalomtörténeti szervezetek magyarországi konferenciájának házigazdája s a külföldi ülések, ülészakok, viták és összejövetelek rendszeres látogatója, felszólalója, mondhatni habituéje közismert — joggal várható, hogy írott szavával is méltó érdeklődést kelt a világ négy sarkában mindazoknál, akikkel találkozott, akik hallották őt vagy hallották róla. E kötet megjelenése felett érzett örömnöket csak az tetézhetté, ha ez a kötet nem maradna fehér holló; ha egy ésszerű kockázatot széleslátókörűen vállaló kiadási politika ez után továbbiakat is vállalna és megszűléséhez segítene. Talán nem is kellene mindig megvárni, hogy szerzőjük olyan ismertségre és nemzetközi eminenciára jusson, mint a jelen kötet esetében: fiatalabb s idősebb kutatóink között van nem egy, aki akár a magyar, akár a világirodalom terén kidolgo-

zott eszméivel, elért kutatási eredményeivel nem vallana szégyent egy ilyen, a magyar nyelv által szűkre szabott érdeklődési körön való túllépésével — s ezáltal a magyar tudományosság súlyát öregbítene a világ fórumain.

Éppen, mivel ritkán esik, hogy magyar szerzőnek módja nyílne idegen nyelven tanulmányokat közre bocsátani, érthető, hogy Sötér István tanulmányainak ez a gyűjteménye eléggé kétarcúra sikerült: mintha nem tudott volna szerzőjük az összeállítás pillanatában dönteni, hogy azonos célt szolgáló tanulmány-fűzért bocsásson-e ki, vagy pedig próbáljon meg saját szellemi-tudósi fejlődéséről tanulmányai során át képet adni? Mindkét törekvés jogos és indokolt lenne; de a kettő keveredése hagy némi bizonytalanságot az olvasóban.

A cím s az előszó határozott célt s cél szerint rendezett tanulmányokat ígér: a magyar irodalom fő problémáinak ismertetését, egy új, marxista szellemű, komplex irodalomhasonlítási módszer példáit és gyakorlatát. S a kötet tizenhat tanulmányának nagyobbik fele e célkitűzésnek igen érdekesen, színvonalasan, nem egyszer szellemesen felel meg; egy-egy olyan érzékeny, s az idegen olvasó gondolatvilágába magát beleélni képes tanulmány, mint a Radnóti-ról szóló, vagy az (egyetlenként datált) 1948-as esszé-konferansz a modern magyar líráról sajnálatos, hogy Sötér érdeklődése egyre fokozódóan a tizenkilencedik század felé fordult, hogy legjobb tanulmányai, s módszertanilag is legtanulságosabb dolgozatai — mint a Madáchról szólók vagy a magyar és lengyel irodalom párhuzamaira rámutatók, mint a kelet-európai költészet és zene párhuzamairól vagy a tizenkilencedik századi magyar irodalom külföldi elfogadásáról értekezések — általában a tizenkilencedik századi irodalomra s különösen a romantika problémáira fókuszozzák figyelmüket, s ahol szólnak is modernebb jelenségekről, áramlatokról vagy életművekről, eléggé summásan s mintegy mellékesen. (Hadd említem meg itt — magam is mellékesen s

gondolatilag is zárójelben: az időben egymástól sokszor többéves távolságra keletkezett tanulmányok, melyek valamilyen alkalomból a magyar irodalmat ismertették — népszerűsítették külföldi olvasók vagy hallgatók előtt, gyakran s természetesen újra meg újra elismételnek alapvető tudnivalókat. Ez az alkalmi felhasználáskor szükséges, sőt nélkülözhetetlen volt: változatlan kötetben-közlésükkor azonban nem egyszer feleslegesnek tetszenek; itt a szervesebb összedolgozás, keresztbe-utalás szerencsésebb lett volna.

Problematikussá a kötet összeállítását ott válik, ahol — eléggé átlátszó cím-ötlettel fedve el a különbséget — a szerző néhány régebbi vagy újabb világirodalmi dolgozatát foglalja kötetbe — dolgozatokat, amelyeknek a magyar irodalom „aspects et parallélismes”-jeihez kevés vagy semmi közük sincsen. E tanulmányok — mint a *Doktor Faustus* szerkezetéről, a *Pan Tadeusz*ról vagy Camus *La Chute*-jéről szólók — is érdekesek s a külföldi érdeklődő figyelmére méltók; de jobb lett volna ezeket elkülöníteni, mint így a magyar s összehasonlító irodalommal foglalkozók között kiadni, mert sem tematikailag, sem módszertanilag nem rokoníthatók amazokkal. Ebben a tekintetben különös szerepe van a Ligne herceg portréjának, mely a kötet legrégebben keletkezett — közelhuszonöt éves — tanulmánya. Ennek a maga idejében, a fasizmus szellemi éjszakájában különös és fontos funkciója volt; ma már azonban — változatlanul s különösen idegen nyelven — kevésbé halljuk ki belőle a német barbárság elleni tiltakozást, mint inkább a nagy francia forradalom előtti Európa utáni nosztalgiaát — ami erősen elűt az egész kötet koncepciójától, szellemi vonalvezetésétől.

S ha a problémánál tartunk, hadd hívjuk fel a figyelmet néhány részletkérdésre — részletkérdésekre, amelyek nem csökkentik örömlünket a kötet felett s nem szállítják le az egésznek az értékét és jelentőségét, de talán tovább-gondolkozásra, újabb fejtegetésekre indíthatják a szerzőt vagy valaki nyomába lépőt. Így kissé furcsálva olvassuk, hogy Sötér ma is Camus-vel szembeni pozitív példaként említi Charles Morgant és annak neokantolikus misztikáját (78. l.). Ez nem csak azért meglepő, mert a modern angol irodalom esszéírói és rendszerezői általában már tudomást sem vesznek Morganról, akit a huszas-harmincas évek siker-szerzői limbusába utalnak, hanem azért, is mert ha vitatkozunk is vele, de a marxista félfogáshoz még mindig egy lépéssel közelebb állónak érezzük Camus moralista pesszimizmusát, mint Morgan transzcendentális optimizmusát — most a két író közötti minőségi különbséget teljesen figyelmen kívül hagyva. — Mint ahogy természetesen igaz, hogy Dosztojevszkij és

Balzac egyaránt saját korukat fejezték ki — de azt állítani, hogy Dosztojevszkij „nem tett mást” e téren, mint Balzac (199. l.) — legalábbis túlzott gondolati rövidítés, mely inkább az ellentmondást, mint az egyetértést hívja ki.

A magyar irodalom problémáira térve általában is erősen kétséges az az állítás, hogy Eötvös legjelentősebb műve *A Jalu jegyzője* volna. Magam inkább hiszem, hogy a legjelentősebb mégiscsak a *Magyarország 1514-ben*; az előbbi tán programosabb és nyíltabban politizáló (sőt párt-politizáló), de az utóbbi művészibb egységben, költőibb áttételben fejezi ki a kor — természetesen elsősorban az író kora — problematikáját, ellentmondásait. S tán a külföldi érdeklődő figyelmét is elsősorban erre lehet felhívni — annál is inkább, mert itt a Scott- és Dumas-párhuzam, a koordináta pozitív és negatív szárákét, sokban segíthet. — A magyar regény egyes jelenségeinek világirodalmi elhelyezése (hogy befogadtatásának kérdését most fel se vessük) még számos problémát fog mindnyájunk számára okozni; például Móricz Zsigmond esetében nem tudom, jogos-e visszafele utalva a tizenkilencedik századi líra eredményeivel hozni párhuzamba (239. l.), nem inkább a huszadik század első, s hatalmas lépésének tekinteni őt abban az irányban, amit egyébként Sötér helyesen jelöl meg, hogy „a magyar regény valóban nemzetivé és monumentálisá válik”? S a magyar novelláról lendületesen és nagyvonalúan irván, vajon helyes-e Nagy Lajos és Gelléri eredményénél megállni az ismertetésben (242–243.); nem kellene-e legalább jelezni azt, hogy a magyar novella a harmincas évek óta is tovább tudott lépni, új alkotókkal, s ami a fontosabb, új irányzatokkal és eredményekkel?

Mindezek azonban csak kisebb, s az egész kötet eredményéhez képes jelentéktelen észrevételek. Sötér Istvánnak ez a kötete újabb határozott és energikus mozdulat arra, hogy a magyar irodalomtudományt — most már nem kolligátumok formájában, hanem egy sajátos arcú művelője gyűjteményével — egyenrangú félként ültesse le a nemzetközi tudomány asztalához. Reméljük, hogy ezt a nemzetközi tudományosság is észre fogja venni és honorálni fogja — egyébként az ő kritikai megjegyzéseik, dicséretük és gáncsuk iránya fogja valóban megmérni, mit és hogyan ért el ezzel a kötetével a szerző, s a magyar irodalomtudománynak merre és hogyan kell tovább lépnie az összehasonlító módszer kidolgozása és alkalmazása tekintetében.

A befogadás és elismerés kivívásához nyilvánvalóan jelentősen hozzá fogja segíteni a kötetet sima és elegáns francia nyelve is. A kiadás sajnos nem tünteti fel az egyes tanulmányok fordítójának — fordítóinak a

nevét s így azt a (valószínűleg hamis) látszatot kelti, mintha maga a szerző ültette volna saját írásait francia nyelvre. Nem mintha Sőtér erre nem lenne képes; de ha ő fordította volna saját írásait, akkor simaságuk mellett

valószínűleg többet mentett volna át fényük-ből, mondatai sajátos kadenciájából is; mint ahogy bizonyosan elkerülte volna, hogy ismételt „théoréticien”-ről (259–260.) emlékezzék meg.

Nagy Péter

MIKES KELEMEN: TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK ÉS MISSILIS LEVELEK

Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Bp. 1966. Akadémiai K. 863 1. (M. K. Összes Művei, 1.)

Mikes Kelemen életművének kritikai kiadása, mely 1966-ban a Törökországi Leveleknek és Mikes őt ismert missilis leveleinek megjelentetésével Hopp Lajos gondozásában megindult, több szempontból is jelentős lépés Mikes és általában a régi magyar irodalom elmélyültebb megismerésének útján. Az új kiadás, amellyel, hogy továbbfejlesztheti a Rákóczi-emigráció törökországi szakaszának történeti kutatását is, egyrészt igen jelentős hozzájárulást jelent a XVIII. század magyar stílusának feltárásához, másrészt annak az egész műveltségi körnek és részben társadalmi pszichének is jobb megértéséhez, melyből Mikes — úgy véljük, az új kiadás után is változatlanul főművének megmaradó — Törökországi Levelei, de egész életműve is kisajadt. Egyedülálló útja az irodalmi fejlődésnek egy teljesen egyedülálló társadalmi psziché bázisán: olyan izgalmas szituáció, melynek új, sokoldalú és szakavatott bemutatása a korabeli irodalom, stílus és társadalom kölcsönhatását teljesen új aspektusokból segíthet megvilágítani.

A terjedelmes kötetből a szövegközlés 220 oldal; a többi a jegyzetek foglalják el. Ebből 11 oldalon a felhasznált művek rövidítésjegyzékét, vagyis a rendszeresen feldolgozott irodalom felsorolását olvashatjuk: a címjegyzék jól mutatja azt, hogy a szöveg kiadója eleve megteremtette minden előfeltételt a mű minden irányú megközelítésének. Ezután az összes művek kritikai kiadásánál általában követendő alapelvek ismertetése következik, majd a leveleskönyv tárgyi jegyzeteinek bevezetésül szolgáló 46 oldalon Hopp leírja a kéziratot, ismerteti annak sorát, a szövegközlés alapelveit, felsorolja az eddigi kiadásokat, majd a mű keletkezéstörténetét vázolja fel, és összefoglalja a Leveleskönyv török vonatkozásait.

E bevezetés egyértelműen tisztázza a kézirat útját a Mikes hagyatékát Rodostóban megőrző Horváth Istvántól Kulcsár Istvánig, — továbbra is homályban marad a kéziratnak már a kiadás utáni útja Kulcsártól Toldyig. A szövegközlésben Hopp a betűhív — a kézirat javításait, törléseit a lap alján jelölő — közlés mellett dönt; ez, tekintettel Mikes

írásmódjának következetlenségeire a központosítás, az egybe- és különírás terén, valamint arra a körülményre, hogy a szöveg keletkezésének időtartama több, mint 40 esztendő, valóban a leghelyesebb eljárásnak bizonyult. A keletkezéstörténetet illetőleg Hopp összefoglalja az irodalomtörténetesek közötti évszázados vitát: vajon a Leveleskönyvben előrehaladva, alkalmilag keletkezett fiktív levelek együttesét kell-e látnunk, vagy tudatosan levélformában szerkesztett emlékiratot. Hopp, hangsúlyozva, hogy a jelenleg ismert kézirat keletkezésének kérdése elválasztandó az egész mű keletkezésének kérdésétől, láthatólag az első álláspont felé hajlik, bár véglegesen — helyesen — egyelőre még csak a jelenleg is kétségtelen fix pontokat rögzíti le.

Maguk a tárgyi jegyzetek 400 petit szedésű oldalt foglalnak el: imponáns filológiai és történeti munka eredményeként bemutatva a kézirat nyelvi-stiláris sajátosságait, forrásait, a szereplő személyeket s az említett eseményeket. Az öt missilis levelet kommentáló 35 oldalnyi jegyzettel együtt valóban szilárd bázisa ez az apparátus minden további Mikes-kutatásnak, és mindazon gazdag problematika megvilágításának, mely — mint említettük — a kutatások során még kibontásra vár.

E problematika legérdekesebb elemének Mikes nyelvének és stílusának kérdését tartjuk. Ez a nyelv és stílus ugyanis egy teljesen steril, a kortárs magyar irodalmi és nyelvi fejlődéstől hermetikusan elzárt, teljesen deszocializált, teljesen egyéni személyes bázis terméke. A Rákócziék Törökországban érkezésével csaknem pontosan kortárs Robinson-tól a sciencefiction-ig nyúló műfaj kedvelt szituációja látszik valósággá válni: mintha hajótörésből (vagy a világ pusztulásából) egy magános szigeten megrekedt embercsoporthozott ill. a továbbiakban saját maga által létrehozott intellektuális és materiális eszközészletre támaszkodva, önmaga adottságait maximálisan kifejleszteni kényszerülve — olyan ez a rodostói világ, melynek a hazai valóságtól való egyre teljesebb elszakadását, elzáródását, s e folyamatnak többé-kevésbé mindenkit demoralizáló hatását éppen Mikes

levelei mutatják meg legvilágosabban. A száműzöttekhez nemcsak hírek, levelek, de könyvek sem érkeznek a kétfejű sasos határkövekkel lezárt hazából; az életforma, a világról közvetlenül alkotott nagypolitikai koncepció s a nyelvi és irodalmi tudat is mind azon a fokon merevednek meg, melyen a marseille-i hajóraszállítás napján álltak. Rákóczi maga, valami páratlan belső önfegyelemmel így merevít meg fejedelmi udvarának franciás rendtartását és magatartásformáit, az európai politika ekkori erőviszonyairól és tendenciáiról alkotott képét s janzenizmusát is; bujdosótársai pedig, ha már egyre nyilvánvalóbban reménytelen kétségbeeséssel is, a hajdani magyarországi társadalmi viszonylatok különböző elemeit: Bercsényiné a XVII. századvég felvidéki udvari életének külsőségeit, a többiek egykori (a török által mindvégig tiszteltben tartott) udvari helyüket, társadalmi előítéleteiket — még szinte induláskori életkorukat is (amint Mikesnek pl. br. Zay Zsigmond haláláig Zay úrfi marad). Az emigráció, attól kezdve, hogy török földre ér — véglegesen a Rodostóba költözéstől kezdve — szinte mintha csak biológiaiilag öregednék: világa, normái eltörölhetetlenül a XVIII. század legelejének Magyarországot idézik, annak lehetőségeivel, problémáival, formáival együtt; ezeken túlmutató lényeges fejlődés nem tapasztalható náluk, mint ahogy semmiféle érdeklődés sem ébred bennük a környező török világ, annak problémái iránt sem.

De míg magatartásában és politikában mindez (kétségtelen emberi és morális értékei ellenére is) az avulás felreismerhetetlen színeit viseli magán, a XVIII. század eleji alap váratlan termékenységében és szépségben virágzik ki a kultúránk a három részre szakított hadakjárta Magyarországon is egyedül organikusán fejlődni képes ágában, az irodalomban. Mert kétségtelen francia hatásai ellenére is Mikes most gazdagon kivirágzó prózája alapjában ennek a XVIII. század eleji Magyarországnak, magyar irodalomnak és nyelvnek terméke és szerves folytatója, s az emigráció steril cserepében is — sőt éppen itt — akkor csak megcsillanó nemzeti abszolutizmus melegében hirtelen meglendülő nyelvi-irodalmi kultúra mennyi lehetőséget rejtett és sűrített magába. Lehetőséget nemcsak nyelvileg (mégpedig — függetlenül a nyelvészek által oly nagy súllyal, de kevés konkrét elemzés alapján tárgyalt táji sajátosságoktól — elsősorban a kifejezés példátlan gazdagságát, színességét, leleményességét illetőleg), hanem képességét is a világirodalom modern hatásainak befogadására és művészi továbbfejlesztésére. Olyan tanulság ez, mely alap és felépítmény bonyolult összefüggései révén újabb szempontból is némi magyarázatot adhat a nemzeti függetlenségi törekvé-

sek életképességére, és 1790 Rákóczi-nótás kitörésével együtt végül Mikes is a magyar irodalomba visszasodró továbbélésére a barokk katolikus cégről viselő XVIII. századi magyar társadalomban. Az a körülmény ugyanis, hogy ez a közel félszázados kiesés után felbukkanó *oeuvre* — ha ekkor csak a *Leveleskönyv* útján is — egyszerre példájává tud lenni a töle teljesen függetlenül, másféle hatások alatt fejlődött hazai irodalomnak, amennyire jól mutatja a hazaiak bizonyos elfordulását a XVIII. század elejének irodalmi kezdetétől, annyira tanúsítja is ennek az elhanyagolt alapnak szilárd voltát és a belőle kibontható gazdag lehetőségeket (újabb bizonyítékaként is azon álláspontunknak, mellyel az irodalomtörténeti periodizáció kérdéséhez hozzászólva, az 1720 körüli éveket korszakhatárnak javasoltuk). Mikes most, e kötet tanulságainak nyomán, mint irodalmi XVIII. századunk próbaköve kezd valóban izgalmas problémává válni, a Szatmárral megszakadt rákócziánus kultúra lehetőségeinek ragyogó bizonyítékát nyújtva.

A *Leveleskönyv* ugyanakkor jellegzetesen tükrözi azt a műveltséget is, mely ezt a viruló nyelvi-stiláris apparátust betölti és megeleveníti. Az eddigi irodalmat gondosan feldolgozó nagy filológiai apparátus e műveltség egyes elemeinek pontos származtatásával e területen is igen nagy mértékben meg fogja könnyíteni a Mikeset ért hatások kimutatásán túlmenő, ironik egész világképének, műveltségi állapotának, tudatvilágának rekonstrukcióját célzó kísérleteket. Kétségtelen hatalmas munka ez: elvégzése még e szilárd alapra támaszkodva is hosszú időt fog igényelni. Már a *Leveleskönyv* alapján azonban annyira leszögezhetőnek látszik: amennyire meglepő Mikes stilisztikai-nyelvi frissége — a vártnál annyival szűkebbnek bizonyul tényleges látóhatára. Még az átélt események és az állandóan szeme előtt lévő világ is viszonylag kevésbé szerepel benne. Még közvetlen élményeiből is csak a ténylegese folyó, eseményes történet az, amire valóban felfigyel — tájak, statikus helyzetek, jellemek leírásába nem igen bocsátkozik bele. Jellemző, hogy 30 évi törökországi élet után a török viszonyok bemutatásához harmadrendű, franciára fordított angol szövegekre támaszkodik, olykor csaknem szóserinti átvétellel; s még inkább jellemző, hogy magáról az emigráció életéről az ott töltött évek vonatkozásában Saussure levelei és visszaemlékezései aránylag több pozitív adatot tartalmaznak, mint Mikes *leveleskönyve*.

Ez a hiányosság jól mutatja a Mikeset elbocsájító XVII. század végi magyar átlagműveltségnek még meglehetősen szűk szemhatárát, aránylag csekély képességét új, a megszokottól eltérő élmények feldolgozására, s a (még elsősorban bibliai, vagy általában

vallásos indítású, ill. a klasszikusokon edződött iskolai nevelésből kinőtt) toposzok nagy szerepét a reflexiók formába öntésénél. Egészében azt, hogy a társadalomból azon a kismemesi-értelmiségi szinten, melyből tollforgatói túlnyomórészt kinőnek (nem Zrínyi a típus!), még hiányzanak azok a közvetlen élményi alapok, melyek lehetővé tennék írói számára, hogy egy fejlettebb polgárosodó társadalom bármilyen jól megértett irodalmával a szöveg egyre művészibb lefordításán túlmenőleg bármit is kezdhessenek. Az e társadalomból korán kiszakadt Mikes példája mindezenre jól mutatja azt, hogy e gondolatvilágot milyen alapvetően meghatározzák a gyermekkori élmények, erősen kihatva még a későbbi benyomások feldolgozására is: végül is Mikes tartalmilag mennyire nem tud mit kezdeni a lettres familiéres műfajával (nem látva meg a valóban „familiéres” témákat saját világában), de azokkal a történetekkel sem, melyeket leveleibe a valódi élmények helyett végül is belesző; megelégedve a többé-kevésbé szoros, legfeljebb nyelvi jóízekkel fűszerezett fordítással, meg sem kísérelve, hogy szövegeit valahogyan saját világára dolgozza át. Persze, összevetve Mikes és az itthon a XVIII. század folyamán felnőtt irodalom útját, azt is megállapíthatjuk, hogy egyelőre az itthoni irodalomban bekövetkezett fejlődés sem tágabb pillantású, önállóbb, vagy éppen merészebb. A század második felében a Téli éjszakákat vagy Graciánust és Darrelt fordító Faludi semmivel sem áll magasabb fokon az önálló irodalmi alkotókészségnek, mint vallásos műveinek vagy francia fordításainak tükrében Mikes állott Rodostóban a század második negyedében. E fokozatok azonossága mellett a hazai élet nyújtotta előnyök ellenére is megfigyelhető fáziskésés ugyancsak azt bizonyítja, hogy a továbbfejlődés alapvető feltételei e vonatkozásban itthon sokáig ugyanúgy hiányoztak, mint Rodostóban. Mikes XVIII. század eleji alapjai még e vonatkozásban is szívósabbaknak, erősebbeknek bizonyultak — vagy legalábbis nem gyengébbnek az itthoni irodaloménál.

Persze azért az itthoni irodalom útjának figyelemmel kísérése végül is azt is megmutatja — harmadik tanulságként a Mikes-oeuvre értékeléséhez —, hogy Mikes útja politikailag, emberileg és írói minőségében is mindennek ellenére szükségképpen zsákutca volt. Az emigráció ugyanis nem csupán azzal demoralizálta a bujdosókat, hogy kiszakította őket a hazai társadalmi-kulturális fejlődésből, hanem, úgy véljük, elsősorban azzal is, hogy egy olyan társadalomba és kultúrába zárta őket, mely ekkor már évtizedek óta megállt fejlődésében, s melyet Európához képest fénykorában is reakciós és retrográd vonásai ekkorra már a katonai és politikai

válság, s ezáltal korábbi hatalmi pozíciójának is erős süllyedése felé taszítva egyre kevésbé jelentős tényezővé tettek a világpolitikában. Az emigráció tragédiája abban állt, hogy meg kellett látniuk, hogy szerepük ennek az omladozó hatalomnak kezében csupán a hatalmasabb ellenféllel szemben ijesztésre használt (de az őket mozgató kéz gyengülésével egyre érdektelenebbé is váló) marionettfiguráké — melyeknek, ha hűek akarnak maradni azokhoz az eszményekhez, melyeknek vállalása őket emigrációba kényszerítette, sajátos módon éppen az is az érdekük, hogy e kéz már soha meg ne erősödjék. E tragikus circulus vitiosus, míg egyrészt magyarázza is Mikes elfordulását a számára így egyre elviselhetetlenebbé váló török valóság ábrázolásától, másrészt világossá is teszi, hogy e környezet és szituáció már csak egyszerűen a feldolgozható élmények hiánya folytán sem szolgálhatott írói továbbfejlődésének bázisává. Mikes így — félig-meddig kénytelenségből is — szükségképpen jut el odáig, ameddig a hazai XVIII. századelő szellemi útravalójának annak összes lehetőségét bemutató, az otthoniak által soha el nem ért, mert nem is igényelt maximális kihasználásával egyáltalán el lehetett jutni — de halálára körülbelül már el is használhatta ezeket a készleteket. S eközben az itthoni gazdasági és társadalmi fejlődés (ha irodalmában talán tékozlóbban is, kevésbé artistikusan vagy kevésbé leleményesen haladva is előre) a XVIII. század végére azért megteremti azokat a társadalmi rétegeket, melyek egyrészt a társadalom sajátos fejlődése által létrehozott (paraszti, köznemesi, kispolgári) irodalmi kultúra elemeiből létrehozják az irodalmi népiességet, és annak sajátos, ezekhez a rétegekhez szülő és ezeket megszólaltató műfajait, — másrészt megteremti egy Mikesén ugyancsak túljutott külföldi minták után induló, elsősorban értelmiségi bázisú klasszicizmusnak igényét, hogy a kettő szintézise azután a reformkor nagy irodalmi fellendülésének alkossa alapját. — S ez a fejlődés még szervesen fel tudta használni az utolsó pillanatban (mert később már csak történeti forrásként használhatta volna) hozzá bekapcsolódó Törökországi Levelek nyelvi-formai eredményeit. Ennek megfelelően a kutatásnak a kritikai kiadás közzétételével párhuzamosan a Mikeset ért hatások bemutatásán kívül egyre inkább ki kellene terjeszkednie a magyar irodalmat ért Mikes-hatások alaposabb kutatására és elemzésére is.

Végül, ami a kötet gazdag kritikai apparátusát illeti: akár a nyelvi stílárius elemek, akár a műveltségi állapot, akár a társadalmi psziché oldaláról akarjuk is megközelíteni Mikes leveleit: ez az apparátus nemcsak hogy nagymértékben megkönnyíti a levelek értékelését, hanem sok esetben fel is hívja a fi-

gyelmet a felőlő problémákra, s meg is magyarázza azokat, nemegyszer szinte kis önálló tanulmányoknak is beillő jegyzetekben. Éppen ezért a recenziens sem elégedhetik meg ennek a ténynek csupán udvarias elismerésével: a munka színvonalát kötelezi bíráló megjegyzések megtételére is.

Az apparátus egyetlen lényeges hiányosságának azt a körülményt érezzük, hogy nem eléggé összefogott: mintha elsősorban nem az egész műhöz, helyesebben a mű egészéhez, hanem az egyes levelekhez készült volna. A Leveleskönyv azonban irodalmi formája ellenére is alapjában nem csupán szépirodalmi mű, hanem egy egyéni, a konkrét történeti fejlődés eseményeinek erősen alávetett belső fejlődés közvetlen dokumentuma is, s megértése éppen ezért az objektív események szervesen összefüggő érzékeltetése nélkül igen nehézkes. Az apparátus azonban a jegyzetelést merőben filológiai feladatnak tekintve, a történeti folyamat konkrét eseményeit szétválasztva mutatja be; gyakran teljesen esetleges módon, egyes vonatkozó mondatok kapcsán ismertető lényeges, ám az illető helyen nem is keresett, s keresve is nehezen megtalálható dolgokat. Így pl. Rákóczi Törökországba kerülésének története csupán a 14. levél egyik jegyzetében kerül elő (439.1.), holott nyilvánvaló, hogy ennek valahol az egész kötet elején lenne a helye, mivel az egész későbbi szituációt magyarázza; — a levélről, mint műfajról, és a korabeli francia levél irodalmi típusairól szóló tanulságos — s ugyancsak az egész kötetre vonatkozó — fejtegetésekre csak a 608. lapon, a 80. levél egyik jegyzetként kerül sor — elvasztva a a levelek irodalmi mintáit kimutató (különben ugyancsak sajátosan csak a 70. levélnél előkerülő) ismertetéséből. Csak e két, az egész kötet szempontjából történetileg és irodalmilag egyaránt általános jelentőségű példát emeltük ki — de többet is idézhetnénk.

Nem segítenek ezen a szétválasztottságon az időnként — ugyancsak eléggé váratlanul — felbukkanó tárgymutató jellegű jegyzetek sem. Lengyelek, törökök, rómaiak: a kötet szempontjából nem kevésbé jelentős elemek. Éppen ezért indokolatlan, hogy miért csak a 735. oldalon, egy Des Alleurs-re utaló jegyzetben, az ő lengyel felesége kapcsán jutunk el odáig, hogy együtt kapjuk meg mindazoknak a leveleknek sorszámait, melyekben valamilyen lengyel vonatkozás van, — s miért az 571. oldalon a 65. levél jegyzete tartalmazza a 11. és 138. levél közötti azon tizenhét levél számát, melyekben a régi híres rómaiakra vonatkozó említések találhatók, — s miért csak a 755. lapon, egy teljesen harmadrendű vonatkozás során tudjuk meg a nagyvezéri állás tartalmát (a 177. levélnél), holott az addig is már számtalanszor előfordult, sőt a nagyvezérek névsorát 1717-1763 között már

a 390-392. lapokon olvashattuk, ám a fenti magyarázatok nélkül.

Ugyanez az esetlegesség áll fenn a dramatis personae, a személyek vonatkozásában is: életrajzaik első vagy utolsó előfordulási helyükön, (néha közben is) kerülnek közlésre, egymáshoz való organikus kapcsolataik érzékeltetésének így minden lehetősége nélkül. Ez alól maga a szerző sem kivétel: Mikes családjának, anyagi viszonyainak adatai három helyen vannak szétforgácsolva: a vagyoni helyzet adatai az 521. és 641-643. lapokon (utóbbi helyen a bujdosók közti visszavonásokról szóló panaszának jegyzetként), valamint a 816-824. lapokon. Ez utóbbi helyen Mikes rokoni kapcsolatairól van szó, sajnos a legkézenfekvőbb segédeszköz, egy családfa nélkül, aminek hiányában a Mikes-gróf Mikes-Huszár (Boár) báró családok rokoni kapcsolatai válnak nehezen megérthetőkké. De nem jár jobban pl. Pápai János sem: az ő életrajzi adatai a 156. levél jegyzetében találhatók (723. 1.), jóllehet nemcsak ezt megelőzőleg 34 helyen, de ezután is négyszer van róla szó. Azt, hogy életrajzi adatai éppen itt kerülnek bemutatásra, a névmutatóból sem tudjuk meg: nála is, mint egy-egy fontosabb névnel, nagy tömegű oldalszám olvasható, melyek közül sajnos nincs kiemelve, melyik az, ahol az illető életrajzi adatait megtalálhatjuk.

E hiányosságok elkerülésére véleményünk szerint az apparátus egy olyan bevezetést igényelt volna, mely minden, a kötet egészére jellemző történeti-irodalomtörténeti elemet a maga logikus, természetes összefüggésében mondott volna el; ezek után a levelek egy-egy szorosabban összetartozó csoportjának jegyzetei élen lehetett volna elmondani az egyes periódusokat összefogó bevezetésekben a periódusokra vonatkozó általános tudnivalókat, így a periódus köztörténetét is. A kötet végére viszont megfelelően felépített tárgymutatót lehetett volna tenni, amely az egy-egy tárgyra vagy tárgykörre vonatkozó, a jegyzetekben szükségképpen szétforgácsolt összes tudnivaló visszakeresését lényegesen megkönnyíthette volna. Az egyes személyek életrajzát és kapcsolatait viszont lexikonszerű névmutatóban lehetett volna bemutatni.

A jegyzetanyagnak ez a kezelése különösen azért sajnálatos, mert amellett, hogy így egyes dolgok kétszer is elmondásra kerülnek (pl. Mikes halotti anyakönyvi bejegyzése a 356. és a 798. oldalon, vagy a gyermek Mikes Petki Dávid számára írt ajánlásának szövege a 810. és 816. lapon), a valóban minden részletre kiterjedő, széleskörű és hatalmas munkát igénylő kommentár hatékonysága csökken, felhasználhatósága sok esetben nehézkes: szerves kapcsolatait elveszítve jelenik meg mindaz, amit pedig a kiadó nagy munkával nyilván egyetlen egységben állított össze.

Végül néhány apróbb hiányosság közül meg kell említenünk az olyanokat, mint hogy szokatlan dolog francia főhercegekről beszélni (675. l.); hogy a 22. sz. ábrán, mely Mikes vándorútját mutatja be a XVIII. századi Európán keresztül, sajátosan hat Szlovákia feltüntetése; hogy érthetetlen, miért kell Graciánus mondatának hiteles fordításaként Schopenhauer fordítását németül közölni (692. l.). A *ÿ*-nak igenis van hangértéke: *ii*-t, tehát a genitívust jelöli *-ius* végű latin szavakban, s így nem csupán írástechnikai sajátosság, mint Hopp véli (349. l.). Nem kifogástalan az újszövetségi könyveinek rövidítéseit

feloldó jegyzék sem (pl.: Matth.: *Matthaeum Evangelium secundum*. 345. l.)

Úgy gondoljuk, fenti hiányosságok fel-
említése nem befolyásolhatja lényegesen sem a kommentárok értékéről, sem a kiadó hatalmas munkájáról alkotható képet. Az új Mikeskiadás az eddigi kiterjedt kutatások eredményeit összegezve és továbbfejlesztve valóban hatalmas lépéssel vitt bennünket közelebb nemcsak Mikes életművének, hanem az egész századnak és a régi magyar irodalom egészének jobb megismeréséhez.

V. Windisch Éva

EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ

Közzéteszi, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Nizsalovszky Endre. Sajtó alá rendezte: Lukácsy Sándor. Bp. 1967. Akadémiai K.—MTA Irodalomtörténeti Intézete. 259 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 55.)

Ha Nizsalovszky Endre csak annyit tett volna, hogy Eötvös és Szalay László halála után 96, illetőleg 103 évvel végre leküzdötte a leszármazottak vonakodását, s közzétette Eötvös Józsefnek egy életen át benső barátjához, fegyvertársához, emberi, művészi, közéleti pályájának legközelebbi tanújához: Szalay Lászlóhoz intézett — eddigi ismereteink szerinti — teljes levelezését (összesen 57-et, köztük 49 eddig kiadatlant vagy teljesen ismeretlent az 1831-1859 közti évekből), már azzal is feledhetetlen érdemeket szerzett volna magának, s felmérhetetlen szolgálatot tett volna az irodalom-, művelődés- és társadalomtörténetnek. Ő azonban ennél jóval többet tett: egyrészt egy széles látókörű, monográfia értékű Bevezetőben megadja a levelezés historikumát, felfejti: hogyan s mennyiben egészítik ki vagy módosítják a levelek Eötvös életének, művészi s eszmei fejlődésének (vagy akár megtorpanásának) eddig sok tekintetben hiányosan ismert s főleg nem dokumentálható néhány, alapvetően fontos szakaszát. E vonatkozásban kiemelkedő fontossággal bírnak a centralisták politikájára, Kossuthhoz s a Kossuth vezette ellenzékhez való viszonyára; továbbá Eötvös emigrációjára s az 50-es évekbeli magatartására vonatkozó levelek. Még az Eötvös-életművet materiálisan is kiegészíti Nizsalovszky néhány — ha nem is nagyon jelentős — adalékkal. Másrészt — Lukácsy Sándor közreműködésével — a kritikai kiadások legjobb erőnyeit idézve, olyan kommentárok, jegyzetek kíséretében adja közre a levelek szövegét, melyek nemcsak Eötvösre korlátozódva tisztáznak számos bizonytalanságot, félreértést, magyarázatkeresést, hanem széles távlatokat

nyitnak a kor hazai és külföldi irodalom-, művelődés-, társadalom- és politikatörténetével meg egy egész sereg tudományággal való kapcsolatokra is. A Bevezetőből s a jegyzetekből valósággal egy Eötvös-biográfia biztos, szilárd alapjai bontakoznak ki.

Ez annál is jelentősebb tett, mert — mint annyi más nagy írónk esetében — Eötvös Józsefről is van korszerű, minden igényt kielégítő, részletes monográfiánk (a Sötér Istváné), de — a mintegy fél évszázad előtt megjelent két *életrajz* (Voinovich Gézától és Ferenczi Zoltántól) úgyszólván csak vázlat: hiányos, korszerűtlen, tévedésekkel teli, inkább zavarja, mint segíti a kutatót, s nem egyszer a monográfusnak kell — *életrajzi* vonatkozásban is — helyesbíteni, kiegészíteni a biográfust. Nizsalovszky Endre bevezetője és jegyzetapparátusa így — ha egyelőre csak a levelek megszabta vonatkozásokban is — égető szükségletet elégít ki. Senki, legyen az Eötvös- vagy Szalay-kutató, de akár a reformkor és az 50-es évek kutatója is, a jövőben — saját kára nélkül — nem mellőzheti e kiadványt. Ennél nagyobb érdemmel pedig tudományos szövegkiadvány nem dicsekedhetik.

És mégis: ezúttal sem kerülhető el a szövegkiadások recenziójának jellegéből, úgy látszik, óhatatlanul következő igazságtalan és méltánytalan arányeltolódás. Ha ugyanis mindazt a megállapítást, magyarázatot, megfajtást, utalást idézni akarnám, amivel teljes mértékben és elismeréssel egyetértek, vagy ha csak utalásszerűen is kitérnék azokra a tanulságokra, melyek ingerlően kíváncsúnak mindazokból, akik a levelezést olvassák, — a mostaninál tízszer ekkora terjedelem

sem lenne elég. Az én benyomásom szerint például feltűnő, hogy milyen kis szerepe van Eötvös művészetében az intuitív ihletnek; a levelezés tanúsága szerint meglepően racionálisan építi színműveit, regényeit, de még verseit is. (Az „aphorismusok”, reflexiók, monológok előbb vannak meg, mint a szituációk és jellemek.) Az eddig is ismert volt, hogy *A karthausi* — egyéb mondanivalóiról most nem beszélve — egy erőszakolt, kicsiholt (vagy utánérzett) *világjajalom* tükrözése, s nem saját, egyéni fájdalom (52–53.sz.). Ám ez a reflexív, elméleti alapállás ugyanakkor közvetlenebbül tájékoztat saját és kora eszméi, érzés- és izlésvilágáról, mint az azt közvetettebben tükröző, irracionálisabb fogantatású művek. Alaposabb elemzés lehetséges mellett különös — de igen tanulságos és reális — ellentmondásokra derülne fény: például arra, hogy Eötvös *stílusa* már akkor megragadóan ép, amikor (magyar) *nyelve* még meglehetősen töredezett s bizonytalan; hogy egyszer nem sok kedvet érez a politikához, máskor ilyen tárgyú műveit tartja legtöbbször (185., ill. 208. l.). Vagy arra a — némileg Balzac esetére emlékeztető — körülményre, hogy Eötvös meg tudja írni a „forradalommal terhes” *A jalu jegyzőjét*, „habár írója nem forradalmár s nem is tud azzá válni” (Sötér 145). Valóban: a Madarász fivérek ellen már 1837-ben élesen kikel (18.sz.), sőt ő, aki a feudalizmus meggyőződéses ellenfeleként a polgári átalakulásért száll sikkra s a 40-es években már értelmiségi életformát folytat, *leveleiben* itt is, ott is elárulja mágnes-öntudatát és rokonszenvét. És van valami arisztokratizmus is abban, ahogyan az 50-es években kirekeszti magát a nollens-volens mégis polgárosultabb (igaz: egyben kommercializálódott) irodalmi életből, s Teleki József kivételével — e levelekben — csak lenéző legyintés vagy gúnyos fricskák jutnak az irodalmi élet munkáinak (beleértve a polgárra „züllött”-szegényedett Kemény Zsigmondot is): Arany-nak, Tompának, Gyulainak (s a halott Petőfinék) még az sem.

Efféle „magánybeszéd” helyett azonban hic et nunc előbbvaló recenzensi feladatom, hogy néhány elnézést, hiányt, vitatható publikációs megoldást hánytorgassak fel, noha ezek még elenyészőnek sem mondható kisebbségben vannak a telitalálatokkal szemben. Olyasmivel kezdeném, hogy Munkácsi Bernát nem — Béla (232.l.), nyilván Kálmán Béla nevének közlése vétele félre a tollat; hogy *A házasság* c. ifjúkori vígjáték (melyet Bayer József és Szalay Gábor „Házasság” címen emleget) — a saját alá rendező(k) állításával szemben: hogy tí. először, 1833-ban a levelezésben emlegetett *Házasság* címen jelent meg — már első kiadásában ezt a címet viselte: *A házasság*. Írta B. E. J. Pesten, Hartleben K.A. 1833. (Nem az 1803-i ÖM XVIII.k.

adta tehát ezt a címet, ez pontosan utal az első kiadás címére.) — Aztán: említés történetik (Pulszkyra hivatkozva) arra, hogy a *kétely* szó Eötvös alkotása (115. l.); megjegyezném, hogy a szóra már 1824-ből van adataink (MNy 12:26), bár Eötvös ezt talán nem ismerte. Ha már a szavaknál tartunk: a ritkább vagy idegen szavak, kifejezések terén általában gondos felvilágosításokat kapunk, nem árt azonban az olyan — kulcsértékű — szavak értelmezése sem, mint pl. *jika* „hítvány” (178.l.).

Nem találok meggyőzőnek a *Remélj. Máriához* c. költemény címzettjének azonosítását, hogy ti. ez is Fáy Ignácné Halassy Jozefa lenne (12–13, 96–97, 114–115.l.). Valószínűbb a másik feltevés, hogy Korosváryné Pongrácz Máriához szól. A vers ti. nem szerelmes vers, inkább baráti vigasztalás, ebbe a szerepbe — több levél tanúsága szerint — Pongrácz Mária (Máry) inkább beleillik. Az az érvelés, hogy „Fáyné nem Mária, se nem özvegy. Eötvös azonban élhetett ennyi költői szabadsággal”, — nem látszik megoldásnak, még úgy sem, hogy a Bevezető egy helyen „Fáyné Mária” (r)-ról beszél (19.l.). A kérdés eldöntéséhez — s ezzel Eötvös életrajza egy mozzanatának tisztázásához — pontos élettrajzi adatok kellenének: „Mária” férje halálának ideje, a gyermekek száma stb. — A nevek terén maradt: aligha tehetünk szemrehányást olyasmiről, hogy nem sikerült véglegesen tisztázni: kit kell érteni a *Phez* kezdetűtől (7.sz. — valószínűleg mégis *Pauline*-t), ki az az „L”, akinek „Stambuchjába” ír Eötvös egy verset, az ilyesmi kutatói szerencse kérdése. (Az utóbbiról Tolnai Vilmos is csak annyit tud mondani: „L betű alá rejtett leánya”: ItK 1914.485.) De talán megoldható lett volna egy-két — ritka kivételként — mellőzött név azonosítása: Terényi (36.sz.), a „fidelis” Mayer (57.sz.), vagy hogy ki az a B.E., akinek „levelébe zárva” maradt fenn az egyik Eötvös-levél (37. sz.). Előfordulhat persze, hogy minden utánjárással sem sikerül az azonosítás, de ilyenkor is helyes jelezni a sikertelenséget (pl. amikor Eötvös „A kis dalt” emlegeti: 12.sz.). Az olyan utalásokat viszont föltétlenül meg kell magyarázni, amilyen pl. a 44.sz. levél e kitétele: „Cs... Egressynét elvette”, már ti. hogy *Csengery Antal* Egressy Béni özvegyét, König Terézt, vagy hogy az 1852 januárjában emlegetett „esmeretek tára” (hová Csengery dolgozik) az Újabb Kori Ismeretek Tára c. lexikon.

Korántsem merném és akarnám hiányosságként felemlíteni — mindössze csak sajnálom — azt, hogy a levelezés jegyzetelői, kommentálói olykor fukarul mérték Eötvösre és az egész korra vonatkozó, imponálóan gazdag ismereteiket, hogy nem ragadtak meg minden alkalmat — sőt ürügyet! — egy-egy kevésbé ismert körülmény részletes tisztázására. Úgy

vélem, senki se vette volna a tömörség elleni bűnnek, ha részletesebben írnak Eötvös és a Vörösmarty-Bajza-Schedel triász viszonyának fordulatairól. A 12. sz. levél 3. jegyzetében például megemlítik, hogy 1835-ben Eötvös az Akadémia (helyesebben: a Tudós Társaság) tagja lett. Eötvös ekkor 22 éves (!), még csak két év telt el *Akritikus apoteozis*-ának másodszori megjelenése óta: hogyan, milyen jogcímen lett tag abban az akadémiában, melyben az említett triász hangadó szerepet visz, két év múlva meg már saját folyóiratában (az Athenaeumban) rendszeresen közli Eötvös verseit stb. A későbbi levelek alkalmat (vagy ürügyet) adtak volna e viszony végigkövetésére... És milyen örömmel olvastunk volna kommentárt a híres, 1848. okt. 20-i (már Münchenből írt) levél egy mondatához: Eötvös itt arról beszél, őt elsősorban az érdekli, hogy a *nemzet* és az *állam* szempontjából „mi lesz mind e' bajnak 's vajadásoknak vége”, „a' többi körül belül reám nézve közömbös, az öszves emberi nem valami olly nagyszerű, a' boldogság mellyet cosmopolitáink [az emberiség] számára reménylenek olly távol fekszik, hogy én részemről magamat ezen eszmékért feláldozni nem akarom.” A mondatot — a *nagyszerű* szó korabeli jelentése alapján — először is nyelvileg kell értelmezni: azt mondja ugyanis Eötvös, hogy — a nemzettel szemben — az egész emberiség az ő számára túlságosan tág fogalom. De miféle hazai cosmopolitákról beszél, s miféle eszmék azok, melyekért ő magát feláldozni nem akarja? Talán nem tévedek, ha úgy vélem: Eötvös a 48-as polgári-nemzeti forradalom balszárnyáról, a jelek szerint az *utópista szocializmus*ot eléggé érintett „törpe minoritás”-ról beszél és annak *forradalmi internacionalizmus*áról. Nemcsak a várható forradalmi terror elől menekül tehát, hanem — úgy látszik — az 1848. október 8–10-e körül Parndorfnál felvetődött kérdés: hogy ti. tovább vigyék-e a forradalmat az ország határán túl, már ezt megelőzően is a levegőben volt, s erre a kérdésre is válaszolt Eötvös: a forradalom nemzeti érdekein túlmutató minden kérdés „reám nézve közömbös”, „magamat ezen eszmékért feláldozni nem akarom”.

De elég is ennyi példának. Újból hangsúlyozom: efféle kommentálások nem tartoznak a szövegkiadás kötelességei közé, de mért ne igazítsák el a kérdésben járatosak a kevésbé hozzáértőket (magamat is beleértve) a szöveg értelmezésében is? Az sem tartozik a szöveggondozók kötelességei közé, hogy *értékelő* kommentárokkal kísérjék a szóba került műveket, eszméi magatartást stb. Mégsem olvasom szívesen, hogy a Bevezető is, a jegyzetek is olykor túlságosan pozitívan, máskor legalábbis nem eléggé kritikusan értékelik Eötvös minden megnyilatkozását, például

fiatalkori drámáit (igaz: Bayer Józsefnek ugyancsak túlzottan kedvező véleménye alapján). Különösen az 1850-es években A XIX. század uralkodó eszméi s a röpiratok, emlékiratok kapcsán vettem volna szívesebben némileg kritikusabb felfogást (akár Sötér bő idézésével is). Az ugyanis nem egyértelmű magyarázat, hogy Eötvös egyik levelében (1859-ben!) kijelenti: „most alig találkozik valaki, ki a 848iki törvényektől mint kiindulási ponttól előlma” (57.sz.). — ekkori politikai gyengeségére éppen az vall, hogy ezt csak levélben hirdeti.

Az igényes levelezés-kiadások egyik sarkalatos pontja a *keltezés* (idő, hely) kérése s ebből következőleg a levelek sorrendje. A szóban forgó levelek külön problémája, hogy Eötvös keltezése elég gyakran hiányos, ezt részben Szalay pótolta (a saját alá rendező ezt kerekzárójelben adja), pótolta láthatóan később, emlékezetből és — sok tévedéssel. Sok esetben a közzététel(k)nek kellett a keltezt kikövetkeztetni vagy kiegészíteni (ez szöveglet zárójelbe kerül). Ez a munka általában sikeresnek mondható, a legtöbb ellenvetés mégis e vonatkozásban merül fel. Mégpedig azért, mert a saját alá rendező(k) a levelezés *külső* körülményeire ritkán van(nak) tekintettel. Ha például a 30.sz. levélben emlegetett „irományok” valóban A *Kelet népe* és Széchenyinek (Eötvös közvetítésével) Deákhoz intézett levele, akkor a „(Pest), (1841.)” keltezt le lehet szűkíteni legalábbis 1841. június végére, minthogy A *kelet népe* 1841. jún. 23-án jelent meg, s rögtön ezt követően kelt Széchenyi levele (Ferenczi Z.: *Deák élete*. 1904. I. 323). — E külső körülmények figyelmen kívül hagyása során legmeglepőbb a postai bélyegző s a levélre a postán rávezetett feljegyzések mellőzése. Néhány példa: ha a 7.sz. levélen ez a postai feljegyzés van: „Pressburg Af 26/2 833.”, akkor — mivel az Eötvös adta keltezés és a postai bélyegző vagy feljegyzés között általában 2–3 nap szokott eltelni — a levél keltezése pontosabb lehet, mint „[Pozsony], (1833. febr.)”, feltehetően február 23–24-e. Ha egy 1836-os levélen „W 29/3” postai feljegyzés van, akkor annak kelte nem lehet „[Bécs], (április)”, hiszen március 29-én a levél már a postán van. Ezen az alapon a 15.sz. levél későbbi: annak *megírása* — Eötvös keltezése alapján — március 29-re esik. Persze vannak rejtélyes esetek is: egy [Sály], (1838 január) feltételezett kelteztű levélen ez a feljegyzés áll: „Gy 29.4”, s ha a „Gy” nem is világos, a dátum április 29-e lenne. Ám a levélben Eötvös február 14-éről mint jövőről beszél, ápr. 29-e így alig lehet a feladás vagy továbbítás dátuma. De akkor mi? — A postai bélyegző(k) figyelembevételével fel kellett volna figyelni arra a számomra — teljesen érthetetlen körülményre is, hogy az 56.sz. levelet Eötvös „Svábhegy

14/7. 59" keltezéssel „Pesth Ungarn” címre küldi Szalaynak. A levél több kitétele arra enged következtetni, hogy Eötvös a budai Svábhegyről írja a levelet: családjával együtt van, „Holnapután Csabacsüdre megyek...” — viszont a postabélyegzők: „Wien 16/VII — Wien 18/7 — Pesth 18/7 Früh”. Mért járta be a levél ezt az utat? Vagy nem a budai Svábhegyről van szó?

A most tárgyalt szempontból azonban legbonyolultabb a 9.sz. levél keltezése: „Sajó-lád (1833) [júl.25.]”, mint látható, Eötvös, Szalay és Nizsalovszky „közös munkája”. Ahány adat, annyi megválaszolatlanul hagyott kérdőjel. *Sajó-lád*: Eötvös keltezése, vita nem férhet hozzá. De hogy kerül Eötvös Sajó-ládra? Sem az Eötvös életrajzokban, sem a monográfiákban, sem ebben a kiadványban utalás sem történik rá, holott több (nemcsak Szalayhoz írt) levél is innen van keltezve, s bizonyosra vehető, hogy 1841 végéig Eötvös sűrűn megfordult ott, feltehetően hosszabb ideig is tartózkodott ebben a Miskolc melletti községben (melynek kolostorában egykor Fráter György „inaskodott”). Eötvösnek az 1830-as évekre eső Borsod megyei tartózkodását általában *Sály*hoz kötik (Voinovich még hozzá meglepő földrajzi tájékoztatansággal Eperjes környékére helyezi), Nizsalovszky is az e korból való bizonytalan kelet*helyi* leveleket *Sály*ból keltezteti, holott Sajó-lád éppúgy lehet a keltezés helye. (A 23. sz. levél — 1837. ápr. 7. kikövetkeztetett keltezéssel — aztán „[Sajó-lád]” helymegjelölést kap. Indoklás nincs.) Sok vers s feltehetően a *karthausi* egy része is Sajó-ládon keletkezett, talán nem is függetlenül a helyi ihlettől. Birtoka volt ott Eötvös Ignácnak? És mikortól? ...Mert hogy 1833-ban még nem járt ott Eötvös, az bizonyosra vehető: Sajó-ládról keltezett levelek csak 1838-tól mutathatók fel. Lám, most tárgyalt levelünk postabélyegzője is: „Miskolc. 839.[!] No.217. Sajó-lád”. (Általában a Miskolcon feladott levelek szinte bizonyosan Sajó-ládon íródtak, *Sály* postahivatala (Harsány.) *Ha* ez az évszám nem rossz olvasat vagy sajtóhiba eredménye, —akkor a levél 1839-i! Első pillanatra játszi könnyedséggel eldönthetőnek látszott a kérdés: Eötvös a levélben „Vasárnap 31. Marczius”-t emleget, csak ezt kell összevetni. A mikrofilológia ördöge azonban kegyetlenül megrétfált: március 31-e 1833-ban is, 1839-ben vasárnapra esett! (Amit a levél 6.sz. jegyzete mond, hogy Eötvös *július* 31-ét akart írni március helyett, — teljes képtelenség.) Ezen érv elestével már most vannak érvek, melyek 1833 mellett szólnak (a nyelvezet, helyesírás, Eötvös és Szalay egyes életrajzi körülményei), de vannak olyanok is, melyek szinte kizárják az adott kelteztést. *Ha* ugyanis az *előző* levél (mint Szalay rájegyezte) valóban 1833-ból való, a hó és nap bizonyosan július 20-a: ez

Eötvöstől származik s megerősíti a postai feljegyzés: „Presb 22/7”). Ebben a levélben viszont Eötvös — Pozsonyból! — ezt írja: „26. Júliuson Ercsibe leszek”, — tehát Pozsonyból Ercsibe készül, meg is beszél a találkozást Szalayval július 29-re. Aligha képzelhető el, hogy közben még elszaladt Sajó-ládra, ahol már „vette” Szalai levelét (mért küldte volna oda Szalay?), s ahonnan július(?) 31-re már *Pestre* ad találkozót barátjának... A két levél közül az egyik nem 1833-i. *Ha* — ismétlem — a postai bélyegző valóban 839. évet „mond”, akkor a 9. sz. levelet kellenek inkább ebbe az évbe beilleszteni. Az életrajzi körülmények elvben nem mondanak ellent: Szalay ekkor már megjött első külföldi útjáról, már írhatott Eötvösnek, aki ekkor (márciusban, nem júliusban!) tartózkodhatott Sajó-ládon. Sőtér István Trefort naplója alapján azt mondja, hogy 1839 áprilisában Eötvös Treforttal együtt *Sály*ban van (111.1.). Ezzel kapcsolatban azt is jó lenne kideríteni: kik azok a „mi”, akik „*délre jö-vünk Pestre* s délután Ercsibe *tódulunk*”. Mas levelekben fontos kulcs a datáláshoz a levelek címzése is, sajnos, itt ez nem nyújt semmi fogódzót, mert — mintha Szalaynak nem volna állandó pestilakása — Eötvös még ugyanabban a hónapban is folyton más és más pesti címre küldi leveleit. (Ezt a levelet pl. Hartleben könyvkereskedésébe, ami — talán — inkább 1833 mellett szól.)

Még csak egyetlen levele térek ki, nem vitatva azt, inkább csak jelezve, hogy mennyi körülményt kell mérlegre tenni egy-egy pontosabb keltezés feltételezéséhez, meg hogy mennyire hiányzik egy „Eötvös napjai a magyar irodalomban”-féle munka. Az (önkényesen) Sajó-ládról keltezett, 1838. ápr. 7-ben megállapított keletű 23. sz. levélről van szó. A jegyzet helyesen korrigálja Szalay utólagos keltezését: „(1838 elején)”, hiszen a levélben küldött egyik vers alatt ez a dátum áll: „Ápril 2-kán”. Ugyanakkor viszont azt olvassuk a jegyzetben: „ha Eötvös az (1838.) febr. 6-i meggyegülés után elhagyta is Borsod megyét... — oda *csakhamar* visszatért, *hosszabb időre*”. Persze kérdés, mennyi a „*csakhamar*” és a „*hosszabb idő*”. Az viszont bizonyos, hogy Eötvös a nagy árvíz alkalmával (*márc.* 14—20) Pesten van, ársvíz veszt a mentésben (Sőtér 44). S az is bizonyos, hogy *április* egy szakaszát (feltehetően a második felét) ugyancsak Pesten tölti: itt kelt körlevele az Árvízkönyv ügyében „Pesten Áprilisban 1839” (?), melynek saját példányára Toldy ezt vezette rá: „Vett(em). máj. 2. 838” (Voinovich 19—20). Mindezek alapján így képzelhető Eötvös 1838-i tavasza: februárban *Sályból* *Pestre*, március végén vagy április elején rövid időre vissza *Sályba* vagy Sajó-ládra, onnan április második felében újra

Pestre, majd újra vissza Borsodba, ezúttal kétségkívül hosszabb időre.

...Befejezésül hadd térjek vissza az ismertetésem elején mondottakhoz, s hadd ismételyem újra: e néhány vitatott megoldás, az elnyészően kis számú elnézés, tévedés vagy hiány még szeplőnek is alig nevezhető. Kitűnő, tanulságos, példamutató könyv, sőt élvezetes olvasmány ez a szövegkiadás. Hát hogyha még Szalaynak Eötvöshöz írt (eddig ismert) leveleit is adta volna, és — ha lúd,

legyen kövér — hát hogyha még az eddig szétosztottan s kellő gond nélkül közölt teljes Eötvös-levelezést adta volna ki (esetleg ugyanígy Lukácsy Sándor asszisztenciájával) Nizsalovszky Endre! Ez utóbbi munka immár elodázhatatlan feladatként áll előttünk, s megvalósítása — olyan szinten, mint ez a kiadvány — ünnepi eseménye lenne a magyar irodalomtörténeti kutatásnak és szövegkiadásnak.

Martinkó András

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

Szerkesztik: Bisztray Gyula és Király István. Cikkek és karcolatok. 1. köt. 1869–1874. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. — 2. köt. Cikkek és karcolatok. 1874–1875. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. — 5. köt. Cikkek és karcolatok. 1878. Sajtó alá rendezte: Nacsády József. Bp. 1964–1966. Akadémiai K. 311; 275; 239. (Mikszáth Kálmán összes művei, 51, 52, 55.)

Mikszáth Kálmán műveinek kritikai kiadása az utóbbi két évben harmadik szakaszába lépett: a regények és elbeszélések után, illetve ez utóbbiakkal egyszerre, sor került a cikkek és karcolatok három kötetének kiadására is. Öröndetes tény ez, hiszen egyre közelebb kerülünk a filológiai szempontból is megalapozott Mikszáth-monográfia megírásának lehetőségéhez. Ugyanakkor az is igaz, hogy Mikszáth Kálmán műveinek e harmadik csoportja a kritikai kiadás szempontjából a legnehezebb terület, hiszen újságokból és napilapokból kell összegyűjteni a kötetben eddig többségükben meg nem jelent cikkeket, amelyeknek sokszor eredetiségét is tisztázni kell, mert esetleg névtelenül vagy álnévvel és valamilyen betűjeggyel jelentek meg. E három kötet esetében a feladat még nehezebb volt, mert a pályakezdő író kevésbé ismert publicisztikai munkásságának bemutatását kellett elvégezni.

A Cikkek és karcolatok első kötele öt év újságírói termését fogja össze. (1869–1874). A kötetben közölt szövegekről nem sok megjegyzésünk van, mert tetszetős betűtűkörrrel, könnyen kezelhető és áttekinthető sorrendben, nyomdahiba nélkül olvashattuk a *Szabad Egyházban*, az *Igazmonóban* a *Nógrádi Lapokban* és a Mikszáth által szerkesztett *Magyar Néplapban*, valamint ennek „társlapjában”, a *Mutatatóban* megjelent cikkeket, apróságokat, szerkesztői jegyzeteket, üzeneteket és előfizetési felhívásokat.

A jegyzeteket, mivel a Cikkek és karcolatok ciklusának első kötetéről van szó, bevezetéssel kellett kezdeni, általános alapelvekkel és Mikszáth fórumairól és szerkesztői munkájáról szóló tájékoztatással. Az „elbeszélések” valamint a „cikkek és karcolatok” szétválasztásának alapelveit általában helyesen tartjuk, bár igen nehéz szétválasztani a szépirodalmi és a publicisztikai ciklusba

szorolandó írásokat. Jó példa erre ebben a kötetben a *B.-gyarmat közhelyei*, valamint a *Mint készülnek a „Nógrádi Lapok”?*, amelyek még tartalmi és hangulati tényezőikkel sem különböznek például az elbeszélések közé sorolt *Tudományos értekezés a hidegláziáról* című írástól (Krk 27. kötet 181). A keveredést mutatja az is, hogy a kötet 227. oldalán a *Látogatás Stofi bácsinál mint „riportelbeszélés”* szerepel és az Elbeszélések I. kötetében olvashatjuk, a jegyzetekben pedig a sajtó alá rendező megjegyzi, hogy ez az írás „nem annyira elbeszélés, mint inkább riport”. (Krk 27. kötet 291.)

Nem tartjuk szerencsésnek a jegyzetekben azt sem, hogy külön fejezetet olvashatunk Mikszáthról, a szerkesztőről (211.), ugyanakkor a későbbiekben újra szó esik a vezércikket, a szerkesztői üzenetet stb. publikáló lapszerkesztő íróról. Szívesebben olvastunk volna egységes, összefüggő áttekintést Mikszáth szerkesztői munkásságáról és törekvéseiről. Ugyanakkor csak dicsérni tudjuk azt a rendszeres és tudatos törekvést, amellyel az egyes írások motívumait korábbi vagy későbbi Mikszáth-művekhez kapcsolja a sajtó alá rendező, mert az írói életmű összefüggéseit segít felfedezni.

Külön kell szólnunk a tárgyi magyarázatokról, amelyek kellő mértéktartással csak a szükséges fogalmakra, nevekre és idegen szavakra terjednek ki. Itt is találtunk azonban említendő kifogásokat. Nem tartjuk indokoltnak, hogy a jegyzetek oly sokszor és részletesen szólnak a *Nógrádi Lapokról* és balassagyarmati ellen-lapjáról, az *Ipolyról* (210., 253–254., 261.), ami egy név esetében talán még szükséges (Zsedényi Ederől: 264., 281.). A 283. oldalon olvashatjuk a „brennel” és az „expediens” szavak helyénvaló magyarázatát, ugyanakkor hiába kerestük az „ultramontanizmus” (135: 29) jelentését,

pedig nem hisszük, hogy ez közismertebb lenne, mint az előbbieké.

A második kötet Mikszáth 1874–1875-ben írott cikkeit gyűjti egybe. A szövegek közlése és a jegyzetelés az első kötet alapján folytatódik. Egyetlen helyen találtunk jelentéktelen, a szöveg értelmét nem zavaró nyomdahibát (163 : 16).

Mindenképpen helyesnek tartjuk, hogy mihelyt vitatható Mikszáth szerzőségének kérdése, a főszövegből mellőzi a cikket, de akkor ugyanaz összehasonlítás végett a jegyzetek között közli (203.) A jegyzetek kielégítőek, körültekintőek és a névtelenül megjelent cikkek eredetiségének bizonyításával meggyőzőek. Ugyanakkor itt is van némi rendszertelenség: a nevek jegyzetelése öletszerűnek látszik. Csak jellemző példákat idézünk: Horváth Mihályról szükségesnek tartja a részletes ismertetést (II. 209.), de az első kötetben csak műveit sorolta fel (I. 261.); Lónyay Menyhérttről viszont egyszer részletesen szól (I. 277.), itt pedig változtatás nélkül újraközi az első kötet szövegét (II. 210.); a többször előforduló nevekkal bizonytalan: Pulszky Ágost és Simony Ernő esetében (II. 229.) hivatkozik korábbi jegyzeteire (I. e kötet 212. I. és I. e kötet 213. I.), máskor pedig (pl. az Ipoly c. ballagasyarmati lap és Csalomjai, Pajor István esetében) újra és többször ismétli korábbi jegyzeteit.

A harmadik eddig megjelent kötet a Cikkek és karcolatok *őslai kötete*, amely Mikszáth első szegedi évének publicisztikai termését adja a *Szegedi Napló* 1878.-i évfolyamából. A közölt szövegek teljessé teszik Mikszáth szegedi tartózkodásáról alkotott képünket. A kötet szerkesztése, összeállítása és jegyzetelése világos, áttekinthető és könnyen kezelhető. Csak elenyésző számban előforduló és a szövegek értelmét nem zavaró nyomdahibát találtunk (8 : 25; 174 : 6).

Nem értünk azonban egyet azzal, hogy — bár függelékként — olyan kétes hitelű írásokat tesz közzé a főszövegben, amelyeknél Mikszáth szerzősége vitatható vagy bizony-

talán. A *Szegedi Napló* 1878. szeptember 18-i cikkét (Philippovich B. terve) Mikszáth más cikkével (Félre a titkolózással!, augusztus 22.) való rokonsága, ironikus hangvétele, tömörsége, csattanó befejezése ellenére bizonytalanak tekinti, ugyanakkor a kötet 97. oldalán közli a *Szegedi Napló* 1878. október 23-i cikkét (A vízontlátás), amelyről a jegyzetek között ezt olvashatjuk (207.): „A cikk MK-tól jól ismert képei és fordulatai — különösen az első részben — az ő szerzősége mellett bizonyítanak. A második rész valamivel nehezekebb, a csattanó ismét MK-ra vall” Nem értjük hogy ez esetben miért elegendők a szerzőség megállapítására olyan tényezők, amelyek az előbbi cikk esetében elégtelennek bizonyultak?

A kötet 157. oldalán a *Szegedi Napló* 1878. augusztus 4-i cikkét közölve (Jó az öreg a háznál) ezt írja: „A névtelenül megjelent cikk tehát kétséget kizáróan MK-é s csupán kommentár jellege miatt került a politikai cikkek közül a Függelékbe”. Ezt a cikket nem érezzük itt helyénvalónak, mert ha kétségtelenül Mikszáthé, miért került a kétes hitelű írások közé? A „kommentár jelleg” ezt nem indokolja.

Ez az eljárás ellenkezik a kétes hitelű írások korábbi közlésének gyakorlatával is: a Cikkek és karcolatok első kötetében ugyanis ezeket a jegyzetek között olvashatjuk (Krk 52. kötet 203.). Helyes lett volna ebben is egységesen eljárni.

Apró megjegyzéseink nem rontják örömminket, hogy Mikszáth Kálmán összes műveinek kritikai kiadása harmadik ciklusához érkezett. Gondosan szerkesztett és sajtó alá rendezett kötetekről van szó, amelyeket haszonnal forgathat olvasó és szakember egyaránt. Különösen ki kell emelnünk a sajtó alá rendezők munkáját, mert elsősorban az ő érdemük, hogy a Mikszáth-sorozat a *Cikkek és karcolatok* e három kötetével jelentősen gazdagodott.

E. Nagy Sándor

GAÁL GÁBOR: VÁLOGATOTT ÍRÁSOK

1–2. köt. 1921–1940. 1. köt.: Tanulmányok és cikkek. — 2. köt.: Publicisztika. Bukarest, 1964–1965. Irodalmi Könyvek. 727, 654.

Gaál Gábor válogatott irodalmi és publicisztikai írásainak kiadása jelentékeny mértékben gazdagítja a szocialista irodalomszemléletet. Forrásértékű publikáció ez a vasos két kötet, ugyanakkor eleven, aktív hatóerő, amely sok vonatkozásban jótékonyan befolyásolhatja a mai marxista művészetelméletéről folytatott vitákat. Gaál Gáboról eddig is tudtak egyet-mást mindazok,

akik behatóbban érdeklődtek a magyar nyelvű szocialista irodalom és közírás iránt, de ezek az ismeretek eléggé hézagosak voltak. Részben azért, mert Gaálnak életében csak egyetlen kötete jelent meg, az is eléggé szűkmárvú válogatás volt (*Válság és irodalom*. Állami Könyvkiadó, Bukarest, 1950). Másrészt és elsősorban azért, mert — főleg a hazai szakkörök előtt — mindmáig kellően

fel nem tárt és méltányolt területe a szocialista irodalom múltjának a romániai munkásmozgalomra támaszkodó magyar literatúra. Megíratlan még a Korunk története, megíratlan még a Gaál Gáborról szóló monográfia, hiányzik a romániai magyar szocialista irodalom történetének összefüggő felvázolása. Azok a jeles eredmények, amelyeket Csehi Gyula, Tóth Sándor és még néhány irodalomtörténész elért, az erőfeszítések, amelyeket a szintézis irányába való haladás érdekében kifejtettek, máris igen jelentősek, teljes kibontásuk érdekében való lenne talán ha ebbe a munkába a magyarországi kutatók is bekapcsolódna.

Gaál Gábor életének fő műve a *Korunk* című folyóirat volt. Némi költői túlzással azt lehetne mondani, hogy a bécsi, berlini emigrációban való literátori elindulása, majd az erdélyi haladó sajtóban való bemutatkozása felkészülés volt erre a sorsszerűen vállalt, példamutatón véghezvitt vállalkozásra. Az 1926-ban Dienes László által elindított folyóirat az akkor még erre éretlen viszonyok között valamiféle egységfront kialakításán fáradozott, ezért hasábjain nézetek és törekvések más-más árnyalatú mozaikjainak halmazából alakult a szinkép. „Ha visszaemlékezem azokra az évekre: a legújabbkori humanizmus szinte boldog évei azok, amikor mindenki s ez a lap is, a háborúból kimentett élet mámorával vetette magát a világra és fedezte fel a háború következtében elváltozott lét dolgait” — írja Gaál 1939-ben. A háborúból visszatért filozof, aki torniszterében Szent Ágoston vallomásait és Hegel esztétikai fejtegetéseit hordozta, maga is szembekeverült a „zavar éveinek” nagy követelésével: választania kellett. Az irracionális zendülésének idején ő a másik útra lépett: a racionálisak vonzották, a törvényt kereste és nem a színes ködöket, a valóságot akarta látni és elhárította a szürreális álmokat. „A művészet nagy feladata az idő legfontosabb érdekeit tudatosítani” — ezt a tézist tanulta meg Hegeltől, valamint azt a másikat, miszerint: „Csak a jelenkor friss, minden egyéb ványadt és kopott”. Mindez azonban nem egy gyorsan döntő és az elharmarkodottság veszélyét magában hordó gondolatosság tájékozódása volt, hanem a biztos és határozott ítélekész argumentuma. Gaál Gábor úgy vált a marxista gondolat kiemelkedő képviselőjévé az irodalomban, hogy elsajátította kora gazdag és teljes művészetét, műveltsége szerteágazó volt és mély. Szenvedélyesen érdekelte a filozófia, a szociológia, a szépirodalom minden ága, a film, a színház, és a modern formatervezés. S mindez nem kívülről, hanem — írásai bizonyítják — a művészet körén belülről. Kétségtelesen művész-alkat volt, a fogékonyság és érzékenységgel finom fluiduma árad sok írásá-

ból; a kifejezés gazdag változatossága, hajlékony plaszticitása, szépsége és színessége találkozott a célratartó pontossággal, az ítélet magvasan-tömör biztonságával, és tartalmasságával. A húszas évek első felében alakult ki egyéniségében a kritikus és publicisztikai karakter. A Stefan George iránti csodálat éterikusabb övezeteiből haladt gyors fokozatossággal a rendező elviség felé.

A történelmi folyamatok intenzív érzékelése hozta ezt magával. 1922-ben írja: „Egy bizonyos: valami egészen elmúlt, s az új, ami helyébe került vagy helyére alakult, ellentéte annak, ami volt. És ha a dolgok régi rendje, összefüggése és értelme az egyesek és kiváltságosok ügyét szolgálta... bizonyos, hogy az új, az alakulóban levő az általános, az egyetemes érdekében van... nem az individualizmus, hanem az egyetemes emberi szolidaritás nevelését készíti elő.” Ez a kissé még expresszionisztikusan etikus vallomás munkál a kritikus elhivatottságáról szóló szavaiban is: „A kritikus nem egy élvező, egyéni, hanem a közösségek tisztá céljait küzdő emberi szellem képviselője. Ezáltal van formulázva felelőssége és rendeltetése. A teljesebb, lehető igazabb és jobb életért harcol... A kritika nem teljes, ha csak az esztétikai fokig bírál. A kritikanak be kell kapcsolódni az idő szellemi harcaiba... *A tisztuló új emberi tudatért harcol s az etnoszért*... Ezáltal a kritikus kilép a »beavatottak« irigylésre méltó egyházából az emberiség nevelői közé, Isten katonája lesz, ahogy Belinszkij nevezte.”

Pár évvel később egyre markánsabbá válik ez a felismerés. A kommunista munkásmozgalom áramában fokozódik marxista ismereteinek köre és a társadalmi valóság elemző szemlélete praktikus példákat szolgáltat az elméleti tételekhez. Éppen ezért nem meglepő, hogy a háború alatti megingás után újra a progresszió felé orientálódó Thomas Mann oly nagyra tartott műve elemzése szolgáltatja az apropót számára ahhoz, hogy logikailag következetesen tovább menjen azon az úton, amelyet a szépprózában a nagyrabecsült német művész megjelelt. Gaál a következtetések levonásában egyszerre őrizte a művészi hagyományt és egyszerre építette azt tovább — a jövő érdekében. A nagy hagyományörzők sorába tartozott Gaál, úgy vélte, hogy a szellem alkotásai az ember elementáris szükségletei kielégítésére keletkeztek. Nem a békés szemlélet és harmóniája elemeinek tudta e műveket, hanem az *értelemadás*, az *elrendezés* aktív, küzdelmes munkája eredményeinek. Ezért indította Thomas Mann szellemisége annak kijelentésére: „Vajjon szabad-e, hogy amegértő bölcsesség súlyos bibornál nehezebb drapériát akasszuk a valóság elé s az esztétikai kultúra ígérő függönyeit, mikor mindaz, amit ember

és művész csinálhat, valami célból van, a tetszés ittasult felsikításain kívül, például arra, hogy értelmet adjon mind e kószá zavarban, nyüzsgésben és elmerülésben, ami az élet végéig az emberi mezőkön annyi jajokkal és hörgéssel teli?"

Az aktív humanizmus, vagy ahogy majd később nevezi, a realista humanizmus koordinátái körül sűrűsödnek és helyezkednek el ezek a gondolatok és egyre inkább arra készítik, hogy még tevékenyebben küzdjön eszményeiért. Nem Gaál Gábor volt az egyetlen, aki a húszas-harmincas évek fordulójának felgyorsult történelmi-társadalmi eseményei hatására intenzív gondolati munkával, a marxista elmélet gyümölcsöző alkalmazásával pályája új csúcsára lendült. Beletartozott az ő érése, publicisztikai és irodalomkritikai, folyóiratszerkesztői és szervezői tevékenysége abba a nagy áramlatba, amely a nemzetközi proletáriródalom fellendülése jegyében bontakozott ki a Szovjetuniótól Németországon át Amerikáig. Elméleti forrongás, kavargás és tisztulás szegélyezik a proletár próza, líra és dráma kísérleteinek nagy folyamatát, amelyből az idő érlelő hatására pár év múlva egy új fázisban megszületnek a szocialista realista művek, és letisztulás felé mozdul az új realizmus elmélete.

A Gaál gondolkodói pályáján bekövetkezett új emelkedő időben egybeesik a *Korunk* szerkesztésében bekövetkezett fordulattal. Ez a változás Gaál tudatos szerkesztői munkájának eredménye volt, az idő parancsa, ugyanakkor az olvasó igénye. A *Korunk* hasábjára bevonult a bemutatás helyett a bírálat, az irónia helyett a pátosz, a játékos keresztemszet helyett a következetes és irányított szabó rendszer.

Ez a rendszer a *valóságírodalom* és annak esztétikája volt. Nem egyedül Gaál alkotta meg ezt; mellette Fábry Zoltán, a *Korunk* csehszlovákiai szerkesztője volt a *valóságírodalom* másik jeles esztétája. A viszonylag rövidéletű és egyébként is ingatag, háború utáni konszolidációra következő válság az évtized végén a nemzetközi tőkés világot alapjaiban rázta meg. Élénken élt még sokak emlékezetében és főleg az egykor-volt Tanács-Magyarországból elűződöttékben a proletárródalom emléke; és most úgy tetszett, itt a valósága is. A Komintern általános irányvonala, így a KMP stratégiája is erre irányult. A munkásmozgalom fellendülése, előretörése a szocialista irodalom új, nagy hullámának elindítója lett, ezzel a hullámmal szállt és emelkedett József Attila, Nagy Lajos, ezzel indul Szilágyi András, Salamon Ernő, Nagy István, de kétségtelenül ez vonzza emeli Illyés Gyulát, Veres Pétert és még sokan másokat, akik Gaál Gábor szerkesztői figyelő órhelyének fényében feltűnnek, bevonulnak

a lapba és besorakoznak egy szélesebb folyamatba, a német, a szovjet, a francia és amerikai proletáriródalom jeles képviselői közé.

Gaál Gábornak az irodalomról ekkoriban vallott nézetei egyre markánsabb kontúrokat öltenek. „Az irodalom egyetlen célja — írja egyhelyütt —, megkönnyíteni a társadalmi valóságba való belenyulást, hogy azt megváltoztathassuk.” Másutt pedig: „Az irodalomnak csak szociális funkciók teljesítése lehet az eszménye. Csak az lehet az irodalom célja, ha tudatosít s helyes változtatásra mutat. Ha az a célja, hogy megismertesse az egész valóságot.” Ezek a megnyilatkozások azért fontosak, mert tipikusak. Világosan megfogalmazzzák a forradalmi szocialista irodalom ez időben vallott nézeteit, az adott valóság forradalmi megváltoztatására irányuló szándékot. Ha a történelmi folyamatokat és az őket kísérő tudatformációkat aszerint ítélnénk helyesnek vagy tévesnek, hogy azokat siker koronázta-e avagy bukás követte, akkor a húszas-harmincas évek fordulóján kivirágzott proletáriródalom a voluntarizmus szülöttének tarthatnánk. A hajlandóság erre nem egy teoretikusban és politikusban akkor is megvolt; ez a vélekedés azóta is el-elhangzik. Noha a harmincas évek elején a fasizmus győzött Németországban és a náciizmus támadása szerte Európában visszatorította és védekezésre kényszerítette a munkásmozgalmat, egy nagyobb idő távlatában és szélesebb perspektívában a munkásmozgalom akkori osztályharcra nem volt megalapozatlan és nem volt reménytelen. Ez a történelmi erő élteti azóta is a munkásmozgalom eszméiségére épülő proletárszocialista irodalom művészeileg legkiemelkedőbb műveit. Az adott „objektivitás”-ra való hivatkozás a „szükségyszerűség” terminusát ismételtető oportunizmus hajlamot vált mindíg is a világ megváltoztatására törő aktivitást elítélni az ideológiában és a művészetben. A minden irodalmi irányzatban ott tenyésző kis- és középszerűség nem bizonyító erő. A korabeli proletárművészet igazi reprezentánsai, a Gaál által is méltatott Uitz Bélától József Attiláig azonban megbizonyítják a forradalmas akarát jogos jelenlétét a művészetben. Semmiképpen sem véletlen egyébként, hogy Gaál esztétikai nézetei ilyen kialakulásának idején dolgozza ki József Attila is a maga ihletelméletét, amely a marxi Feuerbach-tézisekre támaszkodván éppen a költői teremtő aktivitás fogalmi meghatározásaként született.

Ezt az aktivitást, vagyis lényegében a korabeli magyar elméleti irodalomban kevésbé használatos *pártosság*ot értékelt Gaál már igen korán Barta Sándorék vállalkozásában, annak ellenére, hogy az avantgardizmus idealista-ösztönös irracionalista áramlataival mindíg is szembenállt. Később Illyés Szálló

egyek alatt című kötetét elemezve, elismerése mellett kifejti, hogy e versek „gyönyörköd-
tetnek csupán és nem aktivizálnak is egyben.
S végül ezért is csak *irodalom* ez.” Szemlét
tartván a magyar irodalom felett 1933-ban,
tömören megfogalmazza szerkesztői vezérel-
vét: „Azt kérdeztük: van-e a szépirodalmi
darabban — a művészet eszközeivel kiho-
zott — annyi belső igazság és meggyőző
erő, mely az olvasóban felkelteni vagy
elmélyíteni képes a világ megváltoztatásához
való akaratot... a szocialista realizmus
perspektívája egyetlen egy: az életvalóság
tendenciája, mely ma is az, hogy az élet
változni akar.” Az ilyen típusú elmélkedés
megnyilatkozásait hosszú évek során kelt
írásokban elvegyítve feltaláljuk. A korai
elkötelezettség irányulásában még poten-
ciálisan, a késői korszak egyetemesebb szintű
szemléletében még megőrizve, egyaránt benne
van ez a szigorú pártosság; ez Gaál Gábor
irodalomkritikai munkásságának elméleti
gerince.

Érthető, hogy ilyen elvekre támaszkodva
sikerrel emelhesse az irodalomelemzés hite-
lét, amely az elgépiesedő kultúra idején egyre
inkább elveszett, s tekintélyét csakis egy
a valósággal való konfrontálásra törő kriti-
kai szemlélet során szerezhette vissza. Az
erdélyi magyar irodalom különböző irányza-
tai, a csehszlovákiai Sarló, a magyarországi
irodalom számos jelensége, a népiesek, a
szociográfiai irányzat rendszeresen elemzésre
kerültek a Korunk hasábjain. A Korunk
irodalomkritikája természetesen nem telje-
sen azonos Gaál Gábor ilyen irányú munkássá-
gával, még akkor sem, ha a lap életője,
minden sorának korrekora, a szerzők inspi-
rátor, a magyar irodalmi tűzhelyteremtés
modern időbeli génusza is volt ő. Mind az
ő, mind munkatársai írásaiban e kemény
időkben fel-felbukkannak az elvi következe-
tesség bizonyos merevségbe való átcsapása
idején a túlzottnak tetsző követelések, érzé-
kenységeket sértő és a fokozott követelések-
től viszolygókat megbántó vonások, néha
tévedések is. Egy 1939-es előadásában meg-
állapítja Gaál Gábor, hogy „a népi arcvonal”
irodalmi vonatkozásban már 1930 óta meg-
valósult a lapban. Ez így bizonyítván némileg
túlzó általánosítás, hiszen a népröngöndol-
lat maga később került a közfigyelem elé, s
noha közsímert, hogy részleges megvalósulása
a polgár és népi írói rétegek gyengeségének,
bizonytalanságának is következménye, mégis
lehetetlen nem látni ebben a sikertelenségben,
vagy félsikerben az évtized-forduló után
megváltozott történelmi körülményekhez egy-
időre eléggé rugalmasan alkalmazkodni nem
tudó marxista literátorok felelősségét. Időn-
ként azonban azt lehet tapasztalni, hogy a
magyar szellemi élet antifasizmusának gyenge-
ségeit némelyek kizárólag a marxisták túlzott-

nak minősített hajlíthatatlanságának szám-
lájára írják. Ezek a vélekedések nem meg-
alapozottak. Gaálban mindig elevenen élt a
vonzódás minden igazán értékes műalkotás
iránt, minden „nyugtalanágot” örömmel
üdvözölt, ha „az érzület melegét s a viada-
lom őszinteségét” érezhette ki belőle, mint
az Németh László esetében is történt. Ady,
mellett talán ő volt az a magyar írástudó,
akinek szellemével legtöbbet birkózott Gaál
Gábor. Rendkívüli örömeire szolgált, midőn a
Tanú eszmélkedésétől a társadalmi regények
írójának pozitív irányba való haladásáról
tudósíthatott. „Bíráltuk és kifogásoltuk, a
bírálat rokoní szenvedelmével — írja —,
mert láttuk, hogy Magyarországról ugyanaz
az élményanyaga, mint a mienk, s neki is a
magyar megoldatlanságok fájnak, csak épp
nem akar a megoldás igazi útjára lépni.”
S hogy a megoldás igazi útján a Korunk és
marxista kritikuskárdája jár, afelől Gaál
Gábornak soha nem volt semmi kétsége.

Gaál Gábor esztétikai rendszerének a
realizmus volt az alaprincipiuma. Nem
mondhatni, hogy valamely összefüggő szue-
rén esztétikai saját koncepció kialakítására
törekedett volna, mint kortársai közül például
Lukács György, Lunacsarszkij vagy mások.
A realizmus számára mindenekelőtt a valóság
lényegi vonásainak művészi megjelenítését
reprezentálta. Ehhez képest nem volt tisztá-
zott előtte a máig vitatott probléma, hogy
módszer-e a realizmus, avagy stílus, avagy
elvek rendszere, Gaál mindhárom értelmé-
ben használta ezt a fogalmat. Szoros kap-
csolatot látott a művészi fogantatású rea-
lizmus és a filozófiai látásmód dialektikus
materializmusa között; s magát a szocia-
lista realizmus fogalmát is már igen korán,
1933-ban használja. A későbbi differenciál-
tabb értelmezésben így fogalmazza meg,
miként vélekedik e kérdésről: „A szocialista
realizmus a költői alkotás módszere, s a
szocialista költészet stílusa, mely a valóságos
világot s az emberi érzelmek világát ábrá-
zolja. Stílus, mely a régi realizmusból mind
a költői ábrázolás objektumának tartalmát,
mind stílusának különöségeit illetőleg külö-
nözők.” Gaálnem volt rendszerteremtő esztéta,
hanem gyakorló irodalomkritikus (s ebben
használt Bálint Györgyre), sokban el tudta
kerülni a megmerevedő realizmusfelfogás
buktatóit, noha annak nem egy eleme kiüt-
között saját munkásságában is. Az egyensúly-
és harmóniaelvől vallott nézetei, az ellentéte-
ket feloldó figura hiányolása, a kivezető út
követése stb., ilyen mozzanatok voltak.

A realizmus-centrikus irodalomszemlélet
következményeként Gaál nem rokonszenve-
zett a húszas-harmincas évek avantgarde
irányzataival, legalábbis az irodalomban.
Feltűnő viszont, hogy az ipari formaterve-
zésben tárgyiassággá higgadt konstruktíviz-

must magasra értékelte; messzemenő szimpátiával kísérte a reinhardtii színház hagyományait forradalmian át- és továbbalakító német és orosz színpadi produkciót. Az irodalomban kérihetetlenebb volt. A vizualitás elismert modern átalakulása mellett a szépirodalmi szférában, mint a fentiekből kitetszik, elsősorban a gondolatosság, a közölt tudattartalom helyessége érdekelte s világosan látta nem egy expresszionistánál, vagy szürrealistánál a világnézeti idealizmus jelentkezését, az eszméi zavart, az érzések zűrzavarát. Jellemzőnek tartotta és gyakran idézte Tristan Tzara híres-hírhedt megállapítását: „Az ember piszkos, megöli az állatokat, a növényeket, testvéreit, viszálykodik, intelligenciája van, sokat beszél, nem tudja megmondani, amit gondol.” Éppen ebben, a gondolati megragadásra és logikus kifejtésre való képtelenségben marasztalta el Gaál az avantgardizmust.

De nem követte azokat, akik az ízlésükkel ellentétes irodalmi, művészeti irányzatokban nem voltak képesek meglátni azt, ami értékként halmozódott fel. Igaz, Paul Éluard verseiből az elszigeteltség érzésének jeges áradását érzékeli csupán, irracionálisát emlegeti és nem tekinti át e fájdalmas költői üzenet nagyonis valóságos kapcsolatát a szörnyű korról, de ugyanakkor esztelenségnek tartja, ha valaki is tagadná az intuíción szerepét a művészi alkotásban. Sztanyiszlavszkijról szólván megjegyzi, hogy az expresszionizmus sok újat és jót hozott. Bergson filozófiáját elutasítja természetesen, de nem mulasztja el kifejezni, hogy „...hajlékonyabbá és tartalmasabbá tette fogalmainkat. Kíméltette mélyrenéző szívünket s meggazdagította repdeső nyelvünket, szétvetette fogalmaink bordáit és meglepő távlatokat nyitott a lelki élet belső szféráinak kohóiba.” Megelégedéssel konstatálta, hogy a „gözölgő avantgardizmusok a művészetek királyi stílusa, a realizmus felé higgadtak”, de nem mulasztotta el 1932-ben megállapítani: „A különböző irodalmi forradalmak azt eredményezték, hogy az ember úgynevezett összetett, komplex ábrázolása tökéletesedett. Az ember rajza kiszélesedett a külső fotográfiától a legmélyebb atavisztikus rezdülésekig.”

Ez a lényegében ambivalens magatartás tette képessé arra, bármily paradoxonként hangzik, hogy a valóságirodalom teoretikusa lehetett, abban az értelemben ugyanis, hogy a megszülető, feltörekvő proletáriradalom által főleg az avantgarde-től átvett műfajokat, formákat, struktúrákat elfogadta és beépítette realizmus-felfogásába. Kifejezte az avantgarde mélyén munkáló ellentett erők játékból a törvénykereső *tárgyas* mozzanatot, elutasítván az irracionálisokat, éppen erre a valóság felé tendáló faktorra épített, akár az új lírai tárgyiasságról írt, akár a riportázs,

a dokumentum szépirodalmi rangra emelkedési képességéről érkezett. Amit legfontosabbnak tartott: a valóság megragadását, nem képzelte el egyikúán, hanem sokoldalúan és komplex módon. Így érthető vonzalma a romantikus látáshoz is. Csupa ellentmondásnak tetszenék, miképpen fért meg benne a tárgyiasság vállalása és a romantika szárnyalása, ha nem értenék meg azt a dialektikus, bonyolult benső érest és vitát, amelyet a változó időben álló és helytálló ember élt át. Ítéleteinek kemény biztossága egybevág azzal a benyomással, amit a fényképeről ránk tekintő rokonszenves, töprengő és mégis határozott, higgadt pillantású intellektüel kelt. A lényeg keresése és biztos feltalálása csupán a végeredménye volt egy mély érzelmi kultúrájú, széles látókörű ember nagy intenzitású szellemi munkájának.

Ezért volt képes megfelelni annak a feladatnak, amely ilyen múlt után egy egészen új szakaszban, az antifasiszta küzdelmek idején várt rá. Irodalomkritikái, publicisztikája egyaránt a nagy célt szolgálta: összefogni és megőrizni. 1940-ben kiadott „jelszavai” ezek voltak: realista humanizmus, mítosznelküliség, együttélés. A cenzúráról fenyegetve, általánosan fejezte ki magát, az értők számára mégis világosan szóltak szavai a népek testvériségéről, az antifasiszta elkötelezettségről. A legnehezebb időkben is megőrizte hitét eszményeiben. „A legmélyebbre esett napokban látjuk: csak a valóság torzulhat el, de sohasem az értelme” — mondotta 1940-ben. Beethovenre hivatkozott ugyan ebben az írásában, aki azt mondotta egykor, hogy a művész sohasem sir, a művész — küzd!

Kétségtelen, hogy Gaál Gábort megkülönböztetett hely illeti meg a magyar nyelvű szocialista irodalomszemlélet történetében. A *Korunk* másfél évtizedes, Közép-Európában kivételes teljesítményében oroszánrésze van az ő fáradhatatlanságának, önfeláldozó egyéniségének. A megismerésre és megértésre alapozott kritikai program, amelyet megvalósított, ma is érvényes. Ha a változó, kedvezőbb időben lefoszlanak is e hagyományról az érdekesbb vonások, Gaál Gábor elvei, hite továbbra is mérce marad. Megvilágító költőiséggel visszatekintve az elmúlt időkre így jegyezte ezt a *Korunk* éveinek mágójára: „Elsősorban az ismeret, az átvilágítás volt a célunk. Tényleg, nem voltak esszéíróink. Tényleg, nem a formákkal akartunk hatni. De mi történhetett? Rideg kökért volt ez a világ, amit hamisításnak éreztünk volna kicicomázni, éppen mi, akik a tudomány fénytelen szavaival tartozunk megközelíteni világunk korántsem játékos tényeit. Minket is vonzott a könnyedség, a tárgy súlyra s a tárgy fájdalma nyomott. Ebből a

szembenézésből született társadalom- és irodalomszemléletünk mindenkor következetes, máig vezető humanista realizmusa.”

A nagy gonddal szerkesztett, helyesen válogatott, bibliográfiával is ellátott kötetek Gaál Gábor munkásságának 1940-ig terjedő

szakaszát foglalják össze. A következő kötet remélhetően nemsokára hozzáférhetővé teszi Gaál Gábornak már a felszabadult, népi Romániában született írásai teljes gyűjteményét.

Illés László

BÓKA LÁSZLÓ KÉT TANULMÁNYKÖTETE

Válogatott tanulmányok. Válogatta és szerkesztette: Sík Csaba. Bp. 1966. Magvető K. 1593 l. — Könyvek, gondok. (Válogatott tanulmányok és jegyzetek). Válogatta és szerkesztette, a bibliográfiát összeállította: Bessenyei György. Bp. 1966. Gondolat K. 473 l.

Bóka László több mint három évtizedes pályafutása során egyaránt írt monográfiát, életrajzi vázlatot, irodalomtörténeti tanulmányt, irodalomelméleti, stilisztikai, műfajelméleti, nyelvelméleti dolgozatot, egyetemi előadást, elő- és utószót, esszét, portrét, tablót, komparatista értekezést, kritikát, recenziót széljegyzetet, anekdotázó emlékeztést, arcképvázlatot, népszerűsítő előadást, ars poeticus önvallomást — azaz az irodalomtudomány szinte minden műfaji lehetőségét kihasználta, illetve alkalmazta.

Regényei közül a *Zenekíséretben* és a *Nanauban* művészetfilozófiai fejtegetések olvashatók, az *Őszi napló* pedig az irodalomtörténeti, kritikai, esztétikai vonatkozású ötletek gazdag tárháza. A műfajok közt érték-hierarchiát nem állított fel, a recenzió és a monográfia, az adalék és a tanulmány egyaránt fontos volt számára. E felfogása részint Gombocz Zoltán hatásával magyarázható, részint a Nyugat esszéista gyakorlatával. Bessenyei György gondos bibliográfiája tanúsítja, hogy válogatott tanulmányainak eddig megjelent két kötete mellé egy harmadik kínálkozik, amely recenzióinak százait foglalná magában és amely dokumentálná az elmúlt három évtized magyar irodalmi mozgása iránti érdeklődését, s a XX. századi magyar kritikának is egyik legfontosabb dokumentuma lenne.

Kritikus volt és irodalomtörténész, az irodalomtörténetben az értékelést, a kritikában pedig a történeti szempontot igényelte. Nemcsak elméleti igénye, hanem gyakorlati munkássága miatt is szinte reménytelen — és szükségtelen is — szétválasztani az irodalomtörténészt és a kritikuszt, az irodalomtörténeti és a kritikai diszciplínát. Ha a továbbiakban a kritika terminust használjuk, akkor azt a magyar gyakorlatnál tágabb értelemben alkalmazzuk, az angol criticism-felé közelítve. Nyomatékosan szeretnénk hangsúlyozni — félreértések elkerülése végett —, hogy Bóka László Halász Gáborral és számos angol kritikussal ellentétben a historicus és

az értékelő aspektusokat nem tartotta egymással ellentéteseknek, hanem ezek egységét igényelte. Az irodalomtörténet számára nem valami elmúlt korszak lezárását vagy újbóli lezárását jelentette, hanem a jelennel, a kortárs törekvésekkel való állandó szembeállítás. „Ha mi tehát azt kívánjuk az irodalomtörténettől, hogy jelenközpontú legyen, ezt nemcsak a múlt, hanem a jövő felé tekintve követeljük, a jelen számunkra éppolyan változó, éppolyan átmeneti korszak, mint minden múltbeli történeti korszak...”

Bóka László tiszta elméleti munkát, részletekbe menő théorie pure-t sohasem írt, az elméleti igényt azonban, ha áttételes formában is, apró recenzióiban is felleljük. Nem írt rendszeres elméletet, hanem ennél lényegesebbet: figyelmeztetett azokra a szempontokra — vagy legalábbis a szempontok sokaságára — amelyeket egy majdani elméletnek figyelembe kell vennie, vagy talán, pontosabban fogalmazva, amelyre a mindennapi gyakorlati munkában ügyelnünk kell.

Bóka László igénye olyan irodalomelmélet, „melynek tételei nem mondhatnak ellent principiálisan korunk tudományos világképének, hanem összhangban vannak azzal”. Ennek az irodalomelméletnek tudomásul kell vennie, hogy a természettudományok és a technika fejlődése során új, minden eddiginél széleskörűbb és felkészültebb közönség alakul ki, amely „egyre kevésbé tűri el, hogy az író leguggoljon hozzá, és selypegve gügyögjön neki”. A rádió, a televízió és a hangosfilm nyomán „megszűnt az irodalom és az írásbeliség elválaszthatatlan kapcsolata, illetve új szóbeliség született.” A fentiek következtében a népköltészet és a műköltészet viszonyában is változás állott be. Bóka László figyelmeztetett arra, hogy a tér- és időszemlélet megváltozása következtében az írói „képzet tere szükségszerűen megváltozik. Az új technika eltereli a képzetet a külsődleges megjelenítés útjára...” Az irodalomelméletnek a marxizmusra, a modern természettudományokra, a technikára, az új tudatú közön-

ségre és ezekkel együtt a modern művészetre kell alapozódnia.

A XX. századi magyar irodalom egyetemi tanára, a gyakorló kritikus — akinek az új jelenségek megértésére és értékelésére kellett törekednie, határozottan kimondotta: „az irodalomelmélet az avatagságnak valóságos geológiai rétegeit produkálja.” A dramaturgia „valahol a görög tragédiák, Molière és Lessing háromszögében toporog, s így aztán Shakespeare-től G. B. Shaw-ig úgy-szólván csak kivételes rendellenességekről tud...”, a regényelmélet nem tud megsza-badulni a XIX. századi regényből „levon-ható szabályok varázsgyűrűjéből”, a líráról szóló „elméleti meghatározások pedig még a humanista stilisztikák szabályait is konser-válták”. A kritikus, aki Ady Endre, József Attila, Móricz Zsigmond, Balázs Béla, Nagy László, Pilinszky János — csak taláalomra néhány név — művét akarja megérteni és értékelni, aki az azonosságokat és a külön-bözőségeket kívánja kimutatni, aki a frissen sorjázó új költők (Újholdasok, Tűztáncosok stb.) lehetőségeit akarja felmérni — „az igazi kritikus... nem műzeológus, sem normás, hanem az újítók támogatója” — nem elégedhetett meg a készen kapott irodalom-elmélettel, hanem a jelenre s a jövőre figyelő irodalomelmélet kidolgozását sürgette. Ennek az irodalomszemléletnek pedig tudomásul kell vennie, hogy „két merőben új műforma keletkezett például: a filmdráma és a rádió-dráma”, hogy a „a riportszerű ábrázolása és a művészi ábrázolás automatikusan közelebb került egymáshoz az egzaktság követke-zménye révén”, és hogy a hagyományos műfajokon belül is jelentős változások követ-keztek be. Bóka jelen- és jövőcentrikussá-gának legfőbb célkitűzése az, hogy olyan irodalomelmélet jöjjön létre, amely anélkül, hogy alkalmatlan lenne a régi művek értéke-lésére, amely anélkül, hogy bármit is fel kellene áldoznia Balassi, Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi és Arany művéből, anél-kül, hogy a régiek és az újak harcát, a klassziku-sok és modernnek vitáját bármilyen aspek-tusból is felújítaná, alkalmas az új törekvések támogatására, értékelésére.

Az irodalomelmélet Bóka számára tehát semmiképpen sem öncélú szabálygyűj-temény, hanem magas szintű kritika megszü-letésének feltétele és elősegítője. Bóka kriti-kai munkásságának lényegét funkciójából érthetjük meg. A kritika története során állandóan lappangó, időnként nyíltan kimon-dott kérdés az, hogy kinek szól a kritika és miért. Az önmagáért, az elvont tudományos-ságért, a személytelen eredményekért művelt kritika — a lehetséges válaszok egyike — Bóka számára elfogadhatatlan volt. Miként az irodalmat, úgy a kritikát is személyes ügynek tekintette, és éppen e személyes ügy

következtében vált a kritika tudománya művészetté is számára. A bókai kritika legin-kább Lukács György szavával osztályozható: művészettudomány. Ez a kritika elsősorban a közönséghez szól, a közönség figyelmét, érdeklődését kívánja felkelteni, az irodalom népszerűsítését, elterjedését akarja szolgálni. A közönség meggyőzésére törekszik, egya-ránt szeretné régi és új értékekre figyelmét irányítani. Sainte-Beuve szerint a kritikus az az ember, aki tud olvasni, és másokat is megtanít olvasni, és ez ma is helytálló felfo-gás, ha egyre inkább kételkedünk is abban, hogy Sainte-Beuve mindenkor jól olvasott-e. Bóka olvasni akar megtanítani másokat, és ugyanez — a közönség más rétegeit tekintve — magát az olvasás aktusát kívánja megszerettetni, azaz személyes érdeké tenni. Ezért kritikái tárgya nemcsak a mű, hanem a műfaj, a szerző, a kor, az irodalmi irányzat, és a vizsgálódás szempontja egyaránt lehet stilisztikai, szerkezeti, tartalmi, történeti, politikai, pszichológiai, biográfiai stb. Egy új íróról, egy új műről való szubjektív, lírai hangú hirdadás számára legalább olyan fon-tos, mint az objektívebb műelemzés. És éppen ezen a ponton válik a közönséghez címzett kritika íróhoz címzetté is: részben az irodalmi élet, részben pedig egy-egy kér-deses író fejlődése szempontjából Bóka elen-gedhetetlennek tartja, hogy a kritika íróvá avasson szerzőket, az „újítók támogatása” egyaránt lehet pszichológiai bátorítás és konkrét műelemzéssel történő érték- vagy lehetőségfelmérés.

A személyes jelleg, amely a pillanatkép-szerű portrét, a műalkotásra jellemző össz-kép lehetőségét ígéri, Bóka szinte valamennyi írását jellemzi műfajra és tárgyra való tekin-tet nélkül. Az impresszionizmusnak örök-sége szerencsés egységet alkot nála olyan vizsgálódási módszerekkel, amelyek létrejöt-tét éppen az az igény sugallta, hogy az impresz-szionizmus elégtelenségét a kritika leküzd-hesse. Az impresszionista kritika a tárgy szeretetét, a tárgyhöz való személyes viszonyt az elemzéssel keveri össze és ha nem marad is meg a benyomások rögzítésénél, a benyo-mások okát elsősorban a kritikus személyi-ségében keresi. Bóka László viszont a tárgy-ban, a műalkotásban keresni, bár figyelme-zet arra, hogy a mű létre jöttének körülmé-nyei, megjelenésének időpontja meghatározza a benyomásokat és befolyásolhatja az érté-kelést.

Az irodalom a nyelv művészete, és Bóka komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy a nyelvtudományt és az irodalomtudományt közelítse, hogy az utóbbi az előbbi eredmé-nyeit felhasználhassa. Ez a törekvése egya-ránt fakadt tudósi és művészi igényből. A konkrét, objektív vizsgálat, hiteles műelemzés elképzelhetetlen a műalkotás nyelvi elemei-

nek vizsgálata nélkül, a vers hangtanával, mondattanával, a szókészlettel, a jelentés problémáival egyaránt foglalkozott, cikkeiben — elszórtan ugyan — egy funkcionális stilisztika körvonalai bontakoznak ki. „Mert a vers, minden jó vers, egyetlenül egy, páratlan jelenség, s minden versnek külön stilisztikája van...” — írta 1940-ben egy Illyés-vers kapcsán. Bizonyára túlzás az az állítás, hogy minden versnek külön stilisztikája van — egyébként néhány mai francia és belga esztéta hajlik erre az álláspontra —, megállapítása mégis több szempontból is fontos. Először azért, mert jelzi, hogy egy adott vers egyedisége és specifikuma a nyelvi, stilisztikai elemzés nélkül megközelíthetetlen és igazolhatatlan, másodszor pedig azért, mert a normák, adott esetben a nyelvi, stilisztikai normák béklyói ellen nyújt védelmet. Minden új nagy költő valamilyen formában megújítja a nyelvet, elsősorban a szintagma-viszonyokat, minden új költő korszak megújítja a költői szokásait, egyes szavaknak, kifejezéseknek új értelmet, stilisztikai funkciót ad, a stilisztikának tehát minden egyes alkalommal meg kell újítania önmagát. Kölcsey, Arany János és különösen József Attila költészetének vizsgálatakor gyümölcsöződik leginkább Bóka nyelvész felkészültsége.

Bóka nyelvészeti stúdiumai két szempontból is rendkívül jelentősek. Részben konkrét eredményei, részben pedig ösztönzése miatt. Bóka több ízben is hangoztatta, hogy nagy költők mindig is beható nyelvészeti-stilisztikai stúdiumokat folytattak, az ő példája — mert egyetemi tanár és költő volt egyaránt — mindennél ékeesebben bizonyítja a költészet, az irodalomtudomány és a nyelvstudomány közelítésének szükségességét.

Impresszionista személyesség és nyelvstudományi tárgyiaság a bókai kritika meg-

különböztető vonásai. És a történeti, szociológiai, filozófiai érdeklődés. Az elméleti igény az állandó rugalmasság, mozgalmasság, összefüggés- és távlatkeresés formájában realizálódik kritikáiban. A műalkotás létrejöttének társadalmi, pszichológiai vonatkozásai, író és társadalom, író és közönség kapcsolata legalább annyira érdekli, mint a konkrét, egyedi mű. Taine és az ellene lázadó, mégis őt sok vonatkozásban követő impresszionisták az értékelést kizárták a kritika fogalmából. Az impresszionisták örökségét is vállaló Bóka ragaszkodik az értékeléshez, de a legélesebben szembeszáll azzal, hogy az értékelés valamiféle normatív poétika alapján történjék. Az értékelés kritériumai nála — mint minden jelentős kritikusnál — többneműek, egyaránt irodalmon belüli és irodalomon kívüliek. József Attila elméleti összegezése szerint a kritikusnak válaszolnia kell arra, hogy mi az adott mű társadalmi értéke, mi az önértéke és milyen egyéniséget fejez ki.

Bóka modern irodalmat igényelt, de a modern irodalom körülírását a nyelvészeti, stilisztikai, műfaji kérdések iránt élénken érdeklő tudós csakis irodalomkritikusi jelenségekkel végezhetné el. „Modern irodalom az, amely az embert a halálra emlékezteti. Modern irodalom az, amely az embert az életre kíváncsítja rá. Modern irodalom az, amely forradalmat szít az ember szívében minden megváltoztathatatlanunk, definitívünk, véglegesen lezárt hirtetett dologgal szemben...” — mondotta. Ezt a múltbeli, jelen- és jövőbeli modern irodalmat akarta szolgálni: Csokonait, akiről az Őszi napló tanúsága szerint könyvet szeretett volna írni, Petőfit, Aranyt, Adyt, Babitsot, Kosztolányit, József Attilát, kortársait és tanítványait, régi és új magyar és külföldi írókat egyaránt.

Ferenczi László

KOMLÓS ALADÁR: TÁGULÓ IRODALOM

Tanulmányok, esszék, kritikák. Bp. 1967. Magvető K. 427 l. (Elvek és utak.)

Tértől és időtől függő, növekvő ütemű és terjedelmű belső megújulás nélkül éppúgy nincs irodalom, nincsen művészet, miként jó kritikus, avatott műértő sem lehet az, ki eleve lemond az irodalom- és valóságismeret szerves fejlődésének, viszonyos egymásrautaságának gondolatáról. Könyvünk olvasása arról is meggyőző, hogy szerzője régóta, idestova félszázada követi ezt a patinás, igaz elvet.

1926-ban írja: egy műalkotás magában is egység ugyan, de még nem végső egység; „egy vers értelme és ezzel szépsége is megnövekszik, gyakran voltaképpen csak akkor teljesedik be, ha szemünk egy oeuvre közepébe

állította” (Az új magyar líra). Ugyanitt olvassuk, hogy az egyes költemény, „a költő és a kor költészete megannyi, zártágában egyre csökkenő, de terjedelmében egyre táguló egységet alkot”. Mostani könyvében pedig az áll, hogy az „állandóan táguló világ einsteini felfedezése a művészetre is érvényes, s az a jó kritikus, aki fogékonyságával követni tudja e tágulást”.

Alapkérdés, mivel a saját fogalmazású elvárás mérce is: tudja-e követni? Annál inkább, hogy gyűjteménye korántsem egységes műfajilag. Szó esik benne, túlnyomórészt, írói művekről, Madách- és Aranytól Szabó Lőrincig; van benne szép számmal kritika

is, a recenzio goethei értelmében; aztán polémiák, újak és régebbiek vegyest. (A további distinkció csak ráadás. Az első tipust, a mű- és életműelemzést a filológiai nyomozások teszik változatossá, olykor nemzetközi érdekűvé s mellette idegjesztően izgalmassá, pl. Ki írta „A rózsafabátor”-t?)

Kezdem a választ in medias res: könyvünk állja a próbát, mondandója követni tudja a „tágulás”-t. (Más kérdés, hogy két éve szerzett programcikke, A kritika, néhány tekintetben ellenvetésre szólít. Erre azonban még visszatérek.) Mindamellett okosan és rokonszenvesen áll helyt önmagáért. Két okból is. Az első az, hogy Komlós szerint soha nem lehetünk közömbösek „egy mű emberi tartalma iránt”. A második: „az esztétikai szempont elszakadása az erkölcsi-társadalmi szemponttól a kritikai gondolkodás dekadenciájának jele”. Egyformán fontos hát mind a két elv, mert ahogy „olykor a szépség igénye önállósul, s elszakad az erkölcsőtől és politikától, úgy néha a politikai követelmény elszakad az esztétikaitól, s ez semmivel sem kisebb hiba; mint amaz felületességre, úgy ez türelmetlenségre és értetlenségre vezet”.

A Táguló irodalom többi vezérelve: a cikkek és tanulmányok különféle szakszempontjai mind e kettőre mennek vissza. Ezért tudja Komlós meggyőzően bemutatni (például) Szabó Lőrinc valódi jelentőségét. Részint még a kiváló műértővel, Illyéssel szemben is; meggyőzően dokumentálja, hogy Szabó — kit József és Illyés mellett a hazai félműlt legnagyobb lírikusának ismer, egy nyomasztó és káros életérzésben, az individuális nihilizmusban kereste megnyugvását. Ami ugyanakkor nincs, nem is lehet ellentétben azzal, hogy a modern természettudományos világnézet megszólaltatásában rejlik haladó költői teljesítménye, mégis. Mert nagy érték az a költészet, amelyik művészen új: korszerű megvilágításban mutatja be az emberi lelket.

Hasonló példa — Radnótirol szólva, hogy vizsgálódásait egy idősebb, már régen esedékes konklúzióra futtatja ki: még feloldatlan ellentét lappang hősenek a Sík Sándor-i ideológiához kanyarodó, 1933-i szolid átváltása, egyben művészi oeuvre-jének s lírai szintjének szemléletmódját történő elmélyülése, illetve letisztulása között. — Vagy szólva Józsefről, kiről imponáló határozottsággal írja: „Megvallom, *Döntsd a tőkét* című kötetét költői útja hullámvölgyének tartom, tünevényes ifjúkori versei, a *Nincsen apám* után átmenetileg elkerülhetetlen visszaesésnek, egy új út keresése olykor prózába vivő szakaszán. De élményei és szocialista világnézete hamarosan úgy átjárják egymást, hogy már oly remekei születnek, mint a *Külvárosi éj*, *Téli éjszaka*, *A város peremén*” stb.

Izgató kérdés: honnan veszi Komlós az erőt és belső biztonságot a felismerések ily

találó, egyszersmind bátor és öntudatos rögzítéséhez? (Aki ismeri, minő előzmények után s véleményekkel szemben jutottunk eddig, vállalatát csak az tudja igazán méltányolni.) Paradox igazság, de főképp önmagából; történelmi joga van ehhez. Hiszen Az új magyar lírában mint szakrendszerkezésben alighanem elsőként írta le József Attila nevét, méltányló szavak kíséretében. S azért is, mert mindamellett kritikus szemmel nézi hajdani álláspontját s a kortársi irodalomét: bizonyos fókú s aránylag hosszú nyúlt értetlenségüket Józseffel szemben.

Persze, van itt szó egyébről is. Komlós különös érzékenysége az irodalom iránt, és szerzői bátorsága, ami nem más, mint igazságérzet, még messzibb tájakról nyeri legelső, életre szóló ihletését: a Nyugat-hőskorszakból. Ennek toleráns irodalomszemléletét, műközpontú alázatát s kritikai liberalizmusát életi újra és tovább a maga módján; de ennek csatás kedvű szigorát, „életes irodalom”-igényét és baloldaliságát is. Hogy általuk, egyben Osvát és Ignótus, Babits és Kosztolányi, Schöpfungin meg Karinthy, s tán leginkább Ady szellemében találjon otthonára a bár készen kapott, de mégis maga választotta progresszióban. Mert fordítva is igaz ama tétel, amit finom intuíciónál Fenyő Lászlóról mond egy kitűnő esszében: míg a költő azért vizsgálja folyton magát és viszonyát az emberekhez, ő nem sikerül beleilleszkednie a világba, ő kritikáiban azért, mert helyét találja benne, és pedig szemben a hatalommal; ha kell, a Nyugattal, ha kell, hát Bécsben és Kassán vagy éppen Kolozsvárt Gaál Gábor Korunkjánál.

Sok mindenről tanúskodnak még írásai, de kivált egyről: hogy felfogásában a kritika nemcsak egyszerű műelemzés. És nem is csak a művész szembeesése korával, amelyben élnie adatott. Egyben önvizsgálat: a személyes ízlés szakadallan viszonyítása a folyvást alakuló valósághoz s a „táguló” irodalomhoz. Mint kritikus-művelvezőt nagyfokú tudatosság, mindenféle sablontól irtózás és erős formaérzék jellemzi. Ha irodalomról beszél, csakugyan az irodalmat, magát a művet vizsgálja elsősorban, még más mondanivalóhoz is (életrajz, művészi karakter stb.) a műveket akarja alapul venni. Anyaga tehát mindenekelőtt mint kifejezés: művészi intonáció érdekli, melyben a témájára hangolt lélek keresi a szót s a kontaktust a korról és közönségével. Ezért tudja azt is, amit — tisztelet a kivételnek, az újabb stíl-vizsgálatok steril buzgalma oly szívesen mellőz; hogy ti. a fejlődés leírásához „nem elég a visszatérő szavak kicédlulázása, pszichológiailag és esztétikailag át kell világítani őket, és megérteni, milyen lelki tartalom nyilatkozik meg bennük”. S hogy ez mennyire nem üres szólam nála, afféle jámbor szándék, a bravúros szó-

kincs-vizsgálatok (néha csak központosázás-
elemzések) gazdag gyűjteményével tanúsítja.
Legyen elég itt egyetlen példát említeni,
amiben mind a két változat előfordul. Ilyen
A fiatal Ady nyomában című ragyogó telita-
látat (1960-ból).

Hasonló eredményekkel: a gondolkodó és
érzékeny lélek tanulságaival bővelkedik a
többi szál is, ami Komlóst illetőhöz, a Nyugat-
kor legjobb hagyományaihoz fűzi. Am érjük
be egy magányos példával. Azzal, hogy pole-
mikus vénája olykor olyanformán lüktet,
mintha nem is a nevezettek együttes példája
szabná meg ritmusát, hanem csak Babitsé,
meg Schöpfliné inkább. Abban pl., hogy
bár konvenció, hatalmi szó és korfelfogás
soha nem gát előtte, mert rendkívül fogé-
kony s jövőt szomjazó lélek, annyira azért
mégsem az, hogy ne lenne benne a leghar-
sányabb ujjal szemben bizonyos tartózkodás.
Hajlik tán a klasszicizáló szemléletre? Nem
esik messze az igazságtól ez sem, de találób-
b azt hangsúlyozni, hogy polemikus hangolt-
sága s mellette izlésbeli rokonszenve ekként
is érvényesül. Ez magyarázza, hogy a fiatal,
egyelőre izmusokban fürdő Szabó Lőrinc
hangját még „csinált lihegéssel” izgatottnak,
s ezért kevésbé meggyőzőnek érzi, mint annak-
előtte, első jelentkezésekor. És innét van az
is, hogy nyomatékkal hangsúlyozza: Fenyő
Lászlónak is át kellett esnie a költői forron-
gás fontoskodó, „korszakos mókáin”, „a
lírai izmusok bárányhimlőjén”; hogy Rad-
nótinak az izmusok az iskola, amit önérdé-
kében el kell hagyni. Különbözik „kinek van
joga köztünk arról beszélni, hogy ő forrad-
almat jelent Adyhoz, Babitshoz, Móriczhoz
képest?” — kérdezi kortársaitól. „Kassák
Lajosnak igen. De az ő kísérletei is nem azt
bizonyítják-e csak, a kivétel bizonyító erejé-
vel, hogy életerős, szervesen szükséges művé-
szi forradalomnak még nem érkezett el az
ideje?” Előítélet: apriori elfogultság tehát,
hogy „a művésznek, ha nem éri be az epigon-
sággal, feltétlenül forradalmat kell csinálnia.
Hiszen van harmadik lehetőség is: folytatónak
lenni. Új láncszemet kapcsolni a régihez,
s nem tagadni meg azokat. A háború utáni
magyar írók általában folytatók. Miért ne
vallanók be, hogy azok vagyunk?” (A három-
felé szakadt magyar irodalom. 1927). Azóta
sem vélekedik másképp. Elégedetten írhatja
legújában, hiszen őt igazolta a fejlődés: a
Horthy-kor költői közül azok adták a leg-
jobb teljesítményt, akik megmártóztva az
izmusok vad hullámaiban, ki tudtak jutni
valamiféle klasszicizmus partjaira: József
Attila, Szabó Lőrinc meg Illyés. Ami termé-
szetesen most sem jár nála egyoldalúságok-
kal. Jogosnak tudja s tiszteli is a kísérlete-
zés jogát. Úgy szereti a realizmust, hogy
kedveli a meszerűt is, „a transzcendens sejt-
telmeit”, nemkülönben az „álom” s a „homály

varázsát”. Csak azon a határon torpan meg
újra és újra, „amelyen túl az értelmetlenség,
a magának való szubjektivitás, illetve az
embericelenség vagy a tények meghamisí-
tása” fenyegeti.

Miként elfogulatlan, higgadt tartózko-
dása a hivalkodó és magakellettő újtól, úgy
vitás alaphangoltsága is régebbi keletű.
Egyik jöszemű: kritikusa (éppen negyven
éve), már így jellemezte: mintha megduplá-
zódna kedve és ereje, mikor ár ellen úszik.
De visszanézővé látszik csak igazán, milyen
jól veszi a tempót! Ma sem lankadó erővel.
Alighanem igaz, amit így mondanak róla:
nem is tudna élni polémia nélkül. Tul azon,
hogy ez mindannyiunk sorsa, nem csoda
hát, hogy olykor-olykor, éppen mert jó úszó,
elvéti a ritmust. Mint egyszer Tolnai Lajos
kapcsán, midőn így ír: 1884 után a fővárosba
visszatérő Tolnait „már úgy fogadják, mint
egy bűnöst”, megalázzák, újjal mutatnak rá,
„a Vasárnapi Újság szerkesztője, a Szászok
rokona nem engedi színe elé” stb. Bökkenő
ugyanis az, hogy a szerkesztő nem más, mint
Nagy Miklós, ki meglehet, bezárta ajtaját
Tolnai előtt, ám az ismertebb ellenzéki és
igazi művészt, Vajdát viszont megérteti,
segíteni igyekezett. Nincs itt valami diszso-
nancia?

Vagy másutt, hol szemre a méltán gyűlölt
katedra-kritika húzza a rövidebbet, pedig
dehogyan is! Mert bár igaz, hogy „Császár
Elemér még a minap is önelégülten komment-
álta” az úgynevezett „tudományos kritika”
tévedéseit, ami ezt könyvünkben illusztrálja,
nem éppen szerencsés példa. Hősöm — mondja
Császár (s idézi tőle Komlós), „ha megtévedt
is, tévedései elvekből következtek, tudomá-
nyára, esztétikai elvei téves használatából;
amit mond, az gyakran helytelen, de nem egy
laikusnak pusztán jó érzékre támaszkodó kijel-
entései, hanem egy módszeresen dolgozó
tudósnak komoly, szakszerű, megalapozott
értéktelítései”. Nos hihetnők, hogy valami
salabakterről van szó, akire méltán illik
Komlósnak Molièretől kölcsönzött epés fordula-
ta is: „Én Artemiust pártolom. Igaz, hogy
megölte betegét. De legalább teljesen szabály-
szerűen járt el”.

Ne essék félreértés, nem óhajtok Császár
leventéjeként és zászlaja alatt lépni sorom-
póba, hogy színeiért törjek „kopját-fejét”.
De a salabakter: Kölcsey Ferenc, ki ezúttal
mint Csokonai kritikusa áll az utókor
előtt. (Tehát hasonlóképpen, mint a Goethét
fitymáló Petőfi, meg a Hamlet szerzőjét
pocskondiázó Tolsztoj, akiket, miért miért
nem, Komlós megért és föloldoz, különben
joggal.) Gyanítható máris, hogy Császár
passzusát másképpen kéne értelmeznünk,
mint könyvünk teszi. Szövegkörnyezetében
ugyanis ez áll: „Kölcsey már nemcsak válasz-
tékos stílust és művészi formát vár az értékes

költői műtől, hanem igaz, mély érzést, őszinteséget, erőt s elsősorban eredetiséget. Míg Kazinczy szemében érdem volt, ha a költő más, főként német költőt utánzott, Kőlcsey szemében az utánzás fogyatkozás, s idegen szellemek követése gyöngeség. A kritikai mérleg serpenyőjébe így Kőlcsey igazibb, esztétikai súlyokat vetett, először a magyar kritika életében. Maga a mérleg, amint mindjárt meglátjuk, nem volt hibátlan, s Kőlcsey értékelésének jól megválasztott szempontjait rosszul alkalmazta, de ez kritikájának tudományos színét nem halványítja el. Ha megtéved is "... a többit ismerjük. Csak folytatását nem: „Éppen két évtizedig kellett várnia az irodalomnak, míg magyar kritikus, Szontagh Gusztáv, újra erre a tudományos szempontra emelkedett. Ebben a tekintetben még a következő korszak nagy kritikusainak, Bajának és Vörösmartynak működése sem mérkőzhetik Kőlcseyével". A különbség, Császár javára, nyilvánvaló (A magyar kritika története. [Az irodalmi kritika története a szabadságharcig.] Budapest, 1925. 63–64. lap). Abban persze igaza van Komlósnak, hogy voltak, vannak és lesznek is olyan „műtészek,” aminő a vigjáték orvosa a maga nemében, vagy Császár, a *gyakorló* kritikus. Helyes tehát, kell is pellengérré állítani őket. Akár Császárt is. De másképp.

Hanem a tárgyi megjegyzéseknél (számukat még szaporíthatnám), fontosabb az, amire már utaltam: Komlós kritika-konceptiója, egy önálló esszében. Arról van benne szó, amit a műfaj dilemmájaként szoktunk emlegetni, újabban egyre többször. Hogy ti. *mi a kritika, milyen a jó kritika.*

Régi talány, Komlósnál is az. Korai változatában, de nagy nyomatékkal már 1926-ban, Az új magyar líra lapjain. Itt még így: van *potenciális* kritika és van *reális*. Amazt mondhatjuk esztétikainak is, ezt csak egyféleképp. Hiszen, mint nevében áll, „ahelyett, hogy a megvizsgált értékeket, mint egyszer majd talán hatni tudó kincseket, elraktározna az irodalomtörténet kamrájába, mindjárt kipróbálja azok élet-értékét, s ha a maga érdekeire károsnak találja, kérlehetetlenül elveti őket”. Mármost ki merné tagadni, hogy emennek „épp úgy megvan a jogosultsága, mint a másoknak?”

Tudott dolog, hogy lényegében miről van itt szó. A vonatkozó idő modern magyar irodalmának szabadságharcáról, melyet a konzervatív s jobbra politikailag is reakciós „szaktudománnyal” vívott. (A „kettőszakadt irodalom” vitája éppen kipattanni készült.) Csakhogy ez a félműlt, mutatis mutandis, kissé a közelmúlt is. Mert hiába pergett le azóta nagy idő, ma már tudjuk, hogy az a jól ismert vaskalap, ami a konzervatív kritikát jellemezte, najainkban sem ment ki a divatból végképp. A hajdanvolt

igyekezet pályaút-determináló élménye mellett alighanem ez: újabb fejlődésünk ismert visszasságai, s ráadásul a bizonyosság-dilemma feltámadása (világszerte és nálunk), terelik Komlós figyelmét újfent a kritikára és értelmére. Először Gyulaitól a marxista kritikáig című könyvében (impresszuma szerint 1965-ben, valójában még előbb). Ennek előszavát teszi teljesebbé s kimunkáltabbá később; így születik a Táguló irodalom program-esszéje, mely első ízben a párizsi Magyar Műhelyben (1967, V: 16–17. sz.) látott napvilágot. Gondolatmenete, rövidebb fogva, a következő:

Az igazi kritika (nagyjából a múlt század közepétől), eleven izlésen alapszik. De ez a gyengéje is: hol az objektivitás, hol a szubjektum búvkörébe téved. Merre tartson hát a kritikus: „ösztönösen ítéljen-e, vagy elvek alapján?” Ezért vitatja: tudomány-e a műfaj, s nemleges eredményre jut. Először azért, mert a szubjektumot nem lehet kikapcsolni a kritikából, másodszor azért sem, mert nincsenek olyan egzakt premisszáink, melyekből hasonló következtetéseket tudnánk levonni. Hiába keresünk egy csalhatatlan törvényrendszert akár az esztétikában, akár a poétikában, illet nem találunk; „nemcsak nincs tudományos esztétika, az is kétes, hogy jó volna-e, ha lenne”. (A kritikus vagy önhitté válna, vagy megbénulna tőle.) Nincs tehát mérce a művészet mérésére; nem is lehet, hiszen míg a tudomány — (értsd: természettudomány) — „kívülről, objektíve ismeri meg tárgyát, a kritikus úgy, hogy átéli és egygyólvad vele”. Mindebből persze nem következik, hogy a kritika művészet, bár rokonok egymással. Részint a „külső megfigyelés”, részint az „átélés” terén, s kivált abban, hogy az egyéniségnek „kikerülhetetlen, sőt értékes szerepe” van mindkettőben. Különböznek pedig azáltal, hogy a kritikus olyannal szolgál, amivel sem a természettudomány, sem a művészet, „indokolt értékeléssel”. A művészet ugyanis nem feltétlenül, a tudomány pedig soha nem értékkel (Komlós szerint az irodalomtörténetírás sem). Differencia specifica tehát „az értékelés ténye”; a kritika ezáltal különbözik „minden más szellemi tevékenységtől”, ez teszi kritikává.

S itt jó az alapléma feloldása: a *szubjektív eredetű általánosság*. Premisszája: az eddigiekből nem az következik, hogy „nem lehetséges érvényes ítélet, csak az, hogy tudományos úton nem található meg”. Mert tudni való, hogy a tetszés vagy nem tetszés önkéntlen mozzanat, „mint az ideg-rángás, ha belénk szorznak”. De hogy mindez ne jelenthesse a kritikai impresszionizmus elfogadását, számoljunk azzal is, hogy a művészi ízlés sajátos természetű: spontán. Akkor is érvényesül, „amikor gondolkodás nélkül reagálunk a műre”. Ízlésünk auto-

matizmusa — a kritika spontaneitása, „öszönös, szubjektív jellege tehát nem jár szükség-szerűen önkénnyel, felületességgel, anarchiával. Hiszen van szubjektum, amely az általánost képviseli”. Vagyis a tőlől metszett kritikus „sosem privát ember, hanem bizalmi férfi: egy egész embertípus nevében mond ítéletet”. Mintegy olyan formán, ahogyan „egy lírai költő érzéseiben” is „egy egész közösség megtalálhatja magát”. Konklúzió: „A kritikus szubjektív úton jut objektív érvényű értékeléshez; önmagába fűl, de az általános törvényt keresi magában.”

A kritikus természet című szakasz már a praktikum világába vezet. Onnét indul, hogy a „tetszés” kritériumában van bizonyos „értékbenyomás”: ez az a „csíra”, melyből a kritika „kibomlik”. „Ennek kell hát helyesnek lennie.” S hogy az legyen, — feltételei: „élénk, rugalmas művészi érzékenység, nagy irodalmi és élettapasztalatokon kiművelt művészi és emberi ideál”, és (amit említeni sem kellene), „igazságot kereső lelkiismeret”. Csakhogy a művészi „érzékenység” — mondja „fogékonyságnak” is — egymagában még nem elég. Így társul hozzá „egy többé-kevésbé tudatos, művészi és emberi ideál”. Amiről tudnunk kell, hogy nem mindig a gyakorlat embere teremti meg, aki a kritikus ideáltípusok „végrehajtó” változatát képviseli, hanem a másik, amelyekre a „törvényhozó” cím illik. (Emerre Gyulai és Ignótus, arra Schöpflin a példa.) Vannak tehát alap-típusok, s ezeken belül egyedek: „portrék”. Ha pedig egy-egy kritikus-portrét akarunk megismerni, úgy „értékrendszerét” kell megkeresnünk. Egy valóban jó kritikusnál (de ilyen „ritkán tenyésztődik ki”), mi sem könnyebb ennél, mivel az illető eo ipso markáns egyéniség, „esetlegességektől független, általános érvényű ideállal, melyben az örök emberi igény és a kor tisztán látott feladatának képviselete egyesül”. Éspedig azért, hogy azt a bizonyos „ideált”, amelyik „ítéletekben” rajzolja ki a kritikus portréját, „a mindenkor társadalmi és művészi helyzet szükséglete határozza meg”. Nem a véletlen dolga tehát, hogy a kritikus „már akkor is, mikor látszólag csak esztétikailag értékel, a műben megnyilatkozó embert is méri”. (Különben sem tehetné más, mert „esztétikai igényeink túlnyomó része voltaképp ember-ideálunk esztétikai terminológiákra való fordítása”.)

Végkonklúzió (részint már idéztém): nem lehetünk közömbösek „egy mű emberi tartalma iránt”; az „esztétikai szempont elszakadása az erkölcsi-társadalmi szemponttól a kritikai gondolkodás dekadenciájának jele”; persze, „ne alkalmazzuk e mércét iskolás, szűk módon”. Annál inkább ne, mert nyilvánvaló: „egy értékes mű nem szállhat szembe a politikai haladás törekvéseivel,

de türelmetlen kívánság, hogy feltétlenül szolgálja azt”. Mindenesetre számoljunk azzal, hogy „a modern irodalom, amelyben a lélek egyre több irracionális eleme tör felszínre, egyre szükségesebb teszi a mű és az író magyarázatát is. Ezért az új kritikában a szorosan vett értékeléssel szemben egyre nagyobb szerepet kap a benne feltárolt emberi tartalom megvilágítása, a mélylélektan, a marxizmus vagy más filozófiák segítségével.”

Megannyi helyes megfigyelés, találó észrevétel, egy gazdag s érdeme szerint nem eléggé méltányolt életmű gyümölcszeképpen. Van azonban e javallatokban olyan is, amit nem lenne szerencsés, sem hasznos elfogadni. Először is az (csak a fő tételeket ismételtem), hogy „sem az esztétika, sem a poétika nem fedezte fel azt a törvényrendszert, amelynek alkalmazása a tudományos kritikát lehetővé tenné”. Amelyik ti. ki tudná kapcsolni „az ítéletmondásból az emberi lelket, amelynek számára a mű készült”. Továbbá, hogy „nincsen tudományos esztétika, az is kétes, hogy jó volna-e, ha lenne”. S végül: hogy „esztétikai és egyéb elveink, világnézetünk, kultúránk, élettapasztalatunk, morálunk mind beleivódnak látszólag ösztönös ítéletünkbe, szétbonthatatlanul összeolvadnak lényünk természetes reakciójával, akkor is érvényesülnek, amikor gondolkodás nélkül reagálunk a műre”.

Kezdem a végén. Talán mégis csak jobb, ha a mellőzhetetlen első benyomások után (de még ítéletmondás előtt) fogalmi eszközökkel: mindenekelőtt alkalmazott esztétikai (etikai) s történeti-tapasztalati úton is közeledünk a műalkotáshoz. Ami persze nem jelentheti azt, hogy szenvtelen ridegséggel keressük egy-egy filozófiai esztétikai elv lecsapódását az irodalomban. Hiszen igaza van Boileau-nak — és Komlósnak, van minden műben valami „je ne sais quoi”. Van tehát olyan valami is, ami a szív és érzés spontán működésének eredménye, s aminek illő érzékelésére csak ezek hivatottak, nem a rendszeres esztétikák, és nem is az irodalomtörténet vagy másvalami. S hogy mi ez? Csak Montaigne-nal válaszolhatunk: „que sais-je?” Kell tehát szív is a kritikához, s kell hozzá ízlés, mert csakugyan igaz: a jó kritikus „önmagába fűl, de az általános törvényt keresi magában”.

Olyan esztétika (vagy poétika) persze hogy nincs, amelyik lehetővé tenné a szubjektív mozzanat kikapcsolását a kritikából. Ne is legyen olyan emberfő, aki ilyet szándékolna főzni vegykonyháján; de olyan se, aki ilyet ajánlana a kritikusnak (ha nincs is). Igaz, Komlós sem vitatja végképp a fogalmi szféra jogát, csak olyannyira a végletekben mozog — tán így is vitatkozik, hogy a tudomány s a kritika relációjában mást sem tud elképzelni, mint egy Beüthy Zsoltot, egy

Császár Elemért, netán egy Berzeviczy Albertot, aki történetesen azon töpreng, hogyan lehetne törvénybe iktatni, hogy csak egyfajta kritika legyen: ósdi. Ismétlem, gyaníthatólag Komlós sem vitatja végképp a fogalmi szféra jogát az ítékezésben. Legálábbis ezt vélem kiolvasni abból, amit így mond: „esztétikai és egyéb elveink, világnézetünk” stb. „mind beleivódnak látszólag ösztönös ítéletünkbe”. Arról nem szólva, hogy tételesen hangoztatja: az újabb kritikában „egyre nagyobb szerepet kap” a műben „feltárló emberi tartalom megvilágítása, a mélylélektan, a marxizmus vagy más filozófiák segítségével”.

Amaz elsőt, a mélylélektant, valóban jó lenne „felfedezni”; igaza van Komlósnak, ritkán élünk vele. A „más filozófiák” sem kifogásolhatók. Létük jogát s eredményeiket vitatni pusztá dőreség lenne. Más kérdés azonban, hogy magunkénak és helyesnek csak a marxizmust valljuk, s megint más az, hogy épp ez a distinkció hiányzik Komlós művéből: szemléletéből. Amihez természetesen elemi joga van. Miként az ellenvéleménynek is ahhoz, hogy megtegye ezt a különbséget. Ahogyan, meggyőződése, Komlós tenné ezt helyettem, ha most egy pillanatra helyet cserélnénk. Osztozva hát helyes véleményeiben és elveiben, még néhány kiegészítést fűzök a mondottakhoz. Előre bocsátva, hogy a kritikát nem tekintem elszakíthatónak a tudománytól, noha nem is azonosítom vele. Tétéles ellenvetésem tehát:

A kritika nem más, mint nyilvánosságnak szánt írásmű, mely a körébe eső teljesítményekről mond ítéletet, értékelő elemzést, olykor csak pusztá véleményt, szinte vallo-más gyanánt, ám így is, úgy is a műélmény hatásaképpen. Esetenként más-más formában: tanulmány, esszé, recenzió stb. képében egyaránt. Szerepét tehát, mindenekelőtt íté-lkező-értékelő változatában, ám végső elem-zésben a másokban is, az határozza meg, hogy közbülső helyen áll az irodalomtörténet s az irodalomelmélet között. Innen, a jogos absztrakciók és általánosítások felől az elvont történetiséget képviseli, amonnan, az irodalomtörténet oldaláról, a konkrét történetiség elvét testesíti meg, kéri számon. Így lesz szerep-köre, egyszersmind funkciója a közvetítés.

Következik ebből, hogy tevőlegesen, irányadó erővel is beleszólhat az irodalom és a közönségizlés, másrészt a szaktudomány fejlődésébe. Leginkább olyan formán, ahogy (többek között) Vajda észlelte: „közön-ség és költő egymásra kölcsönösen hatnak, s az elemző, elmélkedő ítéset játsza a közve-títő szerepet a két fél között, melynek egy-

aránt feladata az alkotó író és az olvasó-közönséget hibáira figyelmeztetni”. Ritkáb-ban pedig úgy, hogy elemzés, értékelés közben a megbírált mű (és törekvés) speci-fikumából kiszűrni mindazt, ha tudja absztra-hálja is, ami abban szélesebb, általánosabb érvényűnek ígérkezik. Ilyen helyzet azon-ban nem mindig alakul, de ha időről-időre mégis, akkor a kritika nemcsak „odalent”, az alkotás szféráiban s az irodalmi élet — a közönség-izlés alakításában érzeteti hatását; teszi ezt „fent” is, az elvont s a konkrét történetiség tereimain. Azaz szolgálja a személyes mozzanat, az alkalmazott „tet-szés” hozadékaival is a soha nem szűnő, szakadatlan megújulást; éppem azáltal, hogy viszonyos kölcsönösséget, egymásrautaltságot teremt a művészi, illetve a tudományos élet három nagy összetevője: a közönség, a mű s ennek teóriája között.

Egymással szemközt: pólusban állnak tehát innen a közönség, onnét a konkrét s az elvont történetiség birodalma, centrum-ban pedig a mű, a kritika tárgya, egyben a fejlődés legfőbb hordozója, állandó biztosí-téka. Szólgálatában — mindenekelőtt, a túlsó pólusnak, a nyilvánosságnak. A közön-ségnek tehát, mivelhogy őerte van a mű. Ezért a kritika függvénye is az irodalmi helyzetnek (s a tudományos szükségletnek), melyet legjobban az első érdekeltek: a mű szerzője és kritikus — gyakran a kritikus, aki művész is, észlelnék összetettségében, főirányait nézve. Ily megfontolásból mondom, hogy a kritika, ha időnként tagadja is, se nem művészet, se nem szaktudomány, hanem a csiszolt izlésű, műértő szubjektum benyo-másaival olykor többé, olykor csak kevésbé átszőtt, egyben a különféle szaktudományok (filozófia, esztétika, irodalomtörténet és -elmé-let stb.) fejlődésétől erősen meghatározott és befolyásolt műfaj. Ennyiben tehát tudomá-nyos tevékenység, a jelzőbe öntve a megjegy-zés erejét.

Egyebekre nézve csak egy megjegyzést még. Ha megannyi gonddal-bajjal kinlódik is szaktudományunk, elégedett lehet, hogy olyan friss szellemű és bátor szívű képviselői vannak, mint a hetvenöt éves Komlós Aladár. Aki csatás, fiatalos kedvvel cáfolja La Rochefoucauld elvét: ahelyett, hogy „jó tanácsokat” osztogatna, mint némely bölcs-nek mondott öregek szokták, ha már nem futja egyébre erejükből, inkább példát mutat és kezdeményez. S ha olyat is, ami ellenve-tésre szólít — annál jobb. Élet és haladás csak az alkotó munkát kísérő vitákban terem.

Somogyi Sándor

*

Bessenyei György: Rómának viselt dolgai. Közzéteszik a budapesti Kölcsey Ferenc gimnázium 1965/66. évi IV./a osztályának munkaközössége. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Ádám Révész Gabriella. Az előszó dr. Hollós István igazgató, a bevezető tanulmány Neményi Kázmér munkája. Bp. 1966. Tankönyvkiadó V. 330 l.

Tudjuk, hogy Kazinczy igazságtalan volt, amikor olyan sommásan szóla le — „Voltairi románkának” nevezvén — a pályája befejezése előtt álló Bessenyei egyik fő művét, a *Tariménés utazását*. A leicsínyleésben azonban mégis ott kell éreznünk az igazság egy mozzanatát: az ötvenhat esztendő „öreg” és kései alkotásai nem abba a korba ille- nek, ahol már bontakozik Berzsényi, Kölcsey, Katona és Kazinczy tehetsége. Műfaj, jelleg és mondanivaló szerint is inkább a hetvenes éveket, fiatalágának nagy évtizedét idézik ezek a művek, azt a korszakot, amelyben ő, az *akkori* Bessenyei viszont éppen a tizes évek említett óriásainak korai társaként állt előttnk. Esztétikailag igazán érvényes, öntörvényű alkotások létrehozása nélkül, de megélte már a Berzsényiben dúló feszültséget: neki volt szüksége először ama „gigászi műfegyelem” látszatára elfedni s megvédeni szenzibilitását; a fiatal Bessenyei számára a bányi sztoicizmus jóvátehetetlen, tragikumot ébresztő megsértése már csaknem ugyanolyan lehetőség, mint Katona drámájában lesz; az ifjú filozófust pedig — néha szöszesrít egyezésekkel — Kölcseyre jellemző ismeretelméleti problémák gyöttrik s ő, a Programadó találja meg azt az utat, amelyet Kazinczy teljesít ki nagy művével, a nyelvújítással. S milyen paradox, hogy míg a fiatal lényegszerint *kortarsa* a klasszicizmus nagy korszakának, az ezzel a korszakkal csaknem egyidőben újra fellángoló *öreg* a korábbi világ szinte „tiszt” képviselőjeként mutatkozik. Hiszen most írja meg — válaszképpen az egykorú francia bölcsék kihívására — nagy lélegzetű „systeme”-jét, most a Tariménest, amely minden gazdagságával együtt is — államregény, egy új század hajnalán előveszi újra Pope-ot, költi a *Debreceen siralmát* a *Désastre de Lisbonne* magyar párjaként s Millot-val hajol a római történelem eseményei fölé.

A „bíhari remete” ez utóbbi foglatatosságának végeredményét kaptuk most (másfél-száz év után) kézhez ezzel az ízléses, nagyon szép kiállítású kötettel. Nem egy történelmi pillanatnak, a XIX. század elejének, hanem egy korábbi s teljes korszaknak, a magyar felvilágosodás korának egyik karakteres művét, jellegzetes történetírói produktumát tette közzé a budapesti Kölcsey Ferenc gimnázium 1965/66. évi IV/a osztályának munkaközössége, amikor Bessenyei 1803-ban

keletkezett *Rómának viselt dolgai* c. munkáját kiemelte a kéziratár homályából. Kitérő választás — az író, a felvilágosodás kori történelemszemlélet, de az olvasók szempontjából is egyaránt az. Az írás sajátos ízeit s nagyonyis jellegű eredetiségét szépen fejtí ki a magvas és körültekintő kísérő tanulmány írója, Neményi Kázmér: Bessenyei az erudíciót, a tényanyagot kölcsönzi csak volterriánus elődjétől s azután mint kommentátor, a XVIII. század legmarkánsabb gondolatainak birtokosaként sétál és „álmodozik” a „nagy roppanások” között, csapongva, önelentmondásoktól sem megriadva fűzi közvetlen hangú, nemegyszer aktualizáló észrevételeit a Millot abbétól kapott tényekhez. Nem krónikát kapunk így, hanem eleven, esszébe hajló s dinamikus történelemírást s a műnek éppen ezt a vonását erősíti fel alaposan a sajtó alá rendező kollektíva egy kitérő ötlete. A szövegközlésben ugyanis tipográfiaiilag is feltüntettték Bessenyei viszonyát forrásához s rögtön elénk ugrik az átvett anyag terjedelme s az oly sűrűn nekieredő gondolat útja — szinte az író műhelyébe pillanthatunk.

Az ötlet (s az egész vállalkozás is) természetesen igen komoly filológiai feladatot jelentett s elismeréssel kell megállapítanunk, hogy az Ádám Révész Gabriella vezette munkaközösség a lehető alaposággal végezte azt el. Nagyon jó, nélkülözhetetlen segítség ez a kötet az elkövetkezendő idők Bessenyei-kutatásai számára, méltó folytatása a Vajthó László neve által fémjelzett nemes hagyománynak, amelynek történetéhez dr. Hollós István igazgató értékes adalékokat is közöl szép előszavában.

Bíró Ferenc

Feszty Masa—Ijjas Antal: Feszty Árpád élete és művészete. Bp. [1966.] Múzeumi Ismeretterjesztő Központ Propaganda Osztálya. 138 l. (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Forráskiadványai. 3.)

Feszty Masa és Ijjas Antal könyve, amely a századvég egyik legsikeresebb művészegéniségének életútját rajzolja meg, egyaránt számot tarthat a művészettörténet művelőinek s az irodalomtörténet érdeklődésére. Ehelyütt a könyvnek inkább csak azokra a részre hívni fel a figyelmet, amelyek közvetlenül vagy közvetve irodalomtörténeti érdekléssel bírnak. Az ilyen részletek száma a könyvben nem kevés, hisz Feszty pályáját már a kezdő évektől végig kísérik az irodalmi kapcsolatok. Ez utóbbira épp a jelen pályáját derít fényt. E kapcsolatok elején az a barátság áll, amely a 70-es évek közepén a Margitszigetre kijáró Gyulai s a Kemény Zsigmond vonatkozásában is nevezetes Tahyné (akiről a könyvben ugyancsak nem érdektelen beke-

dések szólnak) környezetében ugyanott gyakran időző Feszty Árpád közt kialakult. A könyv nem csak Gyulai s a fiatal Feszty barátságának megszületését ismerteti, hanem annak további alakulását is, aminek legfontosabb mozzanata Gyulai részéről az a több formában megnyilatkozó támogatás, amellyel Feszty művészi útját egyengetni segítette. Feszty pályakezdő éveinek másik érdekes kapcsolata a Jászai Marival való, mintegy másfél évtizedet átfogó szerelem. Bár a könyvnek erről szóló részei inkább csak színészettörténeti szempontból érdekesek, nem felesleges felhívni rájuk az irodalomtörténettel foglalkozók figyelmét sem, hiszen e szerelem utolsó éveibe már erősen bejátszik a Jókai-val, ill. fogadott lányával, az ún. III. Rózával kezdődő ismeretség. Feszty pályája ettől, pontosabban a Jókai Rózával kötött házasságtól kezdve szorosan összefonódik a kor irodalmi életével. S már nem pusztán az egyre bővülő irodalmi ismeretiségek révén, hanem sokkal inkább az által, hogy Feszty otthona, ill. azon belül az ún. Feszty-szalon többek között a századvég irodalmi életének is egyik jelentős központjává válik. A szalon állandó vendégei közé tartozott, politikus s egyéb tagjait most nem számítva, pl. Gárdonyi, Juth Zsigmond, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, megfordult benne Gyulai stb. A szalonban létrejövő összefüggések, az ott folyó politikai, művészeti, irodalmi vitáknak legnevezetesebb résztvevője persze a Feszty-családdal együttélő Jókai volt. A szalon létrejötté, története, belső élete, amivel a könyvben külön fejezet foglalkozik, már csak azért is figyelmet érdemel, mert a szalon irodalmi jelentőségén túl egyben az idős Jókai életének egyik állandó közegét, miliójét is jelentette.

A könyv irodalomtörténetileg legfontosabb részei természetesen a Jókai-val foglalkozó lapok. A különböző fejezetek, elsősorban Feszty Masa visszaemlékezéseinek keresztül, lényegében teljes képet igyekeznek rajzolni Feszty ill. a Feszty-család és Jókai kapcsolatáról. Sok érdekes s irodalomtörténetileg nem egy újat hozó részletet olvashatunk ennek során: Feszty és Jókai megismerkedéséről, Feszty és Jókai Róza házasságának létrejöttéről, sőt Jókai Róza születéséről, Jókai leányává fogadásáról, neveltetéséről is, az Andrassy úti első közös otthonról, a Bajza úti villa megépítéséről s nem utolsósorban Jókai második házasságáról, s e házasság körüli viharokról. Érdekesebb e részek már csak azért is, mert kimondottan vagy kimondatlanul, nemegyszer folytatnak polémiát azokkal az írásokkal, mindenekelőtt Váli Mari emlékirataival, amelyek a Feszty-család és Jókai kapcsolatának kérdésében az előbbieket szerepét elmarasztalólag ítélték meg. A könyv, szemben Váli Marival, Fesztyék és

Jókai együttélésének harmonikusságát, zavaratlanságát hangsúlyozza. Az olyan, Jókai és Fesztyék viszonyában tragikus végű kérdésekben is, mint amilyen az ajtóbefalazás históriája s a koszorutiprás botrányt kavarázó története volt, főleg Fesztyné írásaira támaszkodva, megvédeni vagy legalábbis megmagyarázni igyekszik Feszty és Jókai Róza szerepét. A könyv e részei azonban Váli Mari gazdagon dokumentált emlékirataival szemben nem eléggé bizonyító erejűek. Ha egy-két kérdésben, így Jókai Rózának a megszokottabb kereteken túllépő életmódjának, a Fesztyéknél zajló társadalmi életnek a megítélésében Váli Mari tán túlzottan puritán s némileg a vidékiségre ragadt szempontok vezették is, a lényegét illetően, úgy véljük, továbbra is Váli Mari emlékiratait tekinthetjük elsőrendűen forrásértékűeknek.

Láng József

Milkó Izidor hátrahagyott írásai. 1–2. köt. Gesztenyefám. — Harun al Rasid és egyéb írások. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Szelei István. Novi Sad, 1966. Fórum K. 335; 274.

A századforduló irodalmi életének árnyaltabb megrajzolásához kínál új és megbízható adatokat az első kötet. Vajda János, Tolnai Lajos, Gáspár Imre, Thury Zoltán, Jámor Pál, Reviczky Gyula és Vadnai Károly alakját idézi fel kötetbe gyűjtött emlékezeiben Milkó Izidor. Írásai a szabadkai Bácsmegyei Naplóban, illetve Naplóban jelentek meg először 1923–1931 között, a Régi írók, Másokról és magamról, és a Levelesládamból c. sorozataiban. A Tóth Béláról, Szana Tamásról és még többekről készült emlékeztetéseket Szelei István nem vette fel a kötetbe. Ezeknek bibliográfiai adatait haszonnal látnók a jegyzetekben.

Elsőként Senteleky Kornél hívta fel a figyelmet Milkó írásainak forrásértékére: „Irodalomtörténeti szempontból roppant érdekes az a meghitt viszony, ami Dóri bácsit Tóth Bélához, Vadnai Károlyhoz, Vajda Jánoshoz stb. fűzte. Ezek sokkal értékesebb és érdekesebb írások, mint novellái.” Az Országos Rabbiképző Intézet Könyvtárába került 26, Milkóhoz írott Vajda János-levél, melyet 1958-ban Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő adott ki (Irodalomtörténeti füzetek 15.), igazolta Senteleky véleményét. A Vajda autográfok és a Milkó emlékezeiseiben közölt részletek, ha nem filológiai szinten is, megbízhatónak minősítik a memoárok íróját. Erre az eredményre jut Szelei is a Jegyzetek bevezetőjében. Indokolt tehát, hogy irodalmunk e korszakának kutatói a jövőben figyelembe vegyék Mikó feljegyzéseit.

A Bevezetés-ben ezt olvassuk: „... úgy gondoljuk, hogy Komlós Aladár Vajdáról és Reviczkyről, Rejtő István Thury Zoltánról, Gergely Gergely Tolnai Lajosról, Sziklay László Gáspár Imréről írt monográfiája után sem lesz érdektelen, ha közreadjuk ezeket a gyakorlatilag már szinte hozzáférhetetlen portré-vázlatokat, leveleket, emlékezőseket, bírálatokat és cikkeket, a kor irodalmi életét és annak atmoszféráját sokszor eleven megjelenítő erővel megrajzoló írásokat.”

Egyet értünk ezzel az indoklással, mert Milkó feljegyzései nem lényegtelen kérdésekre vetnek új oldalról fényt. Csak egy példa. Gergely Gergely Tolnai Lajos pályája (Bp. 1964) c. művéből idézünk: „1887 őszétől kezdve [Tolnai] több vidéki városban tart szabad előadásokat... Szegedre régi barátja, Szabados János hívja... de már a szabadkai előadáson zavaró momentumok társanak közre...” (200. l.) E „zavaró momentumokat” fejt ki higgadt részletességgel és levelekké dokumentálva Milkó (89–107. l.). Nem csak azt tudhatja meg ebből az olvasó, „hogy negyven esztendő előtt hogyan készültek nálunk a vendégfelolvasások”, — de az is nyilvánvaló lesz, hogy Szabadkán nem a „hivatalos hatalom” vágta el a sikertől Tolnait, hanem a helyi adottságokkal számot vetni nem tudó konoksága.

Ami a második kötetet illeti, ebben Milkó, a szépirodalmi kér szót. Szeli István bevezető esszéje a széles műveltségű, rokonszenves szerénységű alkotót méltó helyére teszi. A kissé arisztokratikus felfogott „nemes belletrisztika” mesterének tartja, ki a Fővárosi Lapoktól a „vajdasági” magyar irodalomig ívelő hatvanesztendő pályáján megmaradt az apró műfajok írójának. „A maga műfajaiban azonban ragyog, színpompázik s kora legismertebb nevei mellé emelkedik.”

Béley Pál

Csaplár Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. Bp. 1967. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 187 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 52.)

A két világháború közti korszak iránt az utóbbi években föltámadt érdeklődés, többek között a szocialista irodalom különböző problémáinak, a Válasznak, a pécsi Sorsunknak, a vásárhelyi találkozónak földolgozása öröndetes tendenciát jelez: szaktudományunk a nagy korszakokhoz illő komoly alapossgal kezd gyűjteni és értelmezni e félig előd, félig kortárs nemzedék munkásságára, mozgalmaira, szervezeteire vonatkozó adatokat. Csaplár Ferenc könyve is a „tény-főltáró” részlettanulmányok sorába tartozik; nem hibátlan, de a kor további kutatását megkönnyítő, hasznos munka.

A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma az 1930-as években kibontakozó értelmiségi mozgalmak egyike. Keletkezését a monográfus meggyőzően vezeti le a gazdasági válsággal és diplomainflációval járó értelmiségi bázis-keresésből, a szegedi-, Szeged-környéki társadalmi problémák súlyosságából és a város nagyszerű hagyományainak (Kálmány, Gárdonyi, Tömörkény, Juhász Gyula) meg egyetemének sokra kötelező szelleméből. Jelentőségét részint szociális és antifasiszta társadalmi-politikai törekvése, részint néhány értékes kulturális teljesítmény adja. Mint-hogy e kettős programon belül résztvevői a művészet és tudomány igen változatos területeit művelték, a mozgalom ábrázolása meglehetősen bonyolult földadat. A sokfelé ágazó anyagot a szerző időrend szerint tárgyalja: a falukutató előzmények után 1930 és 1938 között működő Kollégium fejlődését három szakaszra bontja, és szakaszonként mutatja be a különböző művelődési ágakban elért eredményeket. Az első periódus 1933 őszén zárul; világtörténelmi és helyi okok együttes hatására ezután „pillanatnyi megtorpanás” következik, de 1935-től a nemzetközi és magyar antifasiszta mozgalmak sodrában a Kollégium magára talál, több tagja a népfrontküzdelmek szereplője lesz.

A politikai fejlődés elemzése mellett Csaplár a Kollégium alkotóműhely-jellegét is hangsúlyozza, főleg a közös élmények, program és kölcsönhatások szemszögéből. Tárgyához képest természetesen tabló ad, de az egymást „nevelő közösség” bemutatása során egy-egy portré is új vonásokkal gazdagodik. Elsősorban Radnóti: módszertanilag is újszerű, ahogyan a szerző a fametsző Buday és a költő stílus- és motívumközösségeit, egymásra hatását föltárja. Kollégiumi élményekkel magyarázza a népi kultúra némely elemeinek behatolását Radnóti lírájába. Világ szemléletének 1933-ban kezdődő elborulásával, a „surranva kell most élned” tudatának kialakulásával kapcsolatban fontos új gondolatot vet föl: a közvetlen élmények, a szegedi antiszemita és nyilaskeresztes mozgolódások bénító hatását dokumentálja. (A korábbi elemzések a távolabbi indítékokat, a hitleri fasizmus uralomra kerülését és a nemzetközi munkásmozgalom átmeneti zavarát emelték ki.)

Az értékes részeredményekkel szemben az összképet kettős aránytévésztes zavarja. Az elsőt a monográfusok nehezen legyőzhető kísértése, a földolgozott tárgy iránti elfogultság okozza: az ábrázolás — más egykorú törekvések rovására — kissé fölnagyítja, eltúlozza a mozgalom jelentőségét. Különösen szembetűnő ez a népi írókkal való összehasonlításokban. Csaplár tétele szerint a Kollégium működését a munkásmozgalommal való szoros kapcsolat és az európai látó-

kör „kiment a 30-as évek népiességének provincializmusából” (180.). E megállapítás a népi mozgalom ma már túlhaladottnak minősíthető, vulgáris megítélésében gyökereszik. Közismert tény, hogy a népi táborból többen csatlakoztak az illegális KMP-hez, s a más úton járó népiek között is a kor legmagasabb műveltségi szintjén álló alkotókat találunk. A „modern és népi, európai és paraszti szintézisére való törekvést” (111.) sem jogos szembeállítani a népiek szemléletével: Németh László, Tamási, Illyés, Kodolányi, Gulyás Pál stb. elméleti és szépirodalmi műveiben is kifejeződik e program. Bizonyítatlan és fölületesen általánosító az a vád, hogy „a népi írók decentralizációs törekvéseiben a parasztorientáció és bizonyos mértékig a munkásellenesség rejtezik” (115. l.). A közép-európai tájékozódás gondolatával foglalkozó Baróti Dezső-tanulmányt Csaplár a Németh László koncepciójának „balra tolódott változataként” értelmezi (157), holott Baróti — Eckhardt nyomán — tisztán szellemtörténeti irodalomfölfogás nevében bírálja Németh gondolatait.

Mindez azért is feltűnő és zavaró, mert objektíve ellentmond a Kollégium magyarságtudományi kutatásairól, németellenes nacionalizmusáról, meg a Válaszhoz és Márciusi Fronthoz fűződő kapcsolatairól szóló — igen tárgyilagos — későbbi fejezeteknek. Az ellentmondást valószínűleg azon tétel gépies alkalmazása okozza, amely szerint az 1935–1938 közötti évek a népi mozgalom fénykora, eszmeileg és művészileg legtermékenyebb szakasza. E néhány év eredményeinek kiemelése azonban nem jelenthet egyoldalú szembeállítást a korábbiakkal; a Kollégium néhány tagja, főleg Erdei és Ortutay számára az 1935-ig tartó időszak helyi előkészület volt, hogy utána — éppen a népi mozgalmon keresztül! — bekapcsolódjék országos dolgok rendezésébe (138–140. és 153.).

Másik kifogásunk a tabló egyenetlen kidolgozását illeti, ami akarva-akaratlanul újabb eltolódásokat okoz a mozgalom méreteinek és belső arányainak szemléletében. A könyvben túlonltul aprólékosan földolgozott anyag sem ad alapot az összefoglalásnak arra a passzusára, hogy „a színpadmozgalom a néprfront kezdeti időszakának legnagyobb szabású, a magyar társadalom haladó, demokratikus erőit egyesítő kulturális megmozdulásává szélesedik” (180. l.) Hisz mihelyt e színpadmozgalom országos szervezetté fejlődött, az ideológiailag legképzettebb Hont Ferenc különféle engedményekre kényszerült, épp a gyakorlat terén (147. és 150.). Az 1937-ben induló Független Színpad főleg hagyományokat ápoló műsorpolitikája (175–176.) tiszteletre méltó, de az idézett szuperlatívuszt szintén aligha indokolja.

Ugyanakkor más, nem is jelentéktelen életművek idevágó problematikájával kapcsolatban az anyaggyűjtés itt-ott hiányosnak látszik. Nem esik szó a kultag Bálint Sándor 1930-as években kiadott köteteiről (*Lakodalmi szokások Szeged-Alsóviroson; Néprajz és nevelés; Irodalomtörténeti tanulmányok*). Pedig mind néprajzi, mind irodalmi dolgozatai tematikailag is találkoznak a kollégiumi munkatársak érdeklődésével; közzéteszi Dugonics András ifjúkori dalgyűjteményét, értekezik az erdélyi irodalomról. — A szabad és kötött verselés vitájával kapcsolatban (82–87.) helyén való lett volna kitérni Berczeli Anzelm Károly *Ádám bukása* című, Buday György illusztrálta verseskötetére (1931). Ebben a kötött forma híve még több szabad verset is belefoglalt, fejlődése tehát a formazárás tekintetében megelőzi Radnóti későbbi „új klasszicizmusát”. A Kollégiummal csak személyi okok miatt szakító Berczeli antifasiszta drámája, a *Sámson és Delila* legalábbis említést, a *Fekete Mária* pedig, mint a szabadterre szánt, helyi folklorisztikai elemeket fölhasználó mesejáték első kísérlete, föltétlenül gondosabb elemzést érdemelne (173–174.).

Jó részlettanulmányok nélkül nincs összegezés. Csaplár Ferenc könyvének komoly érdeme, hogy az 1945 előtti évtizedek későbbi szintetikus áttekintése számára föltárta és értelmezte egy vidékinek induló, de országos jelentőségűvé fejlődő szellemi mozgalom történetét. A szemléletével és módszerével vitakozó megjegyzéseink egyáltalán nem jelentik a monográfia alacsony színvonalát, csupán a téma fontosságát és e problémáival is, szereplőivel is mába nyúló korszak kutatóinak fokozott felelősségét kívánják hangsúlyozni.

Mérhán Miklós

Rejtő István: Zalka Máté kéziratos hagyatéka. Bp. 1966. MTA KESZ sokszorosító üzeme. 51 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai, 2.)

A sorozat, amelyben a jelen kiadvány megjelent, az MTA Könyvtára Kézirattárának hasznos kezdeményezése, a kor maximális információ-igényének terméke és jó szolgálja: zárt, speciális könyvtári tulajdonról ad részletes, bemutató jelentést bármely könyvtárban dolgozó kutatók számára, kéziratok létéről és a kéziratanyagban pontos hollétéről tudósít, összekapcsolva, rendszerezően egyesítve a cédulák tömkelegében szétkerült anyagot. A kiadvány mint az első füzet, az F. Csanak Dóra írta-szerkesztette, Balázs Béla-hagyatékot feldolgozó katalógus, a szoro-

san vett katalóguson kívül bevezető tanulmányt is tartalmaz. Ebben a szerző katalógizáló ismerteti a hagyaték sorsát és magát az anyagot, értő és gondos őrző módján egyben azzal az igénnyel, hogy kijelölje a kutatás lehetőségeit és várható eredményét is.

A *Válogatott elbeszélések* megjelenése alkalmából Nagy Péter már 1952-ben felhívta a figyelmet a Zalka-életmű irodalomtörténeti feldolgozatlanására, de azóta is csak a szovjet irodalomtörténetírás mutathat fel némi eredményt e téren. Mostanában — tavaly is, idén is jubileum: születése 60., halálának 30. évfordulójára — mintha kezdődne valami: művei kiadása (befejezetlenül A *bolygók visszatérnek* c. regény és eddig legteljesebb elbeszélésgyűjteménye *Az éneklő bőrtőn*) és két katalógus megjelentetése (*Zalka és a szovjet irodalom*, Fenyvesi István bibliográfiája 1964-ből, s most Rejtőé) a Zalka iránti érdeklődés ébredését vagy legalább az érdeklődéskeltés szándékát mutatják. A róla szóló emlékezések vagy műveire írt elő- és utószók és kritikák közül valódi irodalomtörténeti értékű eddig csak Diószegi András kisebb tanulmányának beillő recenziója a Társadalmi Szemlében (1967/5), az utóbb említett novelláskötetről. A végre nem abszolút, hanem — realisan — viszonyító értékelés mellett tételei és kérdésfelvetései kijelölik a Zalka-kutatás perspektíváit, sőt esetleg az egész emigráció irodalmának tanulmányozásához nyújthat segítséget további kidolgozás után az „egyetemes szocialista világirodalom” kategóriája, ha használatának jogosultsága bebizonyosodik. Zalka Máté írásaiban a szocialista haza-fogalom, új életfelfogása, új emberfelfogása és proletár-internacionalizmusa lenne eszerint, ami a szocialista világirodalomhoz kapcsolja — egyéniségének formálódásához, gondolatrendszere, látásmódja kialakulásához, megszilárdulásához a most Rejtő István által ismerttetett hagyaték részletes elemzésre alkalmas anyagot ígér. A naplók, a levelezés, vázlatok, tervek vagy a meg nem jelent művek kézírata együttesükben a beható esztétikai vizsgálat mellett, mint Rejtő rámutat, az irodalmi anyag és a közvetett ill. közvetlen élmények közti kapcsolat meghatározását is lehetővé teszi.

A Zalka-kutatásban a kéziratos anyag használata nemcsak a kiadatlan művek feldolgozásához szükséges, vagy a szokásos textológiai, filológiai problémák megoldásához, hanem a nyomtatásban megjelent művek értékeléséhez, elemzéséhez is. A radikális szerkesztői beavatkozás: a történelmi igazság helyreállításával kétségkívül az olvasók érdekét szolgáló változtatások és húzások például lehetetlenné teszik az irodalomtörténész számára, hogy A *bolygók visszatérnek*

értelmezését, vizsgálatát a műnek a Szépirodalmi Kiadó gondozásában megjelent kiadása alapján végezze. A kutató számára ugyanis ez a történelmi regény nem a cselekmény idejére vonatkozó történeti forrásmunka, hanem a megírás koráról dokumentum — éppen az elrajzolások, torzítások elemzése, nem pedig eltüntetése viszi közelebb az író és a kor szellemének megértéséhez.

Az irodalomtörténész és a kritikus is tehát mindenképpen a kéziratos hagyatékhoz kénytelen fordulni. A személyiség-alakulás egyes fázisait tükröző anyag teljes egészében kordokumentum értékű. Meglepő a fiatalkori írások, zsegek, próbálkozások megléte. A katonaság és a hadifogság éveiből származó több füzetnyi feljegyzés, napló az első világháborúbéli katonáskodás és a fogolyélet légköréhez hiteles anyag. A továbbiakban a levelezés és a személyi iratok utalnak a hadifogolyból lett emigráns író-forradalmár széleskörű, az orosz-szovjet irodalmi és politikai életbe teljesen bekapcsolódó tevékenységére.

A könyvtári rendszerezés és az irodalomtörténeti vizsgálódás egymást segítik. Rejtő jelentése szerint három köteg kéziratos feljegyzés vár még szétválasztásra, illetve összeillesztésre, rendszerezésre, s ezt csak a Zalka-specialisták beható kutatásai végezhetik el. Mindezeknek megkezdését Rejtő István munkája teszi immár lehetővé.

Wintermantel István

Salamon Ernő: Mindmáig békétlenül. Válogatott versek, műfordítások, napló. A bevezető tanulmány Pándi Pál munkája. Válogatta és szerkesztette: Becsky Andor. Bp. 1966. Szépirodalmi K. 474 l.

Salamon Ernő a József Attila nyomába lépő szocialista költők közé tartozott. Erdélyben élt, — műveinek gondozását és értékelését ezért főként a romániai magyar irodalmi élet vállalta. Nálunk Déry Tibor (1948) és Pándi Pál (1963) tanulmányai hívták fel rá a figyelmet. A Becsky Andor szerkesztésében kiadott jelen kötet válogatott verseit, drámái és prózaírásait, valamint műfordításait tartalmazza.

Indulásakor Salamon a munkásköltők szokásos útját járta. Először Adyra figyelt fel, majd Kassák expresszionista szabadverse vonzotta. De — erdélyi költő lévén — nyomot hagyott írásain a szűkebb irodalmi környezet is: Bartalis János panteizmusa, Szentimrei Jenő lendületes részvéte, Becsky Andor forradalmisága, — vagyis azok a költők, akik az

expresszionizmus nyelvén kívánták kifejezni lázadó indulataikat. Az erdélyi magyar líra expresszionistáinak Salamon Ernőre gyakorolt hatása nagyrészt még felkutatásra vár. A szabadvers iskoláját hamarosan ő is elhagyta, néhány év múlva József Attila költészete bővítette meg. Ez jelentette számára a felszabadulást: egyéniségéhez, izléséhez illő mesterre talált. Pándi Pál előszava meggyőző módon igazolja, hogy József Attila szerepe nem korlátozódik direkt költői hatásokra. Vannak ilyenek is, a döntő körülményt azonban az izlés közössége, az egyéniség rokonsága jelenti. Salamon gyakran mesterével egy időben talált olyan motívumokra, amelyekben ma már félreérthetetlenül József Attila egyéniségére ismerünk (l. bevezető 16. l.). Hasonlóképp gazdagította műhelyét a népköltészet: a székelly nyelv tájszavai, a balladák szerkesztésmódja, a góbés játékoság adják Salamon verseinek erdélyi színeit.

Tehetsége hamar kiemelte őt a munkások költők átlagából: nem ragadt bele abba a nyomorfestő naturalizmusba, amely szokásos volt akkoriban. Sorsa forradalmi sors lett: sztrájkok, illegális munkák, letartóztatások, internálás töltötték ki életét. Forradalmi indulattal hirdette a munkásság kívánságait, szenvedélyes elkötelezettséggel ítélkezett, de volt mondanivalója az élet örömeiről is: sajátos feladatának érezte a „szegénység átpoetizálását”. Költészete határozottan személyes jellegű: a közösség ügyét is indultos és derűs, haragvó és játékos egyéniségén átszűrve képviselte. Nagy eszmei értéke internacionalizmusa: az Erdélyben élő népek közösségének, együttműködésének határozott szolgálata. E szolgálat kap kifejezést román műfordításaiban. Coșbuc, Argezi, Cotruș, Isac és mások verseit hivatástudattal és művészettel fordította magyarra.

Egyénisége kései verseiben érett be maradéktalanul: a József Attila felébresztette egyéni izlés és látás, a népköltészet sugalmazta derűs és a személyes sors tragikus élményei ekkor forrtak össze egységes és magasrendű művészetté. Korábbi költői darabossága, csihszolatlansága ekkor vált a helytállás szuggesztív kifejezésévé. Utolsó verseiben — *Bácsú anyámtól, Hála hűséges éneke, A jó vénasszonyok, Dal utódoknak, Búske dal, Bácsú* — fájdalommal, egyszersmind józanul tekint át sorsán, eszményein: reménykedéssel várja a tárulkozó jövőt, még akkor is, ha saját tragédiáját illetően nincsenek is kétségei. A személyes elvesztettség tudata és a költői helytállás vállalása olykor a fogoly Radnóti verseire emlékeztető tragikus erővel tölti fel utolsó írásait.

A versek és műfordítások válogatását jól egészíti ki színpadi költeményének (*Ének a szolgák sorsáról*), munkaszolgálatos naplójegyzeteinek és hitvallásértékű *Végrendeleté-*

nek közlése. Pándi Pál eligazító tanulmánya jó bevezetést nyújt Salamon Ernő életébe, költői világába.

Pomogáts Béla

Benamy Sándor: A XX. században éltem.
Bp. 1966. Szépirodalmi K. 493 l.

Tartalma alapján az önéletírások, valomások, emlékiratok műfajába tartozik, dokumentum-értéke mégis eléggé csekély, mert sokat foglalkozik irodalomtörténeti szempontból kevésbé jelentős emberekkel (Faragó András, Wojticzky Gyula, Balázs Ferenc, Barta László stb.), vagy az érdekesebb alakokról kevesebbet mond, mint amennyit Benamy Sándortól várhatunk. Sok tekintetben Benamy életművének megismerésében jelent segítséget, részben mert a mű jelentős részét régebbi műveinek újraközlései töltik ki (kiegészítve többször korabeli kritikákkal), másrészt korábbi regényeinek (pl. *Válságok éve*) teljesebb megértését segíti elő. A kolozsvári irodalmi életről olyan képet kapunk, mint egy kedélyes asztaltársaságról, amelyben lényeges dolog alig történik. A megemlített írókról, művészekről — néhány kivétellel — alig ad többet, mint bármely lexikon; azokkal kapcsolatban állt, azokat, vagy elintézi néhány — az irodalomtörténet által elkövetett — jelző erejű (Kós, Károly, Dsida Jenő, Molter Károly, Bárd Oszkár), vagy esetleg megelégszik a lakáscím említésével (Thomas Mann, Romain Rolland, Stefan Zweig, Bernard Shaw, Pirandello stb.). Igaztalan dolog csak kifogásokat említeni, kitűnő Hatvány, Szabó Dezső, Nyíró József, Markovics Rodion, Gaál Gábor és Barta Lajos portrét rajzol, bár a róluk alkotott képet nem bővíti és egy részük korábbi kötetében is megtalálható (Mielőtt belepi őket a por). De ezek a portrék jól jellemzik nemcsak az írókat, a kort is. Külön kell említeni Barta Lajosról történt levélváltását Benedek Marcellel, megleghangú megemlékezését Nagy Karoláról. Ezek valóban a kort „reprezentáló” írások. Sajnos ez a kötet egészehez, a felidézett nevek számához mérve eléggé kevés. Az élvezetesen megírt könyv legjobb részei az önálló irodalmi alkotásai, ha pletykák, anekdoták helyett ötleteit írja meg, dráma-, novellatémákat dolgoz fel a kaleidoszkópszerű, végül mégis egésze összeálló műben. Élvezetessé teszi az olvasást a szinte fejezetenkénti hang- és műfajváltás; őszinte, sokszor megindultságig hevített hangon emlékezik meg családjáról, Gaál Gáborról vagy Nagy Karoláról, ám a másik fejezetben egy expresszionista verssel idézi fel akkori benyomásait, vagy kaján torzképpel, egy kis jelenettel már az akkor egyre gyakoribb biztosítási családok ironikus

rajzánál tart. Kár hogy szexuális tudatának ébredésére, fanyar, nehezen élvezhető humorról tanúskodó vicceire olyan hosszú oldalakat szentel. Az előbbi elhagyása csak nyereség lett volna, míg az utóbbiból a kevesebb is elég. Ezek egyébként is eléggé szerveztelenül kapcsolódnak a kötet sokszínűségében is egész hangulati, tartalmi egységéhez.

Szabó Zoltán

A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (1919–1938). Összeállította és a bevezetőt írta: Botka Ferenc. Bp. 1966. MTA Irodalomtörténeti Intézete – Akadémiai K. 376 l. (Irodalomtörténeti Bibliográfiák, 2.)

Botka Ferenc bibliográfiája a csehszlovákiai és magyarországi magyar szocialista irodalomnak egy jelentős, eddig még irodalomtörténetileg fel nem dolgozott forrásanyagát tárja fel. Huszonöt lap és négy időszak kiadvány – Emléklapok, Munkás- és Munkás-Paraszt-naptárak – irodalmi anyagát gyűjtötte össze. A viszonylag nagy szám kicsit megtévesztő, mert a két munkáspárt politikai sajtóorgánumán, a kommunista Kassai Munkás ill. Munkás (1922–1937) és a szociáldemokrata Csehszlovákiai Népszava (1926–1938) c. napilapokon kívül többségük igen rövid életű volt, egy-három évnél hosszabb időt nem ért meg, s olyan is akad a feldolgozott címek között, amelynek csak egy vagy néhány száma látott napvilágot. Az elsődlegesen politikai jellegű sajtóorgánumok közt két irodalomtörténetileg is jelentős „kulturpolitikai szemle”, a Barta Lajos által szerkesztett Új Szó (1929, 1932–33) és a Fábry Zoltán szerkesztésében megjelenő Az Út (1931–1936) anyagát tartalmazza a bibliográfia.

1919 és 1938 között a csehszlovákiai munkásmozgalmi sajtónak több esetben igen pozitív szerepe volt az egyetemes magyar szocialista irodalom kibontakoztatásában. Voltak időszakok, amikor az egyetlen nagyobb fórumlehetőséget jelentette a világ különböző helyein élő magyar kommunista írók számára. Így a húszas évek legelején, amikor a nyugati országokban még nem alakultak ki a magyar emigráns központok; majd a húszas évek végén, amikor a kapitalista államok nyomására a magyar emigránsok nyugati centrumai feloszlottak, s a Szovjetunióban még nem tudták létrehozni sajtóorgánumaikat. Ezekből az időkbelől számos eddig még kötetben meg nem jelent és az irodalomtörténet által nem értékelt irodalmi művet sorol fel Botka Ferenc bibliográfiája. A magyarországi emigráns írók közül a legtöbb művel Gábor Andor, Hidas Antal,

Illés Béla, Komját Aladár, Mácza János neve szerepel, Gábor Andor egymaga például közel száz verssel, több száz elbeszéléssel ill. tárcával.

A harmincas évek közepén (1936–38.) vált harmadszor az egyetemes magyar progresszív magyar irodalom kontinuitásának jelentős hordozójává a csehszlovákiai magyar sajtó. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa után a moszkvai Új Hang megjelenéséig a Moravská–Ostrava-i Magyar Nap volt a magyar antifasiszta egységfrontpolitikának az irodalom terén is legintenzívebb propagátora. A baloldali csehszlovákiai magyar irodalom megjelenési lehetőségének és hatókörének kiszélesítése és az emigrációs magyar írók további szerepeltetése mellett, közléspolitikájában arra törekedett, hogy a magyarországi és a romániai baloldali irodalom egységének kialakulását elősegítse. A szerzők névsora ebben az időben jelentősen kiszélesedett. A kommunista emigráció – Madzsar József, Kassai Géza, Komját Aladár, Révai József, Tamás Aladár stb. – mellett gyakran szerepelnek Romániából Méliusz József, Balogh Edgár művei. Magyarországról a kommunista írók – József Attila, Bálint György – mellett igen sűrűn közlik a népi írók – Illyés Gyula, Veres Péter, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdélyi József – és a polgári radikálisok – Ignóus Pál, Fejtő Ferenc, Remenyik Zsigmond stb. – műveit.

A csehszlovákiai szocialista magyar írók életművét szinte teljes egészében dokumentálják a kötet adatai. A húszas évek elején szerény kezdetekkel induló baloldali csehszlovákiai magyar irodalom a harmincas évekre önálló életű, sokszínű irodalommal fejlődik. Fábry Zoltán esszéi, nemes veretű publicisztikája s Forbáth Imre modern költészetével, lírában, prózában publicisztikában fiatalabb szerzők egész sora – Berkó Sándor, Morvay Gyula, Sellyei József, Ilku Pál, Vass László stb. – jelentkezik a baloldalon.

A bibliográfia a gyűjtőkört az irodalmi és irodalomtörténeti műveken túl kiterjesztette a publicisztikára és a politikai cikkekre is, ha a szerzők írók voltak. Gábor Andor, Fábry Zoltán, Lukács György, Révai József, Háber Zoltán, Ilku Pál, Méliusz József, Balogh Edgár írásainak fontosságát szem előtt tartva, ezzel messzemenően egyetérthetünk. A publicisztika túlsúlyát nem is ilyen esetekben, inkább a sokadrendű publicisták szerepeltetésében lehetne esetleg kifogásolni. Többet nyújtana a bibliográfia, ha ezek művei helyett a jelentősebb elvi, elméleti politikai cikkeket akkor is fölgyűjtötte volna, ha a szerzők nem írók, de jelentős politikusok vagy tudósok. Talán nem jelentett volna túl nagy címtöbbletet, ha az Új Szó és Az Út cikkeit – elhagyva

a merőben napi érdekű, mai szemmel már mindenképp jelentéktelen közleményeket — repertórium-szerűen dolgozta volna föl a szerző. Igaz, hogy az „Irodalom — politika” és az „Irodalmi és kulturális társaságok” fejezetek alatt megtalálható minden lényeges adat, amely a baloldali csehszlovákiai szellemi élet irodalmon túli mozgalmairól is tájékoztat, de értékesek és az irodalomtörténetírás szempontjából sem érdektelenek azok a politikai cikkek, amelyek a kommunista párt szövetségi politikájával, a munkásegység vagy a fasizmus akkori helyzetének értékelésével foglalkoznak. Felhívhatta volna a figyelmet olyan írásokra, mint amilyen pl. Kun Béla: Az egység a győzelem előfeltétele c. Az Út 1936. 1. sz.-ban megjelent cikke, amely a szakirodalomban az eddig megjelent gyűjteményes kiadások és bibliográfiák tanúsága szerint ismeretlen.

Az anyag elrendezése igen átgondolt szerkesztési elvek alapján történt. Logikus áttekinthetőséggel csoportosítja az egyes országok, nemzetek irodalmát, s azokon belül az általános jellegű dokumentumokat és az egyes szerzők műveit. A kronologikus és az alfabetikus rendezés megfelelő kombinációjával érvényesíteni tudja a fejlődési folyamatok érzékeltetésének és a művek könyvnyelvi megtalálhatóságának szempontjait. Mivel a bibliográfia nem összefoglaló, összegző, hanem elsősorban feltáró jellegű, talán szerencsésebb lett volna a kronológia még következetesebb alkalmazása.

Kitűnő segédtablázatok segítik az olvasót az eligazodásban, a sajtóanyag és a szerzők általánosabb megismerésében. A feldolgozott kiadványok könyvészeti leírása, a kevésbé ismert szerzők adatainak közlése, nevek azonosítása, álnevek és szignók feloldása mellett ezt szolgálja a szerző bevezető tanulmánya is, mely a feldolgozott sajtó történetének ismertetésén, jelentőségének értékelésén túl nagyvonalú, de jó tájékoztatást ad a csehszlovákiai magyar irodalomról, más országok magyar és nem magyar irodalmaival való kapcsolatairól.

A szocialista irodalom történetében a politikai sajtónak nagyobb jelentősége van mint minden addigi irodalomban. A két világháború közti időszakban magyar kommunista költők ritkán juthattak hozzá, hogy műveiket kötetben megjelentessék. Az irodalmi folyóiratokból is többnyire kiszorultak, s legállandóbb fórumlehetőséget a politikai lapok biztosítottak számukra. Ezek is többnyire külföldön jelentek meg, s a kutatók számára is szinte hozzáférhetetlenek. Nem írható meg hitelesen addig a magyar szocialista irodalom története amíg a csehszlovákiai sajtó után nem kerül sor a bécsi, a weimári, a szovjetunióbeli, a francia és az amerikai magyar kommunista sajtó feldol-

gozására. De bőven van felfedezni való még a hazai napilapok hasábjain is. Botka Ferenc bibliográfiája igen jó kezdeményezés az ilyen anyagok feltárásában, s a XX. sz.-i irodalomtörténetírás érdeke, hogy folytatása legyen a többi területeken is.

Varga Rózsa

Féja Géza: Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 187 l.

A kortárs-barát szemével követni egy írói, emberi pályát — különös, kivételes lehetőség, és a mű, ami így létrejön, pótolhatatlan.

Féja Géza nem a pálya tudományos, monografikus feldolgozását adja, hanem az élmények, a jól ismert helyzetek, a nagyrészt együtt átélt korszak irodalmi, politikai, emberi eseményeinek közös élményét, a belülről megismert és megértett komplikációk magyarázatát könnyedén, de nem felületesen. Többől elakadás nélkül, engedelmesen ömlenek a mondatok; részben saját élete, élménye is az író-baráté, Tamási Ároné.

Ha útjaik nem is az indulás elején, de korán találkoztak. Ugyanazt a célt szolgálták: bajtárs-baráti, írói kapcsolatuknál lehet-e valami összekovácsolóbb, az összetartozás érzését halál után is megőrzőbb? Azt hiszem nyugodtan állíthatjuk, kevés méltóbb írója akadhatott volna ennek az életrajznak.

A közös élmények megadják az atmoszférateremtés lehetőségét. Tamási Áron világát átélten tudja ábrázolni Féja Géza. De nem enged a könnyű út csábításainak: mozzanatról mozzanatra kutatja fel író-barátja életét, születésétől haláláig. Megkeresi a régi dokumentumokat és nemcsak átolvassa, újraolvassa, hanem át is éli Tamási Áron műveit. Feltárja az alig sejtethető összefüggéseket az élet, a környezet, a család és az írások, a mű alakjai és atmoszférája között.

A cím kifejezi a mű profilját: Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében. Féja írása onnan indul el, ahonnan Tamási: a távoli székely falu egyszerű környezetéből, egyszerű emberek közül. A környezetrajz valóságghú feltárása különösen helyes kiindulópont egy Tamási-életrajznál, mivel nála maga az élete, gyermekkori környezete magyarázza a művet. Ez a „forrás”, aminek ismerete nélkül érthetetlenül nézünk furcsa székely figuráira.

Tamási Áron különleges alakja irodalmunknak: előzménye nincs, utánzása nemcsak lehetetlen, de korszerűtlen is lenne. Induláskor sokan hasonlították Szabó Dezsőhöz. Helyesen mutat rá Féja Géza, hogy Szabó Dezső hatása jelentéktelen, hiába akarta maga Szabó Dezső is Előőrs-beli cikk-förmedvényében, önmagát istenítve, epigonjává süllyeszteni Tamásit.

Egyetlen valódi irodalmi előzménye a népköltészet, a ballada. Balladás történeteket írt, néha még a ballada hangját, formáját is átvette játékos, de mégis komoly írói kísérletképpen. Tamási írásainak tárgya, a székely életforma, kedvezett a balladának. Csak székelyekről tudott írni, székely módra — ebben egyedülállót alkotott. Otthon van: könnyedén teremti meg alakjait, művei hangulatát s nem utolsó sorban csodálatos, teljesen egyéni nyelvezetét.

Féja a művet sikeresen magyarázza a környezetből. Így képes arra, hogy az életmű lehetőségeit és pozitívumait, ugyanakkor viszont hibáit és korlátait is feltárja. Hármasként motívumot emel ki a művek során keresztül: azt, hogy Tamási a folklór világképét irodalmivá tudta emelni; hogy székely világát, ezt a zárt világot, különösségével együtt irodalmi közkinccsé tette; s hogy nyelvi varázsával lenyűgözi azt is, aki ellenérzéssel kezdte könyveinek olvasását.

Végig kíséri sikereit, elbizonytalanodását, kétségeit, újra-lendüléseit. Nem szobrot emel, hanem az embert mutatja meg. Nem felejtkezett meg arról sem, hogy Tamási művét a korabeli erdélyi irodalom áramába helyezze. Bár csak felvázolja az erdélyi irodalom mozgólódásait, csoportosulásait, hiszen ez a téma már külön tanulmány tárgya lenne.

A kitűnően felépített és végigvezetett életrajzot jól zárja le az összegező-elrendező végső és kiegészítőül jó szolgálatot tesznek a későbbi kutatásnak a mellékelt életrajzi adatok. Ez a gondnal felépített életrajz vagy még helyesebben életmű-rajz nem pótolja a későbbi nagyobb elemző monográfiát, azonban nélkülözhetetlen segítséget ad annak megszületéséhez: a barát, a kortárs közvetlen közelről megtett vallomásait. Ha értékelésnek egyes részleteivel lehet is vitatkozni, vagy Tamási életének egy-egy szakaszát kissé vázlatosabban tárgyalja is, a teljes utat helyesen látja, a mű lényegét helyesen méri. Ebből a távlatból (mikor ezeket a sorokat írom, éppen egy éve temették Tamási Áront) nem lehet még többet kívánni. A tudós-baráti kegyelet ezt a művet tette az egy éve halott író emlékművévé.

Sinka Erzsébet

Nagy írónk I. Segédkönyv az általános iskolai irodalomtanításhoz. Szerkesztette Lengyel Dénes. Írták: Balogh László, Beke Albert, Lengyel Dénes, Makay Gusztáv, Megyer Szabolcs. Bp. 1966. Tankönyvkiadó V. 303 l.

A kötet alcíméből nyilvánvaló, hogy szerzők előtt a pedagógiai szempont volt az elsődleges. Ugyanakkor nélkülözhetetlen iro-

dalomtörténeti nézőpontjainak értékelése is.

Az első fejezetben Lengyel Dénes bő példanyaggal tárgyalja a folklór néhány lényeges kérdését. Érdekesen kíséri nyomon a Beckó váráról szóló monda változásait Mednyánszky Alajos, Mikszáth, majd Benedek Elek tollán. (Vajon miért nem említi meg Kisfaludy Károly drámáját?) Feltűnő, hogy az irodalomtörténetben ma már nem használatos „kuruc kor” megjelölés szerepel (17.) és hogy a következő fejezetben a „kuruc költészetet” mint egységet kezeli a szerző. (Vö. Klaniczay, ItK 1962. 63. és Bóka — Pándi: A magyar irodalom története 1849-ig. Bp. 1964. 170.) — A Fazekas Mihály költészetét bemutató fejezetet (Balogh László) Makay Gusztáv dolgozata követi. Ez a gondosan megírt Csokonai-tanulmány lehetne talán a példa arra, hogyan lehet a tudomány és a didaktika szempontjait összeegyeztetni.

Megyer Szabolcs és Makay Gusztáv nyomon kíséri, hogyan alakul Kölcsény és Vörösmarty lantján a nemzet sorskérdései iránti aggodás és felelősségtudat a politikai eseményeivel kapcsolatos állásfoglalás hatására és hogyan jut el e két költőnk osztálya bírálatáig. A *Zalán futásában* Makay a *nemesi nemzet költőjének* alkotását látja ugyan, de adós marad e felfogásból eredő gyakorlati következtetéssel: Vörösmarty a katonai érények hangsúlyozásával a birtokos osztálynak akart kedvében járni, mivel „a vérel való adózás ősi hagyományát rendi kiváltságai erkölcsi jogalapjaként igyekezett elfogadtatni.” (A m. irod. története III. Szerk. Pándi Pál. Bp. 1965. 446—447.)

Beke Albert tanulmánya a kötet leghosszabb fejezete. A vitathatatlanul szép, alapos verselemzések mellett néhány részlettel kapcsolatban kifogások merülnek fel. A szerző nem követi nyomon kezdetől fogva Petőfi politikai fejlődésének és történetiszemlélete kialakulásának útját: nem ír arról, hogy 44-ig a liberális patriotizmus álláspontját vallotta és nem szól a hegeli dialektika hatásáról. (A m. irod. története III., 769—771.) A *haziról* c. költeményt elemző részlet bevezető mondatának utalása pedig azt a téves képzetet keltheti, hogy Petőfi előtt csak Vörösmarty állította szembe a hajdani dicsőséget a sivár jelennel. Helytelennek tartjuk egy-egy költemény értékelésében a szuperlatívuszokat: a Petőfi — Arany levelezésben *legszebb* a *Levél Arany Jánoshoz* (184.), a *Falu végén kurta kocsma* „a költő legtisztább műve” (188.).

Megyer Szabolcs kiemelkedő verselemzéseket magában foglaló Arany-tanulmányával kapcsolatban mindössze néhány apróbb észrevételünk van. Hiányoljuk a nemzeti irodalomról alkotott Arany-konceptciónak, valamint a népiességről vallott felfogásának kifejtését. A *Toldinak* szentelt lapot — a mű

jelentőségéhez képest s a lírai verselemzésekhez viszonyítva — kevésnek tartjuk; hasonlóan kis terjedelemben foglalkozik a *Buda halálával* (de kitűnően elemzi a csodaszarvasregét): az eposzból kiolvasható végzet — a hún nép végzete és magának Etelének végzete — eredetének s a mű saját korához címzett tendenciájának megvilágításával adós maradt (a vezetők felelőssége a szabadságharc elvesztéséért, ráébresztés a germánsággal szemben való felvérteztetlenségünkre). — A kötetzáró Jókai-tanulmány lényeglátó megállapításai mellett némi elfogultság nyomai fedezhetők fel: mintha szépítené a nagy mesemondó gyengeségét, elhallgatja politikai pálfordulásait és egykori forradalmi szereplésének későbbi megmásítási szándékát.

Csaknem az egész kötetre jellemző a forrásmegjelölés hiánya. A szerzők nem egyszer hivatkoznak versre (Fazekas: 52. Petőfi: 202., Arany: 209.) és prózára (144., 180., 189., 192., 197., 201., 223.), levélre (150.) és írói emlékezésre (248., 256., 263., 267., 294.) cím, keltezés és lelőhely nélkül, továbbá kritikusra (200.) és szakíróra (300.) közelebbi bibliográfiai adatok nélkül. Az utóbbira jó példa Miklós Róbert elemzése „A walesi bárdok”-ról, amelyet az Arany-fejezet kb.

három lap terjedelemben idéz anélkül, hogy a tanulmány címét akár a főszövegben, akár a csatolt irodalomjegyzékben feltüntetné (ugyanítt még további három alkalommal, Jókainál négy, Petőfinél nyolc esetben hiányoznak a szükséges adatok).

A kötet stílusa nem kifogásolható a Petőfi-tanulmány kivételével. (Ebben pl. ilyenfajta germanizmusok olvashatók: „ez a meseközelég . . . egy új szint alkot az éppenséggel nem mesei mozzanatokkal”, 165.; „A vers egy konkrét szemléletből indul ki”, 187.) A sor szó használata a mennyiség jelölésére orosz tükörszó; ezt négy helyen találtuk (pl. „egész sor betyárnótát írt”, 155.; „a ciklus ismét egy sor újabb hangulatot és érzésárnyalatot hoz felszínre Petőfi költői gazdagságából”, 174., valamint 169., 196.)

Végül még egy észrevétel: teljesen fölöslegesnek tartjuk ebben a kötetben a népköltészeti gyűjtés megszervezésére és módszereire vonatkozó tanácsokat: alig hihető, hogy egy-egy úttörőrs képes lenne a mesék magnetofonszalagon való gyűjtésére s a nyelvjárási sajátosságok lejegyzésére az Adattári Értesítőből idézett cikk útmutatása alapján (34–36.).

May István

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée) belgrádi kongresszusa

1967. augusztus 30. és szeptember 5. között tartotta a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság ötödik kongresszusát Belgrádban. Az előző négy kongresszus helye Velence, Chapel Hill (USA), Utrecht és Fribourg volt, az utóbbi kettőn — mint ismeretes — már magyar küldöttség is részt vett. A három évenként tartott kongresszus feladatai többirányúak: előre meghatározott irodalomtudományi kérdések megvitatása, nemzetközi összefogással megoldandó feladatok kitűzése s megszervezése és a vezetőség megválasztása. A vezetőség áll egy diszelnökségből, melyet neves, rendszerint idősebb irodalomtudósok alkotnak (jelenleg *Marcel Bataillon*, *Werner P. Friedrich*, *Carlo Pellegrini*, *W. A. P. Smit* és *René Wellek* a tagjai), az elnökből, négy alelnökből, egy európai és egy amerikai titkárból és pénztárosból, valamint a tizenkéttagú végrehajtó bizottságból (választmányból). Ez utóbbinak Fribourg óta (és Belgrádban is újraválasztott) egyik tagja magyar: *Sóter István* akadémikus. A belgrádi kongresszusra a vezetőség három témakör megvitatását tűzte ki: 1. az irodalmi irányzatok (courants littéraires, literary movements) mint nemzetközi jelenségek, 2. a szóbeli és az írott irodalom, 3. a szláv irodalmak és értelmezésük más irodalmakban. A szláv irodalmak ilyen előtérbe kerülésének oka a konferencia helyéből is adódott, de éppen nem csupán ebből a tényből következett, hanem általában a kelet-európai irodalmak és a szocialista országok irodalomtudománya iránti egyre növekvő érdeklődésből is.

Az előadások részben plenáris üléseken hangzottak el, az itt előadottak hosszabb időtartalmúak voltak, átlag 40 percet kaptak az előadó, viszont vitára csak 10 perc maradt. A plenáris ülések után a kongresszus bizottságokban folytatta munkáját, melyek részint témák szerint különültek el, részint mert másképp nem lehetett volna a sok felszólalásnak helyet adni. A szakosztályokon rövid előadások (20 percesek) hangzottak el, melyeket 10 perces vita követett. Mindez máris utal arra, hogy igazán kibontakozó vitákra nem maradt elég idő, s volt eset, amikor a felszólalásra jelentkezőknek csak kisebb százaléka kaphatott szót (így pl. a szocialista realizmus vitájában), vagy pedig neves tudósok sem mondhatták el véleményüket, mert az elnök kénytelen volt ragaszkodni az előírt időhöz. *J. Dolanski* prágai professzor hiába jelentkezett szólásra a romantikáról elhangzott plenáris előadás után; s az elnök nem tudta megadni a szót *René Wellek*nek, a Yale-i egyetem világhírű tanárának sem a szimbolizmusról tartott egyik húszperces expozét követőleg.

A megnyitó előadás után az első előadást *V. M. Zsirmunskij* szovjet akadémikus tartotta „Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek” címen, az utolsó nap délutánján pedig szimpozion volt ugyanerről a témáról, úgyhogy ennek a kérdésnek a tárgyalása mintegy bekeretezte az egész kongresszust. A kérdés fontosságát növelte az a körülmény is, hogy a Társaság közös nemzetközi feladatként az európai nyelvek irodalomtörténetének előkészítését tűzte ki ezen a kongresszuson, erről majd részletesebben beszámolunk. Nos, az európai irodalomtörténetet a Társaság az irodalmi irányok által periodizált felosztásban kívánja feldolgoztatni, így hát az irodalmi irányzatok problémájának tisztázása elsődrendű feladat volt a további munkálatok szempontjából is.

Zsirmunskij bevezető előadásban hangsúlyozta, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti kutatásoknak foglalkozniuk kell a hatásokkal és az analógiákkal, párhuzamosságokkal egyaránt. A két kategória közt azonban határozott különbséget kell tenni. A közvetlen hatásoktól független analógiák kutatása is mindenképpen indokolt: valamennyi irodalomtörténeti korszak felmutat ilyen párhuzamos jelenségeket. Alapvető analógiák vannak Kelet és Nyugat irodalmában, a különbségek ellenére is. Így még a középkori irodalmat tekintve is fennáll ez az alapvető párhuzamosság a műfajok analógiája révén, mindenütt megtaláljuk az eposzt, a lovagregényt, a didaktikus irodalmat, a fabliaux-szerű meséket. Az a periodizáció, amely a nagy történeti korszakokba ágyazottan a reneszánsz—barokk—klasszicizmus—romantika—

realizmus időszakokra osztja fel az irodalmi fejlődést, a valóságon alapul, éppúgy, mint az, amely a legújabb korszakot a modernizmus és a szocialista realizmus harcának és kölcsönhatásainak tükrében vizsgálja. Az egyes irodalmakban ezek a fázisok nem egyenlő időtartalmúak és jelentőségűek. Az okok keresésekor figyelembe kell vennünk a társadalmi ideológia hatását, a műfajok és stílusok szűkebb körű vizsgálatát, a nemzeti irodalmak belső fejlődését és a külföldi hatásokat (ám ezeket a hatásokat minden irodalom a maga szükségletei szerint teremtő módon átalakítja), számolni kell a hagyomány és az újítás jelentőségével, valamint a jelentős írói személyiségek hatásával is. A modernizmus sokféle iskolát foglal magában; közülük a szimbolizmus a legfontosabb, de ide tartozik a futurizmus, az újklasszicizmus, az imaginizmus és a szürrealizmus is. Modernista minden irány, amelyben az igazi társadalmi kapcsolatát elvesztő szubjektivitás és aktivitás kap hangot. Velük egyidőben alakul ki és bonatkozik ki a szocialista realizmus. Ezek az elvek érvényesülnek majd a Szovjetunió Tudományos Akadémiája most készülő tizkötetes világirodalomtörténetében.

Zsirmunskij felfogásával René Wellek szállt vitába. A régebbi korok periodizálására vonatkozó nézeteivel nagyjában egyetértett, de a modernizmust mint kategóriát helytelenítette. A szimbolizmusról a kongresszus negyedik napján tartott nagyelőadásában, Zsirmunskijjal ellentétben, azt mondotta, hogy a modernizmus terminológia túl tág, ő a századvég és a huszadik század költői irányait, mint a szimbolizmus és az avantgarde egymásra következőjét foglalná össze. A szimbolizmus párhuzamosan halad a naturalizmussal, és az 1885. és 1919. közötti korszakban uralkodik, utána már az avantgarde-é a vezető szerep.

Az irodalmi irányzatokról szóló általános kérdések körül élénkebb vitára került sor I. G. Nyeupokojevának a Szovjet Tudományos Akadémia tizkötetes világirodalomtörténet tervezőről szóló beszámolója után. Itt több — főként amerikai — felszólaló kifogásolta az irodalom társadalmi alapú értelmezését, bár némelyikük nem vonta kétségbe a történelmi módszerek jogosságát, és a társadalmi tényezőknek az irodalomra tett hatásának jelentőségét sem tagadta, csak szűkebb területre igyekezett szorítani. A befejező szimpóziumban J. Dolansky (Prága), A. Flaker (Zágráb), G. Guillen (California), Hankiss Elemér és J. Markiewicz (Krakkó) vettek részt. Először Dolansky foglalta össze igen részletesen és pontokba szedve az irodalmi irányzatok komparatista kutatásainak szempontjait: a hatások, párhuzamosságok, az általános európai, az egy nyelvcsaládon belüli és a regionális analógiák problematikáját. Flaker, Guillen és Markiewicz eltérő érveléssel, de mind a hárman az irányzatok abszolutizálásának veszélyeit említették fel, főleg pedig azt hangoztatták, hogy az irodalmi irányzatok pontos dátumhoz nem köthetők, interferálnak, párhuzamosan futnak, egymást befolyásolják. Ilyen „interferencia” jelenségekre mutatott rá egyébként igen plasztikusan E. Calin bizottsági előadása, aki a klasszicizmus és a romantika együttlétét mutatta ki a XIX. század eleji román irodalomban, elsősorban Alecsandrescu műveit vizsgálva, a jelenséget találó kifejezéssel „az irodalmi irányzatok egymásra épülésének” (superposition des courants littéraires) nevezte el. Hasonló helyzetet világított meg S. Ota tokiói professzor plenáris előadása, rámutatván, hogy a japán irodalomban a romantika és a naturalizmus együttesen lép fel a múlt század nyolcvanas éveiben. A szimpózium alkalmával Hankiss Elemér a modern stílusvizsgálati módszerek értékét világította meg az irodalmi kutatások szempontjából.

Az egyes irodalmi irányzatok közül a romantikáról C. de Deugd utrechti professzor tartott plenáris előadást. A romantikát csak a nyugati irodalomban vizsgálta, ennek főként befelé forduló, irracionálisnak a hajló vonásait emelte ki. Előadásának fő témája a költői szemlélet és a költészet romantikus értelmezése volt, és ebből a szempontból egybefoglalt olyan világnézeti eltérő jelenségeket, mint Novalis, Shelley és Hugo. Gazdag és érdekes előadást tartott a szláv népek preromantikájáról K. Krejčí, ezt a Helikon legközelebbi száma teljes egészében közölni fogja. Érdekes volt L. Rusu kolozsvári professzor felszólalása a román romantika jelenségeiről, a későbbi irányokkal, így a népiességgel való kapcsolatairól, elsősorban Eminescu művei alapján.

Az eltérő tudományos álláspontok közt a vita a realizmus kérdésében vált élesebbé. H. Levin professzor, a Harvard-egyetem tanára a „Realizmus mint nemzetközi mozgalom” című előadásában a realizmus fogalmát kiterjesztette XX. századi jelenségekre is, a realizmusnak a társadalombíráló jellegét határozottan hangsúlyozta, de olyan értelemben, hogy a realista író természeténél fogva szembenáll a társadalommal, mindenféle társadalommal, és feltétlenül a negatívumokra veti a hangsúlyt. Ebből kiindulva — az elavult, zsdánovi felfogást véve alapul — támadást indított a szocialista realizmus ellen, ennek mint irodalmi irányznak a létezését tagadta. Zsirmunskij, Levin előadására válaszolva, annak egyes provokatív jellegű kijelentéseit visszautasította, majd felkérte a szocialista realizmus jobb megismerésére, és ennek érdekében a szovjet tudomány segítségét is felajánlotta. Levinnek érdemben Kőpeczi Béla bizottsági előadásán válaszolt, amelyen igen nagy számú hallgatóság jelent meg. Kőpeczi előadását a magyar közönség teljes terjedelemben olvashatta a Magyar Nemzet szeptember 17-i számában. Levin Kőpeczinek válaszolva elismerte, hogy nem volt elég jól tájékozott a marxista irodalom-

tudomány legújabb eredményeit illetően, de fenntartotta azt a nézetét, hogy a szocialista realizmus nem irodalmi irány, képviselői különféle iskolákba sorolhatók szerinte, Brecht például az expresszionizmus kategóriájába.

A következő irodalmi irányzat, mely nagyobb vitát váltott ki, a szimbolizmus volt. A plenáris előadást — mint már jeleztük — *René Wellek* tartotta: ő a szimbolizmust igen széles értelemben használta; a szimbolizmus fogalmába belefértnek szerinte a francia szimbolisták éppúgy, mint Yeats vagy D'Annunzio, Garcia Lorca, az orosz Szolovjov és Blok, a cseh Prohászka, a németek közül George, Rilke és Trakl. A szimbolizmus a költészet egy nagy korszaka 1885-től 1919-ig, az avantgarde fellépéséig. A problémát *Wellek* a maga ismert módszerével közelítette meg: a szimbolizmusnak mint irodalmi műszónak a megjelenéseit vizsgálta meg először az egyes nemzeti irodalmakban. Végső tanulásként megállapította, hogy a szimbolizmus mint összefoglaló terminus elfogadható, bár az angol kritikába csak jóval később került be, és a németek is szívesebben beszélnek „Neuromantik”-ról mint „Symbolismus”-ról.

Wellek széles szimbolizmus-konceptióját elsősorban honfitársai, az amerikaiak támadták. A. *Balakian*, „A szimbolizmus, mint nemzetközi jelenség” c. francia nyelvű, igen szépen megfogalmazott és költői lendületű előadásában a fogalom szűkebb értelmezéséért tört lándzsát. A szimbolizmust Hugo halálától számította ő is, de csak a minden nemzeti és társadalmi kötöttségtől elszakadó művészetet értette rajta, amely egyúttal hermetikus is. Mihelyt értelmezhetővé válik vagy közösségi tartalmúvá, akkor megszűnik szimbolizmus lenni, és avantgarde művészetté válik. Felfogását több felszólaló bírálta: N. I. *Balasov* pusztán a francia irodalomból vett példákkal (Mallarmé későbbi korszaka, Rimbaud) igazolta *Balakian* álláspontjának túlságosan leszűkített voltát, mások a kelet-európai szimbolizmusok példáját hozták fel ellenvetésül. A szimbolizmusnak ezt a hermetikus és teljesen a belső világ titkait sejtető költészetre redukált értelmezését hangoztatta a belga felszólaló (*P. Delsemme*) is, akitől a felszólalók joggal kérték számon, hogy miért hagyott ki hazája irodalma e korszakából olyan neveket, mint Verhaerené és Maeterlincké.

Az avantgarde kérdéséről a plenáris előadást *Szabolcsi Miklós* tartotta: „Az avantgarde irodalmi és művészeti mozgalmai mint nemzetközi jelenségek” címen. *Szabolcsi* rendkívül szélesen, komplex módon ragadta meg a témát, az irodalom mellett a zene és a képzőművészet ide tartozó jelenségeit is igen alaposan elemezte; az európai avantgarde-ről átfogó képet adott, amely nem is váltott ki ellenvetést. Az avantgarde irodalmáról még egy magyar előadás hangzott el, *Illés László*: „Az avantgarde, mint művészi magatartás” címmel. Ebben *Illés* elsősorban az avantgarde-nak a szocialista irodalommal való kapcsolatait világította meg. (Ez az előadás Újvidéken, Novi Sadon hangzott el: a kongresszus egyik érdekessége az volt, hogy szeptember 1-én délután a résztvevőket autóbuszokon átvitték ebbe a Duna-parti városba, és ott tartották meg a bizottsági üléseket.)

Ami a szóbeli és az írott irodalom kérdését illeti, ennek a problémának a tárgyalását S. *Thompson*nak, az Indiana egyetem tanárának az előadása nyitotta meg, „Mesemondás és meseírás” címen. A témát *Thompson*, de a többi előadó sem pusztán folklorisztikai szempontból ragadta meg, hanem a modern szóbeliség szempontjából is. *Thompson* pl. kimutatta, hogy a rádió és a televízió „story”-jai hogyan módosítják az indiánok népmeséit. S. *Skwarczynska* lódzi professzornő a filmnek mint a szóbeli irodalom modern formájának a kérdését vizsgálta meg; főként az irodalmi remekművek filmre való adaptálásának a lehetőségével, illetve veszélyeivel foglalkozott. E témakörben hangzott el egy újabb magyar felszólalás is: *Miklós Pál*e, aki „korunk szóbeli irodalmáról” beszélt, a rádió, a televízió, az irodalmi színpadok irodalomterjesztő tevékenységéről, a modern „mechanizált irodalomról”. *Skwarczynska* szerint a modern szóbeli irodalom népszerűségének mélyebb lélektani oka is van: az izolált ember magány-feloldási igénye érvényesül benne.

A harmadik téma, „A szláv irodalmak és interpretálásuk más irodalmakban”, már megfogalmazásával arra készítette az előadókat, hogy ne annyira a párhuzamosságokat keressék, hanem inkább a szláv irodalmaknak főként a nyugati nagy irodalmakban való „fortune intellectu”-le”-jét, fordításait, értékeléseit, hatását.

E kérdésről részletes beszámolót olvashatunk majd *Sziklay Lászlónak* a Helikonban rövidesen megjelenő cikkében. A szláv irodalmaknak a többi kelet-európai irodalommal, így a magyarral való párhuzamosságaira *Sziklay László* előadása mutatott rá, amelyet a délszláv, cseh és román irodalmaknak a vitában felszólaló képviselői egyetértéssel fogadtak.

Ami a kongresszusnak azt a feladatát illeti, hogy nemzetközi összefogással nagy irodalomtörténeti vállalkozásokat szervezzen, e tekintetben két eseményről számolhatunk be. Az egyik csak egy írásos jelentés formájában jutott a résztvevők tudomására: a szervezéssel megbízott Bordeaux-i egyetem beszámolt az irodalomtörténeti szakkifejezések szótára folyamatban levő előkészítésének munkálatairól. A másik vállalkozás sokkal fontosabb helyet kapott a kongresszus munkatervében, és itt a magyar küldöttségnek is kiemelkedő szerep jutott. A fribourgi kongresszuson *Jacques Voisine*, a párizsi egyetemen a modern irodalmak összehasonlító

irodalomtörténetének tanára javaslatot tett az európai irodalmak történetének nemzetközi együttműködéssel való megírására. A múlt évben Strassbourgban tartott filológiai kongresszus alkalmával az AILC végrehajtóbizottságának az UNESCO képviselőivel együttesen tartott értekezlete a terv előkészítő munkálataival az MTA Irodalomtörténeti Intézetének Összehasonlító Osztályát bízta meg. A tervezet — melyet széleskörű nemzetközi levelezés után — *Vajda György Mihály* állított össze, a kongresszus elé került nyomtatásban. *Jacques Voisine* bevezető szavai után *Vajda György Mihály* ismertette a tervezetet, mely szerint a Nemzetközi Társaság megindítja az európai nyelveken írt irodalmak történetének megírását, egyelőre az egyes irányzatok és műfajok kérdését tárgyaló tanulmánykötetek formájában. A vitában elhangzott több oldalról az az ellenvetés, hogy ne az európai nyelveken írt irodalmak komparatista történetével, hanem a világirodalom összefoglaló történetével foglalkozzék a kongresszus, a döntés mégis az lett, hogy egyelőre az eredetileg tervbe vett vállalkozás indul meg. Az irányító szerv egy nemzetközi bizottság, melynek titkára *Vajda György Mihály*. Az egyes tanulmánykötetek szerkesztése különböző központok feladata, a koordináló központ pedig Budapest, Irodalomtörténeti Intézetünk.

A kongresszus — mint az elnöklő *Robert Shackleton*, oxfordi professzor megállapította — komoly előrelépést jelentett a Társaság munkájában. Megnyilatkozott ez a résztvevők nagyobb számában, az előadások és a bizottsági ülések fokozott látogatottságában és — amit az elnök is kiemelt — a kelet-európai szocialista országok nagyobb mérvű részvételében. Az AILC munkájában első ízben vettek részt a szovjet tudomány képviselői, mégpedig két plenáris előadást és hat bizottsági expozét vállalva. Tegyük ehhez hozzá az igen jelentős tolgár, csehszlovák, jugoszláv, magyar és román részvételt, és akkor láthatjuk, hogy a szocialista komparatiztikának igen jelentős előretörését jelezte ez a kongresszus. Ebben az eredményben nagy szerepe volt annak a konferenciának is, amelyet 1962-ben Budapesten tartottak a szocialista országok komparatistái. Ami a magyar részvételt illeti: egy plenáris előadás, négy bizottsági expozé és egy szimpoziumi felszólalás máris viszonylag jelentős munkavállalást jelentett, ehhez azonban hozzá kell tenni az európai nyelvek irodalmára vonatkozó munkálatok előkészítését, ennek exponálását *Vajda György Mihály* által, egy plenáris ülésen való elnöklést (*Sóter István*), és öt bizottsági elnöklést. Említsük még meg, hogy a magyar delegáció 24 fővel képviseltette magát a kongresszuson.

A szocialista komparatiztika előretörése a kongresszust berekesztő közgyűlési választáson is érvényre jutott. Az új három éves időszakaszban a Társaság elnöke a szocialista irodalomtudománnyal való együttműködést hirdető és Intézetünkkel is szoros kapcsolatot tartó *Jacques Voisine* lett. Az eddig elnöklő *Robert Shackleton* a díszelnökség tagjai közé került. Az alelnökök közé beválasztották V. M. Zsirmunskij akadémikust, a jugoszláv *Banasević*, az amerikai *Chandler B. Beall* (Oregon) és a japán *Saburo Ota* (Tokio) mellé. Európai titkár *Jean Weisgerber* (Bruxelles), amerikai *Burton E. Pike* (Cornell University). A végrehajtó bizottság tagjai közül *Karel Krejčí* (Prága), *Werner Kraus* (Berlin, NDK), *Sóter István* és *Kazimierz Wyka* (Krakkó) képviselik a szocialista országok irodalomtudományát. A nyugati országok irodalomtudósai közül *Robert Escarpit* (Bordeaux), *Basil Munteano* (Paris), *Jacinto do Prado Coelho* (Lisszabon), *Vittorio Santoli* (Firenze), *J. C. Brant Corstius* (Utrecht), *F. Billeskov-Jansen* (Koppenhága), *François Jost* (USA), *Rat Gupta* (India), kerültek be a választmányba.

Az AILC a következő kongresszusát 1970-ben fogja tartani Bordeaux-ban. A japán küldöttség is meghívta a Társaságot egy Tokióban rendezendő kongresszusra, ezt a japánoknak az összehasonlító irodalomtudományban elért eredményei indokolták is tették volna, azonban a nagy térbeli távolság miatt az európai és az amerikai küldöttek is Bordeaux mellett döntöttek.

Végül ki kell emelnünk a jugoszlávok kitűnő szervezőképességét, mindenben megnyilatkozó vendégszeretetét, amely biztosította a zsűfolt program zökkenőmentes lebonyolítását és az általános jó hangulatot, és hogy valamennyi résztvevő számára a tudományos eredményeken felül szép élményeket is jelentett a kongresszus. Elérték ezt a hangulatos fogadásokkal, amikor a résztvevők a belgrádi egyetem rektorának, a városi tanács elnökének, a pétervárad hegyi vendéglőben a vajdasági vezetőknek, majd a szövetségi nevelési tanács elnökének (jugoszláv művelődésügyi miniszter) vendégszeretetét élvezhették. Tegyük még hozzá a zenei és a népi tánc-estélyeket, melyek magas művészi színvonalukkal jól kiegészítették az irodalmi témákról folyó tanácskozásokat.

Horváth Károly

A Csokonai kritikai kiadásról

Az Akadémia Textológiai Munkabizottsága 1967. május 16-i ülésén a Csokonai kritikai kiadás kérdéseivel foglalkozott. Ez a nagy jelentőségű vállalkozás, melynek előkészítő munkálatai évekkel ezelőtt *Juhász Géza* professzor irányítása alatt indultak meg, a közelmúltban új szakaszába lépett: tavaly óta rendszeresen folyik a költemények sajtó alá rendezése (kritikai szöveg-megállapítás és jegyzetelés), az egyes kötetek kéziratai 1968-tól kezdve folyamatosan készülnek el, s remélhető, hogy a költő egész életművét magában foglaló teljes, hatkötetes sorozat még az 1973-as évforduló előtt elhagyja a sajtót. A kötet szerkesztők: *Szilágyi Ferenc*, *Julow Viktor* (költemények), *P. Kádár Jolán* (drámák), *Vargha Balázs* (prózai művek, levelezés).

A Bizottság megvitatta a sorozat első kötetének szöveg- és jegyzetmutatványokkal kísért tervezetét, és állást foglalt az abban felvetett, illetve a vita során felmerült elvi és módszertani kérdésekben.

A kiadás rendezési elve — szögezi le a Bizottság határozata — a lehető pontos kronológia legyen: a „Zöld Codex”-ben fennmaradt zsengekkel kezdődjék s hagyja figyelmen kívül a „Diétai Magyar Muzsa”, illetve az „Alkalmatosságra irt versek” sorrendjét; a jegyzetek bevezetésében azonban közölni kell a kötetek tartalomjegyzékét. Azokban az esetekben, amikor Csokonai egy-egy versét később átdolgozta, gondosan mérlegelni kell ennek indítékait és körülményeit: az átdolgozott szöveget csak akkor tekintjük új műnek, ha az eredetitől lényeges funkcióbeli (tartalmi, eszmei, életrajzi) eltérés választja el, mint pl. a Lilla-ciklus „Habozás” c. darabját a még 1794-ben keletkezett „Szerelmes bucsuvétel”-től; a stílári módosítás, finomítás keretén belül maradó eltérések eseteiben, bármilyen mérvűek is ezek, csak egy és ugyanazon mű alapszövegéről és ahhoz viszonyítandó szövegváltozatairól lehet szó. A Bizottság az idegen kézírással fennmaradt Csokonai-zsengék betűhív (eredeti helyesírású) közlése mellett foglalt állást: akár az egykorú, akár a mai helyesírás, illetve nyelvéllapot szerinti átírás önkényes és félrevezető megoldás lenne. (A szerkesztő az indokolt szövegjavításokat jegyzetben végezze el.) A kétes hitelű Csokonai-versek az utolsó költeményes kötet végére, függelékbe kerüljenek; az egykor (esetleg hosszú időn át) tévesen Csokonainak tulajdonított darabokat csak a jegyzetek bevezetésében kell megemlíteni, a szerzőségét cáfoló körülmények, érvek, illetve a szükséges irodalmi utalások kíséretében.

Hosszabb vita folyt arról, hogy milyen mértékben regisztrálja a kiadás a XIX. századi kéziratok énekeskönyveinkben tudvalevőleg igen gyakori Csokonai-másolatokat, illetve az ezekben előforduló szövegeltéréseket. Az a vélemény alakult ki, hogy e tekintetben teljességre törekedni nemcsak nagy gyakorlati nehézségeket támasztó, de elvileg is túlzott célkitűzés lenne, hiszen e másolatok zöme ismert közléseken alapul s Csokonaitól származó variánsokat nem tartalmaz. Bármennyire is érdekes lehet a költő utóélete, népszerűsége, valamint a folklorisztikai kutatások szempontjából, hogy egyes költeményei hogyan terjedtek tovább a kéziratok költészeti csatornáin, ennek számbavétele nem a kritikai kiadás feladata. Kivételt kell tenni természetesen annak a viszonylag kis számú Csokonai-versnek az esetében, amelyek ismert szövegét éppen a kéziratok énekeskönyvek tartották fenn. Ezeknek kéziratok előfordulásait az 1830–1840-es évekre eső, később pontosan meghatározandó időpontig (1832: a debreceni „Lant” c. zsebkönyv megjelenése, 1842: Petőfi fellépése) tüntesse fel a kiadás, fontosabb szövegeltéréseikkel együtt. A Csokonai halála utáni közléseket is — mind a megjelenés, mind a szövegeltérések szempontjából — csak abban az esetben kell figyelembe venni, ha korábbi közlés nincs, illetve amikor a nem első közlés eredeti, de elkallódott kézirat alapján történt, tehát a költőtől származó variánsokat tartalmazhat.

A kiadás jegyzetben közölje a költő latin nyelvű eredeti verseinek hű prózai fordítását (műfordítást ne adjon, de ha van ilyen, utaljon rá), továbbá Csokonai műfordításainak eredeti jeit is, amennyiben nehezen hozzáférhetők, mint pl. a J. J. Eschenburg-szerkesztette „Beispielsammlung” Maffei-verse (Csokonai fordításában: „Ásztali dal”).

A szerkesztők az egyes versek jegyzeteiben csak a szorosan vett textológiai vonatkozású (keletkezéstörténeti, szövegkritikai) irodalmat dolgozzák és tüntessék fel; a versek eszmei-esztétikai értékelése és értelmezése történetének ismertetésébe ne bocsátkozzanak. Fordításnak viszont nagy gondot a tárgyi és nyelvi magyarázatokra, az archaizmusok, homályos vagy félreérthető kifejezések és szövegrészek megvilágítására. Kíváncsok, hogy a jegyzetek a Csokonai-versek műfordításainak és megzenésítéseinek lehetőleg teljes bibliográfiáját tartalmazzzák.

Kiss József

„A reformkor és a szabadságharc irodalma”

A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása

Az elmúlt év őszén rendezte meg a Petőfi Irodalmi Múzeum „A reformkor és a szabadságharc irodalma” címmel az intézmény első állandó kiállítását. Hét nagy teremben több ezer dokumentumot, tárgyat és emléket állítottak ki, szokatlanul nagy arányú gyűjtő- és feldolgozó-munka eredményeképp. A több éves erőfeszítés azonban nemcsak a kiállítási anyag mennyiségén látszik meg, hanem — ami fontosabb — a *szemléletén*, a válogatás egészéből tükröződő korszerű világnézetén is.

Mindenekelőtt arra világít rá a dokumentumok sokasága, hogy ami a Habsburg-ház ellen készítette a magyarság javarészt, az nem pusztán szabadságharc volt, hanem a *társadalmi megújulásért* vívott harc. A Habsburgok Magyarországon a feudalizmus legmerekvebb konzervái voltak, elvakult hirdetői a társadalmi rend mozdíthatatlanságának. Nem osztrák és magyar állt itt szemben, hanem egy abszolutista, a haladást fanatikusan ellenző, szűk kormányzó réteg és a polgárosodott kortársi Európához mindjobban felnőni akaró széles társadalmi mozgalom; a nemzeti keretek közt szociális konfliktusok feszültek, a nemzeti csupán megjelenési formája volt az életet, a társadalmat korszerűsíteni, polgárosítani kívánó törekvéseknek.

Igy a kiállítás elsőnek kamatoztatja mindazt az ismeretanyagot, amelyet a legújabb kutatások az *utópista szocialista* tanítások meglepő hazai elterjedéséről feltártak. Itt van az a „Klio” nevű történelmi zsebkönyv, amelyben már 1830-ban a szocializmus perspektívájáról lehetett olvasni Magyarországon; itt vannak a saint-simonistákról szóló korabeli szenvedélyes hazai újságcikkek, s itt látható annak a kommunista Cabet-nak arcképe és „Ikária”-ja is, akiről épp tavaly olvashattuk, milyen nagy hatást gyakorolt Petőfi forradalmi fejlődésére. S egymás mellé sorakoznak a kor rongyosra olvasott európai „útikönyvei”: a Franciaországban, Angliában, német földön megforduló és a demokratikus eszméket hazaplántálni kívánó Irinyi József, Szemere Bertalan, Bölöni Farkas Sándor és mások sokszínű művei.

Ennek a kornak nemzeti jellegét épp *európaisága*, internacionalizmusa, a „világszabadság” eszméjéhez vezető szellemi kapunyitása adta meg; nem a sovíniszta, más népektől elkülönülő pöffeszkedés, hanem az, hogy tanulni akart és tanulni tudott a többi nemzettől. Hogy nem ámitotta magát, hogy túl tudott lépni illúzió, hogy az önismeret fényeivel tudatosította mindazt, amiben a „csúnyácska haza” évszázadokkal elmaradt.

A kiállítás Széchenyi és Kossuth, Vörösmarty és Petőfi köré felrajzolja ihletőiket és tanítómestereiket: a falon ott függ a francia forradalom Párizsának kinagyított fotója, a Chatelet és az Hôtel de Ville, amelyek históriáikkal annyiszor megdobogtatták Petőfi és a márciusi ifjúság szívét. S itt vannak Herder, Montesquieu, Voltaire, Kant és Bentham portréi, akik a felvilágosodás, a fejlődés és a szabadelvűség elveit hintették el a magyarság legjobbjai közt, itt van Delacroix híres romantikus festménye, „A szabadság vezeti a népet” egész falat betöltő másolata. (S csak sajnálni lehet, hogy nincs kép az orosz dekabristákról, a kivégzett Besztuzsevről, Rilejevéről, Pesztyletről, hiszen a reformkor kezdetének újságjai tele vannak a cárizmus ellen küzdő orosz forradalmárok megmozdulásairól szóló hírekkel.)

S a sok ezernyi kiállítási tárgynak már azért sincs „múzeumi”, avittas, archivális jellege, mert a kor tükrözésébe bekapcsolták a *legújabb művészet* eredményeit, bátran éltek a modern lehetőségekkel. Szász Enre hatalmas és megkapó falat tervezett „A nép nevében”-hez, Percz János merész fémdomborítással jelenítette meg a „Szózat”-ot, Artner Ottó ugyancsak fémlemezek útján reprodukálta 48 légkörét; Hincz Gyula a „Csongor és Tündé”-t illusztrálta, Konaor Béla a „Zrínyi második éneké”-t, s itt látható Szőnyi István rajza is a „Toldi” farkaskalandjához. Mint ahogy nem a régiséget, hanem a tovább élő és éltető szellemi kincset tükrözi Illyés Gyula „Petőfi”-jének kiállított kézírata is: olcsó makulátúrapapíron a ceruzával írott remek.

A kiállítás elindulás egy új irányba, jöllehet a bemutatott anyag a nézőtérén azt is eszünkbe juttatja, hogy ezek még csak az *első határozott lépések*. Múltánytalanul feledkeznek meg például a kor világnézeti öntudatosodásában nagy szerepet játszó *centralistákról*: kár, hogy a kitűnő Szalay László, Trefort Ágoston, Lukács Móric bemutatása ezúttal is elmaradt, folyóirataik, a Themis, a Budapesti Szemle, a kiállításról most is fájóan hiányoznak. Szalay arcképe még csak ott árválkodik, de a Deák Ferencé mellé került, akinek világtelfogásától egy fényév választotta el. S hasonlóképp pórul jártak a kor polgári szemléletű kritikusai, Toldy Ferenc, még inkább Henszlmann Imre, akinek nevét Európa művészet-történetései mindenütt számon tartják (1849 után negyedszázadig Párizs és London akadémiáin működött), csak hazájában ismerik alig a nevét. A kiállítás egészének fentebb dicsért internacionalista szellemét „üti”, hogy Erdélyi Jánosnak csak népiességéről szólnak, de az azt

tudatosító, forradalmi Ifjú Németországgal való kapcsolatáról nem, és hogy Kölcsey népies törekvéseit csikóbőrös kulaccsal és mázas tányérral próbálják illusztrálni. (Kölcseyét, akitől az ilyesmi végképp távol állott, akit az 1816–1817-es évek jobbagyínsége, éhen felfordult szegényparasztok tömege döbbsített rá arra, amit „A szatmári adózó nép állapotáról” és „A sorsvonás tárgyában” feltárt.) Az ilyen mozzanatok, vagy az, hogy Victor Hugo, Lamennais, Mickiewicz és Hegel képmásai hiányoznak, kirínak a kiállítás újszerű tónusából.

Ezek a hiányosságok viszont könnyen korrigálhatók, s szükség is lesz a pótlásra, mert a tárlat évekre szól. S ezt az állandó kiállítást hamarosan követi az újabb, mely irodalmunknak 1849 és 1905 közé eső szakaszát ismerteti majd meg — reméljük, hasonlóan magas színvonalon — a tanulni vágyó hazai közönséggel.

Fenyő István

Intézeti hírek

(1967. július 1—október 31.)

Hopp Lajos, Intézetünk munkatársa 1967. június 19-től július 3-ig Lengyelországban volt tanulmányúton. Varsói és gdański könyv- és levéltárakban végzett kutatásokat „A lengyel irodalom interpretációja a magyar irodalomban a XVIII. század végén” című intézeti témájához.

*

Bodnár György, Intézetünk munkatársa 1967. május 11-től július 10-ig tanulmányúton volt Angliában. Az I. világháború utáni angol kritikaelméletre vonatkozó kutatásokat folytatott a British Múzeum könyvtárában.

*

Illés László, Intézetünk tudományos titkára 1967. július 10-től július 31-ig a Szovjetunióban volt tanulmányúton. Moszkva és Leningrád könyvtáraiban a magyar emigrációs irodalomra vonatkozó kutatásokat végzett. A Gorkij Intézet és Intézetünk együttműködésének egyes kérdéseiről megbeszéléseket folytatott *I. G. Nyeupokojevával*, *R. M. Szamarinnal*, *O. Jegorovval*.

*

Jean Luc Moreau, az École des Langues Orientales magyar tanszékének professzora 1967. augusztus 4-én látogatást tett Intézetünkben.

*

A Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak második napján, 1967. augusztus 24-én tartotta meg előadását Elekes Lajos „Történeti ismeret és szocialista tudat” címmel. A témához hozzászólt *Szabolcsi Miklós*, Intézetünk ügyv. igazgatója is.

*

Horst Frenz, a bloomingtoni Indiana University professzora 1967. augusztus 25-én előadást tartott intézetünkben, „Actual problems of Comparative Literature” címmel.

*

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée, AILC) 1967. augusztus 30-tól szeptember 5-ig Belgrádban tartotta meg V. kongresszusát. A kongresszuson Intézetünket 14 tagú delegáció képviselte, név szerint: *Ferencki László*, *Hankiss Elemér*, *Hopp Lajos*, *Horváth Károly*, *Illés László*, *Klaniczay Tibor*, *Lukácsy Sándor*, *Miklós Pál*, *Sötér István*, *Szabolcsi Miklós*, *Sziklay László*, *Vajda György Mihály*, *Varjas Béla*, *Vujicsics D. Sztóján*. (E számunk Krónika-rovatában részletes ismertetést közlünk a belgrádi kongresszusról.)

*

Az SZTA Gorkij Világirodalmi Intézete, az Akadémia Irodalmi és Nyelvi Osztálya, valamint az Akadémián működő „A jelenkori világirodalom fejlődésének törvényszerűségei”-vel foglalkozó tudományos tanács 1967. szeptember 4-től 7-ig ülésszakot rendezett Moszkvában, a Gorkij Intézetben „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világirodalom” címmel. Az ülésszakon Intézetünket *Illés László* és *B. Szabó István* munkatársak képviselték. *Illés László* „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása a szocialista magyar irodalom fejlődésére” címmel előadást tartott a konferencián. Megbeszéléseket folytatott *B. Szucskovval*, a Gorkij Intézet igazgatójával intézeteink együttműködéséről, részt vett és felszólalt a Voproszi Lityeraturi szerkesztősége által rendezett munkaértekezleten.

*

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée, AILC) belgrádi kongresszusának az európai irodalomtörténetről hozott határozata értelmében 1967. szeptember 7-én megbeszélést tartott Intézetünkben *Jacques Voisine*, *Saburo Ota*, *Henry H. H. Remak*, *Sötér István* és *Vajda György Mihály*. Megállapodtak abban, hogy a vállalkozás megkezdéseként próbaköteteket indítanak, amelyek konkrét irodalmi anyagon

tisztázzák a munka jellegével, formájával, módszerével kapcsolatos problémákat. A próbakötetek javasolt témái: az európai romantikus líra, a francia klasszikus dráma és utóélete, az expresszionizmus mint egyetemes irodalomtörténeti irányzat. Az Intézetünkben készülő két — a kelet-európai reneszánsz, illetve felvilágosodás problematikáját tárgyaló — tanulmánykötet is ilyen próbakötet jellegű lesz.

*

Szauder József intézeti főmunkatárs és T. Erdélyi Ilona munkatárs a Fondazione Giorgio Cini (Venezia) ösztöndíjával 1967. szeptember 4-től 28-ig Velencében tartózkodott és részt vett a „Rappresentazione artistica e rappresentazione scientifica nel »Secolo dei lumi« ” címmel rendezett nemzetközi tanfolyamon és megbeszéléseken. A kurzus „tanulmánykötet” címmel gyűjteményes kötetben — „Sensibilità e razionalità nel Settecento”, a cura di Vittore Branca, I—II. Sansoni, 1967., 775 l. — megjelent Szauder József tanulmánya is, olasz nyelven, „Ispirazioni italiane nella cultura ungherese del Settecento” címmel. (215—227. l.)

*

Varga László, Intézetünk munkatársa 1967. szeptember 1-től 30-ig Lengyelországban volt tanulmányúton. Műfajelméleti kutatásokat végzett varsói és krakkói könyvtárakban, konzultációkat folytatott a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársaival és a krakkói és lódzi egyetem tanáraival, többek között Henryk Markiewicz-csel és Stefania Skwarczyńskával.

*

1967. október 2-án meglátogatta Intézetünk Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztályát Jörg Buschmann, az Aufbau Verlag magyar lektora, aki jelenleg három hónapos tanulmányúton van hazánkban és a modern magyar irodalmat tanulmányozza. Jörg Buschmann a belső szerkesztője annak a magyar lírai antológiának, amely az Aufbau Verlag és a Corvina közös kiadásában fog megjelenni, s amelyet Stephan Hermlin és Vajda György Mihály állít össze.

*

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör az Utrecht melletti Amersfoortban, 1967. szeptember 24. és október 3. között konferenciát rendezett „Korunk mérlegén” címmel, amelyre öttagú magyar delegáció utazott, Szabolcsi Miklósnak, Intézetünk ügyv. igazgatójának vezetésével. Szabolcsi Miklós a konferencián „Hogyan tovább a magyar irodalomtudományban?” címmel tartott előadást, melyet élénk vita követett.

*

1967. október 3-án látogatást tett Intézetünkben John W. Wallden, a svéd Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének ügyvezetője; megbeszéléseket folytatott Vajda György Mihály osztályvezetővel a magyar—svéd irodalomtudományi kapcsolatok megteremtésének lehetőségeiről.

*

1967. október 6-án látogatást tett Intézetünkben Victor Tapié, a Sorbonne professzora, és konzultációt tartott a barokk-kutatás problémáiról.

*

1967. október 13-án látogatást tett Intézetünkben Jan O. Fischer, a prágai Károly Egyetem francia tanszékének professzora. A Klasszikus Osztály tagjaival folytatott konzultációt a nemzetközi Béranger-kutatásokról.

*

Vujcsics D. Sztóján, az Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály munkatársa 1967. július 25. és október 15. között a Jugoszláv Írószövetség vendégeként 3 hónapos jugoszláviai tanulmányúton volt. Részt vett és felszólalt azon a szimpozionon, amelyet Marin Držić ragusai vígjátékiró halálának 400. évfordulójára a zágrábi Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia és a Stanford University (California) rendezett Dubrovnikban „Marin Držić a reneszánsz vígjáték-irodalom tükrében” címmel. Belgrádban, Novi Sadon és Zágrábban a magyar—jugoszláv kapcsolattörténeti tanulmánykötet munkálatairól folytatott megbeszéléseket.

*

Az 1967. október 10. és 15. között Budapesten rendezett nemzetközi italianisztikai kongresszuson intézetünket Szauder József főmunkatárs képviselte. Ismertette és átadta a kongresszusnak az „Italia ed Ungheria” című intézeti kiadványt, korreferátumot tartott N. Frye „Il mito del Romanticismo” című föeladásához. Részt vett a kongresszust Velencében befejező Giornate Veneziane (október 16—18) munkálataiban.

*

Rába György, Intézetünk munkatársa az olasz irodalom magyarországi népszerűsítése terén kifejtett munkásságáért olasz állami kitüntetésben részesült. Itália magyarországi nagykövete 1967. október 17-én ünnepélyesen nvűjtotta át Rába Györgynek a „Premio Roma”-t, Róma város aranyplakettjét.

*

Rudolf Chmel, a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia Idegen Nyelvek és Irodalmak Intézetének aspiránsa, 1967. október 11-től 21-ig Magyarországon tartózkodott. Aspiránsvezetőjével, *Sziklay László* intézeti munkatárssal konzultált a magyar–szlovák irodalmi kapcsolatok tudománytörténetéről készülő disszertációjáról; könyv- és levéltári kutatásokat végzett.

*

Kenyeres Zoltán, Intézetünk munkatársa 1967. október 1-től 26-ig a Német Demokratikus Köztársaságban volt tanulmányúton. Berlinben a Humboldt Egyetem irodalomelméleti tanszékének, *Wilhelm Girnus* és *Róbert Weimann* professzoroknak az irányításával a mai német marxista irodalomelméleti kutatásokkal ismerkedett meg.

*

Vajda György Mihály osztályvezető és *Illés László* tudományos titkár – a Deutsche Akademie der Künste vendégeként – 1967. október 9-től 26-ig a Német Demokratikus Köztársaságban tartózkodott. Az Akademie der Künste őrzi és dolgozza fel a XX. századi német írók egy részének irodalmi hagyatékát; ezeket az anyagokat és a feldolgozás módját tanulmányozták kutatóink.

*

Az Októberi Forradalom 50. évfordulója alkalmából a belgrádi egyetem szláv tanszéke 1967. október 25–26-án kétnapos nemzetközi tudományos ülősszakot rendezett. Intézetünk részéről *József Farkas* munkatárs vett részt az ülősszak munkájában: október 25-én orosz nyelvű előadást tartott „Az Októberi Forradalom tükröződése és hatása a korabeli magyar irodalomban” címmel.

*

Varga Imre, Intézetünk munkatársa 1967. szeptember 30-tól október 27-ig Olaszországban volt tanulmányúton. Róma és Padova könyv- és levéltáraiban folytatott kutatásokat a későreneszánsz művészet tárgyköréből.

*

1967. október 16-tól 30-ig intézetünk vendége volt *Ján Mištaník*, a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének tudományos munkatársa.

*

Roland Desné, a reimsi egyetem nancy-i fiókjának professzora 1967. október 20-án Martinovics Ignácról, október 30-án pedig „Francia marxista kutatások a XVIII. századi materializmusról” címmel tartott előadást Intézetünkben.

*

Szeberényi Zoltán, a nyitrai Pedagógiai Fakultás magyar tanszékének docense 1967. október 1-től 31-ig Budapesten tartózkodott. A két világháború közötti csehszlovákiai magyar líráról készülő disszertációjához gyűjtött anyagot a hazai könyv- és levéltárakban, rendszeresen konzultált Intézetünk több munkatársával.

*

Oleg Rosszijanov, a Szovjet Tudományos Akadémia Gorkij Világirodalmi Intézetének munkatársa 1967. október 3-tól 31-ig Intézetünk vendégeként Budapesten tartózkodott. A magyar antifasiszta költészetéről írandó tanulmányához gyűjtött anyagot a könyv- és levéltárakban. Megbeszéléseket folytatott Intézetünk vezetésével a két testvér-intézmény együttműködésének problémáiról. A Magyar Pen Club október 18-án Pen-emlékéremmel tüntette ki.

Fél évtizeddel ezelőtt megindított éves összeállításaink alapelveit az egyre szaporodó anyag áttekinthetősége és könnyebb gyakorlati kezelhetősége érdekében, módosítottuk. A bibliográfia használatához szükséges tudnivalókat az alábbiakban ismertetjük.

Munkánk – a továbbiakban is, és kizárólag – magyar irodalomtörténeti szakbibliográfia kíván lenni. Ennek megfelelően igyekszünk feldolgozni – bizonyos válogatással – minden 1966-os impresszummal megjelent hazai és külföldi szakmunkát, tanulmányt és cikket. (Tehát: amely adatnál az évszám hiányzik, 1966-ot kell behelyettesíteni.) A tanulmánykötetek irodalomtörténeti anyagát analitikus bontásban dolgoztuk bele anyagunkba. Az év tudományos termését hat fejezetbe osztottuk: I. *Általános rész*. Ide csak azokat a tételeket soroltuk be, amelyek időben fogják át a magyar irodalomtörténet évszázadait (nem pedig tárgykörök fogva „általánosak”). E fejezetben belül három kisebb témaköri egységet állapítottunk meg, ezekben a szerzői betűrend érvényesül. II–III–IV–V. *Irodalomtörténeti fejezetek*. A korszakok szerint elosztott anyagot egy-egy fejezetben tovább bontottuk „általános” és „személyi” részre. Az előbbieken a szerzők, az utóbbiakban a vonatkozó személyek betűrendjét alkalmaztuk. VI. *Függelék*. Tulajdonképpen recenzió-bibliográfia, vagyis mindazoknak az irodalomtörténeti vonatkozású műveknek korszakolás nélküli, egységes betűrendbe történő felsorolása, amelyeket 1966-ban ismertettek. (Antológiákat, több szerzőjű tanulmányköteteket cím szerint kell keresni.)

Pótlásokra általában nem vállalkoztunk, kivételt egyedül a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) c. folyóirattal tettünk, amelynek 1965-iki számai 1966-ban jelentek meg. Ahogy eddig is, a feldolgozott anyagok listája helyett csak rövidítésjegyzéket adunk. Bibliográfiánkat 1967. május 15-én zártuk le.

Végül köszönetet mondok e helyt is mindazoknak a munkatársaimnak, akik önzetlen segítségükkel jelentősen hozzájárultak munkám használhatóságához: Bor Kálmánnak a külföldi lelőhelyek feldolgozásáért, Szabó Jánosnak a kontrollmunkákért és Kapuvári Annának a sajtó alá rendezésért.

V. Kovács Sándor

Rövidítések

AAcadPedSzeg = Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. Series Linguistica et Litteraria
 AAnt = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AEthn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHist = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHistLittHung = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. VI. (Acta Universitatis Szegediensis)
 ALingu = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 AOrient = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 Alf = Alföld
 AntTan = Antik Tanulmányok
 Borsf = Borsodi Szemle
 CommBHMH = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae
 ÉI = Élet és Irodalom
 Ethn = Ethnographia
 FK = Filológiai Közöny
 Gutenberg Jb = Gutenberg-Jahrbuch (Mainz)
 Hel = Helikon
 HK = Hadtörténelmi Közlemények
 HungPEN = The Hungarian P. E. N.
 IdeggyógySz = Ideggyógyászati Szemle
 IgSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely)
 ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony)
 INyK = Irodalmi és Nyelvi Közlemények

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
 Jkor = Jelenkor
 Jkunság = Jászkunság
 Kort = Kortárs
 Közn = Köznevelés
 Kr = Kritika
 Ktáros = Könyvtáros
 KvKt (Debrecen) = Könyv és Könyvtár. A debreceni Egyetemi Könyvtár Közleményei
 ЛитГ = Литературная Газета (Москва)
 ЛитРоссия = Литературная Россия
 LitSakartvelo = Literaturlil Sakartvelo
 ЛитУкраина = Литературная Украина (Киев)
 LSz = Levéltári Szemle
 MFilSz = Magyar Filozófiai Szemle
 MKSz = Magyar Könyvszemle
 MMűhely = Magyar Műhely (Párizs)
 MNy = Magyar Nyelv
 MNyr = Magyar Nyelvőr
 Mtanf = Magyar Tanulmányok
 MPed = Magyar Pedagogia
 MPszSz = Magyar Pszichológiai Szemle
 MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei
 Mtud = Magyar Tudomány
 MűÉrt = Művészettörténeti Értesítő
 MZene = Magyar Zene
 Nagyv = Nagyvilág
 NHQu = The New Hungarian Quarterly
 NyItudK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1965. 1–2. sz.
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények

PárttK = Párttörténeti Közlemények
 PedSz = Pedagógiai Szemle
 SlovLit = Slovenská Literatura (Bratislava)
 Soprsz = Soproni Szemle
 StatSz = Statisztikai Szemle
 StudLit = Studia Litteraria. A debreceni Kossuth
 Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtör-
 téneti Intézetének Közleményei
 StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum
 Hungaricae
 Szabó Ervin KtÉvk = Fővárosi Szabó Ervin Könyv-
 tár Évkönyve
 Szabolcs-Szatmári Sz = Szabolcs-Szatmári Szemle

Száz = Századok
 TanárkFőiskTudK = Tanárképző Főiskola Tudo-
 mányos Közleményei, Eger ill. Pécs
 TársSz = Társadalmi Szemle
 Ttáj = Tiszatáj
 Úl = Új Írás
 Várady-emlk. = Miscellanea di studi dedicati a
 Emerico Várady. (Modena)
 Vasi Sz = Vasi Szemle
 Vig = Vigilia
 Vil = Világosság
 ВopЛит = Вопросы Литературы (Москва)
 Vság = Vajóság

I.

(Általános rész)

IRODALOM, IRODALOMTUDOMÁNY

Bálint György: Néhány szó a detektívregényről. „A
 toronyőr visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben.
 411–415.
 Bálint György: Nyugati regény – magyar regény.
 „A toronyőr visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben.
 521–536.
 Barta János: Költők és írók. Bp. 275p [Tanulmány-
 kötet]
 Beér János: Levél a szerkesztőséghez. Kr 2. sz. 29–
 30. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője.
 Kr 1965. 10. sz. 3–11.]
 Békés István: Magyar ponyva pitaval. Bp. 479p
 [A XVIII–XX. században.]
 Beládi Miklós: A szépirodalmi szociográfiáról. INyK
 1. sz. 43–60.
 Benedek Marcell: Irodalmi hármaskönyv. (Vers, drá-
 ma, regény). Bp. 363p.
 Benkő László: Még egyszer az irodalmi nyelvről.
 NyK 449–452.
 Bényei József: Izlés, művészet, világnézet. Alf 11. sz.
 34–45.
 Bóka László: A magyar irodalmi bírálat feladatai.
 A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben.
 647–656.
 Bóka László: A verselemzés problémái. A „Váloga-
 tott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 760–772.
 Bóka László: Ember és stílus. A „Válogatott tanul-
 mányok” (Bp.) c. kötetben. 56–60.
 Bóka László: Irodalomtudományunk néhány kérdé-
 séhez. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben.
 357–373.
 Bóka László: Könyvek, gondok. Bp. 473p [Tanul-
 mánykötet]
 Bóka László: Lira és realizmus. A „Válogatott tanul-
 mányok” (Bp.) 837–865.
 Bóka László: Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv.
 A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben.
 1384–1400.
 Bóka László: Polgárság és irodalom. A „Válogatott
 tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 696–702.
 Bóka László: Új idők új dalai. A „Válogatott tanul-
 mányok” (Bp.) c. kötetben. 797–802.
 Bóka László: Új magyar stilsztikáért. A „Válo-
 gatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1357–
 1362.
 Bóka László: Válogatott tanulmányok. Bp. 1593p
 [Tanulmánykötet]
 Bóka László: Verstan problémák. A „Válogatott
 tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 716–733.
 Borbély Sándor: Egy kis statisztika. Kr 4. sz. 30–34.
 [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője.
 Kr 1965. 10. sz. 3–11.]
 Bölöni György: Nemzeti irodalom. A „Nemzedékről
 nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 173–178.
 Chmel, Rudolf: A komplex irodalomtörténeti kutatás
 igénye. ISz 730–734.
 Chmel, Rudo: Problémy v rélohy vyskumu slovensko-
 maďarských literárnach uztahov. SlovLit 321–
 348.
 Csoóri Sándor: Szántottam gyöpöt... Vság 2. sz.
 37–47. [Népköltészet és műköltészet].

Csőregh Éva: Az olvasó ízlése. Kr 3. sz. 28–31. [Vö.
 Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr
 1965. 10. sz. 3–11.]
 Darvas József: Lezárt klasszicitás – vagy irodalom-
 történeti folyamat? Kr 1. sz. 26–27. [Vö. Illés
 Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 1965.
 10. sz. 3–11.]
 Fábry Zoltán: A valóság: erkölcs. Úf 1. sz.
 95–99.
 Forbáth Imre: Eszmék és arcok. Bratislava, 131p
 [Tanulmánykötet]
 Garai Gábor: Magyar líra – világ líra. Nagyv 584–
 585.
 Garai László: A műértés pszichológiája és szocioló-
 giája. Kr 2. sz. 13–21.
 Gellért Oszkár: Magyar költészet – európai költészet.
 Látóhatár 1140–1145.
 Graff György: A költészet és a modern természet-
 tudomány. Kr 3. sz. 3–5.
 Györfly Miklós: Olvasók és nem olvasók. Kr 3. sz.
 30–31. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok
 jövője. Kr 1965. 10. sz. 3–11.]
 Halász László: Versélmény költőnél és olvasónál.
 Kort 1764–1769.
 Hegedűs András: Az irodalmi és társadalomtudomá-
 nyi megismerés mint szociológiai probléma. Hjel
 387–395.
 Hegedűs Géza: Közhelyek álművészete: a giccs. Úf
 2. sz. 87–92.
 Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Egy vita
 eredményei és tanulságai. Kr 10. sz. 33–37.
 Illyés Gyula: A költészet egyetemességéről. Nagyv
 1698–1701.
 Juhász Ferenc: A költészet hatalma és reménye. Úf
 12. sz. 3–6.
 Juhász Géza: Klasszikusainkért ne aggódjunk. Kr 4.
 sz. 34–35. [Vö. Illés Endre: A magyar klassziku-
 sok jövője. Kr 1965. 3–11.]
 Kálmán Béla: Megjegyzések az irodalmi helynév-
 adáshoz. MNyr 150–151.
 Kálmán László: „Magyarország lírai nagyhatalom.”
 Stephan Hermlin a magyar irodalomról nyilatko-
 zik a Tiszatájnak. Ttáj 8. sz. 678–680.
 Kardos László: A műfordítás kérdései. A „Közel és
 távol” (Bp.) c. kötetben. 295–343.
 Kardos László: A rim elméletéhez. A „Közel és távol”
 (Bp.) c. kötetben. 344–364.
 Kardos László: „Ars poetica.” A „Közel és távol”
 (Bp.) c. kötetben. 365–370.
 Kardos László: Közel és távol. Bp. 583p [Tanulmány-
 kötet].
 Karinthy Frigyes: A vers lelke. A „Miniaturörök” (Bp.)
 c. kötetben. 188–192.
 Karinthy Frigyes: A versről. A „Miniaturörök” (Bp.)
 c. kötetben. 357–358.
 Karinthy Frigyes: Vers és szavazás. A „Miniaturörök”
 (Bp.) c. kötetben. 16–18.
 Karinthy Frigyes: Versek. A „Miniaturörök” (Bp.) c.
 kötetben. 223–227.
 Katona Imre: Népek költészete – magyar népköl-
 tészet. Vság 48–60.
 Katona Jenő: Magyar irodalom – világirodalom.
 Kort 1846–1848.

- Kecskés András: A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. ItK 106 – 139.
- Kiss István: Az irodalom társadalmi hivatása. INyK 2. sz. 3 – 15.
- Klanczay Tibor: A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban. „A szocializmus irodalma” (Bp.) c. kötetben. 71 – 121.
- Klanczay Tibor – Szauder József – Szabolcsi Miklós: História literatary węgierskiej. Zarys. 365p.
- Kolta Ferenc: Az ifjúsági irodalom néhány elvi kérdése. Jkor 877 – 882.
- Kolta Ferenc: Eredmények és gondok. Jkor 83 – 86. [Az ifjúsági irodalomról.]
- Komlós Aladár: A kritika. MMűhely 16 – 17. sz. 85 – 95.
- Koroknai Zsuzsa: A műalkotás titkai. ÉI 10. sz. 4.
- Kovács Máté: Az olvasó nézőpontja. Kr 1. sz. 27 – 30. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője, Kr 1965. 10. sz. 3 – 11.]
- Kozma Dezső: Hazai értékelések magyar klasszikusokról. Korunk 790 – 792.
- Kozocsa Sándor: Die Geschichte der kritischen Editionen in Ungarn. ALitt 247 – 254.
- Loránd Imre: Az irodalmi sznobizmusról. Jkor 243 – 247.
- Lutz, Röhrich: Az ördög alakja a népköltészetben. Ethn. 212 – 228.
- Maróti Lajos: Lira, tudomány, műveltség. Kr 3. sz. 6 – 14.
- Miért szép? Bp. 428p [Verselemzések].
- Miklós Pál: A dekadencia fogalom és jelentése. Kr 8. sz. 28 – 37.
- Miklós Pál: Irodalmi lexikon-irodalomelmélet – irodalomelmélet. Kr 1. sz. 13 – 21.
- Mózes Huba: Vers – versmondás. Korunk 63 – 66.
- Nagy Péter: Sűrűség és teljesség. Kr 1. sz. 30 – 31. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 1965. 10. sz. 3 – 11.]
- Nemes István: Az irodalom felelőssége. Jkor 34 – 38.
- Nyíró Lajos: Az összehasonlító irodalomtörténet és az irodalomelmélet problémái. MTA 1. OK 105 – 119.
- Nyíró Lajos: Esztétika, irodalomtörténet, módszer. Kr 4. sz. 37 – 41.
- Ortutay Gyula: Halhatatlan népköltészet. Bp. 511p [Tanulmánykötet]
- Pándi Pál: Közös gondjainkról... ÉI 20. sz. 3. [Vö. Somlyó György, ÉI 17. sz.]
- Papp László: Hagyomány és jelen a versmondásban. Korunk 1308 – 1312.
- Petőfi S. János: Művészet és kommunikáció. (Az alkotás és befogadás problémái). Kr 1. sz. 34 – 40.
- Pomogáts Béla: Történeti regény és közgondolkodás. Kr 11. sz. 36 – 37.
- Popovic, Anton: Két irodalmi szintézisről. Kr 6. sz. 28 – 30.
- Rákos, Petr: Rhythm and Metre in Hungarian Verse. Praha, 102p
- Rákos Sándor: A műfordítás műhelyéből. Jkor 969 – 972.
- Sauvageot, Aurélien: Magyar költészet és európai költészet. ÉI 25. sz. 6.
- Selymes Ferenc: A versfordítás problémái. Tanárk FőiskTudK (Pécs) 29 – 46.
- Simon István: Nemzeti irodalom és nemzeti tudat. Kr 1. sz. 31 – 32. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 1965. 10. sz. 3 – 11.]
- Somlyó György: Magyar költészet – európai költészet. ÉI 17. sz. 3 – 4.
- Sóter István: A komplex-összehasonlító kutatások elvi kérdései. „A szocializmus irodalma” (Bp.) c. kötetben. 58 – 70.
- Sóter István: A korszerűségről. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 504 – 509.
- Sóter István: A kritikáról. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 496 – 499.
- Sóter István: A kritikáról és az irodalomtörténetről. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 500 – 503.
- Sóter István: A magyar líra helye a világban. Kr 11. sz. 3 – 8.
- Sóter István: La nouvelle en Hongrie. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 235 – 243.
- Sóter István: Les recherches comparatives complexes. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 101 – 113.
- Sóter István: Parallélizmus de la poésie et de la musique populaires a l'Europe de l'Est. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 259 – 286.
- Sóter István: Sur la littérature hongroise. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 215 – 234.
- Sóter István: Szép eretnokségek. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 469 – 471. [A realizmus, stb.]
- Szabó György: Ízlés és világnézet. TársSz 6. sz. 45 – 56.
- G. Szabó László: A Költészet Napja. 1966. TársSz 5. sz. 94 – 98.
- Sz. Szabó László: Vita az ízlés, művészet, világnézet problémáiról. Alf. 12. sz. 32 – 43.
- Szabó T. Attila: Népballadánk életútja. IgSzó 1. sz. 3 – 21.
- Z. Szalai Sándor: Költészet és társadalom. INyK 1. sz. 3 – 21.
- Szauder József: Magyar Klasszikusok és Magyar Remekírók. Kr 1. sz. 32 – 34. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 1965. 10. sz. 3 – 11.]
- Szigeti József: Bevezetés a marxista – leninista esztétikába. Bp. 320p.
- Timár György: Magyar Novellák – svédül. NagyV 1748.
- Tóth Dezső: Az ideológiai irányelvek és az irodalmi ismeretterjesztés. INyK 1. sz. 37 – 42.
- Török Gábor: A „költői” jelzőről. Mtanítás 247 – 253. [Vö. Szabó György: Megrozsdásodott stíluskritika. Kr 1965. 4. sz. 34 – 41.]
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 412p [Tanulmánykötet]
- Varga Károly: Az irodalom empirikus szociológiai vizsgálata. Hel 407 – 431.
- Vargyas Lajos: Magyar vers – magyar nyelv. Bp. 273p.
- Varjas Béla: Remekírók reneszánsza. Kr 4. sz. 35 – 37. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 1965. 10. sz. 3 – 11.]
- Vasvári István: Költőink a nagyvilágban. Látóhatár 380 – 381.
- Vita Zsigmond: Élő költészet. Útunk 45. sz. 2. [A szavai.]
- Voigt Vilmos: A variáns, invariáns és affinitás fogalmának definíciója. Ethn 136 – 138.
- [– –]: Zárszó előtt. Kr 8. sz. 46. [Vö. Illés Endre: A magyar klasszikusok jövője. Kr 1965. 10. sz. 3 – 11.]

ROKONTERÜLETEK

- Bencze József: Vas megye nevezetes tapasztalati (empirikus) gyógyítóiról. I. r. Vasi Sz 583 – 596. [Irodalmi vonatkozásokkal.]
- Bónis György: Fővárosi Levéltár. Bp. 275p.
- Bölöni György: Könyv és olvasóközönég. A „Nemzedéki nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 141 – 144.
- Csapodi Csabáné: A magyar könyvműzeum és a Széchényi Könyvtár várbeli elhelyezése. Ktáros 322 – 323.
- Dávid Katalin: Hat évszázad könyvdíszítéseinek és miniatűrök kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. MKSz 184 – 185.
- Devecseri Gábor: A magyar írók egykori könyvtára. Ktáros 101 – 102.
- E. Fehér Pál: Hőrom folyóirat – közös törekvések. Kr 3. sz. 45 – 47. [Helikon, Slovenské pohľady, Voproszi Literaturi]
- Fülöp Attila: A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Székesfehérvár, 231p.
- Fülöp László: Vidéki irodalmi folyóiratokról. TársSz 1. sz. 79 – 88.
- Kálmán Endre: Inventarisztika. TársSz 5. sz. 99 – 100. [Az írói szótárakról.]
- Karinthy Frigyes: Könyv. A „Miniatűrök” (Bp.) c. kötetben. 231 – 234.
- Nagy Péter: Beszéljünk a beszédéről. A „Két évad” (Bp.) c. kötetben. 121 – 124.
- Oltvai Ferenc: Szegedi Állami Levéltár. Bp. 86p.
- Páhi Ferenc – Schneider Miklós: Szentesi Állami Levéltár. Bp. 53p

Soós Imre: Az egri káptalan magánlevéltára. LSz 460–474.
Szabó Klára–Békés Ferenc: Az Olcsó Könyvtártól a zsebkönyvig. Alf 6. sz. 63–66.
Tóth Béla: Rokon- és ellenszenv megnyilvánulások az irodalmi szereplőkkel szemben a 6–8 éves korban. PedSz 593–600.
Tüskés Tibor: Az iskolai irodalmi múzeumokról. Mtanítás 38–40.
Vértess Miklós: Magyar könyvmúzeum alapítása. Ktáros 266–267.

VEGYES

Actes du Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. Fribourg 1964. Vol. 1–2. The Hague–Paris, 1459p.
Babics Andrásné: Szigetvári Zrínyi Miklós-bibliográfia. „Szigetvári emlék” (Bp.) c. kötetben. 375–397.
Bán Imre: A szigetvári hős emlékezete. Nagyv 1866–1868.
Benedek Marcell: Hajnaltól alkonyatig. Bp. 365p [Vallomások egy élet olvasmányairól].
Bóka László: Nagy íróink igazi arca. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 657–695.
Csányi László: A tolnai táj az irodalomban. Ktáros 735–741.
Dankó Imre: Szigetvár. [Bibliográfia.] Pécs, 63p. Dante a középkor és a renaissance között. (Emlékkönyv.) Bp. 669p [magyar vonatkozásokkal]
Faluba Kálmán–Csép Attila: Études de philologie moderne en Hongrie. 1945–1964. (Bibliographie) ALitt 265–322.
Gyergyai Albert: Bécsiek és budapestiek. Nagyv 903–907.
Hopp Lajos: Az Irodalomtudományi Bizottság munkájáról. ItK 519–520.
[Ilia Mihály] I. M.: Tudományos ülés – a Tömörkény évforduló jegyében. Ttáj 12. sz. 1053.
Illés László: Despre istoria si activitatea Institutului de istorie literara al Academiei maghiare de stiinta. Rev. de istorie si teorie literara (Bucuresti) No. 399–402.
Иллеш, Ласло: Десять лет работа Всплнт, No 1. 252–254. [MTA Irodalomtört. Intézet]
Kántor Lajos: Irodalomoktatás – 1966. Korunk 1726–1732.
Karinthy Frigyes: Az író becsületéről. A „Miniatűrök” (Bp.) c. kötetben. 209–213.
Karinthy Frigyes: Magyar író, A „Miniatűrök” (Bp.) c. kötetben. 343–346.
Karinthy Frigyes: Miniatűrök. Bp. 365p [Tanulmánykötet]
Karinthy Frigyes: Mit tegyen az író a háborúval szemben? A „Miniatűrök” (Bp.) c. kötetben. 312–316.
Kelecsényi Ákos: A Nagy István-féle gyűjtemény. MKsz 158–163.
Kiss Tamás: Közgyűlés után. Alf 3. sz. 66–70. [Írószövetség debreceni csoportja]
Koncsol László: Magyar vonatkozások a szlovák és cseh sajtóban. ISz 560–562.
[V. Kovács Sándor]: Az Intézet kiadványai (1956–1965). ItK 256–260. [MTA Irodalomtörténeti Intézete]
V. Kovács Sándor: Magyar Irodalomtörténetírás. 1965. (Bibliográfia) ItK 711–728.

V. Kovács Sándor: Albert Tezla kutatásai és könyvei a magyar irodalomról. ItK 524–525.
Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1959. Bp. 639p.
Könczöl Imre: Székesfehérvár az irodalomban. Ktáros 602–609.
Köpeczi Béla: A magyarság külföldi képe. Kr 2. sz. 3–12.
Ladányi Andor: Király György: Tudományos feladataink az irodalomtörténeti kutatások terén. Kr 3. sz. 38–43. [Szövegkiadás]
Lőkös István: Magyar irodalom jugoszláv folyóiratokban. – 1965. Napjaink 5. sz. 8.
Mérő Ferenc: Az emigrációs magyar irodalom lexikona. Köln, 207p.
N. P.: Magyar könyvek franciául. MMűhely 16–17. sz. 118–121.
Nagy Pál: Eszmék nyomában. MMűhely 15. sz. 58–62. [A hollandiai Mikes Kelemen Kőr magyar irodalmi vonatkozású munkásságáról]
Németh László: A magyar irodalom jövője. Életünk 1. sz. 3–17.
Németh László: Levél a magyar irodalomról. Kort 462–465.
[P. S.): Az 1965. évi magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. MFILSz 863–864.
Pálmai Kálmán: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság nemzetközi vándorgyűlése Mosonmagyaróvárott. Mtanítás 36–37.
[Rigó László]: Az Intézet tíz évének (1956–1966) főbb eseményei. ItK 251–254. [MTA Irodalomtörténeti Intézete]
Simó Jenő: A magyar irodalom külföldön. Kr 10. 3–11.
Somogyi Sándor: Rendezni végre közös dolgainkat. Kr 6. sz. 22–26.
Szerdahelyi István: Nemzetközi nyelv – nemzetközi irodalom. Nagyv 1220–1224. [Az eszperantó]
Szigetvári emlékkönyv. Pécs, 402p.
Sziij Rezső: Szombathely az irodalomban. Ktáros 222–226.
Sziklay László: A magyar filológia csehszlovák bizottságának alakuló ülése. ItK 708–709.
Tarnai Andor: Fritz Valjavec és a magyar irodalom. ItK 233–240.
Tóth István: A szigeti hős alakja a magyar irodalomban. „Szigetvári emlék” (Bp.) c. kötetben. 307–343.
Trencsényi-Waldapfel Imre: Hans Christian Andersen in Ungarn. Andersiana 19–68. [Kiny is].
Váczy Leona: Az Erdélyi Múzeum repertórium. Korunk 1354–1355.
V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. Száz 658–702.
[– –]: A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya vezetőségének beszámolója az MTA 1965. évi jubileumi nagygyűlésén. MTA I. OK 295–324.
[– –]: Az Intézet tudományos beosztottjainak névsora (1956. január 1–1965. december 31.). ItK 254–255. [MTA Irodalomtörténeti Intézete]
[– –]: Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la première moitié de 1963. AHist 237–257, 459–478.
[– –]: Bölcsészettudományi értekezések. AHistLitt-Hung 53–54. [Szegedi egyetem, 1964–1966.]
[– –]: Magyar irodalom – világirodalom. Nagyv 475–476.

II.

(Régi magyar irodalom)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

E. Abaffy Erzsébet: Regionale Tendenzen zur Entwicklung einer literarischen Norm des Ungarischen im 16. Jahrhundert. ALingu 97–110.
Angyal Endre: Zur Geschichte der ukrainisch–ungarischen Literatur- und Kulturbeziehungen der Barockzeit. Orbis Scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. München, 63–66.

Bakács István: A missilis. LK 17–31.
Bakos József: Rákóczi György Könyvtárának történetéhez. MKsz 244–245.
Balogh Jolán: Wealthy patrons of the Hungarian Renaissance. NHQu No 21. 195–201.
Barlay Ö. Szabolcs: Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez. ItK 183–190.
Békefi Antal: Adatok Közeg zenetörténetéhez. 1711–1813. I. r. Vasi Sz 491–515. [Irodalmi vonatkozásokkal]

- Békefi Antal: A vasi várak zenei élete a török megszállás idején. Vasi Sz 8–41. [1. r. Vasi Sz 1965. 516–555. – Ismeretlen versek szövegkiadásával]
- Békefi Antal: Vasi zenei emlékek a törökök kiűzésétől Kossuth szabadságharcáig. 1. r. (1686–1711) Vasi Sz 2. sz. 180–204.
- Bellér Béla: „Regnum Marianum.” Vil 37–43.
- Benkovská, Melánia: Kolégium vychodného distriktu ev. a. v. cir. na Slovensku v Prezove. 1549–1954. Bratislava, 207 p.
- Bóka László: A XVIII. század magyar irodalmáról. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 703–715.
- Borsa Gedeon: A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete. MKsz 75–81.
- Csallány Dezső: A székely-magyar rovásírás történetéhez. MűvtÉrt 36–46.
- Csapodi Csaba: Die Inkunabelsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Gutenberg Jb. 74–79.
- Dán Róbert: Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez. MKsz 345–346.
- Décsy Gyula: Der älteste ungarische Text des Vaterunsers. Orbis Scriptus (München) 155–161.
- Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1000–1849. Bp. 563p.
- Domokos Pál Péter: Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből. MNy 489–492.
- Dudás Miklós: A magyar liturgikus nyelv kialakulása és a bizánci szertartású kereszténység hazánkban. Vig 505–543.
- Duka Zólyomi Norbert: Magyarországi hallgatók a hallei egyetem orvoskarán a XVIII. század első felében. CommBHMH 40. sz. 283–285.
- Faraő József: Két adat Szilágyi és Hagymási balladájáról. NyitúdK 1965. 143–147.
- Fehér Zoltán: Bátyai táltos történetek. Ethn 125–128. [Táltosok, sámánok]
- Félegyházy József: Jubiláris megemlékezés Mátyás király posztonyi egyeteméről. Vig 7–17.
- Ferenczi Imre: Történelem, szájhagyomány, monda-hagyomány. Ethn 49–69. [A Rákóczi-mondakör]
- Gabriel L. Asztrik: Foreign Students, Members of the English–German Nation, at the University of Paris in the Fifteenth Century. Várady-eml. 89–106.
- Gercs József: A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. TörtSz 1–24. [Vö. Györffy György, TörtSz 25–35.]
- Gunda Béla: Vargyas Lajos: „Kutatások a népballada középkori történetében” c. doktori értekezésének vitája. MTA I. OK 289–293.
- Györffy György: Egy krónikahely magyarázatához. TörtSz 25–35. [Vö. Gercs József, TörtSz 1–24.]
- Hermann Zsuzsanna: Egy besztecebányai könyvkereskedő a XVI. század közepén. EK Évk 79 100.
- Hervay Ferenc: A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. MKsz 63–66.
- Hervay Ferenc: Die erste kyrillische Buchdruckerei zu Hermannstadt in Siebenbürgen (1544–1547). Bibliothek u. Wissenschaft (Wiesbaden) 145–155.
- Holl Béla: A Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről. MKsz 255–259.
- Holl Béla: Ein unbekannter Klausenburger Melanchton Druck aus dem XVI. Jahrhundert. MKsz 376–385. [Faksimillékkel]
- Holl Béla: Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok. MKsz 168–176.
- Horváth Mária: A Szabács Viadala vizsgálatának módszeréről. MNy 29–36.
- Horváth Lorántné: Egy 1515-ös leveleskönyv az Egyetemi Könyvtárban. (Kiadatlan reneszánsz-kori levelek) EK Évk 229–237.
- Imre Samu: Egy szokatlan hangátvetésről. MNy 46–50. [Szabács Viadala]
- Izsepy Edit: Török panaszok a magyar végváriak ellen. 1668–1669. (Kiegészítés a Végvári levelekhez) EK Évk 253–268.
- Jakó Zsigmond: Erdély és Corvina. MKsz 237–244.
- Jakó Zsigmond: Ismeretlen magyar drámai emlék a XVI. századból. NyitúdK 1965. 21–39. [Kolozsvári iskoladráma a három zsidó ifjú történetéről. 1576–1577.]
- Juhász László: A Képes Krónika szövegkritikájához. FK 23–52.
- Kardos Tibor: A régi magyar dráma nyelvének összevetői. MNy 153–159.
- Kardos Tibor: Conference in Smolenice on the Academia Istropolitana. NHQu No 159–163.
- Keserő Bálint: A magyar protestáns-polgári késő-humanizmus néhány problémája. AHistLittHung 3–21.
- Kiss Lajos: Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. Ethn 153–211.
- Klanczay Tibor: A régi magyar családnevek helyesírása. MNy 480–486.
- Klanczay Tibor: Szigetvár irodalmi öröksége. Jkor 1056–1057.
- Sz. Koroknay Éva: Eine ungarische Renaissance Einbandgruppe vom Anfang des XVI. Jhs. Gutenberg Jb. 361–377.
- Kovács Zoltán: Száz év után felismert irodalmi kincs. Vig 117–118. [Vö. Mészáros István: Magyarországi iskolaskönyv a XII. sz. első feléből. MKsz 1961. 371–395.]
- Kovács Sándor Iván: Dante neve százötven év magyar irodalmában. (1521–1664) AHistLittHung 23–41.
- Kurcz Ágnes: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. ItK 179–180.
- Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged, 27p.
- Magyar kódexek. XI–XVI. század. Bp. 194p.
- Mályusz Elemér: Krónika-problémák. Száz 713–762.
- May István: Az altöröki egyetem magyar hallgatói. ItK 165–166.
- Mészáros István: A Szalkai-kódex asztronómiai tananyaga. Száz 850–877.
- Mészáros István: A Szalkai-kódex glosszáinak helyesírása. MNy 80–85.
- Mészáros István: Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből. FK 303–332. [Szalkai-kódex]
- Mezey László: A latin írás magyarországi történetéből. MKsz 1–9, 205–216, 285–304.
- Minárik, Józef: A Kollár előtti kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények költészet. (A régi szlovák és magyar költészet jellemzéséhez) FK 432–446.
- Ortutay Gyula: Kalendáriumolvasó magyarok. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 286–290.
- Pásztor András: A Halotti Beszéd interpunkciójáról. MNy 188–194.
- Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetemen kapcsolatos szentbeszédok kora. ItK 142–146.
- Prokopp Gyula: Az esztergomi primási levéltár XV. századi leltára. LK 113–138.
- Sarkady Sándor: Feze. MNy 415–420. [Halotti Beszéd]
- Schulek Tibor: Két ismeretlen löcsei kiadvány 1694-ből. MKsz 177.
- Semmelweis, Karl: Ismeretlen XVI. századi nyomda a mai Burgenland területén. MKsz 338–344. [Faksimillékkel]
- Sima Ferenc: A lesz, megy-féle ígétévek zárt é-jének nyitabbá válása a Bécsi-kódexben és Nyitra vidékén. MNy 318–323.
- Steling-Michaud, Sven: Le livre du recteur de l'Académie de Genève (1559–1878). 1–2. Genève, 499; 612pp.
- Szabó Flóris: A huszita biblia és állítólagos patarén elemei. ItK 146–153.
- Szabó Zoltán: A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék román eredetű szavai. NyitúdK 1965. 293–295.
- Szathmári István: Irodalmi nyelvünk kialakulásának első szakasza és a nemzetfejlődés. Vság 11. sz. 10–20.
- Szendrei Janka: A regösének balkáni dallamrokonsága. MTA I. OK 221–232.
- Takács Ince: A szombat helyi ferences rendi templom és rendház története. Vasi Sz 112–128, 409–420. [Irodalmi vonatkozásokkal]
- Tárnóc Márton: Hoffgreff-énekeskönyv. Kísérő tanulmány a faksimile kiadáshoz. Bp. 39p. (BHA VII.)
- Timaffy László: Honfoglaló őseink hitvilágának emlékei kislétföldi népmondáinkban. Életünk 3. sz. 87–92.

Tóth István: A szigeti hős alakja a magyar irodalomban. A „Szigetvári emlék” (Bp.) c. kötetben. 307–343.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 50–132.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Két közmondás Mohács Magyarországaról. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 47–49.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Magyar humanizmus – magyar romantika. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 339–359.

Vargyas Lajos: Eastern Analogies of Lőrinc Tar's Descent to Hell. Aethn 301–318.

Vargyas Lajos: Magyar nyelv – magyar vers. Bp. 239p.

Vértesy Miklós: Kronogramm minden sorban. MKSz 346–347. [Ismeretlen szerző. 1720.]

Vértesy Miklós: Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában. MKSz 66–70.

Virágh Ferenc: A török kori Gyula 400. évi jubileumára. Ttáj 9. sz. 782–783. [A régi magyar költészetéről is.]

Virágh Ferenc: Vég-Gyula 400 évvel ezelőtt. Békési Élet 3. sz. 71–76.

Waculik Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. „Szigetvári emlék” (Bp.) c. kötetben. 287–306.

M. Zemplén Jolán: A jezsuiták és a fizika fejlődése. Egyházi tankönyvek Magyarországon a XVIII. században. VII 458–463.

Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance. I, Travaux parus en 1965. Genève 285 p. [A magyar anyagot V. Kovács Sándor állította össze.]

SZEMÉLYI RÉSZ

APÁCAI CSERE JÁNOS

Herepei János: A Debrecenben őrzött könyvbejegyzési. MKSz 40–43.

Herepei János: A. és kortársai. Bp.–Szeged, 676p (Adattár 2.)

Módos László: A. héber könyvbejegyzése. MKSz 39–40. [Faksimilével]

Scheiber Sándor: Még egyszer A. héber könyvbejegyzéséről. MKSz 43–44.

BALASSI BALINT

Eckhardt Sándor: B. B. szidalmi. ItK 157–158.

Jenei Ferenc: A B.-hagyaték történetéhez. ItK 190–197.

Klanczay Tibor: Réalité et idéalisation dans poésie pétrarquiste de B. B. ALitt 343–370.

Spáczay Hedvig–Gottreich László: Losonczy Anna ismeretlen levelei. HK 425–437.

BARANYAI DECSI JÁNOS

Kurcz Ágnes: B. D. J. magyar Sallustiusa. ItK 180–181.

BÉL MÁTYÁS

Szalatnai Rezső: Régi magyar antinacionalista. Napjaink I. sz. 11.

BOD PÉTER

Benkő Samu: A kétszázéves Athenas (1766–1966). Korunk 957–960.

Jancsó Elemér: B. P. Utunk 25. sz. 12.

BONFINI, ANTONIO

Zlinszky János – Zlinszkykő Sternegg Mária: „Postes insuper emblemate conspicui.” ArchÉrt 109–111.

BORNEMISZA PÉTER

Trencsényi-Waldapfel Imre: B. P. nyelv-művészete. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 133–136.

CERBANUS

Boronkai Iván: C. Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása. ItK 140–142.

CHERNEL TAMÁS

E. Abaffy Erzsébet: C. T. ítélmester magyar nyelvű levelei a XVI. századból. MNy 347–350.

COMENIUS, AMOS

Bakos József: A Vestibuli et Januae Lucidarium pataki kiadásának újabb felfedezett töredékeiről. TanárFőiskTudK (Eger) 523–528. [Faksimilével]

Bakos József: C. eredeti családi nevééről, – a Szeges családnév történetéről. MNy 85–88.

Bakos József: C. Tirociniuma. PedSz 416–423.

FORGÁCH FERENC

Waculik Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. „Szigetvári emlék” (Bp.) c. kötetben. 287–306.

FÜLÖP MESTER

Hervay Ferenc: Magister Philippus von Hermannstadt. Drucker der ersten Bücher in rumänischer Sprache. Gutenberg Jb 195–199.

GÖNÖGYÖSI ISTVÁN

Trencsényi-Waldapfel Imre: Gy. I. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 150–169.

HELTAI GÁSPÁR

Ortutay Gyula: H. G. Esopusa. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 429–431.

Szendrei Julia: H. G. öröksége. Korunk 1173–1174.

Szjiz Rezső: Esopus-H. kiállítás a Petőfi Múzeumban. Ktáros 411.

HERMÁNYI DIENES JÓZSEF

Scheiber Sándor: H. Talmud-kompendiumának még egy kézirat példánya. MKSz 347–349. [Faksimilével]

HEVENESI GÁBOR

Tarnai Andor: Landelinus ifjú. ItK 166–171.

BALOGH MÁTYÁS

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1–2. köt. Bp. 799; 509.

Bóka László: Az erkölcs és az irodalom babérai. A humanista Mátyás ünnepére. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1317–1322.

V. Kovács Sándor: Az antik források kérdése M. király leveleiben. ItK 153–155.

ILLYÉS ANDRÁS

Kovács Zoltán: I. A. szentírási szentenciák könyvekének magyar fordítása és latin születésnapjának köszöntése. MKSz 81–82.

ISTVÁNPFY MIKLÓS

Waculik Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. „Szigetvári emlék” (Bp.) c. kötetben. 287–306.

KÁJONI JÁNOS

Vértes O. András: K. x betűje. MNy 461–462.

KARTHAUZI NÉVTELEN

Dienes Erzsébet: Az Erdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról. MNy 17–29.

KISVÁRDAL JÁNOS

Mészáros István: Szalkai László fogalmazási tanácskönyve 1490-ből. FK 303–332.

IFJ. KLÖSZ JAKAB

Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: A Bedegi Nyáry familia nyomtató mestere: ifj. K. J. MKSz 331–338.

KÖRMENDI KIS PÉTER

Angyal Endre: Egy ismeretlen vasi költő a XVIII. századból. Vasi Sz 460–461.

KÜKÜLLEI JÁNOS

Trencsényi-Waldapfel Imre: K. J. és a Névtelen Minorita. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 11–34.

LACKNER KRISTÓF

Kovács József: L. K. ismeretlen életrajza. ItK 210–214.

LÁDONYI DEMETER

E. Abaffy Erzsébet: Magyar diák bécsi levele 1543-ból. MNy 496–497.

LOCHNER JÁNOS

Karner Károly: Két soproni vonatkozású nyomtatvány 1681-ből. Soprsz 73–78, 159–162. [L., Pamer Lipót]

MELIUS JUHÁSZ PÉTER

Kelecsényi Ákos: M. Hebráriumának két feltételezett kiadása. MKSz 70–75.

Nagy Barna: Ismeretlen M.-nyomtatvány Genfben. MKSz 366–376. [Faksimilével]

MIKES KELEMEN

Barta János: M. K. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 7–41.

Jones, D. M.: Five Hungarian Writers. Oxford, 307p.

NÁVTELEN MINORITA

Trencsényi-Waldapfel Imre: Küküllői János és a N. M. A. „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 11–34.

PÁMER LIPÓT

Karner Károly: Két soproni vonatkozású nyomtatvány 1681-ből. *SoprSz* 73–78, 159–162. [Lochner János, P.]

PÉTER MESTER

Benkő Loránd: Az anonymusi hagyomány – és a *Csepel* név eredete. *MNy* 134–146, 292–305.
ifj. Horváth János: P. mester és műve. *ItK* 1–53, 261–282.

Ijjas Antal: A fellelt Névtelen. *Él* 30. sz. 2. [ifj. Horváth János és Solyom Károly Anonymus-tanulmányairól. *ItK* 1966. 1–84, 261–282.]
Solyom Károly: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *ItK* 54–84. és *Études Finno-Ougriennes* (Paris), tom. III. 76–94.

PÉCSI FERENC

Radó Polikárp: Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és P. F. kódexe. *MKsz* 113–125.

PESTI MIHÁLY

Radó Polikárp: Két értékes szegedi emlék: P. M. bibliája és Pécsi Ferenc kódexe. *MKsz* 113–125.

PRÁGAI ANDRÁS

Komlós Tibor: Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője. *ItK* 85–105.

PÜSPÖKI JÁNOS

Herepei János: Hornius György Szent genealógiájának magyar kiadása. *MKsz* 259–261.

RIMAY JÁNOS

Jenei Ferenc: A Balassi-hagyaték történetéhez. *ItK* 190–197.

Pirnát Antal: R. Epicediumának latin kísérő szövegei. *ItK* 197–208.

ROTARIDES ISTVÁN

Alszehy Zsolt: Az Epitaphion Katastrophikon. *ItK* 158–159.

STREIBIG JÓZSEF

S. K.: Az első soproni nyomdász életéhez. *SoprSz* 260.

SYLVESTER JÁNOS

Kathona Géza: Dürer-motívumok a S.-újtestamentum apocalypsis-illusztrációiban. *ItK* 155–157.

SZÉKELY ISTVÁN

Mészáros István: Vitatott Mátyás-dal, vitatható módszerek. *FK* 470–473. [Vö. Gerézdi Rabán, *ItK* 1965. 478–486.]

SZENCI MOLNÁR ALBERT

Hegedűs József: A magyar nyelv értékelése a XVI–XVII. században. *FK* 134–145.

Herepei János: Apró adatok Sz. M. A. munkásságához. *StudLitt* 123–128.

Herepei János: Sz. M. A. tragédiája. *ItK* 160–165.

THURÓCZY JÁNOS

Mályusz Elemér: T. J. krónikája és a Corvina. *FK* 282–302.

THORDAI JÁNOS

Papp Géza: T. J. lengyel dallamintája. *ItK* 208–210. [Fakszimilével]

TINÓDI SEBESTYÉN

Hegyi József: T. S. históriás énekeinek zenei rendszere. TanárkFőiskTudK (Pécs) 3–17.

WITTNYÉDI ISTVÁN

Jenei Ferenc: W. I. ismeretlen levelei. *SoprSz* 169–173, 250–253, 363–365.

ZRINYI MIKLÓS

Degré Alajos: Z. M. zalai főispánsága. *ISz* 652–659.

Jenei Ferenc: A „Szigeti veszedelem” magyar hősei. *JP MuzÉvk* (Pécs) 257–262.

Jones, D. M.: Five Hungarian Writers. Oxford, 307p.

Novalis, D.: Madzarska i hrvatska „Zrinijada” s komparativnog stanovišta. *Forum* (Zagreb), No. 5–6. 304–320.

Szigeti József: A két Zrínyiász. *NyitTudK* 1965. 135–142. [Zrínyi Péter, Z. M.]

Trencsényi-Waldapfel Imre: Vendégjárás Csáktornya. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 137–149.

ZSÁMBOKI JÁNOS

Kádár Zoltán: Zs.: „Icones... medicorum...” orvostörténeti hitelességéről (különös tekintettel a Dioskorides-árkép mintaképre) *CommBHMH* 40. sz. 139–149.

Varga László: De operibus philologicis et poeticis Ioannis Sambuci. *Aant* 231–244.

Varga László–Csúry István: Zs. J. emblémái. *KvKt* (Debrecen) 181–246.

Waczulik Margit: Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. „Szigetvári emlékek” (Bp.) c. kötetben. 287–306.

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Baloghy Mária: Napi-események rövid leírata. 1849. Télih. I. kezdve. *Vsá* 3. sz. 90–100. [A napló szövegkiadása]

Bán Imre: L'adaptation et l'originalité dans la littérature hongroise avant 1800. *The Hague*–Paris, 1327–1331. (Klny. Congrès de l'AILC. Fribourg 1954.)

Békési Antal: Adatok Közszeg zenetörténetéhez. 1711–1848. I. r. *Vasi Sz* 491–515. [Irodalmi vonatkozásokkal]

Betkowsky Jenő: Egy század a földműves szemével nézve. *Jkunság* 58–60. [Kézírt napló 1837–1919-ig]

Bóka László: A XVIII. század magyar irodalmáról. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 703–715.

V. Busa Margit: A Religio és Nevelés 1849. évi másodkiadásáról. *MKsz* 157–158.

Büky Mária: Die Landerer, eine Druckerdynastie in Ungarn. *Gutenberg-Jb* 247–254.

Bükyne Horváth Mária: A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai. *MKsz* 144–145.

Csatkai Endre: Nyomdászinas sorok a XVIII. században. *MKsz* 144–145.

Dezsényi Béla: A Rajzolatok kiadási és terjesztési problémái az 1830-as évek végén. *MKsz* 44–47.

Dümmert Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében. *Kollár Ádám működése*. *FK* 391–413.

Fábián Pál: A görög szavak és nevek átirásának kérdése 1772 és 1832 között. *MNy* 486–489.

Fried István: Cseh–magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben. *FK* 157–166.

Füves Ödön: Egy pesti görög könyvtára. *MKsz* 245–247.

Halász Margit: A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez. *MKsz* 138–144.

Jancsó Elemér: Adatok a felvilágosodás és a romantika korának magyar irodalmi mozgalmi történetéhez. *NyitTudK* 1965. 313–319. [Vers, levelek]

Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. *Bukarest*. 327p [Tanulmánykötet]

Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 5–32.

Jancsó Elemér: A jakobinus mozgalom hazai hagyományai. (Adalékok a jakobinus mozgalom erdélyi és partiumi történetéhez) „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 70–95.

Jancsó Elemér: A kolozsvári Magyar Színház megalakulása és a felvilágosodás. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 176–187.

Jancsó Elemér: A kolozsvári Magyar Színház útja a romantikától a realizmusig. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 188–210.

Jancsó Elemér: A Shakespeare-kultusz kialakulása a felvilágosodás korában és a kolozsvári Magyar Színház. *NyitTudK* 1965. 283–288. és „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 211–217.

Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 96–175.
 Kókay György: A politikai aritmetika magyarországi történetéhez. *StatSz* 898–908.
 Kókay György: A pozsonyi újságírás kezdetei. *ISz* 150–152.
 Kovács Győző: Helyreigazítás. *ItK* 528. [Vö. „A klasszicizmus árnyékában s a romantika előtt.” *ItK* 1965. 674–688.]
 László Ernő: A „franciás” iskola tagjai és Sopron 186–187.
 Lengyel Imre: Az Alföldi Hírlap 1848-ban. *KvKt* (Debrecen) 135–180.
 Martinkó András: Hogyan szűnt meg a győri „Hazánk”? *ItK* 381–383.
 Minárik, József: A Kollár előtti kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények költészeté. (A régi szlovák és magyar költészet jellemzéséhez.) *FK* 432–446.
 Molnár Zoltán: Magyar akadémikusok névmutatója. 1825–1965. Bp. 416p.
 Musnai László: Körösi Csoma és a kolozsvári tudós kör. *MTA I. OK* 279–284.
 Cs. Nagy István: Tanversek Vas megyéről. *Vasi Sz* 309–310.
 Ortutay Gyula: Rokonság kutatók. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 40–48.
 Pór Anna: Az első írott magyar bábszínművek és európai rokonaik. *FK* 421–431. [Balogh István]
 Schweitzer Josef: Der erste hebräische Druck zu Pécs und seine Autor. *Gutenberg-Jb* 259–261.
 Semlyén István: Egykorú vers az 1798. évi kolozsvári tüvésről. *NyitvudK* 1965. 161–166. [Szövegköz-
 lessel]
 Smidt Lajos: Ismeretlen színház történeti nyomtatvány Kismartonból. *SoprSz* 369–372. [1842]
 Sötér István: Parallélismes entre le romantisme hongrois et polonais. Az „Aspects et parallélismes” (Bp.) c. kötetben. 151–159.
 Szalay Károly: A magyar szatíra száz éve. Bp. 528p.
 Szalay Károly: Ne higgy el mindent vaktába... Antiklerikális szatirikus röpirataink a XVIII. század végén. *Vil* 366–371.
 Tóth András: Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlása korában. (1773–1790.) *EK Évk* 101–146.
 Trencsényi-Waldapfel Imre: Magyar humanizmus – magyar romantika. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 339–359.
 Weber Antal: A propos des problèmes théoriques et historiques du style sentimental. *ALitt* 371–392.

SZEMÉLYI RÉSZ

ÁNYOS PÁL
 Bóka László: Á. P. emlékezete. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 367–397.
 Mártonvölgyi László: Á. P. szlovákiai vonatkozásai. *ISz* 38–40.
 BARCZAY ABRAHÁM
 Jancsó Elemér: B. Á. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 49–69.
 Jancsó Elemér: B. Á. útja a jakobinus mozgalom felé. *NyitvudK* 1965. 5–20.
 Szabó Zoltán: Román eredetű elemek B. Á. költői nyelvében. *NyitvudK* 1965. 149–154.
 BATISÁNYI JÁNOSNÉ
 Kunszery Gyula: B. Baumbérg Gabriella. *Látóhatár* 762–764.
 BELEZNAY SÁMUEL
 Barcza József: Egy felvilágosodás kori magyar főúri könyvtár árverése. *MKsz* 145–152.
 BERZEVICZY GERGELY
 Ortutay Gyula: B. G. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 27–39.
 BERZSENYI DÁNIEL
 Merényi Oszkár: B. D. Bp. 472p.
 Erőss Ágota: A megalábt B.-levelek ürügyén. *Kort* 135–137.
 Károly Sándor: B. nézetei a nyelvről és a poézisről. *MNy* 425–436.

BESSENYEI GYÖRGY
 Dümmer Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. *FK* 391–413.
 BO. YAI FARKAS
 Jordáky Lajos: Hagyományok ébresztése. *IgSzó* I. 917–919.
 BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR
 Antall József: Közművelődés és iskolaügy. B. F. S. úti jegyzeteiben. *PedSz* 1131–1140.
 Benkő Samu: Kolozsvári emlékezés Madame de Staëlre. *Utunk* 19. sz. 4.
 Benkő Samu tanulmánya B. F. S. „Utazás Észak-Amerikában” (Bukarest) c. kötethez.
 Jancsó Elemér: B. F. S. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 249–295.
 BUDAI ÉZSAIÁS
 Bajkó Mátyás: B. É. (1766–1841). *MPed* 434–436.
 CZUCZOR GERGELY
 Deme László: Emlékezés C. G.-ről Érsekújvárott, halálának 100 éves évfordulóján. *ISz* 827–831.
 CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY
 Juhász Géza: Cs. ÉI 46. sz. 4. [Vö. *ItK* 400–408.]
 Juhász Géza: Talányos Cs.? – Néhány kiadatlan szövegvalószaggal. – *ItK* 400–408.
 DAYKA GÁBOR
 Lőkös István: Egy fejezet D. G. utóéletéből. *Tanárk FőiskTudK* (Eger) 325–344.
 DOBSA LAJOS
 Tardy Lajos: Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és működése. *MKsz* 349–352.
 DÖBRENTAI GÁBOR
 Jancsó Elemér: D. G. és az Erdélyi Múzeum. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 218–248.
 EÖTVÖS JÓZSEF
 [Lukácsy Sándor] L. S.: A Könyvtáros cikke nyomán újra egyesült E. könyvtári hagyatéka. *Ktáros* 100–101.
 Lukácsy Sándor: E. J. könyvtára. *ItK* 523–524.
 Nizsalovszky Endre: E. J. életművének ismeretlen elemei Szalay Lászlóhoz írt levelei nyomán. *MTA I. OK* 1–26.
 Nizsalovszky Endre: Csél (avagy A kritikus?) E. J. (?) vigjátéka. *ItK* 431–447.
 Weber, J.: E. und die ungarische Nationalitätentfrage. München, 1949.
 FAZEKAS MIHÁLY
 Faragó József: F. M. Ludas Matyi, mint „egy eredeti magyar rege”. *IgSzó* I. 276–284.
 Faragó József: Ludas Matyi a népek folklórjában és a világirodalomban. *Utunk* 7. sz. 4.
 Fényi András: F. M. 1766–1966. *Közn* 215.
 Julow Viktor: F. M. és a nagyvilág. *Nagyv* 125–127.
 Julow Viktor: Ludas Matyi évezredei. *Alf* I. sz. 54–58.
 Poór Bernát: A Ludas Matyi költője. *Vig* 309–316.
 FRANKENBURG ADOLF
 Káldy Miklós: F. A. gyermekkori lakóhelyei Sopronban. *SoprSz* 162–163.
 GYARMATI SÁMUEL
 Jancsó Elemér: Gy. S. „A felvilágosodástól a romantikáig” (Bukarest) c. kötetben. 33–48.
 JÓSIKA MIKLÓS
 Ormis, Ján V.: Uderszki Vanda szlovák honossága. *ItK* 389–392.
 Szilágyi Ferenc: Az Abafi szerzője. *MNy* 31–38.
 KÁRMÁN JÓZSEF
 Terray Barnabás: K. J. iskolaéveiről. *Közn* 342–343.
 Tompa József: „A fejvesztés” régies nyelve és K. szerzősége. *MNy* 1–17.
 KATONA JÓZSEF
 Bóka László: K. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 84–89.
 Juhász Géza: Bánk bán a mai színpadon. *Alf* 6. sz. 46–49.
 KAZINCZY FERENC
 Barta János: Jegyzetek a Fogságom naplójáról. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 42–60.
 Bóka László: A mi K-nk. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 74–80.
 Kókay György: K. F. kiadatlan levelei és Rát-élet-rajza. *ItK* 415–418.

KAZINCZY GÁBOR

Kenyeres Ágnes: Szabó Károly és K. G. (Adalékok Szabó Károly levelezéséhez.) EK Évk 269–283. Kozocsa Sándor: Az „II. princepe” első magyar fordítása. MKsz 47–49. és Várady-emlék. 139–143.

KERÉNYI FRIGYES

Bóka László: K.-ról. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 81–82.

KISFALUDY KÁROLY

Pálffy Endre: Les comédies de Vasile Alecsandri et de K. ALitt 169–194.

KOSSUTH LAJOS

Barta István: Ismeretlen K.-dokumentum az 1831-i zempléni kolera idejéből. CommBHMH 38–39. sz. 301–308.

Papp János: K. levelei Bakay Nándorhoz. Ttáj 223–231.

Smidt Lajos: Egy K.-levél. Életünk 1. sz. 80–81. [Faksimilével]

KOVAICHICH MÁRTON GYÖRGY

V. Windisch Éva: K. M. Gy. és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején. LK 63–112.

KÖLCSEY FERENC

Bóka László: K.-emlék. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 977–978.

Bóka László: K. F. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 36–46.

Bóka László: Egy K.-versről. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1423–1425.

Csorba Sándor: A cseikek K.-ról. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 79–87.

Szuromi Lajos: K. és a nemzeti múlt. StudLitt 25–51.

Terray Barnabás: Adatok K. és a pozsonyi tanulóifjúság kapcsolatához. ItK 418–423.

Tompa József: K. archaizáló stíluspróbái. MNyr 159–170.

KRESZNERICS FERENC

Bárczi Géza: Megemlékezés K. F.-ről. MNy 378–379.

Hegedűs Ferenc: „K. püspök.” Vasi Sz 462–464.

Korváth Ferenc: K. F. (1766–1862). Vasi Sz 42–55.

Szathmári István: Megemlékezés K. F.-ről. MNy 373–378.

MÉHES SÁMUEL

Herepei János: M. S. lemondása az „Erdélyi Híradó” szerkesztéséről. MKsz 156.

MÉSZÁROS IGNÁC

May István: Az első magyar heroikus regény. StudLitt 3–24.

NAGYVÁTHY JÁNOS

László Ernő: N. J. soproni esete. Soprsz 185.

PERECSENYI NAGY LÁSZLÓ

Tompa József: Sajnovics nyelvhasznításának legfurcsább népszerűsítője. NyK 437–448.

PETŐFI SÁNDOR

Bóka László: P. és Lamartine. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 43–49.

Culcer, A.: P. arca? Utunk 5. sz. 2.

Csorba Zoltán P., Tompa, Jókai Miskolcon és Borsodban. Miskolc 41p.

Csukás István: P. és a szlovákok. TanárKöiskTudK (Szeged) 19–67. [1. r.: TanárKöiskTudK (Szeged) 1965. 77–123.]

D. L.: Egy új P. Múzeum. Ttáj 10. sz. 879.

Dávid Gyula: Goga-P.-Madách-Ady. IgSzó 1. 735–739.

Dienes István: Félegyháza contra Kiskőrös. Kr 9. sz. 62–63.

Dömötör János: Ismeretlen P.-vers? Ttáj 221–222.

Fekete Sándor: Új adatok P. színészéletéhez. Kr 5. sz. 45–47.

Forbáth Imre: Miért volt nagy költő P. „Eszmék és arcok” (Bratislava) c. kötetben. 91–102.

Galla Endre: P. kínai fogadtatása. FK 189–197.

Illés Lajos: P. első verse bolgár nyelven. Ttáj 12. sz. 1031–1034.

Imre Lajos: A szentesi „P.-iratok” és a költő szülőhelye. Szolnok Megyei Néplap febr. 13.

Istvánovits Márton: P. grúzul. El 18. sz. 6.

Jakus Lajos: P. egy tanárának soproni kapcsolatai. Soprsz 15–25.

Jones, D. M.: Five Hungarian Writers. Oxford, 307p.

Katona Ádám: P. ismeretlen arcképe? Utunk 11. sz. 2.

Kiss József: A szentesi leletről. Kr 7. sz. 27–29. [Vö. Szalva Péter, Kr 7. sz. 20–27.]

Lukácsy Sándor: A bölcsőhely ürügyén. Kr 7. sz. 29–30.

Lukácsy Sándor: P. és Cabet. ItK 293–334.

Mezősi Károly: Titkos jelentések adatai P. kunsági születéséről. Jkunság 70–72.

Mezősi Károly: Újabb P.-szülőhelyvita előtt. Csongrád Megyei Hírlap febr. 29.

Mitruly Miklós: P. „alku”-jának három erdélyi változata. Ethn 568–569.

Péter László: Az évszázados P.-pör. MNemzet márc. 16.

Rigó László: A P.-értelmezések történetéből. Salamon Ferenc P.-képe. MTA I. OK 153–174.

[Rigó László:] Az Irodalomtörténeti Intézet Klasszikus Magyar Irodalmi Osztályának vitaulése. ItK 520–521.

J. Soltész Katalin: P. rímei. MNyr 21–31.

Szalva Péter: P. kiskunfélegyházi születéséhez utaló szentesi okmánylelet. Kr 7. sz. 20–27. [Fényképmelléklettel]

Szegzárdy-Csengery József: Párhuzamok P. és Victor Hugo politikai költészetében. FK 178–182.

H. Törő György: Nem ismeretlen! – De P.-vers-e a „Rokkadai”? Ttáj 6. sz. 463–464.

Trencsényi-Waldapfel Imre: A János vitéz. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 197–230.

Wacha Imre: ... azazhoggy nem is olyan egyszerű! MNyr 218–220.

[– –]: P. születési helye. El 9. sz. 2.

PETRICHEVICH HORVÁTH LAZÁR

Dezsényi Béla: A Honderű válsága 1847 decemberében. MKsz 152–156.

RÁT MÁTYÁS

Kókay György: Göttinga, R. M. és felvilágosodás kori irodalmunk kezdetei. MTA I. OK. 121–145.

Kókay György: Kazinczy Ferenc kiadatlan levelei és R.-életrajza. ItK 415–418.

Kókay György: R. M. rópirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében. MKsz 305–316.

SCHEDIUS LAJOS

Bajkó Mátyás: A zayugróci reformterv pozsonyi előzményei. PedSz 672–680.

Vértessy Miklós: S. L. (1768–1847). Ktáros 580–582.

SZÉCHENYI ISTVÁN

Bóka László: Sz. az író. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 39–42.

Bóka László: Gróf Sz. I. naplója. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 101–121.

H. Boros Vilma: Sz. hátrahagyott iratai. MTud 331–337.

SZÉKÁCS JÓZSEF

Fried István: Sz. J. és Sopron. Soprsz 81–84.

TÁNCICS MIHÁLY

Csetri Elek: T.-kézirat Kolozsváron. Korunk 646–648.

TESSEDIK SÁMUEL

Ortutay Gyula: T. S. A. „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 15–26.

Tóth Lajos: Haladó hagyományok a szarvasi ismeretterjesztés történetéből. Békési Élet 3. sz. 83–96. [T., Vajda Péter]

VASVÁRI PÁL

Pándi Pál: Deux réponses. (L'accueil du socialisme utopiste en Hongrie, à l'époque des réformes nationales.) ALitt 393–420. [Kemény Zsigmond, V.]

Pándi Pál: V. és az utópista szocializmus. Vság 3. sz. 82–89.

VERSEGHY FERENC

Tarnai Andor: V. Marseillaise-fordításai. ItK 409–415.

VÖRÖS MIHÁLY

Eckhardt Sándor: Gyulavára jubileuma. Vig 665–667.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

Adamovics Ilona: A nagy ihlető. Perczel Mór tábornok levele V.-ról. Napjaink 3. sz. 2.

Áfra János: Malom a pokolban. ItK 384–385.

Bóka László: V. akadémikus. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 339–366.

Bóka László: Krudy és V. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 978–979.
 Bóka László: V. és a magyar nyelv. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1401–1406.
 Fehér Géza: V.-versek ismeretlen kéziratai. ItK 424–431.
 Fülöp István: V. és Deák barátsága. Életünk 2. sz. 115–122.
 Jones, D. M.: Five Hungarian Writers. Oxford, 307p.
 Nagy Péter: V. diadala. Éi 46. sz. 9.
 Tóth Dezső: Czillei és a Hunyadiak. Kr 12. sz. 3–7.

Török Gábor: Hová lépsz most... MNyr 367–370.
 Trencsényi-Waldapfel Imre: Jegyzetek a Zalán futásához. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 170–196.
 VÖRÖSMARTY ERZSÉBET
 Zsákó István: Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története. CommBHMH 38–39. sz. 43–67.
 WAGNER KÁROLY
 Hölvényi György: W. K. könyvtára. EK Évk 147 158.

IV.

(A XIX. század irodalma)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Barta János: Költők és írók. Bp. 274p
 Bóka László: „Boldog” századvég. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1344–1354.
 Büky Mária: Die Landerer, eine Druckerdynastie in Ungarn. Gutenberg Jb 247–254.
 Forgács László: Az esztétika-történetírás módszertani kérdéseiről. Kr 5. sz. 15–26. [XIX. sz. vonatkozásokkal]
 Genton István: „Ferenczy Károly” c. doktori értekezésének vitája. MűvtÉrt 52–58. [Szabolcsi Miklós opponensi véleménye: 52–55.]
 Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Száz 1278–1299.
 Grábits Frigyes: Latabár Endre győri színtársulata. (1851–1854) Életünk 1. sz. 82–91.
 Hammerl Lajos: Soproni magánintézetek a XIX. században. Soprsz 143–150.
 Hammerl Lajos: Újabb adatok a Morgenstern c. soproni lapról. Soprsz 50–53. [1869–1870.]
 Katona Imre: Az agrármozgalmak ösztönössége – a kubikoszmozgalmak tudatossága. Ttáj 7. sz. 576–578. [Munkásoktól a századfordulón]
 Komlósi Aladár: Gyulaiól a marxista kritikáig. Bp. 306p.
 Lukácsy Sándor: Munka közben. Éi 11. sz. 2. [XIX. sz. általában]
 Molnár Zoltán: Magyar akadémikusok névmutatója, 1825–1965. Bp. 416p.
 Pasiaková, Jaroslava: A nemzetiségi kérdés visszhangja a cseh és a magyar irodalomban. (1848–től 1867-ig.) FK 166–178.
 Révai József: Válogatott történelmi írások. I–II. Bp. 327; 510pp [Tanulmánykötet]
 Simonffy Emil: Vándorszínházak Nagykanizsán 1854-ben. Életünk 2. sz. 88–93.
 Smidt Lajos: Szombathelyi napilap a múlt század végén. Vasi Sz 421–423.
 Sötér István: A verses regény és a regény. (Az Anyegin és a magyar irodalom) Kr 8. sz. 23–28.
 Sötér István: L'Oniéguine de Pouchkine et le roman hongrois. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 115–129.
 Sötér István: Herzen et ses contemporains hongrois. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 131–149.
 Sötér István: Les problèmes de l'assimilation dans la littérature hongroise du XIXe siècle. Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 197–213.
 Szalay Károly: A magyar szatira száz éve. Bp. 528p
 Szappanos Balázs: Történelem és tudatregény Scotttól Kosztolányiig. Ktárs 153–156.
 Szauder József: Dante a XIX. század magyar irodalmában. A „Dante a középkor és a renaissance között” (Bp.) c. kötetben. 499–574.
 Tóth Lajos: Haladó hagyományok a szarvasi ismeretterjesztés történetéből. Békési Élet 3. sz. 83–96.
 Turányi Kornél: A Magyar Könyvészet programja. MKSz 49–50. [1855–1856]
 Vezér Erzsébet: A Petőfi Irodalmi Múzeum író-fényképkiállítása. Kr 1. sz. 63–64.

SZEMÉLYI RÉSZ

ARANY JÁNOS
 Abafáy Gusztáv: A széljegyzetei a szalontai A. könyvtárban. NyitudK 1965. 227–241.
 Benkő Sándor: A. levelei Ormós Zsigmondhoz. NyitudK 1965. 172–174.
 Bóka László: A lírikus A. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 195–244.
 Bóka László: A.-ról. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 61–64.
 Bóka László: A. nyelvi eredetisége. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1407–1419.
 Bóka László: Három változat A.-ról. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 50–60.
 Bölöni György: A. és Ady. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 329–331.
 Dánielisz Endre: Nagyszalonta kis nótáriusa. Korunk 95–96.
 Dánielisz Endre: Román vonatkozások A. hivatali tevékenységében. Utunk 28. sz. 4.
 Jones, D. M.: Five Hungarian Writers. Oxford, 307p.
 Képes Géza: 148 új A.-verssor. ItK 385–389.
 Krejčí, Karol: České motivy v národním eposu Jánose Aranya. Slavia (Praha), No. 3. 407–430.
 Sinclair, Alexander R.: Shakespeare's word-play in Arany's translations. ALitt 454–463.
 Szilágyi Ferenc: Adatok egy A.-vers hitelességéhez és egy A.-törödéhez. ItK 448–450.
 Trencsényi-Waldapfel Imre: „Csillag esik, föld reng”. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 35–46.
 Trencsényi-Waldapfel Imre: A nagykőrösi évek tanulsága. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 231–247.
 Varannai Aurél: A. és a Kalevala. Éi 12. sz. 6.
 BÉRCZY KÁROLY
 Fodor András: B. K. emlékezete. Nagyv 1067–1068.
 CSÁTH GÉZA :
 Karinthy Frigyes: Cs. G. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 119–122.
 Kozocsa Sándor: Cs. G. önéletrajzai. MMűhely 15. sz. 53–56. [Faksimilével]
 BRÓDY SÁNDOR
 Bóka László: B. kisregényei. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 437–447.
 Bóka László: B. Berlinben. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 903–904.
 Bóka László: B. százados ünnepe. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 146–150.
 Bóka László: Gárdonyi és B. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 924–925.
 Sötér István: B. S. A. „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 43–55.
 EÖTVÖS KÁROLY
 Dolmányosné Pataki Vera: E. K. (1842–1916.) Kort 654–657.
 ERDELYI JÁNOS
 Berencz János: Pedagógiai gondolatok E. műveiben. PedSz 690–698.
 Ortutay Gyula: E. A. „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 61–72.

GÁRDONYI GÉZA

- Bóka László: A hazaszeretet regénye. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 245–284.
 Bóka László: G. G. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 238–240.
 Bóka László: G. Irája. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 420–435.
 Bóka László: G. és Brody. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 924–925.
 GOZSDU ELEK
 Berzy András: Adalékok G. emberi és írói arcképéhez. TanárkönyvtudK (Eger) 529–556.
 Zircz Péter – Engel Károly: G. E. pályakezdése és levelezése. Miskolc, 29p.
 GYULAI PÁL
 Bóka László: Gy. P. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 931.
 Komlós Aladár: Gy-től a marxista kritikáig. Bp. 305p.
 Smidt Lajos: Gy. ismeretlen levelei. Életünk 3. sz. 107–110.
 IPOLYI ARNOLD
 Jenei Ferenc: Ráth Károly levelei I. A.-hoz. Arrabona (Győr) 187–199.
 Ortutay Gyula: I. A. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 73–82.
 JÓKAI MÓR
 Barta János: J. és a művészi igazság. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 61–90.
 Bóka László: J. titkos drámái. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 950.
 Csorba Zoltán: Petőfi, Tompa, J. Miskolcon és Borsodban. Miskolc 41p.
 [Kiss József – Klaniczay Tibor] K-K: Az MTA Textológiai Munkabizottságának vitája a J. Kritikai Kiadás szövegkritikai kérdéseiről. ItK 521–523.
 JUSTH ZSIGMOND
 Bóka László: J. Zs. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 47–55.
 KEMÉNY ZSIGMOND
 Benkő Samu: A fiatal K. Zs. és naplója. A „K. Zs. naplója” (Bukarest) c. kötetben 7–133.
 Barta János: K. mint szépirod. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 91–117.
 Kozma Dezső: K. Erdélyben. Utunk 24. sz. 4.
 Pándi Pál: Deux réponses. (L'accueil du socialisme utopiste en Hongrie, à l'époque des réformes nationales). ALitt 393–420. [K., Vasvári Pál]
 Pándi Pál: K. Zs. és az utópista szocializmus. MTA I. OK 49–62.
 Szeghalmi Elemér: A szépirod. K. a kritika tükrében. Vig 529–534.
 KISS JÓZSEF
 Hubay László: K. J. ismeretlen verse. Napjaink 9. sz. 12.
 Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: K.-levelek. ItK 451–454. [Kozma Andor, Heltai Jenő]
 KRIZA JÁNOS
 Ortutay Gyula: K. J. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 49–60.
 Szabó T. Attila: Védelemre szoruló K. J.? Ethn 576–578.
 KVASSAY EDE
 Bóka László: K. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 979–980.
 MADÁCH IMRE
 Bóka László: A lírikus M. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 624–634.
 Bóka László: M. időszerűsége. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 635–644.
 Dávid Gyula: Goga – Petőfi – M. – Ady. IgSzó I. 735–739.
 Dorombay Károly: Színházi krónika. Vig 776–778.
 Eckhardt Ilona: Az ember tragédiája franciául. Nagyv 1216–1217. [Jean Rousset előszavából fordítás]
 Engel Károly: Cosbuc és M. Korunk 1244–1250. [E. Fehér Pál] (e. fehé): Magyar irodalom külföldön. ÉI 12. sz. 6. [M., XX. sz. általában]
 Gergely Mihály: Az ember tragédiája – eszperantóul. ÉI 11. sz. 4.
 Kántor Lajos: Hütlenség és hűség, avagy a kolozsvári M.-értelmezés. Korunk 256–261.

- Kántor Lajos: Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért. Bp. 143p.
 Karinty Frigyes: M. I. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 135–149.
 Keresztury Dezső: M. Mózes drámája. Kort 189–199.
 Kunszery Gyula: M. útja a világsiker felé. Vig 83–90.
 Monoszló Dezső: M. Tragédiája Kassán. ÉI 17. sz. 9.
 Oláh Tibor: Goga és M. Utunk 13. sz. 1. és 4.
 Radó György: A Tragédia új állomása. Látóhatár 765–768.
 Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein. III. r. FK 67–108. [I. r.: 1964. 313–353.; II. r.: 1965. 93–124.]
 Radó György: Az ember tragédiája szlovákul. ISz 353–357.
 Sáfár Györgyi: Veres Pálné (1815–1895). MTud 134–138.
 Sándor Iván: A „Mózes” ébresztése. Kort 1004–1006.
 Simándy Pál: Az ember tragédiája álmokképeinek értelme. ISz 555–559.
 Sz. Simon István: Tragédia 1966. Ttáj 10. sz. 831–833.
 Sötér István: Imre M. et la Tragédie de l'Homme. Az „Aspects et parallelismes...” (Bp.) c. kötetben. 11–30.
 Sötér István: M. et les courants de l'époque. A „Aspects et parallelismes...” (Bp.) c. kötetben. 31–49.
 Trencsényi-Waldapfel Imre: Ádám és Ahasvérus. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 248–290.
 Vajda György Mihály: Két magyar klasszikus vidéki színpadon. Kr. 4. sz. 49–51.
 Zsakó István: Magyar kiválóságok és családtagjaik elmebajainak története. CommBHMH 38–39. sz. 43–67. [M. Borbála Anna]
 MIKSAI KÁLMÁN
 Barta János: M.-problémák. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 166–245.
 Bölöni György: M. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 14–15.
 Diószegi András: A tragikus M. ItK 352–362.
 Pásztor Tibor: „Még valami Pongrácz István gróf-ról.” ItK 392–394.
 Raisz Rózsa: Mutatvány a készülő M.-szólásszótár-ból. TanárkönyvtudK (Eger) 287–323.
 Réz Pál: M. és Malraux. Nagyv 915–917.
 Scheiber Sándor: M. novella-fordításaihoz. FK 188–189.
 Sötér István: M. idő-szemlélete. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben 23–30.
 MÜLLNER MÁTYÁS
 Zakar János: M. M. elfelejtett soproni szakiró. Soprsz 78–81.
 PALÁGYI LAJOS
 Tóth Gyula: Kudarcok lovagja. Utószó a „Parittyá” (Bp.) c. vál. kötetben. 542–563.
 Vajthó László: P. L.-ra emlékezem. A „Parittyá” (Bp.) c. vál. kötetben. 529–541.
 PALÁGYI MENYHÉRT
 Bóka László: P. M. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1011–1012.
 PÁLFFY ALBERT
 Bóka László: József Attila és P. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 955–956.
 PERCEZEL MÓR
 Adamovics Ilona: A nagy ihlető. P. tábornok levele Vörösmarty Mihályról. Napjaink 3. sz. 2.
 Adamovics Ilona: P. M. naplója. BorsSz 1. sz. 58–69. [A folytatás nem jelent meg]
 PETELEI ISTVÁN
 Kozma Dezső: A novellairó P. IgSzó II. 277–282.
 Szász Lőrinc: P. színikritikái. NyitK 1965. 41–50.
 PÉTERFÉY JENŐ
 Komlós Aladár: P. J. Kort 283–288.
 Szalatnai Rezső: P. J. Jkor 168–170.
 PETRIK GÉZA
 Hiller István: Nemzeti bibliográfiánk megteremtőjének és családjának soproni kapcsolatai. Soprsz 344–350.
 RÁTH KÁROLY
 Jenei Ferenc: R. K. levelei Ipolyi Arnoldhoz. Arrabona (Győr) 187–199.

REVICZKY GYULA
Martonvölgyi László: R. szülőháza és neve problémájához. Életünk 2. sz. 123–125.

SALAMON FERENC
Rigó László: A Petőfi-értelmezések történetéből. S. F. Petőfi-képe. MTA I. OK. 153–174.

Rigó László: S. F. nemzeti irodalomestménye. ItK 335–351.

SÁROSSY GYULA
Bóka László: S. Gy. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1037–1038.

SZABÓ ERVIN
Remete László: Sz. E. szocialista könyvgyűjteménye a Fővárosi Könyvtárban. Szabó Ervin Kt Évk 104–123.

Révai József: Sz. E. A „Válogatott történelmi írások. I.” (Bp.) c. kötetben. 48–50. és 118–123.

Révai József: Sz. E. és a 48-as magyar forradalom. A „Válogatott történelmi írások. I.” (Bp.) c. kötetben. 112–117.

Révai József: Sz. E. helye a magyar munkásmozgásban. A „Válogatott történelmi írások. I.” (Bp.) c. kötetben. 91–111.

Szakasits Árpád: Sz. E.-ről, az emberről. A „Válogatott beszédei és írásai” (Bp.) c. kötetben. 436–441.

SZABÓ KÁROLY
Kenyeres Ágnes: Sz. K. és Kazinczy Gábor (Adalékok Sz. levelezéséhez.) EK Évk 269–283.

SZENDREI JULIA
-gy: Andersen és a magyarok. Nagyv 1758.

Irányi István: A gyermek Sz. J. és Mezőberény. Békési Élet 3. sz. 58–69.

Trencsényi-Waldapfel Imre: Hans Christian Andersen in Ungarn. Andersiana 19–68.

SZENTESSY GYULA
Pór Péter: Sz. Gy. ItK 363–380.

SZENTIRMAI ELEMÉR
Kerényi György bevezetője „Sz. E. és a magyar népzene” (Bp.) c. kötetben. 7–23.

SZIGLIGETI EDE
Bögel József – Berkes Erzsébet: Sz.: Béli. Kr 11. sz. 53–54.

TELEKI LÁSZLÓ
Vas Zoltán: T. L. öngyilkossága. Kort 804–815, 956–968.

TOLNAI LAJOS
Bözödi György: T. L. távozása Marosvásárhelyről. IgSzó II. 110–133.

TOMPA MIHÁLY
Csorba Zoltán: Petőfi, T., Jókai Miskolcon és Borsodban. Miskolc, 41p.

Kiss Gyula: Az eltemetett költő, T. BorsSz 2. sz. 43–49.

TÖRÖK GYULA
Sóter István: T. Gy. és „A porban”. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 56–66.

VAJDA JÁNOS
Barta János: Gina költője (V. lírája a Bach-korszakban) A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 134–165.

Barta János: V. pályakezdése. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 118–133.

Bóka László: V. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1077–1078.

D. Szemző Pirokska: Kiadástörténet és irodalomtörténet. MKSz 28–38.

VAJDA PÉTER
Elek László: A természettudományos műveltség kezdetei hazánkban a Természettudományi Társulat működési engedélyének megadásáig. Békési Élet 2. sz. 1–23.

Gábris József: V. P. erkölcsi és pedagógiai elveinek aktualitása. Békési Élet 3. sz. 110–120.

Tóth Lajos: Haladó hagyományok a szarvasi ismeretterjesztés történetéből. Békési Élet 3. sz. 83–96. [Tessék! Sámuel, V.]

VÉRTESI ARNOLD
Vértessy Miklós: A lapszerkesztő V. A. EK Évk 159–193.

WALDAFFEL JÁNOS
Felkai László: Az első szülői értekezlet Magyarországon. – W. J. születésének 100. évfordulóján. Köz 742–744.

V.

(A XX. század irodalma)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Almási Miklós: Fordulóponton a kritika. ÉI 18. sz. 3.

Almási Miklós: Szocialista dráma és korszerűség. MTA I. OK 261–262.

Angyal Endre: Hungarica in Slovenia. II. r. Vasi Sz 475–476.

A szocializmus irodalma. Bp. 406p [Tanulmánykötet]
Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. Az MSZMP kulturális elméleti munkaközösségének tanulmánya. Bp. 54p.

Babits Mihály: Az én könyvtáram. Ktáros 37–40.

Bálint György: A toronyőr visszailleszt. 1–2. köt. Bp. 1966. 726; 747p (2. kiad.)

Bálint György: Magyar írók sorsa. „A toronyőr visszailleszt. II.” (Bp.) c. kötetben. 66–67.

Balogh Edgár – Gáll Ernő: 1926–1966. Korunk 171–175. [A Korunk alapításának 40. évfordulója]

Bányai László: A húszas évek és a Korunk indulása. Korunk 182–184. [Fényképekkel]

Barta János: Költők és írók. Bp. 274p.

Barta János: Alföld, 1965. Alf 3. sz. 59–65.

Basch Loránt: A Baumgarten-alapítvány a végrendeletől az életbelépésig. ItK 646–655.

Batári Gyula: A Könyvek Könyve előzményei. Ktáros 609–610.

Békefi Antal: Bakonyi betyárdalok. Életünk 2. sz. 95–114.

Benedek Marcell: Előszó a Miért szép? c. kötethez. 5–17. [A verselemzésekről]

Benedek Marcell: Hajnalról alkonyatig. Bp. 1966. 368p.

Bersényi Iván: A hangjáték a televízió korában. ÚI 6. sz. 107–110.

Bodgál Ferenc: Regula Ede históriája. BorsSz 2. sz. 78–85. [Verses és prózai ponyvák 1911–1912-ből.]

Bóka László: A két világháború közötti magyar líra néhány problémája. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 773–788.

Bóka László: A magyar irodalom története a két világháború között. (1919–1945) A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1085–1275.

Bóka László: Az emberiség egészéhez szólni. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 383–384. [Szocializmus, realizmus]

Bóka László: Az ifjúság és az irodalom. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 385–387.

Bóka László: Az irodalomtudomány XX. századi problémái. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 734–759.

Bóka László: Egy új lírikus nemzedék. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 173–182.

Bóka László: Egy új stílus bölcsőjénél. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 803–836.

Bóka László: Igazság és való. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1323–1329.

Bóka László: Könyvek, gondok. Bp. 473p [Tanulmánykötet]

Bóka László: Modernség, modernizmus, kritika. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 789–796.

Bori Imre: A „Szervezett Munkás” irodalompolitikája. Godisnjak Filozofskog Fakulteta u Novum Sadu. 335–347. [A lap megjelent 1923 és 1929 között Belgrádban, ill. 1925-től Subotícán]

Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. 1919–1938. Bp. 376p.

Böloni György: A magyar ingovány. Merre mutat a magyar irodalom? A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 112–114.

Böloni György: A népi vita. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 384–388.

- Bölöni György: A „Nyugat” és a forradalom. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 361–365.
- Bölöni György: Ébredés. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 416–428. [Bevezető tanulmány]
- Bölöni György: Írók a viharban. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 92–95.
- Bölöni György: Írók felelőssége. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 124–126.
- Bölöni György: Nemzedékről nemzedékre. Bp. 465p [Tanulmánykötet]
- Bölöni György: A Szenvedések Könyve. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 309–314.
- Bölöni György: Számvetés az irodalomban. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 370–374.
- Czine Mihály: A Korunk ünnepe. ÉI 11. sz. 4.
- Czine Mihály: A mai magyar irodalomról. INyK 2. sz. 54–71.
- Csanády János: A proletárköltő optimizmusa. UI 4. sz. 92–94.
- Csehi Gyula: Új felvilágosodás irodalmának kutatása. Korunk 1630–1635, 1782–1788.
- Daicovicu, Constantin: A 40. születésnapra. Korunk 176. [A folyóirat megalapításának ünnepére]
- Danyi Gábor: Gondolatok a pozitív hősről újabb széprózáknak néhány alkotásának tükrében. Stud-Litt 105–116.
- Dersi Tamás: Fiatal irodalom. Alf 6. sz. 78–81.
- Devescéri Gábor: Képek a Vajda János Társaságból. ÉI 4. sz. 6.
- Díószegi András: A mai regény világképe. „A szocializmus irodalma” (Bp.) c. kötetben. 169–184.
- Díószegi András: Első-kötetes költők 1964–1965-ben. Kr 2. sz. 46–49.
- Díószegi András: Humanizmus, művészet, érték. „A szocializmus irodalma” (Bp.) 341–361.
- Dobossy László: A cseh és a magyar avantgarde kölcsönössége. ISz 56–58.
- Dorombay Károly: A harminc éves Vigilia jubileuma. Vig 404–405.
- Eftimiu, Victor: A negyvenéves Körünk. Korunk 178–179.
- Erdész Sándor: A penyigei históriás ballada. Ethn 254–265.
- Fabó Irma: A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910–1914. MKSz 317–330.
- Fábry Zoltán: A „Korunk” negyven éve. Napjaink 4. sz. 9.
- Fehér Ferenc: Jegyzetek a budapesti költőtalálkozóról. Hid 1286–1291.
- E. Fehér Pál: Egy folyóirat jubileumára. Kort 934–935. [„Ma”]
- [E. Fehér Pál] (e. fehér): Magyar irodalom külföldön. ÉI 12. sz. 6. [Madách, XX. sz. átalában]
- Ferencsik László: Quelques pages de l'Histoire du P. E. N. Hongrois. HungPEN No. 7. 7–13.
- Forbáth Imre: Eszmék és arcok. Bratislava, 131p [Tanulmánykötet]
- Forgács László: Az esztétika-történetírás módszertani kérdéseiről. Kr 5 sz. 15–28. [XX. sz. vonatkozásokkal]
- Fülöp László: A vidéki irodalmi élet kérdései. (1945–1953) Alf 6. sz. 50–62.
- Gaál Gábor: A Korunk éveinek margójára. Utunk 8. sz. 1. és 8.
- Gádorosi Vass István: Kner Imre és a két világháború közötti magyar irodalom. Békési Élet 2. sz. 98–99.
- Genton István: „Ferenczy Károly” c. doktori értekezésének vitája. MűvtÉrt 52–58. [Szabolcsi Miklós opponensi véleménye: 52–55.]
- Germanus, Julius: Reminiscences of the Hungarian P. E. N. Club. HungPEN No. 7. 13–18.
- Gondos Ernő: Viták az irodalmi sajtóban 1957–1964 között. Vsg 3. sz. 38–46.
- Gömöry, George: Polish and Hungarian poetry 1945 to 1956. Oxford, 266p.
- Gömöry, George: Social conflicts in Hungarian literature 1920–1965. Journal of Intern. Affairs (New York), Vol. 20. No. 1. 151–164.
- Gulian, C. I.: További sikereket! Korunk 180. [A folyóirat megalapításának 40. évfordulója]
- Hegedűs Géza: Irodalomtörténet az élőről. Kr 1. sz. 21–25.
- Héra Zoltán: Irodalmi tudósítások Bp. 369p.
- Héra Zoltán: Színek, ízek, hangulatok. Jegyzetek a munkások ábrázolásáról. Az „Irodalmi tudósítások” (Bp.) c. kötetben. 171–180.
- Héra Zoltán: Szocialista realizmus – realizmus nélkül? Az „Irodalmi tudósítások” (Bp.) c. kötetben. 286–294.
- Hermann István: A szocialista tudatosság és a korszerű színpad. MTA I. OK 262–265.
- Hiller István: Századunk ismert magyar íróinak szereplése a Frankenburg Körben. SopSz 61–68.
- Hont Ferenc: A szocialista színházról. MTA I. OK 257–261.
- Huszár Sándor: A két világháború közötti irodalom feltárássának gondjáról. Utunk 20. sz. 2. [Beszélgetés Sóni Pállal]
- Illés Béla: A Kassai Munkásról. ÉI 15. sz. 5.
- Illés László: A magyar antifasiszta irodalomról. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 279–315.
- Illés László: A magyar és német szocialista irodalom kapcsolatai. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 84–108.
- Illés László: A magyar proletáriródlalom hagyományairól. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 126–133.
- Illés László: A marxista kritika egysége és a hagyományok értelmezése. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 402–409.
- Illés László: A munkáosztyál az irodalomban. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 398–401.
- Illés László: A realizmus és az élő irodalmi folyamat. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 536–546.
- Illés László: A 100% (A KMP legális folyóirata. 1927–1930). „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 109–114.
- Illés László: A szocialista magyar irodalom hagyományairól. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 7–12.
- Illés László: A szocialista magyar irodalom útjának történeti és elvi kérdéseiről. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 13–40.
- Illés László: Az avantgarde – magatartás. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 497–502.
- Illés László: Az Új Hang kritikai munkássága. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 230–278.
- Illés László: Egység és mérték. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 410–424. és „A szocializmus irodalma” (Bp.) c. kötetben. 276–289.
- Illés László: Előd hagyomány új művekben. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 425–429.
- Illés László: Gondolatok a realizmusról. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 529–535.
- Illés László: Józanág és szenvedély. Bp. 639p. [Tanulmánykötet]
- Illés László: Közéleti költészet – és a kritikus klisék. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 486–491.
- Illés László: Osztyál – nemzet – nagyvilág. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 623–631.
- Illés László: Régi viták az avantgarde-ről. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 134–170. és „A szocializmus irodalma” (Bp.) c. kötetben. 122–146.
- Illés László: Újabb viták az avantgarde-ről. „Józanág és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 503–528. és „A szocializmus irodalma” (Bp.) c. kötetben. 147–168.
- Illés Lajos: Tizenkét portré. Bp. 1966. 499p.
- Jász Dezső: A Kassai Munkásról. ÉI 14. sz. 11.
- Juhász Béla: Számvetés tanulságokkal. Az Alföld 17 éve és a magyar irodalom. Alf 11. sz. 68–81.
- Kántor Lajos: Adalékok kortársi irodalomtörténethez. Korunk 571–575.
- Kántor Lajos: Az Utunk ünnepe. Korunk 888–889.
- Karinthy Frigyes: A magyar drámaíró válsága. A „Miniatűrök” (Bp.) c. kötetben. 207–208.
- Karinthy Frigyes: Miniatűrök. Bp. 364p [Esszék, kritikák]
- Kéry László: Szerkesztő koromban. Kort 1290–1296. [A „Magyarok” c. folyóiratról.]
- Klanczay Tibor: A szintézis útján. Kr 12. sz. 8–12.

- Klaniczay Tibor: Megjegyzések a jelenkori irodalom történetéhez. Kr 3. sz. 25–28.
- Klaniczay Tibor: Realizmus vagy szocialista realizmus? „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 333–340.
- Koczkás Sándor: Magyar líra – éves metszetben. Kr 11. sz. 32–35.
- R. Kocsis Rózsa: A két háború közti magyar baloldali drámai-színpadí avantgard problémájához. ItK 616–620.
- Kolta Ferenc: Kísérletek új típusú ifjúsági regény-irodalom kialakítására 1945 és 1948 között. Tanárképzőiskola (Pécs) 15–28.
- Komlós Aladár: Adalékok a Nyugat íróinak művehez. ItK 641–645.
- Komlós Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig. Bp. 306p.
- Kovács Gizella: Az Új Írás öt esztendeje. 1961–1965. (Elemző, betűrendes repertórium) Bp. 140p.
- Kovács József: Szocialista irodalmunk filológiai kutatásának kérdéséhez. ItK 620–622.
- Kováts Iván: Izléses vagy izléstelen a szecesszió? Korunk 1746–1752.
- Köpeczi Béla: A szocialista realizmus korszerűsége. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 314–332.
- Köpeczi Béla: Író és irodalom a XX. század társadalmában. Hel 395–403.
- Köpeczi Béla: Megjegyzések a szocialista realizmusról folyó vitához. A szocializmus irodalma (Bp.) c. kötetben. 380–396. és TársSz 1. sz. 30–43.
- Köpeczi Béla: Socialist Realism – the Continuing Debate. NHQu No 24. 95–106.
- Krajczár Imre: Megkerült egy munkásmozgalmi könyvtár. Ktáros 450–451. [Vö. Ktáros 533.]
- Kuntár Lajos: Adatok a vasi munkássajtó történetéhez. Vasi Sz 354–359.
- László Lajos: Sorsunk. A pécsi Janus Pannonius Irodalmi Társaság folyóirata. Pécs, 270p.
- Lászlóffy Aladár: A Korunk két élete. Korunk 180–181. [A 40. évforduló alkalmából]
- Ludassy Mária: A Korunk négy évfolyamáról. (1962–1966) MFIISz 886–893.
- Lukács, Emil Boleslav: Magyar irodalom szlovák szemmel. ISz 712–716.
- Mai magyar költők antológiája. Bp. 473p.
- Markovits Györgyi: Írók harca a szabad sajtóért. MKSz 163–167.
- Markovits Györgyi–Tóbiás Áron: A cenzúra árnyékában. Bp. 793p.
- Méllusz József: A Korunk irodalma. Korunk 1710–1718.
- Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben. Bp. 428p.
- Méllusz József: Üdvözlét a fiataloknak. Korunk 177–178. [A Korunk megalapításának 40. évfordulójára]
- Miklós Pál: Új törekvések a marxista irodalomelméletben. Kr 5. sz. 3–14.
- Miklós Pál: Válság vagy változás. „A szocializmus irodalma” (Bp.) 261–275.
- Molnár József: A soproni Ady Endre kör rövid életéről. SopSz 157–158.
- Molnár Zoltán: Magyar akadémikusok névmutatója. 1825–1965. Bp. 416p.
- Nagy György: A régi Korunk történelem- és társadalomszemlélete (1926–1930). Korunk 1573–1579.
- Nagy Istvánné: A Horthy-korszak „középosztályának” irodalmi izléséről. EK Évk 195–224.
- B. Nagy László: A gondolat hajótörtéje. „A teremtés kezdetén” (Bp.) c. kötetben. 33–51.
- Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. ItK 546–571.
- Nyíró Lajos: A XXII. kongresszus és irodalmi életünk néhány kérdése. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 17–33.
- Nyíró Lajos: A szocialista realizmus – a művészet egyetemes fejlődésének új szakasza. „A szocializmus irodalma” (Bp.) 290–313.
- Nyíró Lajos: Realizmus általában – vagy szocialista realizmus? „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 222–236.
- Ordas Iván: Tallózás a dunántúli megyei lapok irodalmi rovatainak hasábjain. Életünk 1. sz. 132–135.
- Ortutay Gyula: A munkásosztály népköltészete. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 315–323.
- Papp János: A békéscsabi színészet története (1879–1944). II–III–IV. köt. Békéscsaba 1961–1953–1965.
- Páricsy Pál: A könyvforgalmi zár (1915–1918). MKSz 362–365.
- Pasiaková, Jaroslava: Avantgardista törekvések a magyar irodalomban. ISz 53–56.
- Pasiaková, Jaroslava: Az avantgarde mint példa és tanulság. Nagy 758–759.
- Passuth László: P. E. N.-Mosaics. HungPEN No 7. 18–22.
- Pomogáts Béla: Nyugtalanlanság nemzedéke. Jkor 1171–1175. [Fiatal költőkről.]
- Poszler György: Polgári szintézistörekvések irodalomtörténetírásunkban a két világháború között. MFIISz 459–487.
- Reguli Ernő–Péter László: A Szikra kiadó szegedi tevékenysége. MKSz 251–254. [Bibliográfia]
- Révai József: A kecskeméti találkozó háttere. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 14–17.
- Révai József: A kecskeméti találkozó háttere. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 14–17.
- Révai József: A „népielek” széthullása. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 197–201.
- Révai József: Marxizmus és népiesség. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 38–156.
- Révai József: Népiesek és humanisták. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 23–26.
- Révai József: Ötthonmaradás és dezertálás. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 172–174.
- Révai József: Ötvenkilenc név – és akik hiányoznak. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 33–37.
- Révai József: Szellemi front? A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 10–13.
- Révai József: „Szellemi vagy politikai mozgalom”. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 18–22.
- Révai József: Válogatott történelmi írások. I–II. Bp. 327; 510pp [Tanulmánykötet]
- Rónay László: Az antikvitas újraszületése. Látóhatár 741–757. [XX. sz.]
- Rónay László: Az epika átalakulása. Ttáj 139–142.
- Rónay László: Kötelenebb szemléletet! Kr 7. sz. 17–20. [Vö. Tóth Dezső: A magyar irodalom története a felszabadulás után. Kr 1965. 12. sz. 43–51.]
- Ruszoly József: Memoárok forradalmakról, ellenforradalomról, emigrációról. Ttáj 9. sz. 765–769.
- Sándor Iván: Magyar dráma – 1966. Kort 1482–1485.
- Sinclair, Alexander R.: Translation-English and Hungarian. NHQu No 24. 171–176.
- Somlyó György: Bevezetés-vázlat a mai magyar költészetbe. Új 8. sz. 87–94.
- Sóni Pál: Az avantgarde hazai folyóiratokban. IgSzó II. 756–765. [A Periszkóp, Erdélyi Helikon]
- Sóni Pál: Az avantgarde két hazai folyóiratban. IgSzó I. 859–869. [Napkelet, Génusz]
- Sóter István: Apátlan irodalom. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 472–478.
- Sóter István: Aspects et parallélismes de la littérature hongroise. Bp. 291p [Tanulmánykötet]
- Sóter István: A verses regény és a regény. (Az Anyegin és a magyar irodalom.) Kr 8. sz. 23–28.
- Sóter István: Az irodalomelmélet új irányzatáról. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 5–16.
- Sóter István: Játék és valóság. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 454–468.
- Sóter István: Jegyzet a szocialista realizmusról. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 489–495.
- Sóter István: Négy nemzedék. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 185–201.
- Sóter István: Regards sur la poésie hongroise contemporaine (1948). Az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 245–257.

Sóter István: Testvértelen nemzedék. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 479–488.
 Sóter István: Tiszuló tükrök. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 5–20.
 Sóter István: Tiszuló tükrök. Bp. 516p. [Tanulmány-kötet].
 Stenczer Ferenc: Érdekes színek szépprózánkban. TársSz 5. sz. 110–114.
 Sütő András: A Korunk születésnapjára. Korunk 179. [A 40. éves évforduló].
 Szabó B. István: A mai magyar novelláról. Kr 8. sz. 41–45.
 [Szabó B. István] Sz. B. I.: Vita a „Gondolat”-ról. Kr 4. sz. 45–46.
 Szabó György: Adalék a magyar avantgarde-hoz: a dimenzionizmus. Nagyv 1076–1078.
 Szabó György: A kolozsvári Napkelet külföldi irodalmi anyaga NyitvudK 1965. 51–60. [1920–1922]
 Szabó Lőrinc: A háború utáni magyar irodalom Miskolcon. Napjaink 6. sz. 10. [Vö. Zircz Péter hozzá-szólását, uo.]
 Szabolcsi Miklós: Még egyszer eszmékről és téveszmékről. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 50–57.
 Szalay Károly: A magyar szatíra száz éve. Bp. 528p.
 Szalay Károly: Humor és korszerűség. Jkor 542–546.
 Szappanos Balázs: A „két kultúra” problémája költészetünkben Szabó Lőrinc-től Juhász Ferencig. Ktáros 89–91.
 Székely György: A szocialista színház társadalmi funkciója. MTA 1. OK. 256–268.
 Szép magyar vers 1965. Szerk.: Z. Szalai Sándor. Bp. 400p.
 Szigeti József: A szocialista realizmus. Vszág 1. sz. 1–12.
 Szij Rezső: Mai irodalom és a bibliofil könyvkiadás. Kr 2. sz. 30–32.
 Szili József: A szocialista művészet sajátossága. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 362–379.
 Szili József: Távlatok és feltételek. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) 237–260.
 Szombathy Viktor: Le P. E. N. Club hongrois revlt. HungPEN No 7. 23–27.
 Tamás Attila: Mai irodalmunk irodalomtörténeti felméréséről. Kr 5. sz. 27–28.
 Timár László: Dési Huber István és a kortársi magyar irodalom. Kort 635–640.
 Tiszay Andor: A Világirodalmi Szemle négy éve (1935–1938). MKSz 56–62.
 Tóth Dezső: A Tiszatáj 1965-ben. Tttáj 290–293.
 Tóth Miklós: Közösségvállalás – művészeti hitvallás. A közösségvállalás problémái a jelenkori magyar irodalomban. Tttáj 286–290.
 Tóth Sándor: A régi Korunk iro alompolitikája. IgSzó 1. 416–422.
 Turczel Lajos: A kisebbségi messian „us a csehszlovákiai magyar irodalomban. ISz 340–342.
 Turczel Lajos: A magyar sajtó helyzete és megoszlása a polgári Csehszlovákiában. ISz 815–817, 921–924.
 Turczel Lajos: Könyvkiadási viszonyaink a polgári Csehszlovákiában. ISz 537–540.
 Tüskés Tibor: Régi dunántúli folyóiratok. Jkor 260–266. [Modern Dunántúl, Pannónia, Visszhang, Róneszansz, Új Írások, Muskáti]
 Váczy Leona: Az Erdélyi Múzeum repertóriuma. Korunk 1354–1356.
 Vajda Sándor: Levél az elfelejtett avantgardról ÉI 10. sz. 2.
 Varga János: Magyar szellem-történet – magyar nacionalizmus. Kr 8. sz. 6–13.
 Varga Sándor: A Szabad Szó könyves aukciói 1939–1944. Ktáros 512–516.
 Vezér Erzsébet: A Petőfi Irodalmi Múzeum író-fénykép-kiállítás. Kr 1. sz. 63–64.
 Vogl Ferenc: Theater in Ungarn 1945 bis 1965. Köln, 198 p.
 Zircz Péter: A miskolci „Reggeli Hírlap” történetéből. BorsSz 3. sz. 72–78.
 Zircz Péter: Miskolc művelődéstörténete a hszas években, a Reggeli Hírlap tükrében. BorsSz 4. sz. 50–62.
 Zsidai József: Irodalom – könyv – könyvtár a Tanácsköztársaságban. Napjaink 3. sz. 9.

[– –]: A 40 éves Korunk. Utunk 8. sz. 1.
 [– –]: Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban. TársSz 7–8. sz. 29–58.
 [– –]: Az Utunk évfordulóján. Nagyv 1438.

SZEMLYI RÉSZ

ABET ÁDÁM

Bóka László: Egy megjegyzés, egy jegyzet és egy javaslat A. A. körül. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 65–73.

ADY ENDRE

Bácski György: Danilo Kiss A.-fordításai. Utunk 8. sz. 10.

Bakos Klára: Magnetofonnal Adyfalván. Korunk 629–635.

Balogh Edgár: Benedek Elek alias A. IgSzó II. 103.

Baloghy Mária: Csinszka. Látóhatár 759–761.

Benedek Marcell: A. E.: Párizsban járt az ősz. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 25–28. [elemzés]

Bóka László: A. E.: „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 122–130.

Bóka László: A. E. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 398–419.

Bóka László: A. E.-ről. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 97–102.

Bóka László: A. barátai. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 878–880.

Bóka László: A. és a költői szerepjátszás. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 880–881.

Bóka László: A. és Laczkó Géza. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 881–882.

Bóka László: A. és Léda. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 85–90.

Bóka László: A. koszorú. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 91–96.

Bóka László: Beteg századokért lakolva. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 27–35.

Bóka László: A. E.: Új vizeken járok. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 19–24. [elemzés]

Bóka László: Lehr Albert és A. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 980–981.

Böloni György: Az igazi A. Bp.

Böloni György: A. aktualitása. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 408–410.

Böloni György: A. az örökké élő. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 73–81.

Böloni György: A. az újságíró. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 275–308.

Böloni György: A. E. A. „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 338–344.

Böloni György: A. legutolsó fényképe. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 179–182.

Böloni György: A.-évfordulón. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 332–333.

Böloni György: A.-számadás 1938-ban. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 105–111.

Böloni György: A forradalmi A. A. „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 86–91.

Böloni György: A hetvenes A. A. „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 139–140.

Böloni György: Arany és A. A. „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 329–331.

Böloni György: Az „Új versek” ötven éve. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 261–265.

Böloni György: Egy A.-nomográfia. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 345–356.

[Bóka könyvéről]

Böloni György: Emlékezés A. születésének hetvenötödik évfordulóján. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 149–163.

Böloni György: Juhász–A.–Gulácsy. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 402–407.

Böloni György: Móricz és A. A. „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 45–148.

Böloni György: Újra indexen. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 96–97.

D. L.: A. a prágai egyetemen. ÉI 11. sz. 6. [Rakos Péter habilitációs vitája]

Dávid Gyula: Goga–Petőfi–Madách–A. IgSzó I. 735–739.

- Engel Károly: „Az A.-parolával nálam mindig megnyílik az ajtó.” Utunk 13. sz. 2.
- Esze Tamás: A fiatal A. Temesvárott. ItK 630–641. [Ferenci László] F. L.: A propos d'E. A. HungPEN No 7. 45–47.
- Füst Milán: A. E.: Sappho szerelmes éneke. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 47–52.
- Hegedűs Géza: A. E.: Csák Máté földjén. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 35–40. [elemzés].
- Huszár Sándor: Illusztráció egy kiránduláshoz. Utunk 10. sz. 2.
- Ilia Mihály: Egy vers értelmezésének lehetőségei. A.: Az ős Kaján. AHistLittHung 43–52.
- Karinthy Frigyes: A. E.-ről. A „Miniaturörk” (Bp.) c. kötetben. 19–21.
- Karinthy Frigyes: A.-ról. A „Miniaturörk” (Bp.) c. kötetben. 355–356.
- Keresztury Dezső: A. E.: Emlékezés egy nyár-éjszakára. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 77–85. [elemzés]
- Keszi Imre: A. E.: Az eltévedt lovas. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 86–96. [elemzés]
- Komlós Aladár: A. E.: Sírni, sírni, sírni. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 29–34. [elemzés]
- Kovalovszky Miklós: A. első párizsi éve. Látóhatár 1119–1126.
- Kovalovszky Miklós: A. E.: Májusi zápor után. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 41–46. [elemzés].
- Mártonvölgyi László: A. tátrai nőlátogatója. Napjaink 5.sz. 8.
- Sóter István: A. E.: „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 67–72.
- Szabó Ede: A. E.: Dal a Hazugság-házról. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 68–76. [elemzés].
- Tatár Géza: Egy elfelejtett gong-levél. Korunk 723–724.
- Tolnai Gábor: A. E.: Nyárlutáni hold Rómában. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 53–67. [elemzés]
- Varga József: A. E. Bp. 634p.
- Vezér Erzsébet: A. ismeretlen levelei Kabos Edéhez és Kabos Ilkához. ItK 623–630.
- Vezér Erzsébet: Gondok és gondolatok az A. – Babits barátság körül. Kort 138–144.
- Vezér Erzsébet: „Üldöztesimben kellettél...” Ady istenes verseinek néhány problémája. VII 155–161. [–]: A. kiadatlan antiklerikális cikkeiből. VII 152–154.
- AKÁC ISTVÁN
- Baráth Lajos: Mondjuk, hogy költők vagyunk... Napjaink 3. sz. 6.
- ÁLDÁSY ANTAL
- Bóka László: A. A. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 883–886.
- AMBRUS ZOLTÁN
- Bóka László: Elek Artur és A. Z. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 909–912.
- Fallenbüchl Zoltán: Egy levelezéskötet margójára. FK 224–227. [A. Z. levelezése. Bp. 1963.]
- ÁPRILY LAJOS
- Pomogáts Béla: Á. L. Jkor 361–365.
- Sóni Pál: A. zeneisége. Korunk 1285–1292.
- Sóter István: A. L. A. „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 256.
- ASCHER OSZKÁR
- Karinthy Frigyes: A. O. A. „Miniaturörk” (Bp.) c. kötetben. 171–173.
- ASZLÁNYI KÁROLY
- Bóka László: A. K. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 882–883.
- BABITS MIHÁLY
- Bálint György: Jónás példája. „A toronyőr visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben. 470–472.
- Basch Lóránt: A Baumgarten-alapítvány a végrendeletől az életbelépésig. ItK 646–655.
- Basch Lóránt: Mester és tanítvány. Kort 293–304. [B. és Szabó Lőrinc]
- Bisztray Gyula: Fejezetek a magyar könyvkiadás történetéből. B. három munkájának kiadástörténete. MKsz 126–137.
- Bóka László: Az utolsó nagy mű. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 90–100.
- Bóka László: B. M. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 61–72.
- Bóka László: B.-ről. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 194–198.
- Bóka László: B. hátrahagyott versei. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1480–1497.
- Bóka László: B. távirata. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 888–889.
- Bóka László: B., a „nagy halott”. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 886–887.
- Bóka László: B. és Camões. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 887–888.
- Bóka László: B. M.: Vers a csirkeház mellől. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 159–165. [Elemzés]
- Dévényi Iván: B. M. Esztergomban. Látóhatár 501–505.
- Éder Zoltán: B. a katedrán. Bp. 277p.
- Éder Zoltán: B. M. feledésbe merült versei. Alf 8. sz. 63–65. [Szövegközlés. Valamennyi szerepel a B.-emlkv bibliográfiájában]
- Fodor József: Töprengő arca néz rám. ÉI 32. sz. 6.
- Gál István: B. „elfelejtett” angol műfordításai Nagy 1918–1919.
- Garai Gábor: B. emléke. Úf 9. sz. 40–41.
- Hegedűs Géza: B. M.: Naiv ballada. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 143–150. [Elemzés].
- Kabdebő Lóránt: B. M. egyetemi előadásai. Napjaink 10. sz. 4.
- Kabdebő Lóránt: A tanítvány és mestere. Nagy 1143–1151.
- Kardos Pál: B. az első világháború alatt. StudLitt 53–80.
- Kardos Pál: Szekszárdon született. Alf 8. sz. 65–67.
- Karinthy Frigyes: Bevezető B. M. szerzői estjén. A „Miniaturörk” (Bp.) c. kötetben. 184–187.
- Karinthy Frigyes: Lélek az irodalom történetében. A „Miniaturörk” (Bp.) c. kötetben. 332–335.
- Kertész Ödön: A pedagógus B. M. M Ped 422–433.
- Kozoca Sándor: B. és Tagore. Nagy 1564–1565.
- Lengyel Balázs: B. M.: Ősz és tavasz között. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 166–173. [Elemzés]
- Lengyel Balázs: Kettős arckép. Szabó Lőrinc B.-ről a Tücsökzenében. Híd 923–929.
- Nemes Nagy Ágnes: B. M.: Esti kérdés. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 135–142. [Elemzés]
- Rába György: Két költő: Dante és B. A „Dante a középkor és a renaissance között” (Bp.) c. kötetben. 575–663.
- Réz Pál: Kosztolányi és B. elfelejtett műfordításai. Nagy 1556–1564.
- Rónay György: B.: Jó termés. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 151–158. [elemzés]
- Rónay György: Negyedszázad után. ÉI 32. sz. 6.
- Somlyó György: B. emlékműve előtt. Kort 1661–1664.
- Sonkoly István: B. az új zenei törekvések ösztönző poétája. Alf 8. sz. 68–69.
- Sóter István: A Cethal gyomrában. ÉI 32. sz. 7.
- Sóter István: B. M. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 100–130.
- Cs. Szabó László: Laodameia Fogarason. MMűhely 16–17. sz. 77–84.
- Szauder József: B. Danté-ja a Helikon kiadásában. Nagy 1575–1577.
- Szemlér Ferenc: B. halálának évfordulóján. IgSzó II. 438–441.
- Szerb Antalné: B. M. és Lénárd Sándor. ItK 655–656.
- Szöcs István: Emléksorok B. verseinek szélén. Utunk 34. sz. 2.
- Várkonyi Nándor: B.-ről. Életünk 1. sz. 67–73.
- Vezér Erzsébet: Gondok és gondolatok az Ady–B. barátság körül. Kort 138–144.
- BALÁZS BÉLA
- Bóka László: B. B. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 889–892.
- Bóka László: Bartók „szövegírója”. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 489–497.
- Bölöni György: A jubiláló B. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 131–133.
- Bölöni György: B. könyvei. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 39–41.
- Böszörményi Nagy Ernő: B. B. drámaírói pályakezdése a Szélpál Margittól a Misztériumokig (1904–1911). BorsSz 2. sz. 49–56.
- F. Csanak Dóra: B. B. hagyaték az Akadémiai Könyvtár kéziratrárában. Bp. 95p.

- Fábry Zoltán: B. B.-ről. Egy regény-modell emlékezései. ISz 833–837. és Ttáj 11. sz. 945–949.
- K. Nagy Magda: B. emlékezése Bartókról. Úf 9. sz. 95–104.
- Sötér István: B. B. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 252–253.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: A dialektikus költő. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 320–324.
- BÁLINT GYÖRGY
- Abodó Béla: Az élő B. Gy. Éi 28. sz. 7.
- Dévényi Iván: B. és a képzőművészet. Jkor 1050–1052.
- Fodor József: Derűs vallatás egy óráján. Éi 28. sz. 7.
- Koczka Sándor: A Közép-Európai „közíró”. Kísérő tanulmány „A toronyor visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben. 541–605.
- Rónai Mihály András: B. Nagyv 1436–1437.
- [Szabó B. István] Sz. B. I.: Tv-film B.-ről. Kr 8. sz. 45–46.
- Szilágyi Júlia: Elfogult vallomás a hatvanéves B.-ről. Utunk 30. sz. 2.
- BALOGH EDGÁR
- Fábry Zoltán: Egy magyar jakobinus köszöntése. ISz 673–674. és Napjaink 11. sz. 4.
- E. Fehér Pál: B. E. hatvan éves. Éi 36. sz. 4.
- Jancsó Elemér: Közírás és tudomány. Utunk 5. sz. 4.
- Kacsó Sándor: B. E. hatvan éves. IgSzó II. 437–438.
- [– –]: B. E. 60 éves. Korunk 1300.
- [– –]: B. E. hatvan éves. Utunk 36. sz. 2.
- BÁNYAI ELEMÉR
- Bölni György: Zuboly. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 42–43.
- BÁRDOSI NÉMETH JÁNOS
- Várkonyi Nagy Béla: Vázlat B. N. J. portréjához. Jkor 984–988.
- BARTA LAJOS
- Bölni György: B. L. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 164–172.
- Csanda Sándor: B. L. Csehszlovákiában. Ttáj 5. sz. 391–395.
- Varga Rózsa: B. ISz 534–536.
- BASCH LÓRÁNT
- Kersztury Dezső: B. L. meghalt. Éi 15. sz. 4.
- [– –]: B. L. halálára. Nagyv 798.
- BENEDEK ELEK
- Balogh Edgár: B. E. alias Ady Endre. IgSzó II. 103.
- Bóka László: B. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 896–899.
- Ortutay Gyula: B. E. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 123–135.
- BENJÁMIN LÁSZLÓ
- Díószei András: B. L. költészete. Kr 7. sz. 8–17.
- Jovánovics Miklós: B. karikatúrái. Éi 53. sz. 2.
- Kabdebó Lóránt: Az elmaradt hősköltemény. (B. költői útja) Úf 12. sz. 114–121.
- BRÖTHY ZSOLT
- Bóka László: B. Zs. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 899–900.
- BERDA JÓZSEF
- Angyal Endre: Emléksorok B. J.-ről. Jkor 847–849.
- Cseres Tibor: B. J. emlékezete. (1902–1966) Éi 28. sz. 3.
- Jánosy István: Emléksorok B. J.-ről. Kort 1818–1820.
- Rónay György: Emberséget minden időben. Vig 565–567. [B. halálára]
- Sötér István: B. J. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 264–265.
- [– –]: B. J. halálára. Nagyv. 1435.
- BERTHA BULCSU
- Kövesdi János: Néhány megjegyzés B. B. prózájáról. ISz 573–574.
- BERZSICZKY ALBERT
- Bóka László: B. A. arcképehez. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 900–901.
- BÓKA LÁSZLÓ
- Bessenyei György: Bibliográfia. B. „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 419–462.
- B. L. – munkájáról. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 19–20.
- Bölni György: Egy- Ady monográfia. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 345–356.
- Ortutai Gyula: B. L. Előszó a „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötethez. 5–10.
- Sik Csaba: B. L. könyvtára. Ktáros 285–286.
- Sötér István: B. L. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 280–281.
- Tolnai Gábor: Négy szemközt egy halotti maszkkal. Éi 43. sz. 4.
- BOLGÁR ELEK
- Bóka László: B. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 901–903.
- BÖLÖNI GYÖRGY
- Gereblyés László: B. Párizsban. Éi 7. sz. 9.
- BUS FEKETE LÁSZLÓ
- Bóka László: B. F. L. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 904–905.
- CSANÁDI IMRE
- Szilágyi Ferenc: A magyar nyelv tudós művésze. Cs. verseskönyvéről. MNy 375–391. [„Ördögök szerén.” Bp. 1963.]
- CSANÁDY JÁNOS
- Illés Lajos: Cs. J. Úf 4. sz. 85–89.
- CSÁSZÁR ELEMÉR
- Bóka László: Cs. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 905–907.
- CSEHRÁT JÓZSEF
- Káldi János: Cs. J. Életünk 2. sz. 11–12.
- CSOÓRI SÁNDOR
- Illés Lajos: Cs. S. Úf 8. sz. 74–80.
- CSORBA GYÖZÖ
- Cs.: Magamról, verseimről. Jkor 939–940.
- Pomogáts Béla: Termékeny meditáció. Jegyzetek Cs.-ről. Jkor 934–938.
- Sötér István: Cs. Gy. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 295–296.
- CSORBA TIBOR
- Kovács Sándor Iván: Cs. T. 60 éves. Ttáj 5. sz. 403–404.
- CSURKA ISTVÁN
- Illés Lajos: Cs. I. Úf 11. sz. 58–61.
- DARVAS JÓZSEF
- Nagy Péter: Hajnali tűz. A „Két évad” (Bp.) c. kötetben. 144–148.
- Szederkényi Ervin: D. Zrínyi-dramája. Jkor 1057–1059.
- DÉRY TIBOR
- Bernáth Aurél: D. útja. Kort 1879–1882.
- Egri Péter: Franz Kafka és D. T. Alf 2. sz. 46–57.
- Földes Anna: A Felelet negyedik kiadása alkalmából. Kort 617–623.
- Illyés Gyula: D. regénye. Kort 1882–1883.
- Réz Pál: Az Élet és Irodalom látogatóban D. T.-nál. Éi 2. sz. 12.
- Ungváry Tamás: D.-problémák. Kort 1896–1901.
- DEVCSERI GÁBOR
- Sötér István: D. G. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 297–298.
- DSIDA JENŐ
- Bóka László: D. és József Attila. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 908–909.
- Rónay György: D. J. Nagycsütörtök. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 342–348. [elemzés]
- DUTKA ÁKOS
- Tasnádi Attila: D. Á. köszöntése. Éi 37. sz. 4.
- ELEK ÁRTÚR
- Bóka László: E. A. és Ambrus Zoltán. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 909–912.
- ERDÉLYI JÓZSEF
- Bálint György: Az „E.-ügy.” „A toronyor visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben. 98–101.
- Révai József: Az E.-eset. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 7–9.
- FÁBRY ZOLTÁN
- B. Nagy László: A stósi mérték. „A teremtés kezdete” (Bp.) c. kötetben. 268–309.
- FARKAS GYULA
- Bóka László: Julius von F. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 913–915.
- Bölni György: Asszimiláció, hamisság, hazugság. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 118–123.
- FEDICS MIHÁLY
- Ortutay Gyula: A mesemondó F. M. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 348–363.
- Ortutay Gyula: Két mesemondó. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 364–375.

FEHÉR DEZSŐ

Bóka László: F. D. könyvtára. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 916–918.

FEJTA GÉZA

Erki Edit: Az Élet és Irodalom látogatóban F. G.-nál. ÉI 13. sz. 12.

Réval József: „Magyar szocializmus”. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 175–189.

FEJES ENDE

Szabó György: Megrozsdásodott stíluskritika. „A szocializmus irodalma.” (Bp.) c. kötetben. 185–201. [- -]: Magyar írók külföldön. Nagyv 1910.

FEKETE GYULA

Nacsády József: F. Gy. Ttáj 7. sz. 565–569.

H. FEKETE PÉTER

Dankó Imre: H. F. P. 1880–1966. Ethn 585–586.

FENYŐ LÁSZLÓ

Bóka László: F. L. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 918–919.

FODOR ANDRÁS

Pór Péter: F. A. költészete. Életünk 1. sz. 74–79.

FODOR JÓZSEF

Sötér István: F. J. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 262–263.

FORBÁTH IMRE

F.: A költészetről és magamról. „Eszmék és arcok” (Bratislava) c. kötetben. 62–68.

Tözsér Árpád: A problematikuss F. ISz 33–38.

FÖLDES IMRE

Sós Endre: F. Jkor 52–59.

FÖLDESSY GYULA

Kardos László: Búcsú F.-től. MTA I. OK 285.

Komlós Aladár: Búcsú F.-től. MTA I. OK 286–287.

Tiborc Zsigmond: Búcsú F.-től. MTA I. OK 287–288.

FÖLDI MIHÁLY

Bóka László: F. M. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 919–921.

FÜST MILÁN

Bóka László: F. M. tanítása. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 589–604.

Karinthy Frigyes: F. M. A „Miniaturák” (Bp.) c. kötetben. 89–93.

Santarcangeli, Paolo: Találkozás két öreg költővel. Nagyv 1110–1112. [F., Kassák Lajos]

Sötér István: F. M. „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 257–259.

Vajda Endre: F.: Tél. „A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 404–412. [elemzés]

GAÁL GÁBOR

Bodor Pál: Újságíró G. G. Korunk 185–189.

Kovács Sándor Iván: A szerkesztő kritikái. Úf 10. sz. 101–109.

Sütő András: Mester és műhely. Utunk 25. sz. 2.

GÁBOR ANDOR

Bóka László: G. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 921–924.

Bóka László: G. A.-ról. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 226–234.

Böloni György: G. A. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 208–240.

Dioszegi András: G. A. Bp. 185p.

Sötér István: G. A. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 254.

GALAMBOS LAJOS

Illés Lajos: G. L.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 395–403.

Margócsy József: G. L. (Pályakép-vázlat) Szabolcs-Szatmári Sz. I. sz. 123–129.

GALGÓCZI ERZSÉBET

Illés Lajos: G. E.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 155–165.

Kis Pintér Imre: Arckép G. E.-ről. Kr 12. sz. 44–47.

GARA LÁSZLÓ

Gyergyai Albert: G. L. Kort. 1152–1156.

[Kéry László] K. L.: On the Death of L. G. NHQu No 23. 187–188.

Kéry László: G. L. halálára. ÉI 20. sz. 2.

Széky Boldizsár: Az ügy nevében. (G. emlékére) MMűhely 14. sz. 43–45.

[- -]: G. L. halálára. Nagyv 1117.

GARAI GÁBOR

Illés Lajos: G. G.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 305–314.

GÁSPÁR ZOLTÁN

Bóka László: G. Z. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 925–927.

GELLÉRI ANDOR ENDE

Illés László: Két mártír író. ÉI 14. sz. 8. [Lukács László és G.]

Nádass József: Utolsó találkozás. ÉI 14. sz. 8.

Sötér István: G. A. „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 341–345.

GELLÉRT OZKÁR

Sötér István: G. O. A. „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 248–249.

GERELYES ENDE

Illés Lajos: G. E.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 451–462.

GERGELY SÁNDOR

Böloni György: A hatvanéves G. S. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 266–270.

Csehi Gyula: Búcsú G.-től. Utunk 26. sz. 10.

Erki Edit: Az Élet és Irodalom látogatóban G. S.-nál. ÉI 5. sz. 12.

Fodor József: A konok igazságszerető. ÉI 25. sz. 7.

Garai Gábor: Rögös út végén. ÉI 25. sz. 7–8.

Györe Imre: A hűség példája. ÉI 25. sz. 7.

Juhász Géza: G. S. (1896–1966). Nagyv 1274–1276.

Mezei András: Három találkozás. ÉI 25. sz. 7.

Nemes István: G. S. emlékezete. Jkor 843–845.

Szabolcsi Gábor: Hallgatás közben. Kort 1321–1323.

[- -]: G. S. hetven esztendő. Nagyv 318.

[- -]: G. S. 70 éves. Ttáj 243–244.

GÖMÖRI JENŐ

Pasiaková, Jaroslava: G. J. és a Tűz. ISz 428–431.

GÖMÖRY JÁNOS

Turczel Lajos: G. J. halálára. ISz 481.

GREINER JENŐ

Bóka László: G. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 928–929.

GULÁCSI IRÉN

Böloni György: Juhász–Ady–G. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 402–407.

GULYÁS PÁL

Bóka László: G. P. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 929–931.

Juhász Izabella: G. P. és Sárközy György levelezése. KvKt (Debrecen) 77–134.

Pomogáts Béla: G. P. irodalmi elvei. ItK 601–606.

GYERGYAI ALBERT

Sötér István: Gy. A. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 404–407.

HAJNAL ANNA

Sötér István: H. A. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 270–271.

HALÁSZ GÁBOR

Bóka László: H. G. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 932–933.

Deme Zoltán: H. G. élete és munkássága. Szolnok 25p.

Sötér István: H. G. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 408–414.

HATVANY LAJOS

Bóka László: H.-ről. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 605–623.

Bóka László: H. L. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 199–205.

HAYAS GYULA

Bóka László: H. Gy. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 934.

HELTAI JENŐ

Karinthy Frigyes: H. új könyvel. A „Miniaturák” (Bp.) c. kötetben. 328–331.

Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: Kiss József-levelek. ItK 451–454. [Kozma Andorhoz és H.-hoz.]

Sötér István: H. J. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 247.

HERCZEG FERENC

Barta János: H. F. – mai szemmel. A „Költők és írók” (Bp.) c. kötetben. 246–267.

HEREPEI JÁNOS

[Kovács Sándor Iván] K. S. I.: H. J. 75 éves. Ttáj 10. sz. 878.

HEVESI SÁNDOR

Bóka László: H. S. emléke. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 248–250.

Bóka László: Kosztolányi Dezső és H. S. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 976–977.

- HEVESY ANDRÁS
Bóka László: H. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 938–943.
- HEVESY IVÁN
Komlós Aladár: H. I. halálára. Nagyv 631–633.
- HOLLÓS KORVIN LAJOS
Nagy Péter: H. Hunyadi-dramája. A „Két évad” (Bp.) c. kötetben. 87–92.
- HONTI JÁNOS
Bóka László: H. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 943–945.
- Ortutay Gyula: H. J. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 236–241.
- Ortutay Gyula: H. J. emlékezete. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 242–246.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: Mesetudomány és vallástörténet. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 325–338.
- HORNÁNSZKY GYULA
Bóka László: H. Gy. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 945–947.
- HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY
Devecseri Gábor: Catullus megszállottja. ÉI 37. sz. 9.
- V. Kovács Sándor: H. I. K. (1931–1966). ItK 708.
- Naszados István: Dr. H. I. K. Vasi Sz 626–627. [Nekrológ].
- Suki Béla: H. I. K. 1931–1966. Ttáj 11. sz. 965–966.
- HORVÁTH JÁNOS
Bóka László: H. J. köszöntése. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 166–172.
- Sóter István: H. J. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 399–403.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: H. J. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 360–367.
- HUNYADI SÁNDOR
Bóka László: H. S. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 206–209.
- IGNOTUS
Bóka László: I.-adat. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 949.
- Bóka László: I. és a magyar kritika. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 448–488.
- Karinthy Frigyes: I. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 162–164.
- ILLÉS BÉLA
Böloni György: A hatvanéves I. B. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 241–243.
- Díószegi András: I. alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 201p.
- Kun Béla: Előszó I. „Ég a Tisza” című könyvéhez. A „Válogatott írások és beszédek. II.” (Bp.) c. kötetben. 187–189.
- ILLÉS ENDRE
Maróti Lajos: Egy rendhagyó kritikus módszer nyomában. Kert. 486–490.
- ILLYÉS GYULA
Bóka László: Program vagy költészet. I. versének margójára. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1426–1432.
- Csicsery-Rónay, I.: Gy. I.: prix for poetry. „Brooks abroad” Norman, Vol. 40. No. 2. 156–157.
- Fehér Ferenc: I. Vszág 6. sz. 60–74.
- Fondary F.: Gy. I. Preuves (Paris), No 180. 74–75.
- Nagy Péter: I. Gy. Dózsa-dramájáról. A „Két évad” (Bp.) c. kötetben. 73–78.
- Simon István: I.: Bartók. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 413–423. [elemzés].
- Sóter István: I. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 205–208.
- Sóter István: I., a drámaíró. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 358–367.
- JANCSÓ ELEMÉR
Kelemen Béla: J. E. hatvan éves. NyItudK 1965. 217.
- JANKOVICH FERENC
Sóter István: J. F. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 272–273.
- JÉKELY ZOLTÁN
Sóter István: J. Z. A „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 287–288.
- JOÓ TIBOR
Bóka László: J. T. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 950–953.
- JÓZSEF ATTILA
Bálint György: J. A. élete. „A toronyör visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben. 512–515.
- Baloghy Mária: J. A. utolsó szanatóriumi napjai. Kort 1288–1290.
- Bóka László: Dsida Jenő és J. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben.
- Bóka László: J. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 131–194.
- Bóka László: J. A.-ról. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 183–188.
- Bóka László: J. A.: Elégia. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 298–305. és a „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1453–1458. [elemzés].
- Bóka László: J. A. és a tenger. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 953–955.
- Bóka László: J. A. és Pálffy Albert. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 955–956.
- Bóka László: J. A. költői eszközei. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 311–338.
- Bóka László: Szabálytalan verselemzés. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1440–1446.
- Böloni György: J. A. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 244–248.
- Csoóri Sándor: J. A.: Téli éjszaka. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 287–297. [elemzés]
- Egri Viktor: Attila. Isz 779–781.
- Fehér Erzsébet: J. A. Curriculum vitae-je. Ttáj 310–312.
- Fodor András: J. A.: Külvárosi éj. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 278–286. [elemzés].
- Fülöp László: Az „Óda”. (J. versének elemzése) StudLitt 81–104.
- Gyertyán Ervin: J. A. Bp. 206p.
- Hankiss Elemér: J. A. komplex képei. Kr 10. sz. 11–23.
- Horgas Béla: Szürrealizmus és népiség. J. A. költészetében. Vszág 3. sz. 29–37.
- (-il): J. A. stílusról. Útunk 35. sz. 4.
- Király István: A. J. Aesthetische Aufsätze. (Bp.) c. kötetben. 113–127.
- Koren Emil: J. A. és Luther Márton diadalmi himnusza. ItK 656–662.
- Kosztolányi Ádám: Néhány emlék J. A.-ról. Úf 5. sz. 112–119.
- Markovits Rodion: Petőfit játszottunk J. A.-val Budán. Kr 5. sz. 48–49.
- Molnár Géza: A szenvedélyesség igaza. Kort 1839–1841.
- Nemes Nagy Ágnes: J. A.: Eszmélet. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 317–324. [elemzés].
- Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. ItK 546–571.
- Pálmai Kálmán: J. A.: A Dunánál. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 326–334. [elemzés].
- M. Pásztor József: J. A. és Rubin László kapcsolata. Ttáj 315–318. [Faksimillékkel]
- Polner Zoltán: Ismeretlen J. A. dokumentumok. Ttáj 8. sz. 668. [Faksimillékkel]
- Rónay László: Az Argonauták „betörése”. Jegyzetek J. A. egyik töredékes tanulmányáról. Jkor 550–553.
- Rusznayk Péter: A tanulók gondolkodásának fejlesztése J. A. néhány versének tanítása során. MPszSz 450–456.
- Sándor László: J. A.-val a Szép Szó első szerkesztőségi értekezletén. Kort 148–149.
- Scheiber Sándor: J. A. dedikációk. Ttáj 312–315. [Faksimillékkel]
- Simor András: A. J. en América Latina. ALitt 334–336. [Könyvismertetés]
- Somlyó György: J. A.: Óda. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 307–316. [elemzés].
- Sóter István: Notes on A. J. HungPEN No. 7. 1–3. és a „Tiszuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 202–208.
- Szakasits Árpád: „A számokról.” Emlékezés J. A.-ra. A „Válogatott beszédek és írásai” (Bp.) c. kötetben. 412–418.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: A Dunánál. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 291–295.
- Vajda László: „... a mindenséggel mérd magad!” J. A. „Nem én kiáltok” c. versének irodalomesztétikai elemzése. TanárkFőiskTudK(Szeged) 197–206
- Varga Ervin: Pathográfiai tanulmány J. A.-ról. IdeggyógySz 7. sz. 195–204.

- Vargha Kálmán: J. A.: Thomas Mann üdvözlése. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 335–341. [elemzés]
- Várhidi Gyuláné: J. A. utolsó nyarához. ItK 600–601.
- [–]: Helyreigazítás. Kr 5. sz. 64. [Vö. Szabolcsi Miklós: J. A. és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. Kr 1965. 11. sz. 11–20.]
- JUHÁSZ FERENC
Bata Imre: J. F. Ttáj 302–309.
Bori Imre: Harc a fehér báránnyal. Híd 476–481.
Bori Imre: Tenyészet és értelem. (J. költészete) 4. r. Híd 56–97. [Vö. Híd 1965. 1184–1201, 1339–1363, 1551–1588.]
Diószegi András: J. F. a megújító. Kr 10. sz. 23–32.
Illés Lajos: J. F.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 49–56.
Kiss Ferenc: Párbeszéd J. F.-ről. Kort 454–461.
- JUHÁSZ GYULA
Benkő László: Mutatvány a J-szótárból. MNY 248–256.
Bóka László: A másik J. Gy. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 285–310.
Bóka László: J. Gy. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 160–165.
Bölöni György: J. – Ady – Gulácsy. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 402–407.
J. Gy.: A könyvek és én. Ktáros 349–351.
Kiss Ferenc: J.: Tiszai csönd. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 97–103. [elemzés].
Rónay György: J. Gy.: Remetesség. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 127–134. [elemzés].
Sándor Károly: Adalékok J. Gy. lévai tartozkodásához. ISz 729.
Szabó Ede: J. Gy.: Egyedül. A „Miért szép?” c. kötetben. 117–126. [elemzés].
Szabó Ede: J.: Goethe Weimarban. 109–116. [elemzés]
- Szalatnai Rezső: J. Gy.: Milyen volt... A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 104–108. [elemzés]
- Tolnai Gábor: J. Gy. problémák. ItK 529–545.
Vörös László: J. és a katolikus egyház. VII 48–53.
- JUHÁSZ JÓZSEF
Kabdebó Lóránt: Vázlat J. J.-ről. Napjaink 6. sz. 10.
JUSTUS PÁL
Kassai György: J. P. halálára. MMűhely 14. sz. 46.
[–]: J. P. (1905–1965). Nagyv 317.
[–]: J. P. halálára. Éi 2. sz. 4.
- KÁDÁR ERZSÉBET
Bóka László: K. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 963–965.
- KARFFKA MARGIT
Bóka László: K.-kommentár. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 956–957.
- KALÁSZ LÁSZLÓ
Szerfőző Simon: K. M.-ről. Napjaink 8. sz. 8.
- KÁLNOKY LÁSZLÓ
Sóter István: K. L. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 286.
- KANIZSAI FERENC
Bóka László: K. F. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 957–958.
- KARÁCSONY BENŐ
Bóka László: K. B. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 959.
- KARIKÁS FRIGYES
Illés László: K. F.-ről. „Józsanság és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 353–360.
- KARINTHY FRIGYES
Bálint György: A két macska költője. „A toronyőr visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben. 307–310.
Bóka László: K. F. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 960–962.
Hegedűs Géza: K. F.: „Struggle for Life”. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 226–231. [elemzés].
Kardos László: K. F. A „Közel és távol” (Bp.) c. kötetben. 195–270.
- KÁROLY MIHÁLY
Bóka László: K. M. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 965–966.
- KASSÁK LAJOS
Angyal Endre: A modern magyar absztrakt festészet. Híd 1302–1309.
Béládi Miklós: K. költészete. Kr 12. sz. 13–28.
- Bölöni György: K. könyvei. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 62–64.
Gyergyai Albert: K.: Elporzott évek. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 391–403. [elemzés].
Kahána Mózes: Egykori házak, mostani emberek. Kort 878–791.
Perneczky Géza: A Nyolcak és az aktivisták köre. Kr 4. sz. 15–24.
Révai József: A kakukktójas és az elefántcsonttorony. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 165–171.
Santarcangeli, Paolo: Találkozás két öreg költővel. Nagyv 1110–1112. [Füst Milán, K.]
Sóter István: K. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 226–229.
- KATONA LAJOS
Bóka László: K. L. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 962–963.
Ortutay Gyula: K. L. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 155–163.
- KÉPES GÉZA
Sóter István: K. G. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 274–275.
- KERESZTURY DEZSŐ
Sóter István: K. D. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 266–267.
- KERTÉSZ JÓZSEF
Palkó István: K. J. búcsúztatója (1901. júl. 23–1966. márc. 20.). Vas Sz 303–308.
- KERTÉSZ MANÓ
Bóka László: K. M. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 968–970.
- KESZI IMRE
[–]: Magyar írók külföldön. Nagyv 1276–1277.
- KESZTHELYI ZOLTÁN
Sóter István: K. Z. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 276–279.
- KIRÁLY GYÖRGY
Bóka László: K. Gy. arcképehez. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 971.
Bóka László: K. Gy. emlékezete. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 553–588.
- KISKAMONDI NÉMETH JÓZSEF
Ágh István: Emlékezés egy vándor költőre. Éi 12. sz. 5.
- KISS LAJOS
Kun Béla: Előszó K. „Vörös város” című könyvéhez. A „Válogatott írások és beszédek. II.” (Bp.) c. kötetben. 217–220.
- KNER IMRE
Gádorosi Vass István: K. I. és a két világháború közötti magyar irodalom. Békési Élet 2. sz. 98–99.
Szántó Tibor: Emlékezés K. I.-re. Úi 6. sz. 100–104.
Sziy Rezső: A könyvművész K. Békési Élet 1. sz. 2–11.
- KÖBOR TAMÁS
Bóka László: K. T. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 972–973.
- KOCSIÁN SÁNDOR
Hallama Erzsébet: K. S. Jkor 161–168.
- KODOLÁNYI JÁNOS
[–]: Magyar írók külföldön. Nagyv 1276–1277.
- KOLTAY-KASTNER JENŐ
Bálint Gyula: Pécs–Róma–Szeged. Beszélgetés K. K. J. tanszékvezető egyetemi tanárral. Ttáj 128–132.
- KOMÁROMI JÁNOS
Bóka László: K. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 973–976.
- KOMJÁT ALADÁR
G. L.: A hazatérő költő. Nagyv 638.
Lengyel József: Pályatársam és barátom. Éi 7. sz. 2.
Pasiaková, Jaroslava: K. A. emlékezete. Úi 3. sz. 90.
Szabó György: Századunk megbecsült költője: K. Éi 7. sz. 2.
Tasnádi Attila: K. emlékezete. Kort 317–318.
- KÖS KÁROLY
Izsák József: K. K. IgSzó II. 620–623.
Sóni Pál: K. K. írói építkezése. Útunk 45. sz. 2.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ
Abody Béla: A játékos halála. Éi 42. sz. 6.
Bálint György: K. és a nép. „A toronyőr visszapillant. I.” (Bp.) c. kötetben. 70–71.
Bóka László: K. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 519–552.

- Bóka László: K. és Hevesi Sándor. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 976–977.
- Bóka László: K. hátrahagyott műveinek VII–VIII–IX. kötete. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1504–1508. és 1516–1518. [A cím az első közlemény esetében önkényes]
- Bóka László: K. emlékezete. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 267–271.
- Díozegi András: Az aggodalom klasszikusa. Éi 44. sz. 7.
- Füst Milán: Egy történet róla. Éi 44. sz. 7.
- Gyárfás Imre: K. emlékére. Napjaink 11. sz. 8.
- Karinthy Frigyes: A zöld tinta klapadt... A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 347–354.
- Karinthy Frigyes: Az ötvenéves K. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 317–327.
- Karinthy Frigyes: K. versciklusa: A szegény kisgyermek panaszai. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 58–65.
- Kiss Ferenc: A „Mostoha”. Ismeretlen K.-torzók. Úi 7. sz. 109–114.
- Kiss Ferenc: Tünődés a szabadkai korzón. Éi 44. sz. 6.
- Pomogáts Béla: A műfordító K. Ktáros 676–677.
- Réz Pál: K. és Babits elfelejtett műfordításai. Nagyv 1556–1564.
- Rónay György: K. és a világirodalom. Nagyv. 1380–1387.
- Sóter István: K. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 131–146.
- Szabó Ede: K.: Könyörgés az ittmradókhöz. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 179–190. [elemzés].
- Szemler Ferenc: Emlék K.-ról. IgSzó II. 770–771.
- Vajda Endre: K.: Halotti beszéd. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 191–199. [elemzés].
- Vargha Kálmán: K.: Üllői-úti fak. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 174–178. [elemzés].
- Várkonyi Nándor: K. és Szabó Dezső nézetei az irodalomtörténetről. Életünk 2. sz. 85–88.
- KOZMA ANDOR
- Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: Kiss József-levelek. ItK 451–454. [K.-hoz és Heltai Jenőhöz]
- KRUDY GYULA
- Antalfy Gyula: K. tájain. Látóhatár 96–104.
- Bóka László: K. és Vörösmarty. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 978–979.
- Pomogáts Béla: Egy K.-regény és a modern regénytechnika. Ktáros 613–614. [Bolgolt úrfikoromban].
- Sóter István: K. Gy. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 152–184.
- KUN BÉLA
- Dersi Tamás: Az újságíró K. B. 1905-ben. Úi 10. sz. 81–87.
- Dersi Tamás: K. B. a színikritikus. Napjaink 9. sz. 9.
- Illés László: K. B. irodalmi tanulmányairól. „Józanság és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 115–125.
- Kun Béláné: K. B. Bp. 419p.
- Россианов, Олег: bevezető tanulmánya K. B. Статьи о литературе (Москва) c. kötethez.
- KUNCZ ALADÁR
- Bóka László: K. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 498–518.
- Jancsó Elemér: K. A. irodalmi hagyatékából. NyitódK 1965. 166–172.
- KURTI PÁL
- Gyergyai Albert: Egy „literátor” halálára. Éi 48. sz. 7. [K. 1900–1966].
- LACZKÓ GEZA
- Bóka László: Ady és L. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 881–882.
- LADÁNYI MIHÁLY
- Kassai Kelemen János: L. M. Ttáj 5. sz. 386–390.
- Koczás Sándor: „Hiába lobogok a század terein.” Kr 3. sz. 32–37.
- LÁNYI SAROLTA
- Földes Anna: Az ünnepelt ajándéka. Úi 9. sz. 127–128.
- [Gyergyai Albert] Gy. A.: L. S. köszöntése. Nagyv 1113.
- Szjiz Rezső: L. S. 75 éves. Ktáros 351–352.
- LEHR ALBERT
- Bóka László: L. A. és Ady. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 980–981.
- LÉKAI JÁNOS
- Illés László: L. J. (1896–1925). „Józanság és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 41–83.
- LENDVAI ISTVÁN
- Bóka László: L. I. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 981.
- LENGYEL JÓZSEF
- Katona Éva: Az Élet és Irodalom látogatóban L. J.-nél. Éi 19. sz. 12.
- Kun Béla: Előszó L. J. „Visegrádi utca” című könyvéhez. A „Válogatott írások és beszédek. II.” (Bp.) c. kötetben. 221–227.
- Nemes György: A nemességszerző. Éi 32. sz. 7.
- Pomogáts Béla: L. J. hetven éves. Ktáros 473–475.
- Szabó József: L. J. alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 178p.
- [– :] L. J. művei külföldön. Nagyv. 1437.
- LENGYEL MENYHÉRT
- Bóka László: L. M. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 981–982.
- LESZNAI ANNA
- Eörsi István: L. A. 1885–1966. Éi 41. sz. 2.
- LOVÁSZ PÁL
- Harcos Ottó: L. P. Jkor 424–427.
- LUKÁCS GYÖRGY
- Bahr, Hans-Dieter: Zuversicht statt Hoffnung. Monat (Berlin) H. 209. 72–79.
- Burgum, E. B.: The Historical Novel in the Hands of Georg Lukács. Science and Society (New York), Vol. 30. No. 1. 70–76.
- Eörsi István: L. és a líra elmélete. Híd 1192–1202.
- Heller Ágnes: Lukács’s Aesthetics. NHQu No 24. 84–94.
- Márkus Gy.: Zitta on L.: an addendum. Science and Society (New York), Vol. 30. No. 1. 76–77.
- Peic, Branko: Az összegezés görce. Híd 541–550.
- LUKÁCS LÁSZLÓ
- Illés László: Két mártír író. Éi 14. sz. 8. [L. és Gelléri Andor Endre].
- Mátyás Ferenc: A hontalan lelkiismeret. Úi 4. sz. 58–59.
- MADARÁSZ EMIL
- Bölni György: M. E. A. „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 254–260.
- MAKKAI SÁNDOR
- Bóka László: M. S. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 982–986.
- MÁNDY IVÁN
- Bori Imre: Írók a „pálya szélén”. Híd 467–458.
- MÉCS LÁSZLÓ
- (e-l): M. rehabilitálása. Éi 12. sz. 6.
- Fabry Zoltán: Vigyázatok a nappalokra! A M.-probléma és tanulságai. ISZ 631–642.
- Szalatnai Rezső: M. L. lírája. ISZ 144–149.
- MESTERHÁZI LAJOS
- Weber Antal: Vázlat M.-ről. Kr 2. sz. 33–37.
- [– :] M. L. ötven éves. Éi 10. sz. 2.
- MÉSZÖLY MIKLÓS
- Bori Imre: Írók a „pálya szélén.” Híd 467–458. [Mándy Iván, M.]
- MIGRAY JÓZSEF
- Bóka László: M. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 987–989.
- MIHALYI ÖDÖN
- Sándor László: A bogdányi költő. Emlékezés M.-ra. ISZ 724–726.
- MIKES LAJOS
- Bóka László: M. L. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 989–990.
- Egri Viktor: M. szerkesztő úr. ISZ 687–689.
- MIKLÓS JENŐ
- Bóka László: M. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 990–992.
- MOHÁCSI JENŐ
- Bóka László: M. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 992–993.
- MOLDOVA GYÖRGY
- Farkas László: M. Gy. Kr 5. sz. 38–44.
- Pomogáts Béla: M. Jkor 132–136.
- Illés Lajos: M. Úi 2. sz. 79–83.
- MOLNÁR FERENC
- Bóka László: M. F. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 994–995.

- Böllöni György: Irodalmi múmiák. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 34–36.
- Rigó László: A giccs színházi életünkben. Kr 11. sz. 38–40.
- Vécséi Irén: M. F. Bp. 150p.
- MÓRA FERENC
- Hollós Róbert: Ismeretlen M.-kötet. MKsz 54–56.
- Karinthy Frigyes: A magyar író. Szavak M.-ről. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 293–296.
- Sötér István: Jegyzet M.-ről. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 40–42.
- H. Szabó Béla: M. kiadatlan verse. Napjaink 8. sz. 7. [Ex tenebris 1894.]
- MÓRICZ ZSIGMOND
- Afra János: M. és Holics Janka első találkozása 1902-ben. ItK 594–599.
- Bóka László: M. Arthur Schnitzlerről. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 996.
- Bóka László: M. a szerkesztőségben. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 995–996.
- Bóka László: M. halálára. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1338–1343.
- Böllöni György: M. és Ady. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 145–148.
- Csehi Gyula: A naturalizmus és a naturalizmusok. Utunk 14. sz. 4. és 10.
- Dobossy László: M. és Kelet-Európa. Éi 28. sz. 2.
- Karinthy Frigyes: M. elbeszélései. A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 48–50.
- Kéry László: A magyar Elektra. Éi 20. sz. 9.
- Lukácsy András: Új M.-dráma született. Éi 51. sz. 9.
- Molnár Máttyás: Telekkönyvi adalékok a M.-család történetéhez. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 75–78.
- Móricz Miklós: M. Zs. érkezése. Bp. 494p.
- Pálffy József: M. képviselőjelöltisége – harminc évvel ezelőtt. Alf 4. sz. 61–64.
- Sötér István: A Sáraranytól az Uri muri-ig. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 73–99.
- Urr György: M. közbelépése. ISz 235–236.
- MORVAY GYULA
- Csanda Sándor: M. Gy. ISz 919–920.
- Z. Szabó László: M. Gy. útja. Jkor 749–754.
- NADÁNYI ZOLTÁN
- Bóka László: N. Z. igaza. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 997–998.
- NAGY ENDRE
- Bóka László: N. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 998–999.
- NAGY LAJOS
- Bóka László: N. L. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1000–1003.
- Böllöni György: N. L. a realizmus mestere. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 200–207.
- Illés László: N. L. „Józanság és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 171–210.
- Illés László: N. L. a kritikus és publicista. „Józanság és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 211–225.
- Illés László: N. L. korszerűsége. „Józanság és szenvedély” (Bp.) c. kötetben. 226–229.
- Sötér István: N. L. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 318–328.
- NAGY LÁSZLÓ
- Bori Imre: N. L. – avagy egy költő drámája. Híd 1173–1191.
- Fülöp László: Vonások N. L. arcképéhez. Kr 8. sz. 14–22.
- Illés Lajos: N. L.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 9–26.
- Pomogáts Béla: N. L. Jkor 1067–1072.
- Vörös László: N. L. Ttáj 52–59.
- NAGY ZOLTÁN
- Bóka László: A csendek családja. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 103–108.
- NÉMETH LÁSZLÓ
- Cseres Tibor: Köszöntő. N. L. 65 éves. Éi 17. sz. 6.
- Ferenczi László: Amerikai hetilap N. Iszonyáról. Nagyv 1757.
- Kiss Gyula: Ceruzaraj N.-ről. Napjaink 4. sz. 8.
- Koczka Sándor: Az Égető Eszter „dallama”. Kort 623–625.
- Koncz István: A kiválság boldogtalanja. Életünk 3. sz. 51–64. [N. drámáiról]
- Kristó Nagy István: N. L. negyven éve. Kort 1097–1103.
- B. Nagy László: Egy katarzis története. Kísérlet N.-ről. „A teremtés kezdetén” (Bp.) c. kötetben. 197–266.
- Simon István: N. L. kettős jubileuma. Kort 1090–1091.
- Sipka Sándor: Az idézés formái N. L. Irgalom című regényében. MNyr 258–268.
- [--] N. negyven éve. Nagyv 317.
- NÉMETHY FERENC
- Kabdebő Lóránt: Vázlat N. F.-ről. Napjaink 7. sz. 8.
- NEUBAUER PÁL
- Csanda Sándor: N. P. ISz 812–815.
- OLÁH GÁBOR
- Bóka László: O. G. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1003–1005.
- Szűcs Éva: O. G. Eminescu-fordításai. Nagyv 1568–1569.
- Tóth Endre: O. G. Eminescu-fordítása. Nagyv 1388–1391.
- OLOSZ LAJOS
- Bóka László: O. L. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 129–135.
- ORTUTAY GYULA
- Szj Rezső: Látogatás O. Gy. könyvtárában. Ktáros 667–670.
- OSVÁT ERNŐ
- Bóka László: Que Se Rompe La Cuerda. O-emlék. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1005–1006.
- Karinthy Frigyes: O. ... A „Miniaturók” (Bp.) c. kötetben. 157–159.
- OSVÁTH BÉLA
- Emődi Natália: O. B. (1926–1965). INyK 1. sz. 61–74.
- ÖRLEY ISTVÁN
- Bóka László: Ö. I. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1008–1010.
- PAIS DEZSŐ
- BÁRCZI Géza: P. D. nyolcvanadik születésnapjára. MNy 117–119. és ALngu 215–224.
- Bóka László: P. D. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 151–159.
- Lőrincze Lajos: P. D. köszöntése. MNyr 110–111.
- Ruzsiczky Éva: P. D. Látóhatár 935–940.
- Ungvári Tamás: Úr volt-e valóban Vrsuuru? Éi 13. sz. 2. [P. D. 80. születésnapjára]
- [--]: P. D. üdvözlése. MNy 379–381.
- PÁKOLITZ ISTVÁN
- Szederkényi Ervin: P. I. költészete. Jkor 466–472.
- PALOTAI BORIS
- Csanda Sándor: P. B. ISz 628–630.
- PAP KÁROLY
- Bori Imre: A mítosz vonzásában. Híd 163–198.
- PAPP DÁNIEL
- Bóka László: P. D. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1012.
- PAPP ZOLTÁN
- Böllöni György: Irodalmi múmiák. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 34–36.
- PARÓCZAI GERGELY
- [--]: P. G. 1936–1966. Ttáj 7. sz. 596.
- PÁSZTOR BÉLA
- Bóka László: P. B. „A Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 235–237. és a „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1015–1018.
- PAVEL ÁGOSTON
- R. Farkas Klári: P. Á. és a fiatalok. Vasi Sz 227.
- Kiss Gyula–Takács Miklós: P. Á. (1886–1946). Vasi Sz 205–225.
- Novak, Vilko: P. Á. Vasi Sz 225–226.
- Smidt Lajos: P. Á. kiadatlan verse. Vasi Sz 228–229. [Faksimilével]
- Takács Miklós: P. emlékünnepek. Vasi Sz 621–625.
- PEKÁR GYULA
- Bóka László: P. Gy. emléke. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1018–1019.
- PINTÉR JENŐ
- Bóka László: P. J. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1022–1023.
- M. POGÁNY BÉLA
- Várkonyi Nándor: Magyar író Párizsban. (M. P. levelei 1925–1927-ből) Látóhatár 506–514.

- POGÁNY JÓZSEF
Hegedűs Géza: P. J. ébresztése. ÉI 46. sz. 8.
- RADNÓTI MIKLÓS
Bálint György: R. versei. „A toronyőr visszapillant. II.” (Bp.) c. kötetben. 515–518.
- Baróti Dezső: R. első verseskötetei. ItK 572–590.
- Baróti Dezső: Tétova óda. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 372–381. [elemzés].
- Bóka László: R. föléle és előre. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 251–255.
- Bóka László: R. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1024–1028. [Az „Eaton-Darr” c. cikk is ide tartozik]
- Kovács András: Ősz volt akkor is, amikor a vers tömegsírba hullt. Útunk 39. sz. 1–2.
- Megyer Szabolcs: R.: Első ekloga. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 349–356. [elemzés].
- Ortutay Gyula: R.: Száll a tavasz... Kort 547–550. és a „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 364–371. [elemzés]
- Rónay László: „Mindent szépek kell látni.” Jegyzetek R. és Paul Eluard költészetének közös vonásairól. Ttj 7. sz. 570–575.
- Sós Endre: Jegyzetek R.-ről. Jkor 849–854.
- Sóter István: R. M. A. „Tisztló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 209–225. és az „Aspects et parallélismes...” (Bp.) c. kötetben. 87–100.
- Z. Szabó László: R. és Ámos anyaga. Jkor 1151–1155.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: R. eklogái. A „Humanizmus és nemzeti irodalom” (Bp.) c. kötetben. 296–319.
- Vargha Kálmán: R.: À la recherche... A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 382–390. [elemzés].
- Vargha Kálmán: R.: Veresmart. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 357–362. [elemzés].
- Vasvári István–Batári Gyula: R. M. (Bibliográfia). Bp. 151 p.
- Zsámboki Zoltán: Magyar költők olasz szemmel. Nagyv 157–158.
- [–]: R. eclogái héberül. Nagyv 1117.
- RADÓ ANTAL
Bóka László: R. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1028–1029.
- REICHARD PIROSKA
Bóka László: R. P. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1029–1031.
- REMÉNYI JÓZSEF
Várkonyi Nándor: Magyar író Amerikában. Látóhatár. 188–192.
- REMÉNYI ZSIGMOND
Féja Géza: Holt barát nyomában. Kort 216–222.
- K. Nagy Sándor: R. „föltámadása”. Napjaink 7. sz. 6.
- RÉNYI EDIT
Bóka László: R. E. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1031–1033.
- RÉVAI JÓZSEF
Sóter István: R. J. A. „Tisztló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 444–449.
- RÉVÉSZ BÉLA
Bóka László: R. B. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1033–1035.
- Böloni György: R. B.-ről. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 396–401.
- RIDEG SÁNDOR
[Gereblyés László] G. L.: Búcsú R. S.-tól. Nagyv 637–638.
- Jovánovics Miklós: Köszöntő helyett búcsúztató. ÉI 7. sz. 5.
- [Mocsár Gábor] – mocsár –: R. S. Ttj 243. [Nekrológ].
- Simon István: R. S. 1903–1966. Kort 483.
- Vigh Károly: Irodalom és történelem. ÚI 4. sz. 106–107.
- RÓNAY GYÖRGY
Sóter István: R. Gy. A „Tisztló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 289–292.
- RUBINYI MÓZES
Szépe György: R. M. 1881–1965. MNy 116–117.
- SALAMON ERNŐ
Becsky Andor: S. E. Kort 1156–1158.
- Huszár Ilona: S. E. életéből. Útunk 41. sz. 4.
- Oarcasu, Ion: Ion Barbu – S. E. fordításában. Útunk 48. sz. 1–2.
- SÁNTA FERENC
Illés Lajos: S. F.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 267–271.
- SÁRKADI IMRE
Héra Zoltán: S. I. drámái. Az „Irodalmi tudósítások” (Bp.) c. kötetben. 219–235.
- Mihályi Gábor: Mai konfliktusok tegnapi dramaturgiája. ÚI 3. sz. 106–111.
- B. Nagy László: A peregrinus. S. I. emlékezete. „A teremtés kezdetén” (Bp.) c. kötetben. 110–168.
- Somlay Szabó József: A kaland és a groteszk összefüggései. S. I. írásművészetében. Kort 596–602.
- Somlyó György: A megoldhatatlan megoldása. Kort 592–596.
- SÁRKÖZI GYÖRGY
Juhász Izabella: Gulyás Pál és S. Gy. levelezése. KvKt (Debrecen) 77–134.
- Rónay György: S.: Virágok b szelgetése. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 232–238. [elemzés].
- SCHÖPFLIN ALADÁR
Bóka László: S. és az irodalomtörténet. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1038–1039.
- SÉRTŐ KÁLMÁN
Talpassy Tibor: Eltévedt garabonciás. Jkor 266–273.
- SÍK SÁNDOR
Rónay László: S. S. helye korának költészetében. Vig 591–598.
- Sóter István: S. S. A. „Tisztló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 260–261.
- SIMON ISTVÁN
Illés Lajos: S. I.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 115–123.
- B. Nagy László: Az éden természetrajza. S. „A teremtés kezdetén” (Bp.) c. kötetben. 331–342.
- SOLYMOSSY SÁNDOR
Ortutay Gyula: S. S. a szegedi egyetemen. A „Halhatatlan népköltészet” (Bp.) c. kötetben. 178–186.
- SOMOGYI TÓTH SÁNDOR
Illés Lajos: S. ÚI 5. sz. 82–87.
- SÓTER ISTVÁN
E. Fehér Pál: Az Élet és Irodalom látogatóban S. I.-nál. ÉI 40. sz. 12.
- Héra Zoltán: A révülettől a tudományig. Az „Irodalmi tudósítások” (Bp.) c. kötetben. 28–32.
- SUPKA GÉZA
Bóka László: S. G. mesélte. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1039–1040.
- SZABÓ DEZSŐ
Bóka László: Sz. D. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1041–1043.
- Bóka László: Sz. D. pénzügyei. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1043–1044.
- Degré Alajos: Sz. D. sumegi fegyelmi ügye. ItK 591–593.
- Gombos Gyula: Sz. D. München. 421p.
- Várkonyi Nándor: Kosztolányi és Sz. D. nézetei az irodalomtörténetről. Életünk 2. sz. 85–88.
- SZABÓ ISTVÁN
Illés Lajos: Sz. I.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 231–239.
- Imre Lajos: Sz. I. Ttj 11. sz. 935–944.
- CS. SZABÓ LÁSZLÓ
Márton László: A vétkes szülőváros. (Cs. Sz. L. szemléletéről) MMűhely 15. sz. 34–42.
- SZABÓ LŐRINC
Basch Lóránt: Mester és tanítvány. Kort 293–304. [Babits és Sz.].
- Béládi Miklós: Sz.: Májusi orgonaszag. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 268–277. [elemzés].
- Bóka László: Sz. L. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1044–1052.
- Déry Tibor: Sz.: Omló szirttről. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 257–267. [elemzés].
- Gáborjáni Szabó Zoltán: Emlékeim Sz. L.-ről. Napjaink 4. sz. 3.
- Kabdebő Lóránt: Csalódások gyűrűjében. Jkor 619–620. [Sz. „Öregúr a Balaton partján” c. verséről.].
- Kabdebő Lóránt: Jegyzet: Sz. L. a Futballversenyen c. verséhez. Napjaink 6. sz. 10. [uo. közölve a vers szövege is].
- Kabdebő Lóránt: Jegyzetek Sz. L. verséhez. Alf 12. sz. 29. [„Hol vagy? ki vagy? milyen? mi voltál?” c. vers, p. 27–28.].

- Kabdebő Lóránt: Sz. L. a lázadás kezdetén. Miskolc. 52.
Kardos László: Sz. L. hatvan levele. A „Közel és távol” (Bp.) c. kötetben. 485–578. [szövegkiadás].
Lengyel Balázs: Kettős arckép. Sz. L. Babitsról a Tücsökzenében. Híd 923–929.
Lengyel Balázs: Sz.: Hajnali rigók. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 248–256. [elemzés].
Rónay György: Sz.: A homlokodtól fölfelé. A „Miért szép?” c. kötetben. 239–246. [elemzés].
Sötér István: Sz. L. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 230–246.
Szabó Lőrinc: „Gyermek plusz felnőtt per kettő...” Köz. 362–363. [kiadatlan írás].
Szabó Lőrinc: Kisnapló. 1919. decemberétől 1920. május 29-ig. – Részletek – Kort 603–613.
Szig Rezső: Sz. L. és Kner Imre kapcsolatához. Alf 5. sz. 60–67.
SZABÓ MAGDA
Faragó Vilmos: Az Éle. és Irodalom látogatóban Sz. M.-nál. Éi 8. sz. 12.
SZABÓ T. ATTILA
Balogh Edgár: Köszöntjük Sz. T. A-t. Korunk 94.
Bárczi Géza: Sz. T. A. hatvan éves. MNy 111–113.
Benkő Loránd: Sz. T. A. hatvan éves. MNy 119–122.
Benkő Samu: Sz. T. A. hatvanadik születésnapjára. IgSzó 1. 124–127.
SZABOLCSKA MIHÁLY
Bóka László: Sz. M. A. „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1052–1053.
BAKONYI KÁROLY
Daniss Győző: Sz. K. Ttáj 9. sz. 753–758.
Illés Lajos: Sz. K.-ról. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 425–433.
SZAMUELY TIBOR
Becsky Andor: Sz. T. tábori újságjai. MKsz 50–54.
SZÁSZ ZOLTÁN
Sötér István: Sz. Z. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 268–269.
SZÁVAY GYULA
Bóka László: Sz. Gy. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1053–1054.
SZEMERE GYÖRGY
Bóka László: Sz. Gy. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1059–1060.
SZEMLE FERENC
Fuszár Sándor: A hatvanéves Sz. F.-nél. Utunk 12. sz. 2.
[...]: Sz. F. hatvan éves. Éi 14. sz. 11.
SZENES PIROSKA
Csanda Sándor: Sz. P. ISz 337–339.
SZINTIMREI JENŐ
Kasó Sándor: Emlékezés – emlékeztetés. Utunk 50. sz. 2.
SZÉP ERNŐ
Sötér István: Sz. E. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 255.
SZERB ANTAL
Bóka László: Sz. A. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1060–1062.
Bóka László: Sz. A. A „Könyvek gondok” (Bp.) c. kötetben. 119–120.
Bóka László: Sz. Magyar irodalomtörténete. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 121–128.
Kovács Győző: Az értelem erőfeszítése. Sz. A. utolsó regénye. ISz 360–362.
Sötér István: Sz. A. magyar irodalomtörténete. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 415–435.
SZILÁGYI DEZSŐ
Bóka László: Sz. D. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1064–1067.
SZILÁSI LAJOS
Loránd Imre: A népszerűség, a közlés és a kritika. Jkor 1140–1143.
SZOMORY DEZSŐ
Bóka László: Sz. D. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1067–1069.
Bóka László: Sz. és II. József. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 265–266.
TAKÁCS IMRE
Illés Lajos: T. I. Úf 1. sz. 62–66.
Illés Lajos: T. I.-ről. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 199–210.
TAKÁCS GYULA
Sötér István: T. Gy. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 284–285.
TAMÁS MIHÁLY
Csanda Sándor: T. M. ISz 727–729.
TAMÁSI ÁRON
Baránszky Jób László: T. Á. Alf 12. sz. 52–60.
Bóka László: T. Á. novellái. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1498–1503.
Böloni György: Barátságos figyelemmel. A „Nemzedékről nemzedékre” (Bp.) c. kötetben. 366–369.
Czine Mihály: Bölcső és írás. Kort 1213–1217.
Cseres Tibor: Igazolatlannul jelen. Kort 1209–1212.
Cseres Tibor: „Ragyog egy csillag.” Éi 23. sz. 7.
Fábián Gyula: Búcsú T.-től. Kort 1159–1160.
Féja Géza: Halotti beszéd. Kort 1203–1204.
Gál István: T. két ismeretlen vallomása 1931-ből és 1937-ből. FK 462–467.
Galambos Lajos: Búcsú T.-től. Úf 7. sz. 5–6.
György Dénes: Az első írói mondat. Korunk 1487–1488.
Illés Endre: Vallomás T.-ről. Éi 24. sz. 2.
Juhász Ferenc: T.-ra emlékezve. MNy 457.
Juhász Ferenc: T. ravatalánál. Úf 7. sz. 3–4.
Juhász Géza: A renetegtől a bolyig. (T. halálára) Alf 10. sz. 55–58.
Juhász Géza: T. Á. (1897–1966). Nagyv 1115–1116.
Katona Jenő: T. Á. 1897–1966. Ktáros 409–411.
Mocsár Gábor: T. Á. 1897–1966. Ttáj 7. sz. 597.
[A halálozási év hibásan: 1965.]
Monoszlói Dezső: Isten veled Áron, köszöntelek Ábel. ISz 595–597.
B. Nagy László: The last Magician: Á. T. (1897–1966). NHQu No 24. 70–75.
Németh László: A költő és faluja. Kort 1207–1209.
Sóni Pál: T. Á. Utunk 22. sz. 10.
Sütő András: T. Á. halálára. IgSzó 1. 827–829.
Szabó Pál: T.-ről emlékezem. Kort 1205–1206.
Timár Máté: Requiem helyett vallomás. Vig 455–460.
Tuskés Tibor: „En elmegyek közületek...” Jkor 845–847.
Varga Imre: T. Á. Balatonfüreden 1951-ben. Életünk 3. sz. 122–124.
Veres Péter: Áron. Éi 23. sz. 7.
[...]: T. Á. halálára. Éi 22. sz. 2.
TANKÓ BALÁZS
Lengyel József: T.: Életem sora 1915-től 1932-ig. Kort 120–135. [Szövegkiadás]
TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ
Bessenyei György: T.-ről. Kort 1569–1573.
Bóka László: T. A. „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 241–247.
Fábián Gyula: Találkozások T.-val. Kort 1553–1555.
Tóbiás Áron: T. és a cenzúra. Kort 1566–1568.
TEVAN ANDOR
Szig Rezső: T. A. emlékezete. Napjaink 11. sz. 10.
TOLDALAGI PÁL
Sötér István: T. P. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 294.
TOMPA LÁSZLÓ
Sötér István: T. L. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 250–251.
TÓTH ÁRPÁD
Bóka László: T. Á. emlékezete. A „Könyvek, gondok” (Bp.) c. kötetben. 189–193.
Bóka László: T.: Esti sugárkószorú. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 220–225. és a „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1447–1452. [elemzés].
Bóka László: T.-versmagyarázat. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1069–1070.
Hegedűs Géza: T.: Aquincumi korcsmában. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 206–213. [elemzés].
Karinthy Frigyes: T. Á. A „Miniatürök” (Bp.) c. kötetben. 75–79.
Nemes Nagy Ágnes: T.: Elégia egy rektetteborkorhoz. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 200–205. [elemzés].
Márki Zoltán: T. Á. üzenete. Utunk 15. sz. 4.
Sötér István: T. Á. és a világfira. A „Tisztuló tükrök” (Bp.) c. kötetben. 147–151.
Vargha Kálmán: T.: Körüti hajnal. A „Miért szép?” (Bp.) c. kötetben. 214–219. [elemzés]
TÓTH BÉLA
Bóka László: T. B. emlék. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1070–1071.

- TÖMÖRKÉNY ISTVÁN
Bárdosi Németh János: Emlékezés T.-ra. Jkor 965–969.
Bori Imre: A „néprajzi hitel” írója. Ttáj 12. sz. 993–995.
Csaplár Ferenc: T. és Karl Kraus. Ttáj 12. sz. 1003–1004.
Déry Tibor: Tiszteletadás. Kort 784–787.
Dutka Akos: [Emlékezés T.-ra.] Ttáj 8. sz. 666–667. Emlékkönyv T. születésének centenáriuma. Szerk.: Kovács Sándor Iván–Péter László. Szeged. 471 p.
Fábray Zoltán: Az embörakadály. T. születésének 100. évfordulójára. ISz 662–664.
Fejér Ádám: Egy legendával kevesebb. Ttáj 12. sz. 1001–1002.
Gyárfás Miklós: [Emlékezés T.-ra.] Ttáj 8. sz. 667.
Juhász Antal: Az etnográfus T. Ttáj 12. sz. 997–1001.
Kelemen János: A százéves T. 51. sz. 2.
Keresztury Dezső: Elnöki megnyitó. Ttáj 12. sz. 992–993.
Madácsy László: T. (1866–1917). Nagyv 1873.
Mocsár Gábor: T.-ról szölv. Ttáj 12. sz. 995–996.
Péter László: A bakanyelv. MNyr 255–258.
Sinkó Ervin: [Emlékezés T.-ra.] Ttáj 8. sz. 664–666.
Sötér István: Jegyzet T.-ról. A „Tiszulú tükrök” (Bp.) c. kötetben. 31–39.
Végh József Mihály: T. I. a népnelyv vizsgálója. MNyr 350–355.
TÖRÖK SOPHIE
Bóka László: T. S. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1073–1076.
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN
[Dezsényi Béla] D. B.: T. Z. nyolcvan éves. MKsz 387–389.
TURCSÁNYI ELEK
Bóka László: T. E. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1076–1077.
VÁCI MIHÁLY
Illés Lajos: V. M.-ról. „Tizenkét portré” (Bp.) c. kötetben. 342–357.
VÁGHIDI FERENC
Bóka László: V. F. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1079–1080.
VÁRADY IMRE
Kozocsa Sándor: Bibliografia degli scritti di E. V. (1910–1955). Várady-emplk. 11–19.
VÁRKONYI NÁNDOR
Németh László: Látogatás V. N.-nál. Jkor 431–437.
Rajnai László: V. N. Elettünk 3. sz. 64–76.
Tüskés Tibor: Írás és szolgálat. Jkor 437–444.
VÁRNAI ZSÉNI
Szakasits Árpád: V. Zs. születésnapjára. A „Válogatott beszédei és írásai” (Bp.) c. kötetben. 453–457.
VAS ISTVÁN
Sötér István: V. I. A „Tiszulú tükrök” (Bp.) c. kötetben. 282–283.
VERES PÉTER
Katona Éva: V. P. naplójegyzeteiről – elfogultani. Kort 491–492.
Moldvai Győző: V. P. Csongrádban. Ttáj 246–247.
B. Nagy László: Örökös számadás. V. P. „A teremtet kezdetén” (Bp.) c. kötetben. 310–330.
Révai József: A kakukktójas és az elefántcsonttorony. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 165–171.
Révai József: Levél V. P.-nek. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 27–32.
Révai József: Néhány szó V. P.-hez. A „Válogatott történelmi írások. II.” (Bp.) c. kötetben. 157–164.
VIKÁR BÉLA
Takáts Gyula: V. B. és a Kalevala. Kort 484–485.
WEÖRES SÁNDOR
Sötér István: W. S. A „Tiszulú tükrök” (Bp.) c. kötetben. 293.
ZALKA MÁTE
-a: Z. M. (1896–1937). Nagyv 637.
Botka Ferenc: Z. M., az író. Kort 658–659.
Ермаков, Ф.: Венгерский писатель в Удмуртии. Удмуртская Правда 23. apr.
Фиоровская, О.: Погиб, защищая жизнь. Советская Молдавия 23. apr.
Garamvölgyi József: Z. M. Kr 6. sz. 3–9.
Гемазашвили, З.: Легендарный полководец и писатель. 6 мая.
Gergely Sándor: Z. M. utolsó moszkvai estéje. ÉI 17. sz. 2.
Гладков, Ш.: Красивое имя, высокая честь. Молодой Коммунист № 4. 108–112.
Головановский, С.: Слава вернулась. ЛитРоссия 22. apr. 16–17.
Гулия, Г.: Герой из Матолча. ЛитГ 12. apr.
Исбах, А. bevezető tanulmánya, M. 3.: Повесть о вечном мире. Москва, стр. 3–13.
Исбах, А.: М. 3. — генерал Лукач. Красная Звезда 23. apr.
Ивина, Б.: Пером и штыком. Гудак 24. apr.
Ковинська, А.: Воспоминания о М. 3. Украина № 16. 13–14.
Кривцов, В.: Народный генерал, народный писатель. ЛитРоссия 12. apr. стр. 16.
Кулинич, И. М.: М. 3. Украинский исторический журнал, № 4. 130–133.
Курелла, Г.: Слово о любимом брате. Коммунистическая Правда 24. apr.
Лагин, В.: Всегда среди нас. Труд 24. apr.
Майфет, Г.: Последняя встреча. ЛитУкраина 3. июня.
Мицкевич, Б.: Писатель, боец, коммунист. Советская Белоруссия 24. apr.
Мюнних, Ференц: М. 3. — солдат революции. Новый Мир № 5. 222–226.
Перевозчиков, М.: В огне закалялся, в огне погиб. Советская Удмуртия 24. apr.
Первомайский, Л.: М. 3. ЛитУкраина 19. apr.
Radó György: A név és az ember. ÚI 4. sz. 114–118.
Rejtő István: Z. M. kéziratok hagyatéka. Bp. 52p.
Родимцев, А.: О Генерале Лукаче. Военно-исторический журнал № 4. 85–89.
Славин, Л.: Сила и человечность. Московская Правда 23. apr.
Субаев, Н.: Коммунист, писатель, боец. Советская Татария 23. apr.
Залка, Матэ: Николаю Островскому. Огонек № 17. стр. 4–5.
[--]: Z. M.-kiállítás az Akadémián. MTud 397–398.
ZELK ZOLTÁN
Abody Béla: Z. Z. 60 éves. ÉI 51. sz. 6.
Benjámín László: Az öröm jogáért. Kort 1994.
Katona Éva: Az Élet és Irodalom látogatóban Z. Z.-nál. ÉI 23. sz. 12.
ZILAHY LAJOS
Bóka László: Üzlet és irodalom. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1461–1466.
ZSOLT BÉLA
Bóka László: Zs. B. A „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1081–1083.

VI.

(Függelék. 1966-ban ismertetett művek)

- A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1842–1963. Miskolc, 1964. — *Ism* Köhgyi Mihály, Ethn 313.
Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Herepei János cikkei. Bp. — Szeged, 1965. — *Ism* Borsa Gedeon, MKsz 272.
Ady Endre: Gedichte. Bp. 1965. — *Ism* Kunszery Gyula, Nagyv 460–461.
Ady Endre: Válogatott versek. Bukarest, 1965. — *Ism* (mikó imre), Utunk 15. sz. 2. — [--], Korunk 794.
A klasszicizmus. Szerk. Rónay György. Bp. 1963. — *Ism* Csetri Lajos, Ttáj 72–74.
A középkor világa. (Bibliográfia). Bp. 1965. — *Ism* Pálvolgyi Endre, Ktáros 233.
A magyar irodalom története 1772-ig. 1–2. köt.

- Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. — *Ism* Bán Imre, ItK 175–179. — Csomasz Tóth Kálmán, ItK 181–182. — Koltay-Kastner Jenő, ItK 215–220. — Nemeskürty István, ALitt 323–327. — Péter Katalin, Száz 172–180. — Tarnóc Márton, ItK 172–175. — V. Windisch Éva, ItK 220–226. — [–], ItK 182.
- A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk. Pándi Pál. Bp. 1965. — *Ism* Barta János, ItK 455–462. — Kiss Tamás, Alf 2. sz. 92–95. — Nemeskürty István, ALitt 323–327. — Rigó László, ItK 395–400. — Weber Antal, ALitt 489–492.
- A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sőtér István. Bp. 1965. — *Ism* Kiss Tamás, Alf 2. sz. 92–95. — Nemeskürty István, ALitt 323–327. — Rigó László, ItK 395–400. — Szauder József, ItK 462–467. és ALitt 492–498.
- A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Bp. 1965. — *Ism* Barta János, Kr 3. sz. 52–57. — Láng József, ItK 608–616. — Nagy Péter, ItK 663–668. — Nemeskürty István, ALitt 323–327. — Pálmái Kálmán, Mtanítás 273–277. — Rónay László, Jkor 1072–1078. — Sükösd Mihály, El 25. sz. 2–3.
- A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 1965. — *Ism* Koczás Sándor, Kr 7. sz. 46–50. — Lukácsy Sándor, Ktáros 292–293. — Pálmái Kálmán, Mtanítás 273–277. — Rónay László, Jkor 1072–1078. — [vö. [–]: Vas István szatirikus versének visszhangja. El 20. sz. 2.] — Weber Antal, ItK 668–672.
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1945–1954. Szerk. Sándor István. Bp. 1965. — *Ism* Péter László, Ethn 129–236. — Rónai Béla, Jkor 191–192.
- A magyar valóság versei. 1–2. köt. Szerk. Csanádi Imre. Bp. 1966. — *Ism* Lukácsy Sándor, Kr 8. sz. 57–58. — Seres József, Ttáj 8. sz. 681–683. és Kőzn 551.
- A Newyorktól a Hungáriáig. Szerk. Gálos Magda. Bp. 1965. — *Ism* Cs. T. El 6. sz. 4.
- Antal Árpád — Faragó József — Szabó T. Attila: Kriza János. Bukarest, 1965. — *Ism* Somogyi Sándor, ItK 231–233.
- Antologia literaturii maghiare. I. Bukarest, 1965. — *Ism* (dávíd). Utunk 6. sz. 6. — Dávid Gyula, IgSzó 1. 909–915. — Domokos Sámuel, Nagyvv 1578–1581. — Mészáros György, Ktáros 361. — Nagy Pál, IgSzó 1. 307. — Veress Zoltán, Utunk 14. sz. 1–2. — [–]; Korunk 472–473.
- Antológia sraršej slovenskej literatury. Szerk. Ján Mišlaník. Bratislava, 1964. — *Ism* Klaniczay Tibor — Sziklay László, ItK 226–228.
- Apácz Csere János válogatott munkái, 1–2. köt. Bukarest, 1965. — *Ism* Hopp Lajos, ItK 248.
- A romantika. Szerk. Horváth Károly. Bp. 1965. — *Ism* Rónay György, Ttáj 74–79. — Szabó Ede, Úf 4. sz. 123–124.
- A százéves Színésziskola. Bp. 1964. — *Ism* Mályuszné Császár Edit, ItK 514.
- A szimbolizmus. Szerk. Komlós Aladár. Bp. 1965. — *Ism* Koczogh Ákos, Kr 3. sz. 60–61. — Rónay György, Ttáj 74–79. — Szabó Ede, Úf 4. sz. 124–126. — Vajda Endre, Nagyvv 1414–1416.
- A világirodalom ars poetica. Szerk. Lengyel Béla és Vincze Flóra. Bp. 1965. — *Ism* Illés László, TársSz 3. sz. 119–121.
- Az egzisztencializmus. Szerk. Köpeczi Béla. Bp. 1965. — *Ism* Suki Béla, Ttáj 155–157. — Szabó Ede, Úf 4. sz. 126–127. — Varga József, Nagyvv 458–460.
- Bálint György: A toronyőr visszapillant. 1–2. Bp. 1966. (2. kiad.) — *Ism* Bessenyei György, TársSz 10. sz. 135–137. — Magyar István, Napjaink 6. sz. 12.
- Balogh Edgár: Hét próba. Bp. 1965. — *Ism* Angyal Endre, Napjaink 4. sz. 9. — Beládi Miklós, El 6. sz. 4. — Czine Mihály, Kr 5. sz. 32–34. — Csanda Sándor, ISz 259–263. — Csatáry Dániel, Vszág 12. sz. 92–95. — Ilia Mihály, Ttáj 324–327. — Illés László, Úf 9. sz. 118–119. — Szalatnai Rezső, Kort 1141–1144. — Varga Imre, Alf 4. sz. 85–86. sz. — Varga Rózsa, Kort 1145–1148.
- Balogh Edgár: Toll és emberség. Bukarest 1965. — *Ism* (farkas). Utunk 4. sz. 6. — E. Fehér Pál, Kr 6. sz. 34–35. — Varga Imre, Napjaink 11. sz. 4. — [–], Korunk 309.
- Barta János: Élmény és forma. Bp. 1965. — *Ism* Kiss Ferenc, Úf 12. sz. 122–125. — Miklós Pál, Kr 6. sz. 51–53. — Tamás Attila, Ttáj 70–72.
- Barta János: Költők és írók. Bp. 1966. — *Ism* Faragó Vilmos, El 41. sz. 4. — Kiss Ferenc, Úf 12. sz. 122–125.
- Békés István: Magyar ponyva pitaval. Bp. 1966. — *Ism* Abodó Béla, El 30. sz. 4. — Szabó Ferenc, Ttáj 12. sz. 1051.
- Benedek Marcell: Hajnaltól alkonyig. Bp. 1966. — *Ism* Szekfű András, El 31. sz. 4. — Tamás Anna, ItK 703–707.
- Benedek Marcell: Irodalmi hármaskönyv. Bp. 1966. — *Ism* [–]; Korunk 1355.
- Benedek Marcell: Naplómát olvasom. Bp. 1965. — *Ism* Antall József, Vszág 2. sz. 103–105.
- Benkő László: A szépirodalmi stílus elemzése. Bp. 1962. — *Ism* Horváth Mária, MNyr 212–215.
- Bessenyei György: Rómának viselt dolgai. Bp. 1966. — *Ism* Hegedűs Géza, El 43. sz. 7.
- Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp. 1930. — *Ism* Vörös Károly, Száz 215–217.
- Bogdán István: A magyarországi papírpár története. 1530–1900. Bp. 1963. — *Ism* Jenői Károly, Száz 539–540. — Vörös Károly, LK 150–151.
- Bóka László: Könyvek, gondok. Bp. 1966. — *Ism* Végh Ferenc, Vszág 12. sz. 101–102.
- Bóka László: Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. — *Ism* Végh Ferenc, Vszág 12. sz. 101–102. —
- Bori Imre: Eszmék és látomások. Novi Sad, 1965. — *Ism* Botka Ferenc, Kr 6. sz. 43–44. — Grezsa Ferenc, Ttáj 7. sz. 583–586. — [–], Korunk 801.
- Bori Imre: Radnóti Miklós. Novi Sad 1965. — *Ism* Ilia Mihály, Ttáj 6. sz. 494–496. — Nemes István, Jkor 1177–1179. — Rónay György, Vig 483–485. — [–], Korunk 1089.
- Bornemisza Péter: Enekek három rendbe. Kiad. Kovács Sándor Iván és Varjas Béla. Bp. 1964. — *Ism* Tarnóc Márton, ItK 247.
- Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. 1919–1938. Bp. 1966. — *Ism* [Bori Imre] (BI), Híd 526–527. — Dobák István, Nagyvv 938. — J. I., PártTK 175–177. — Kulcsár Péter, Ttáj 6. sz. 497. — Pintér József, El 17. sz. 7. — Sándor László, MKsz 413–414. — Szalatnai Rezső, Ktáros 300–301. és ISz 747–748.
- Böhlöni György: Az igazi Ady. Bp. 1966. — *Ism* [–], Korunk 1796–1797.
- Csak tiszta forrásból. Válogatta: Fodor Ilona. Bp. 1965. — *Ism* [Bori Imre] (BI), Híd 1332–1333. — Rónay László, Jkor 867–873. — [–], Korunk 795. — Feuer Mária, MZene 645–646.
- Csanda Sándor: A törökellenes és a kuruc harcok költészetének magyar szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. — *Ism* R. Várkonyi Ágnes, Száz 607–612.
- Csanda Sándor: Hidak sorsa. Bratislava 1965. — *Ism* [Bori Imre] (BI), Híd 382–384. — Köves István, Ttáj 8. sz. 694. — Révész Bertalan, Alf 12. sz. 82–84. — [–], Korunk 156–157.
- Csathó Kálmán: Irótersak között. Bp. 1965. — *Ism* Abodó Béla, El 5. sz. 6.
- Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája. Pécs 1964. — *Ism* Varga Zoltánné, Száz 1358–1360.
- Csukás István: Petőfi és a szlovákok. Bp. [48p] — *Ism* Szalatnai Rezső, ISz 451–452.
- Dankó Imre: Szigetvár. (Bibliográfia) Pécs, 1966. — *Ism* Molnár István, Jkor 1062.
- Dante a középkor és a renaissance között. Szerk. Kardos Tibor. Bp. 1966. — *Ism* Angyal Endre, Jkor 1181–1183. — Benedek Nándor, FK 482–490. — [Falus Róbert] F. R., TársSz 6. sz. 135–136.
- Deme Zoltán: Halász Gábor élete és munkássága. Szolnok 1966. — *Ism* Hiller István, Soprsz 383.
- Dersi Tamás: A rejtélyes doktor. Bp. 1965. — *Ism* Bakó Endre, Alf 1. sz. 88–90.
- Diener, Hermann: Zur Geschichte der Universitätsgründungen in Alt-Ofen (1395) und Nantes (1423).

- Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken. 42/43. köt. [1963.] 265–284. — *Ism Mállyusz Elemér, Száz 1344–13.*
- Die Matrikel der Universität Basel. Bd. I.: 1460–1529. Basel, 1951. — Bd. II.: 1532/33–1600/I. Basel, 1956. — *Ism Benda Kálmán, Száz 211–212.*
- Díószegi András: Gábor Andor. Bp. 1966. — *Ism Bárdos Pál, Ttáj 11. sz. 959–961.*
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1–3. köt. Bp. 1964. — *Ism Blaskovits János, TársSz 6. sz. 122–124.*
- Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1100–1849. Bp. 1966. — *Ism Deák Gábor, Ktáros 681–682. — Zibolen Endre, Kőzn 633–634.*
- Duka, Norbert: Aerztliche Beziehungen zwischen der Schweiz und der Slowakei vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Gesnerus (Svájé) 1965. 1/2. sz. 68–84. [Klly] — *Ism Vida Tivadar, Comm-BHMH 40. sz. 287.*
- Éder Zoltán: Babits a katedrán. Bp. 1966. — *Ism Abody Béla, Éi 16. sz. 4. — B. P., Ttáj 11. sz. 961–962. — Horpácsi Sándor, Napjaink 8. sz. 5. — Kardos Pál, Alf 6. sz. 87–88. — Kun Lajos, Életünk 3. sz. 153–155. — Pomogáts Béla, Éi 16. sz. 4. — Rába György, Kr 7. sz. 63. — Rajnai László, Jkor 1086–1087. — Seres József, Kőzn 431. [–], Korunk 1641.*
- Elek László: Justh Zsigmond. Gyula 1964. — *Ism Szabó Ferenc, Békési Élet 1. sz. 56–57. — Wintermantel István, ItK 513–514.*
- Elvek és utak. Szerk. Pándi Pál. Bp. 1965. — *Ism Mezei József, MTA 1. OK 342–356.*
- T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarországról és Kazinczy Gábor. Bp. 1965. — *Ism Kovács Magda, ItK 509.*
- Fábrí Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. Bratislava, 1964. — *Ism Hermann István, Úi 3. sz. 121–124. — Varga Rózsa, ItK 249–250.*
- Farkas Gyula: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. Bp. 1938. — *Ism Bóka László, „Válogatott tanulmányok” c. kötetben. 1467–1479.*
- Fazekas Mihály: Ludas Matyi. Bukarest 1966. — *Ism (baróti pál), Útunk 47. sz. 2.*
- Féja Géza: Szabadcsapat. Bp. 1965. — *Ism [Bori Imre] (B1), Hid 145–147. — Sinka Erzsébet, ItK 705. — Szabó B. István, Kr 4. sz. 55–56.*
- Forbáth Imre: Eszmék és arcok. Bratislava 1966. — *Ism E. Fehér Pál, Éi 39. sz. 4. — Mikus Sándor, Isz 744–747. — Varga Rózsa; Kr 6. sz. 39–40.*
- Forgács László: József Attila esztétikája. Bp. 1965. — *Ism Csetri Lajos, Kr 1. sz. 50–52. — Földényi László, ItK 687–690. — Gyertyán Ervin, Kort 1812–1817.*
- Földes Anna: Bródy Sándor. Bp. 1965. — *Ism Gergely Gergely, ItK 499–503. — Sós Endre, Jkor 186–187.*
- Fülöp Attila: A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Székesfehérvár 1966. — *Ism Takács Miklós, Ktáros 622.*
- Gaal Gábor: Válogatott írások. 2. köt. Bukarest 1965. — *Ism Baróti Pál, Utunk 4. sz. 1–2. — Horgas Béla, Vság 12. sz. 96–100. — Hülvely István, MFilSz 1037–1041. — Kántor Lajos, IgSzó 1. 756–760. — Nagy Pál, IgSzó, I. 144.*
- Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. — *Ism Szabó T. Attila, NyitludK 1965. 207–210.*
- Gárdonyi Géza: Isten rabjai. Bp. 1964. — *Ism Nacsády József, ItK 515.*
- Gáti József: A versmondás. Bp. 1965. — *Ism Barabás Tibor, Kort 838–839. — Belyei László, Jkor 189–191. — Wacha Imre, MNyr 205–209.*
- Gelléri Andor Endre: Egy önértet története. Bp. 1966. — *Ism Sebők Magda, TársSz 6. sz. 137.*
- Gergely Gergely: Tolnai Lajos pályája. Bp. 1964. — *Ism Kozma Dezső, NyitludK 1965. 333–335.*
- Gesta Romanorum. Bp. 1965. — *Ism Bóta László, ItK 699–700.*
- Gondos Ernő: Mű és valóság. Bp. 1965. — *Ism Ilia Mihály, Kort 1000–1001. — Sipos István, Kr 6. sz. 64.*
- Görmöry János: Emlékeim egy letűnt világról. Bp. 1964. — *Ism Batári Gyula, ItK 516–517.*
- Greza Ferenc: Juhász Gyula egyetemi ével. Bp. 1964. — *Ism Belia György, ItK 701–702.*
- Halasi Andor: A jövő felé. Bp. 1964. — *Ism Hermann István, Úi 3. sz. 121–124. — Láng József, ItK 685–687.*
- Hamann, Gustav: Conradus Cordatus Leombachensis. Sein Leben in Österreich. Linz 1964. (klly. vö. ItK 1966. 716.) — *Ism Heckenast Gusztáv, Száz 533.*
- Házi olvasmányok elemzése az általános iskolai irodalomtanításban. Szerk. Kolta Ferenc. Bp. 1964. — *Ism Téglás Tivadar, ItK 707.*
- Hegedűs Géza — Kőnya Judit: A magyar dráma útja. Bp. 1965. — *Ism Radnóti Zsuzsa, Kort 1001–1002.*
- Héra Zoltán: Irodalmi tudósítások. Bp. 1966. — *Ism Kiss Lajos, Kort 1167–1172.*
- Hét évszázad magyar versei. 1–3. köt. Bp. 1966. — *Ism Czine Mihály, Kr 11. sz. 27–31. — Fülöp László, TársSz 12. sz. 118–121. — Katona Jenő, Ktáros 679–680.*
- Horváth Zoltán: Teleki László. 1–2. köt. Bp. 1965. — *Ism Rigó László, MTA 1. OK 357–367.*
- Hubay Miklós: A megváltozott mutató. Bp. 1965. — *Ism Almási Miklós, TársSz 2. sz. 102–104. — Békés T. HungPEN No 7. 66–67. — Rigó László, Kr 9. sz. 58–59.*
- Illés Béla. (Bibliográfia) Bp. 1965. — *Ism Pomogáts Béla, Ktáros 236. — Sós Endre, Jkor 574–576.*
- Illés Endre: Gellérthegyi éjszakák. Bp. 1965. — *Ism Harsányi Zoltán, Kr 1. sz. 54–55. — Hartváni Zoltán, MMűhely 14. sz. 69–71.*
- Illés Lajos: Tizenkét portré. Bp. 1966. — *Ism Erdős Erzsébet, TársSz 9. sz. 135–136. — Fazekas István, Ttáj 8. sz. 689. — Simon Zoltán, Alf 9. sz. 85–86. — Stenczer Ferenc, Kőzn 553.*
- Illés László: Józanság és szenvedély. Bp. 1966. — *Ism Bojtár Endre; Kr 9. sz. 61–62. [Vö. Szili József, Kr 11. sz. 47.] — Kristó Nagy István, Napjaink 10. sz. 7. Pavlovits Miklós, TársSz 11. sz. 136–137. — Pomogáts Béla Éi 22. sz. 4.*
- Illyés Gyula: Ingeny lakoma. 1–2. köt. Bp. 1964. — *Ism Beládi Miklós, ItK 503–506.*
- Irányi István: Petőfi Zoltán életpályája, különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire. Szarvas 1964. — *Ism Krupa András, Békési Élet 1. sz. 54–56.*
- Jókai Mór összes művei. 22–23, 34, 36–37, 41–42. Bp. 1965. — *Ism Stoll Béla, ItK 491–499.*
- József, Attila: Poems. Ed. Thomas Kaddebo. London 1966. — *Ism András László–Ruth Sutter, NHQu No 24. 164–170.*
- Kabdebő Lóránt: Szabó Lőrinc a lázadás kezdetén. Miskolc, 1966. — *Ism [Böszörményi Nagy Ernő] B. N. E., BorsSz 4. sz. 85. — Székelyhidai Agoston, Napjaink 11. sz. 12.*
- Kacsó Sándor: Írók és írósk. Bukarest 1964. — *Ism Sándor László, Kr 1. sz. 61–62.*
- Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. Szeged 1964. — *Ism Kurcz Ágnes, ItK 245.*
- Kardos László: Közel és távol. Bp. 1966. — *Ism Abody Béla, Éi 24. sz. 4. — Bata Imre, Ttáj 686–688. — Kovács Kálmán, TársSz 12. sz. 112–114. — Rába György, Kr 9. sz. 55–56. — Végh Ferenc, Vság 10. sz. 104–105.*
- Károly Sándor: A Bécsi Kódex nyelvtana. Morfológiai rész. Bp. 1965. — *Ism Lőrincz Jenő, NyK 468–472. [–]; Korunk 798.*
- Kassák Lajos: Mesterek köszöntése. Bp. 1965. — *Ism Dévényi Iván, Jkor 666–668.*
- Kemény Zsigmond naplója. Kiad. Benkő Samu. Bukarest 1966. — *Ism Balogh Edgár, Korunk 1086–1087. — (g. l.), IgSzó 1. 945. — Székfi András, Éi 33. sz. 4. — (szöcs istván), Utunk 22. sz. 6.*
- Kerényi György: Szentirmay Elemér és a magyar népzene. Bp. 1966. — *Ism Kárpáti János, Éi 25. sz. 8. — Magyar Ferenc, Vig 638–639. — [C. Nagy Béla] C. N. B., MZene 643–645.*
- Klaniczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. — *Ism Károl Tomis, SlovLit No 2. 203–201.*
- Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. (2. kiad.) — *Ism Makkai László, Száz 1310–1314.*
- Kodály Zoltán: Visszatekintés. 1–2. köt. Bp. 1965. — *Ism Olsvai Imre, Jkor 66–68. — Varga József, Úi 7. sz. 119–123.*

- Komját Irén: Az idők sodrában. Bp. 1964. — *Ism* H. Lukács Borbála, ItK 705–706.
- Komlós Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. Bp. 1965. — *Ism* Barta János, ItK 672–675. — Németh G. Béla, Nagyv 285–286. —
- Komlós Aladár: Gyulától a marxista kritikáig. Bp. 1966. — *Ism* Beke Albert, Vsg 7. sz. 105–106. és Köz 633. — Faragó Vilmos, ÉI 21. sz. 4. — Lukácsy Sándor, Ktárs 55–553. — Sinkó Ervin, Híd 645–646. (egy tanulmány önálló részlete) — Szauder József, Úf 10. sz. 123–126. — Vargha Kálmán, Mfud 725–726.
- Kommunista róplapok bibliográfiája. 1919–1944. II. Bp. 1965. — *Ism* Kulcsár Péter, Ttáj 6. sz. 497. — Munkácsi Piroka, MKsz 279. — Vigh Károly, Ktárs 558–559.
- Kortársak Illés Béláról. Bp. 1965. — *Ism* Botka Ferenc, Kr 4. sz. 63–64. — Kelemen János, ÉI 4. sz. 1.
- Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Bp. 1966. — *Ism* (baróti), Utunk 34. sz. 6. — (v. d.), IgSzó II. 632.
- Kosztolányi Dezső: Mostoha. Novi Sad 1965. — *Ism* [Bori Imre] (BI), Híd 611–612.
- Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. *Ism* Wacław Urban, Malop. Studia hist. 3–4. sz. 140–144.
- Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp. 1964. — *Ism* Mezey László, ItK 698–699.
- Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. Bp. 1965. — *Ism* Fényi András, Köz 558. — Ferenczy Géza, ÉI 4. sz. 4. — Krajko András, Ttáj 5. sz. 413–416. — Péter László, MNyr 209–211.
- Krajevszky Gizella — Takács Miklós: Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777–1963. Szombathely 1964. — *Ism* [Csatka Endre] Cs. E., Soprsz 96.
- Krúdy világa. Gyűjtötte és írta: Tóbiás Áron. Bp. 1964. — *Ism* Szalatnai Rezső, ISz 369–370.
- Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. 1–2. Bp. 1966. — *Ism* Rácz János, Ttáj 9. sz. 769–771.
- Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Bukarest 1965. — *Ism* Pomogáts Béla, ItK 704–705.
- Kunszery Gyula: A magyar szonett kezdetei. Bp. 1965. — *Ism* Kovács Győző, ItK 511–512.
- Kunszery Gyula versel. Bp. 1966. — *Ism* B. Zs., MMűhely 15. sz. 64.
- László Zsigmond: Rítmus és dallam. Bp. 1961. — *Ism* Kardos István, MZene 159–168.
- Littérature hongroise — littérature européenne. Szerk. Sötér István és Süpek Ottó. Bp. 1964. — *Ism* Hopp Lajos, Hel 202–204.
- Lukács György: Le Roman historique. Paris, 1965. — *Ism* Boyer, Ph., Esprit (Paris), No 345/1, 171–175.
- Lukács György: La théorie du roman. Contier 1963. — *Ism* Rundo, R., Gledista (Beograd), No. 1. 109–117.
- Macedonia, Ladislaus de: Orationes. Edd.: Horváth István Károly és Valaczkay L. Szeged, 1964. — *Ism* V. Kovács Sándor, ItK 245–246.
- Madách Imre: Tragédia cloveka. Preložil Ctibor Stiftnický. Bratislava 1966. — *Ism* Jaroslava Pašáková, ISz 464–467. — Sziklay László, Nagyv 1218–1220.
- Magyar Irodalmi Lexikon. I–III. köt. Főszerk. Benedek Marcell. Bp. 1963–1965. — *Ism* Bán Imre, Vsg 5. sz. 86–94. — Ferenczy László, ALitt 331–333. — Lukácsy Sándor, Ktárs 46–48. Улр тх, М., Вольнт No. 11. 229–232.
- Magyar kódexek. XI–XVI. század. Bev. Berkovits Ilona. Bp. 1966. — *Ism* Szij Rezső, Ktárs 616–617.
- Magyar könyvészet. 1945–1960. I. köt. Bp. 1965. — *Ism* Kiss Árpád, PedSz 857–858. — Kóhalmi Béla, MKsz 262–264. — Papp István, Ktárs 366–367.
- Magyar Könyvészet. 1945–1960. IV. köt. Bp. 1964. — *Ism* Fülöp Géza, ItK 517–518.
- Magyar könyvészet 1964. Bp. 1965. — *Ism* Vértessy Miklós, Ktárs 173.
- Magyarország története. 1–2. Szerk. Molnár Erik. Bp. 1964. — *Ism* Tarnai Andor — Lukácsy Sándor — Somogyi Sándor — József Farkas, ItK 467–483.
- Mal magyar költők antológiája. Szerk. E. Fehér Pál. Bp. 1966. — *Ism* Torma Dénes, Híd 1292–1295.
- Majtényi Mihály: Szikra és hamu. Novi Sad 19. — *Ism* Margócsy József, Jkor 279–281. és ItK 607.
- Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében. Bp. 1963. — *Ism* Oltványi Ambrus, ItK 509–510.
- Markovits György: A cenzúra árnyékában. Bp. 1966. — *Ism* Hárs László, ÉI 32. sz. 3. — Ruszoly József, Ttáj 12. sz. 1047–1048. — Sós Endre, Jkor 1175–1177.
- Markovits Rodion: Szibériai garnizon. Bukarest, 1965. — *Ism* Szócs István, Utunk 28. sz. 4.
- Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp. 1965. — *Ism* Benkő László, MNyr 325–327. — Lukácsy Sándor, Kr 6. sz. 53–54. és Ktárs 362. — [---], Korunk 800.
- Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. — *Ism* Lukácsy Sándor, Ktárs 551–553. — Szurómi Lajos, Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 132–133.
- Mészáros István: A középkori nevelés. Bp. 1964. — *Ism* Bertényi Iván, ItK 246. — Kardos József, Száz 212–214.
- Miért szép? Szerk. Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán. Bp. 1966. — *Ism* Dorogi Zsigmond, Kort 1667–1668. — Fülöp László, Alf 7. sz. 80–81. — Seres József, Ttáj 8. sz. 681–683.
- Mikes Kelemen összes művei. I. köt. Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1966. — *Ism* Csulák Mihály, Köz 1962.
- Mikes Kelemen. Törökországi levelek, (Válogatás). Bukarest 1966. — *Ism* (nagy jános), Utunk 21. sz. 6. — [---], Korunk 788.
- Mikszáth Kálmán: A furcsa alperes. Bukarest 1966. — *Ism* (szócs istván), Utunk 33. sz. 6.
- Mikszáth Kálmán: Válogatott novellák. Bp. 1965. — *Ism* (david), Utunk 3. sz. 4.
- Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Bp. 1963. — *Ism* Murádin László, NyitudK 1965. 210–212.
- Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya. Bp. 1963. — *Ism* Kakuk Zsuzsa, ALingu 189–191.
- Móricz Zsigmond: Betyár. Bukarest 1966. — *Ism* (V. D.), IgSzó II. 787. — (veress zoltán), Utunk 42. sz. 2.
- Móricz Zsigmond: Sárarany. Bukarest 1966. — *Ism* (kántor lajos), Utunk 46. sz. 4.
- Móricz Zsigmond: Úri muri. Bukarest 1965. — *Ism* [---], Korunk 157–158.
- Musica Hungarica. Szerk. Szabolcsi Bence és Forrai Miklós. Bp. 1965. — *Ism* Barna István, MZene 552–555. — Feuer Mária, Vsg 9. sz. 106–108. — Kárpáti János, ÉI 18. sz. 8.
- Nagy írónk. I. köt. Bp. 1966. — *Ism* Fényi András, Köz 713.
- Nagy Péter: Rosta. Bp. 1965. — *Ism* Csetri Lajos, Kr 9. sz. 56–57. — Faragó Vilmos, ÉI 4. sz. 4. — Grezsa Ferenc, Ttáj 7. sz. 583–586. — Hermann István, Úf 3. sz. 121–124. — Wéber Antal, HungPEN No 7. 71–72.
- Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1964. — *Ism* Fenyő István, MTud 208–210.
- Napkelet felfedezése. Szerk. Györfly György. Bp. 1965. — *Ism* Diószegi Vilmos, Ethn 594–595. — Veres Péter; Úf 2. sz. 84–86.
- Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. Bp. 1965. — *Ism* Kercz Ágnes, ItK 703–704. — Rónai Béla, Jkor 285–287. — Vég József Mihály, Ttáj 6. sz. 494. — Vidor Zsuzsa, MNyr 215–217.
- Nemeskürty István: A magyar film története. Bp. 1965. — *Ism* Kenedi János, Vsg 5. sz. 100–101. — B. Nagy László, ItK 691–695.
- Nemeskürty István: A Meseautó utasai. Bp. 1965. — *Ism* B. Nagy László, ItK 691–695.
- Nemeskürty István: A mozgóképtől a filmművészetig. Bp. 1961. — *Ism* B. Nagy László, ItK 691–695.
- Osváth Béla: Túrelmetlen dramaturgia. Bp. 1965. — *Ism* Sz. Szántó Judit, Kr 2. sz. 55–57. — Zsugán István, Úf 2. sz. 126–128.

- Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. Bp. 1953. — *Ism* Böka László, „Válogatott tanulmányok” (Bp.) c. kötetben. 1532–1544.
- Palágyi Lajos: Paritítya. Bp. 1966. — *Ism* Sós Endre, *Kort* 1488–1489.
- Panorama de la littérature hongroise de XXe siècle. Bevezette: Sötér István. Bp. 1965. — *Ism* Kőlozsvári Grandpierre Emil, *Jkor* 1129–1140. — [—], *Korunk* 1353–1354.
- Papp János: A békéscsabai színészet története (1879–1944) II, III, IV. köt. Békéscsaba, 1961–1963–1965. — *Ism* Daniss Győző, Békési Élet 3. sz. 146–148.
- Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. Bp. 1964. — *Ism* Hopp Lajos, *ItK* 507–508. — Komjáthy Miklós, *LK* 147–149. — Szathmári István, *MNyr* 201–205. és *ALingv* 402–403.
- Péczy László: Tartalom és versforma. Bp. 1965. — *Ism* Makay Gusztáv, *Jkor* 370–374.
- Perjes Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. — *Ism* Makkai László, *Száz* 1310–1314. — Rácz Gyula, *HK* 416–418. — Szalatnai Rezső, *ISz* 945.
- Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. — *Ism* [Bori Imre] (BI), *Hid* 379–380. — Kiss Ferenc, *Ttá* 159–163.
- Petőfi Sándor: Vabádus, armastus. Tallinn, 1964. — *Ism* Voigt Vilmos, *FK* 221–222.
- Poszler György: Szerb Ártal pályakezdése. Bp. 1966. — *Ism* Abody Béla, *Él* 12. sz. 4. — Kenyeres Zoltán, *Kr* 7. sz. 64. — Rónay György, *Vig* 697–701.
- Pražák, Richard: Mad'arská reformovaná inteligence v českém obrození, Praha 1962. — *Ism* Niederhauser Emil, *Száz* 197–198.
- Radnóti Miklós: A prece se vrátim — De mégis visszatérek. Praha 1964. — *Ism* Sziklay László, *Kr* 2. sz. 41–42.
- Radnóti Miklós: Sömöne Eklógát. Tel-Aviv, 1966. — *Ism* Scheiber Sándor, *Nagyv* 1889–1890.
- Ruzicska, Paolo: Storia della letteratura ungherese. Milano 1963. — *Ism* T. Erdélyi Ilona, *ItK* 696–698.
- Saitos Gyula: József Attila Makón. Bp. 1964. — *Ism* Tamás Attila, *ItK* 702–703.
- Salamon Ernő: Cintec pentru urmasi. Bucuresti, 1965. — *Ism* Belia György, *Nagyv* 597–599.
- J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965. — *Ism* Eder Zoltán, *MNyr* 429–444. — Jelenits István, *ItK* 683–685. — R. Hutás Magdolna, *Mtud* 338–339.
- Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Szerk. Horváth Zoltán. Sopron 1964. — *Ism* Kovács József, *ItK* 506–507. — Papp István, *PárttK* 176–178.
- Sós Endre: Felvillanó arcok. Bp. 1965. — *Ism* Fodor József, *Kort* 160–161.
- Sötér István: Álom a történelemről. Bp. 1965. — *Ism* Horváth Károly, *HungPEN* No 7. 59–62. — Kovács Győző, *MTA* I. OK 337–339. Pomogáts Béla, *Él* 3. sz. 4.
- Sötér István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. — *Ism* Horváth Károly, *HungPEN* No 7. 59–62.
- Sötér István: Tisztuló tükrök. Bp. 1966. — *Ism* Bodnár György, *Kr* 9. sz. 52–55. — E. Fehér Pál, *Él* 33. sz. 4. — Ferenczi László, *ALitt* 503–507. — Grezsa Ferenc, *Ttá* 583–586. — B. Nagy László, *Kort* 1164–1167. — Rónay György, *Vig* 843–846. — Rónay László, *Jkor* 668–670. — Sükösd Mihály, *Vság* 6. sz. 100–104. — Tamás Attila, *TársSz* 9. sz. 133–134.
- Spira György: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964. — *Ism* Környei Attila, *SoprSz* 281–283.
- Staud Géza: Magyar kastélyszínházak. I–III. köt. Bp. 1963–1964. — *Ism* Horányi Máttyás, *FK* 498. — Tarnai Andor, *ItK* 700–701.
- Staud Géza: A magyar színház történeti forrásai. I–III. köt. Bp. 1962–1963. — *Ism* Pukánszky Kádár Jolán, *MKsz* 402–403.
- Studia Litteraria. Tom. III. Szerk. Barta János. Debrecen 1965. — *Ism* Julow Viktor, *Alf* 11. sz. 86–89.
- Studien zur ungarischen Frühgeschichte. George Vernadsky: Lebedia. — Michael de Ferdinandy: Álmok. München, 1957. — *Ism* Boronkai Iván, *ItK* 244–245.
- Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc. Bp. 1964. — *Ism* Kókay György, *ItK* 508.
- Szabó József: Lengyel József. Bp. 1966. — *Ism* Botka Ferenc, *Kr* 11. sz. 60–61.
- Szabó Dezső: Életem. 1–2. köt. Bp. 1965. — *Ism* Loránd Imre, *Látóhatár* 515–517.
- Szabolcsi Miklós: Elődök és kortársak. Bp. 1964. — *Ism* Bessenyei György, *ItK* 229–231.
- Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története. Bp. 1964. — *Ism* Véghe Ferenc, *ItK* 248–249.
- Szemlér Ferenc: A költészet értelme. Bukarest 1966. — *Ism* E. Fehér Pál, *Él* 9. sz. 4. — Györfly Miklós, *Kr* 6. sz. 40–42. — Nagy Pál, *IgSzó* I. 145. — Rónay György, *Vig* 846–847. — [—], *Korunk* 311.
- Szenes Erzsé: A lélek ellenáll. Bp. 1966. — *Ism* Egri Viktor, *ISz* 665–667.
- Szentmihályi János — Vértessy Miklós: Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához. Bp. 1963. — *Ism* Kőhegyi Mihály, *Etn* 312–313.
- Szép magyar vers. 1965. Szerk. Z. Szalai Sándor. Bp. 1966. — *Ism* Seres József, *Ttá* 8. sz. 681–683.
- Szigetvári Emlékkönyv. Szerk. Ruzsás Lajos. Pécs, 1966. — *Ism* Dankó Imre, *BorsSz* 4. sz. 83–85. — Kovács Sándor Iván, *Ttá* 760–764. — Mann Miklós, *Közn* 713. — Vas Károly, *Jkor* 888–891.
- Sziklay László: Az ifjú Hviezdoslav. Bp. 1965. — *Ism* Merhán Miklós, *ItK* 510–511.
- Szilágyi János: Munkások stájlunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között. Bp. 1964. — *Ism* Glatz Ferenc, *Száz* 207–211.
- Szomorú Dezső: Az irdalom hegyén. Bp. 1964. — *Ism* Réti Tamás, *ItK* 515–516.
- Tanárky Gyula naplója. Bp. 1961. — *Ism* (H. Z.), *Száz* 535.
- Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. Bp. 1965. — *Ism* Dezsényi Béla, *MKsz* 96–98. — Gyivicsán Anna, *FK* 222–224. — Szalatnai Rezső, *ISz* 266–267.
- Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk. Szabolcsi Miklós és Illés László. Bp. 1962. — *Ism* Kozma Dezső, *NyitvudK* 1965. 199–200.
- Tazbir, Janusz: Bracia polscy w Siedmiogrodzie. 1600–1784. Warszawa 1965. — *Ism* Kovács Endre, *Száz* 1325–1327.
- Tezla, Albert: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. Cambridge, Massachusetts, 1964. — *Ism* Kiss József, *ItK* 240–243. — Szentmihályi János, *MKsz* 106–107.
- Tordai György: Az 1848-as márciusi ifjak az egyháztól és a vallásról. Bp. 1965. — *Ism* Lukácsy Sándor, *Kr* 3 sz. 63.
- Tóth Árpád összes művei. 1–2. köt. Bp. 1964. — *Ism* Koczka Sándor, *ItK* 675–683.
- Trencsényi Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. — *Ism* Faragó Vilmos, *Él* 21. sz. 4. — Lukácsy Sándor, *Ktáros* 551–553. — Rejtő István, *Mtud* 513–515. — Rónay László, *Kr* 9. sz. 59–60. — Tarnóc Márton, *ALitt* 500–503. — [—], *Korunk* 1799–1800.
- Trócsányi Zsolt: Vesselenyi Miklós. Bp. 1965. — *Ism* Lukácsy Sándor, *Vság* 8. sz. 106–107. — [—], *Korunk* 1087–1088.
- Turczel Lajos: Írás és szolgálat. Bratislava 1965. — *Ism* Révész Bertalan, *Alf* 8. sz. 87–89. — Szalatnai Rezső, *ISz* 667–669. — Sziklay László, *Kr* 6. sz. 42–43.
- Tyihomirov, Mihail: Genyeral Lukacs. Moszkva 1965. — *Ism* Botka Ferenc, *Nagyv* 935.
- Varga József: Ady Endre. Bp. 1966. — *Ism* Bata Imre, *Úf* 10. sz. 127–128. — Demény János, *Kort* 993–995. — Kardos Pál, *Alf* 5. sz. 87–89. — Kelemen János, *Él* 25. sz. 4. — Krajók András, *Ttá* 5. sz. 413–416. — Lukácsy Sándor, *Ktáros* 551–553. — Nemes István, *Jkor* 755–757. — Rayda Frigyes, *Vság* 6. sz. 104–105. — Rónay György, *Vig* 264–270.
- Vargyas Lajos: Magyar nyelv — magyar vers. Bp. 1966. — *Ism* Csányi László, *Jkor* 1063–1064. — Csorba Győző, *Jkor* 1065–1066. — Kiss Ferenc, *Vság* 9. sz. 105–106.

- Vas megye irodalma. Szombathely 1964. — *Ism*
Péter László, Ktáros 173–174.
- Vasvári István: Nagy Lajos. Bibliográfia. Bp. 1964.
— *Ism* Sós Endre, Jkor 574–576.
- Vengerszkaja novella. Összeáll.: Hidas Antal.
Moszkva 1965. — *Ism* Bessenyei György, Nagyv
926–928.
- Vörösmarty Mihály levelezése. — 1–2. Kiadta:
Brisits Frigyes. Bp. 1965. — *Ism* Kovács Magda,
Kr 8. sz. 64. — Martinkó András, ItK 483–491.
- Zalka Máté: A bolygók visszatérnek. Bp. 1966. —
Ism Dorogi Zsigmond, Közn 755. és Alf 9. sz.
79–81. — Stenczer Ferenc, Ttáj 12. sz. 1036–
1041.
- M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története
1711-ig. Bp. 1961. — *Ism* (V. L.), Vil 125 –
127.
- M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a
XVIII. században. Bp. 1964. — *Ism* Müller Antal,
MFiSz 171–172. — (V. L.), Vil 125–127.
- Zircz Péter–Engel Károly: Gozdsu pályakezdése és
levelezése. Miskolc 1966. — *Ism* [Böszörményi
Nagy Ernő] B. N. E., BorsSz 4. sz. 85. — Szopori
Lajos, Napjaink 11. sz. 12.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1967. IX. 12. — Példányszám: 1150. — Terjedelem: 19.95 (A/5) ív.

67.64078 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Krónika

A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée) belgrádi kongresszusa (*Horváth Károly*) 705 — A Csokonai kritikai kiadásról (*Kiss József*) 709 — „A reformkor és a szabadságharc irodalma” (A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása) (*Fenyő István*) 710 — Intézeti hírek (1967. július 1—október 31.) 711

*

Magyar irodalomtörténetírás 1966. (Bibliográfia) (V. Kovács Sándor) 714

СОДЕРЖАНИЕ

Саудер, Й.: Сентенция и пиктура (о типах стихотворений молодого Чоконаи)	517
Силадьи, П.: Данные к ямбическому стихотворству Арпада Тота	539
Киши, Ф.: Классический цикл ролевой лирики	550
Х. Лукач, Б.: О «картине развития расовых сил»	563
Герич, Й.: О некоторых генеалогических вопросах, связанных с нашими летописями	583

Краткие сообщения

Пецели, Л.: О стихотворстве Яноша Арань	599
Немет, Г. Б.: О мировой литературной осведомленности журналов Я. Арань	607
Барта, Й.: Венгерский и немецкий реализм времён Арань	615
Тёрёш, Л.: Янош Арань и Надькёрёш	621
Начали, Й.: Изменения мотивов к двум разработками «Вечера Толди»	624
Селеш, К.: О взглядах Я. Арань на поэзию	630

TABLE DES MATIERES

Szauder, J.: Sententia et pictura (des types de vers du jeune Csokonai)	517
P. Szilágyi: Précisions sur la versification iambique d'Árpád Tóth	539
Kiss, F.: De cycle classique de la poésie lyrique du rôle	550
H. Lukács, B.: Sur „la description du développement des forces de races” (Pour caractériser la conception d'histoire littéraire de Jules Farkas)	563
Gerics, J.: Sur quelques rapports généalogiques de notre chronique	583

Notes

L. Péczely: Sur la versification de János Arany	599
G. B. Németh: Sur l'orientation de la littérature mondiale des périodiques d'Arany	607
J. Barta: Réalisme hongrois et allemand à l'époque d'Arany	615
L. Törös: János Arany et Nagykőrös	621
J. Nacsády: Changements de motivation dans les deux exécutions dans «Le Déclin de Toldi»	624
K. Széles: Aux opinions poétiques de János Arany	630

Документация

- Гал, И.: Некролог Яноша Арань о Томасе Ваттсе 633
 Немет, Г. Б.: Дискуссия между Арань и К. Абраньи об оперной реформе Вагнера 638
 Дебрецени, И.: Три письма Яноша Арань 646
 Ней, К. М.: Письмо Яноша Арань к Ференцу Нею 651
 Чорба, З.: Письма Яноша Эрдеи к Габору Казинци 652

Обзор

- István Sötér: Aspects et parallélismes de la littérature hongroise (Nagy, P.) 671
 Микеш, Келемен: Письма из Турции и миссильные письма (Э. В. Виндиш) 673
 Письма Йожефа Этвеша к Ласло Салаи (Мартинко, А.) 677
 Миксат, Кальман: Собранные произведения (Ш. Надь, Ш.) 681
 Гал, Габор: Избранные труды (Иллеш, Л.) 682
 Два тома статей Ласло Бока (Ференци, Л.) 687
 Комлош, Аладар: Расширяющаяся литература (Шомодь, Ш.) 689

Хроника

Documentation

- I. Gál: Nécrologie sur Thomas Watts par János Arany 633
 G. B. Németh: Polémique entre Arany et Kornél Ábrányi sur la réforme de l'opéra de Wagner 638
 I. Debreczeni: Trois lettres de János Arany 646
 K. M. Ney: Lettre de János Arany à Ferenc Ney 651
 Z. Csorba: Lettres de János Erdélyi à Gábor Kazinczy 652

Revue

- István Sötér: Aspects et parallélismes de la littérature hongroise (Nagy P.) 671
 Kelemen Mikes: Lettres de la Turquie et lettres missives (V. Windisch) 673
 Les lettres de József Eötvös à László Szalay (A. Martinkó) 677
 Oeuvres complètes de Kálmán Mikszáth (E. Nagy, S.) 681
 Gábor Gaál: Écrits choisis (Illés, L.) 682
 Deux volumes d'essai de László Bóka (Ferenczi, L.) 687
 Aladár Komlós: La littérature en expansion (Somogyi, S.) 689

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
 Telefon: 111-010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111-46
 az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612
 a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.257 közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 2.

Előfizetési díj egy évre 42,— Ft

(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)